

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरीज्जुस्तकमालायाः

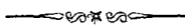
111

८६

न्यायविभागे (१२) द्वादशं पुष्पम् ।

श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतं
व्यधिकरणप्रकरणम् ।

काशीस्थराजकीयपाठशालीय न्यायशास्त्रप्रधानाध्यापकमहामहोपाध्याय
श्रीमद्गुरुचरण पं० वामाचरणभट्टाचार्यानुग्रहीतेन काशीस्थ-
राजकीयपाठशालाया न्यायशास्त्राध्यापकेन न्यायाचार्य
पं० श्रीशिवदत्तमिश्रगौडेन विरचितया "गंगारूय"-
व्याख्यया संवलितम् ।

तरुतट्टिप्पग्यादिभिर्विभूयितं च ।

काशीस्थ डी. ए. बी. नि. वेदविद्यालय प्राधानाध्यापकेन पं० दुर्धिराजशास्त्रिणा
सङ्कलितेन अनुगामप्रकारेण चालङ्कृतं तेनैव संशोधितम् ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज् आफिस,
विद्याविकास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर पाठक,
धनारस सिटी ।

१०८८

कस्य सर्वे अधिकाराः प्रकाशकेन स्वयत्परीक्षणाः ।

इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" ग्रन्थ मालाये निकलती हैं तथा इन ५ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के लिये हुए संस्कृत तथा माया-शास्त्र के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् भगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्राथेनीय है।

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

"चौखम्बा संस्कृतसीरिज" आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

॥ श्रीः ॥

श्रीसद्गुरुः शरणम्

अथेदं प्रकाशयते मुद्रापयित्वा जगदीशतर्कालङ्कारकृतं
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् । अनुमानखण्डे व्यु-
त्पत्तिमुपलिप्सूत्रां छात्राणां सौकर्याय श्रीमद्गुरुवरगौतम-
कल्प म०म० श्रीवामाचरणभट्टाचार्याणामनुग्रहतोऽस्य प्रक-
रणस्य गङ्गानाम्नी टीका श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयस्यानु-
रोधेन व्यरचि । अस्य मुद्रणविक्रययोः सर्वेऽधिकाराः सततं
प्रकाशकाधीनाः कृताः । गूढार्थतयाऽस्य कचिज्जाताः प्रमा-
देनाशुद्धीः स्वयं संशोध्य पाठयिष्यन्ति अध्यापका विद्वांस
इति विज्ञान्यामुं गङ्गोदकनिवापाञ्जलिं गुरुचरणारविन्देषु स-
मर्पये, येन सर्वान्तर्यामी श्रीविश्वनाथः प्रसन्नो भवेदिति
प्रार्थयते—

अधिकापाठशुद्ध नवम्यां सौम्यवासरे
सं० १९८८

}

विदुषामनुचरः
श्रीशिवदत्तमिश्रः ॥

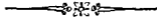
इस कार्यालय द्वारा "काशीसंस्कृतसीरिज" के अलावा और भी ३ सीरिज यथा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" "बनारससंस्कृतसीरिज" "हरिदाससंस्कृतसीरिज" ग्रन्थ-मालाये निकलती है तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुरतर्क प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छोड़े हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की छन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनीय है।

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास-गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

अथ व्यधिकरणप्रकरणस्य चिन्तामणिः ।

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घटे

न्यायाचार्यशिवदत्तमिश्रकृता गंगारूपा जागदीशटीका ।

यत्साहचर्यकणस्पर्शान्मूको वाचस्पतीयति ॥
 ब्रह्मोपेन्द्रशिवैर्वेद्यां नोमि तां वागधोश्वरीम् ॥ १ ॥
 द्रव्यं यत्पदपद्मामुपटली यस्यामशेषा गुणा-
 यन्निष्ठा सरुला क्रिया अपि पुन सामान्यशून्या च या ।
 यस्यामस्ति विशेषमैष्टिममवयोभावपूर्णा च या *
 तां वन्दे सुपदार्यसार्थवटिता देवीं गिरामीश्वरीम् ॥ २ ॥
 वेदार्यो यदुपज्ञतामुपगत श्रौतक्रियां भारते
 क्षुत्ता य समवायितामनुत स्मात्क्रियां सस्कृताम् ।
 अग्न्याधानविधानत प्रतिफलत्कीर्तिश्च सामिर्भौ
 त तात प्रभुदत्तशास्त्रिणमहो त्यक्त्वा पर क मुम ॥ ३ ॥
 न्याय्याम्भोधिघटोद्भव श्रुतिवनीसञ्चारपद्यानन
 स्वर्गज्ञाप्रतिमप्रसन्नवचन शान्त सदा सरिमतम् ।
 वादीन्द्रद्विपदपदारणहरि वन्दे बुधेन्द्र गुरु
 श्रीचामाचरण लघुकृतगुरु विद्यातपोऽभ्यहितम् ॥ ४ ॥
 श्रीगङ्गेशकृतो विराजतितरा यस्तत्त्वचिन्तामणि
 स्तद्वक्त्रा रघुनाथशर्मविहिता जागर्ति सा दाधिति ।
 व्याख्या तत्र चकार किञ्च जगदीशाख्यो महातार्किको
 विख्याता भुवि पण्डितेष्वनुपमा सा जागदीश्यात्मना ॥ ५ ॥
 तद्गुणप्रनिधिर्भेदकुशला कौमलाक्षरा ।
 'गङ्गा' गङ्गेव विमला शिवदत्तेन तन्यत ॥ ६ ॥
 जगदीशपदोद्भूता शिवदत्तेन धारिता ।
 अविद्याक्लृपौषमी गङ्गाय गीयतां बुधै ॥ ७ ॥

केवलान्वयिनि साध्याभावाऽप्रसिद्धिनिबन्धनामुक्ताऽध्यासि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति
 योगितात्माभावाद्भावतृसोन्दडमतमवलम्ब्योद्देश्यमाशङ्कते मूल अथेभिः समवायितयेति ।

एव प्रसिद्धः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् । न चैवं घटे एव व्यभिचारः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबहुचित्तुं हि व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तोदृशो घटे इति चेत् । तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावाव्याप्तिस्तथाचाऽप्रसिद्धिः ।

अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तृतीयविमर्शार्थं । तस्य च वाच्यत्वाभावेऽन्वयः । न च तत्र तृतीयानुशासनविरहान्न तृतीयार्थत्वमिति वाच्यम् । वैशिष्ट्यरूपार्थं तृतीयानुशासनसत्त्वेन तस्य च वैशिष्ट्यरूपत्वेनाऽदोषात् ।

ननु वाच्यत्वरूपप्रतियोगिमति घटे कथन्तदभाव इत्यत आह व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येति । केवलान्वयित्वात्-सर्वत्र सत्त्वात् । अत्र घटश्रुतित्वे केवलान्वयित्वं हेतुः, तत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं बोध्यम् । तथाच प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन प्रतियोगिना समं विरोधो, न तु प्रतियोगिमात्रेण, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगी च न कुत्रचिदप्यरित अप्रसिद्धत्वात्तः सर्वत्रैव तदवच्छिन्नाभाव इति भावः ।

ननु किमिदं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्, न तावत् स्वप्रतियोग्यश्रुतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम्, तदनुगमध अभावविशिष्टत्वम्, वै० स्वतादात्म्य-स्वप्रतियोग्यश्रुतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन, समनियताभावयोरैक्येन घटत्वेन घटाभावस्य घटत्वेन घटाभावंस्य चैवयात् घटत्वस्यापि प्रतियोगिश्रुतित्वेनाऽगन्धवापत्तेः । न च स्वाध्यायाऽश्रुतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् निवेदयम्, तदनुगमध प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वम्, वै० स्वतादात्म्य-स्वाध्यायश्रुतिवसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच नामं दौष-समनियताभावयोरैक्येपि प्रतियोगितयोर्भेदादिति वाच्यम् । एवमपि विशिष्टसत्तया गुणो नास्तीत्यभावस्याऽसद्गुहापत्तेः, स्वाध्यायश्रुतिवस्यापि स्वावच्छेदकतापट्टसम्बन्धेन वाच्यतया रायोगेन घटत्वेन गुणो नास्तीत्यभावस्याऽसद्गुहापत्तेः । न च स्वाध्यायनिष्ठापि रणतानिरूपितनिरूपणतानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नतावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वं निवेदयम्, तादृशनिरूपणतावच्छेदकताभावस्य स्वावच्छेदकतापट्टकरासम्बन्धावच्छिन्नतावच्छेदकतावीर्यरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । अनुगमध प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकत्वम्, वै० स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टाऽभाववद्दर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन, आभावे स्वै-शिष्टयस्य स्वाध्यायनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपणतावच्छेदकतावच्छिन्नतावच्छेदकतापट्टसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपणतावच्छेदकताप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । एवमपि विपर्ययतया एवतादात्म्येन रजतत्वत्वेन रजतत्वविशिष्टावच्छिन्नता नास्तीत्यभावस्याऽसद्गुहापत्तेः । रजतत्वनिष्ठावच्छेदकताया निरपेक्षप्रकारात् ।

अत्र केचित् । अवच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगिताकत्व-प्रतियोगिताविशिष्टनिरवच्छि-
न्नावच्छेदकतावप्रतियोगिताकत्व-एतदन्यतरवदभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः । प्र-
तियोगितायां अवच्छेदकताविशिष्टं च स्वरूपकत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वा-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्भूतत्वोभयसम्बन्धेन । प्रतियोगितावै० निरव-
च्छिन्नावच्छेदकतायां स्वरूपितत्व-स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतात्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकता च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्वा-
श्रयनिष्ठनिरवच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्ना प्राप्या । विशिष्टसत्तया गुणा-
भावादिसङ्ग्रहाय प्रथमदलोपादानम्, निरवच्छिन्ननावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावसङ्ग्रहाय
द्वितीयदलप्रवेशः । तत्र चावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे रजतत्वत्वेन रजतत्वेन रज-
तत्वेन रजतत्वत्वेन रजतत्वविशिष्टावगाहिज्ञानं नास्तित्यभावेऽतिव्याप्तेः तज्ज्ञाननिष्ठाधिकरण-
तासामान्ये तादृशावच्छेदकताश्रयनिष्ठनिरवच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वाभावसत्त्वात् । एवं
सम्बन्धघटकनिरूपकतायां निरवच्छिन्नत्वाऽप्रवेशे स्वरूपतो रजतत्वेन रजतत्वत्वेन रजतत्व
विशिष्टावगाहिज्ञानाऽभावाऽसङ्ग्रहापत्तेः । तज्ज्ञाननिष्ठाधिकरणतायां रजतत्वत्वावच्छिन्नर-
जतत्वनिष्ठनिरूपकतानिरूपितत्वसत्त्वादिति वदन्ति ।

नूच्यास्तु प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावत्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावत्वम् । वै० स्वतादात्म्य-स्वाश्रयनिष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकताविशिष्टान्याऽव-
च्छेदकताकत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकतायां निरूपकताविशिष्टं च स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्व-स्वसामानाधिकरण्या-स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्ववृत्तित्व-एतच्चतुष्टयस-
म्बन्धेन । स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वरूपेण, एवं अवच्छेदकता ।

रजतत्वनिष्ठसावच्छिन्नावच्छेदकताकस्वरूपतो रजतत्वावगाहिज्ञानाभावस्य व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंपादानाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वनिवेशः । एवं विपर्ययित-
या स्वरूपतो रजतत्वेन रजतत्वत्वविशिष्टरजतत्वावगाहिज्ञानाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावत्वसम्पत्तये स्ववृत्तिसंघपदम् । उभयत्र स्वानवच्छेदकत्वं च न स्वावच्छेदकभित्त-
त्वं स्वानवच्छेदकाऽप्रसिद्धा, तद्विभक्तत्वस्याऽप्यप्रसिद्धे, किन्तु अवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वाभावस्त्वमेव तदिति ।

वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तु स्ववृत्तिभेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकधर्मानवच्छिन्नत्वं बोध्यम् । भेदश्च अवच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदताकप्रति-
योगिताकः । अवच्छिन्नत्वादेः संसर्गत्वानुपगमे तु स्ववृत्त्यभावायनिरूपकत्वनिष्ठावच्छेदक-
तानिरूपित अवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठावच्छिन्नावच्छेदकत्ववदधर्मा-
वच्छिन्नत्वं बोध्यम् । पटनिष्ठाधिकरणतानिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठनिरूपक-
तामादाय पटत्वेन पटाभावस्याऽसङ्ग्रहवारणाय स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशः ।
एवं पटनिष्ठाधिकरणतानिरूपितपटत्वनिष्ठनिरूपकतामादाय तदोपवारणाय च स्वसामानाधि-
करणीनिवेश इति ।

न च तथापि बहिर्वत्वेन बहिर्धूमोभयं नास्तित्यभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावता-

नुपपत्तिः, तस्य प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकत्वाभावादिति वाच्यम् । इष्टत्वादिति प्राहुः ।

यत्तु अतिरिक्तप्रतियोगिताकाभावरत्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वमिति । तन्मन्दम् । घटत्वेन बन्धभावीयप्रतियोगितावान्नास्तौत्यभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वापत्तेः । सामान्याभावीयप्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेनोक्ताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगित्वस्याऽतिरिक्तत्वेन तस्याऽप्यतिरिक्तत्वात् ।

ननु अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिप्रन्थः किं लक्षणाभिप्रायः ? न तावद् साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणाभिप्रायकः, तत्र साध्याभावपदस्य साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्पर्याप्त्यनुयेगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावार्यकत्वात् । वृत्तित्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्पर्याप्त्यनुयेगितावच्छेदकत्वं स्वनिरूपकानुयेगितानिरूपितानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्पर्याप्त्यनुयेगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । एवमेतलक्षणे कथं समवायितया वाच्यत्वाभावस्य प्रसिद्धिः । न चात्र लक्षणे साध्यानिष्ठप्रतियोगिताकाभावकूटमेव निविष्टमिति वाच्यम् । विशिष्टाभावादिक्रमादायैव प्रसिद्धिसम्भवे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपर्यन्तानुधावनवैक्यापत्तेः । नापि कूटघटितलक्षणाभिप्रायकोऽयं प्रन्थः, घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावमादायैव प्रसिद्धिसम्भवात् । न चाऽनयैव रीत्याऽप्यतिविरणाय तत्र लक्षणे स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य साध्याभावकूटेऽप्यदयं निवेद्यतया कथं विशिष्टाभावादिक्रमादाय प्रसिद्धिसम्भव इति वाच्यम् । वदित्वेन प्रमेयाभावमादाय प्रमेयसाध्यके प्रसिद्धिकर्तुः शिरोमणेरत्र लक्षणे तादृशविशेषणानुगन्धाने तात्पर्याभावात् इति चेन्न । यत्समानाधिकरणा इति पारिभाषिकलक्षणाभिप्रायकोऽयं प्रन्थः, तत्र च विशिष्टाभावोभयाभावादेलक्षणापटकत्वादिति यथाश्रुतप्रधानुमारिणः ।

वस्तुतस्तु । साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणाभिप्रायक एवायं प्रन्थः । तथैव सन्दर्भसिद्धेः । साध्याभाववत् साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकः । इयं पृथिवीत्वादित्यादां विशिष्टाभावादिवारणाय साध्यतावच्छेदकातिरिक्तवैशिष्ट्यव्यासजदवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेद्यम् । साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वं च साध्यतावच्छेदकापर्याप्तवृत्तिरसाध्यवृत्तिनिष्ठावच्छेदकतान्मन्वत्वम्, अतः प्रमेयत्वेन प्रमेयसाध्यतावच्छेदकस्यले साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः, स्वरूपतो घटत्वमिनिष्ठावच्छेदकताया एव तथाविधायाम् प्रसिद्धेः । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरमादाय साध्याभावप्रसिद्धावपि हेतोस्तदधिकरणवृत्तित्वेनाऽसम्भव इति वाच्यम् । साध्याभावसमाप्तौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्गृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसम्भवयात्, एतन्निष्ठयो मिथलक्षणे स्फुटौ भावव्यति । इत्यन्तविन्ष्टाधेयतासम्बन्धेन घटावच्छिन्नाभावरणाय साध्यतावच्छेदकतापटकसम्भवावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं प्रतियोगितायां निवेद्यम् । अत एव गिरामगिना वदित्वेन प्रमेयाभावापत्तेः । तादृशवृत्तिभावावो वा तादृशवृत्तित्वसमानियतप्रतियोगिताको प्रायः । तेन तादृशवृत्तित्वताकान्यामापस्य हेतावत्त्वेपि न क्षतिरिति श्वेदम् ।

ननु वाच्यत्वमीदृशेच्छास्वराक्षिपयस्य न तादृशेच्छास्वरूपसिद्धिमात्रं धातुर्न च साक्षिप्रतिपादने प्रत्ययस्य निरर्थकतापत्तेः । तथापि वाच्यत्वात्तादृशेच्छाव्यपयतास्वराक्षिपयस्य समवायिपर्या-

श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतं व्यधिकरणव्याख्यानम् ।

सन्वीश्वरेच्छारूपवाच्यत्वस्य गुणत्वादिसमवायित्वात् समवायित्वं न

ऽप्रसन्नत्वा वाच्यत्वं न यथेत्यादि दीपितिकारोक्तिर्निष्प्रयोजनिरेव्यत आह नन्विति । ईश्वरेच्छारूपवाच्यत्वस्येति सावधारणम् । तेनाऽतिरिक्तविषयतारूपत्वव्यवच्छेदः । प्राचीनमते विषयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेन ईश्वरेच्छाविषयत्वमीश्वरेच्छारूपमेव । न च विषयस्वरूपमेव तदस्तु तस्याऽननुगमात् आत्माश्रयात्, आकाशादेर्द्वैतित्वत्वापत्तेर्धेति भवति तस्य समवायित्वप्रसक्तिरिति भावः ।

ननु ईश्वरेच्छैव वाच्यत्वमित्यसङ्गतं विनिगमनाविरहेण ईश्वरज्ञानकृत्योरपि शक्तिरूपतासंभवात् । अथ ईश्वरज्ञानादे सकलविषयकत्वेऽपि सकलप्रकारताशालित्वे मानाभावान्न विनिगमनाविरहः । न चेश्वरेच्छाया सकलप्रकारताशालित्वानुरोधेनेश्वरज्ञानादेरपि सकलप्रकारताशालित्वमावश्यकम्, इच्छाविषयताया ज्ञानविषयताप्रयुक्तत्वात्, अत एव क्षिति-सन्तृप्ता कार्यत्वादिद्यनुमानेन तत्तद्विधायिताशालीश्वरकृतिसिद्धौ कृतेर्विषयितानुरोधेन तादृशेच्छाविषयितासिद्धिः, तादृशेच्छाविषयितानुरोधेन तादृशज्ञानविषयितासिद्धिरित्युक्तमाचार्यचरणे, तथाच याचितपरमण्डनन्यायेन ज्ञानविषयितैव इच्छादिविषयतेति संभवत्येव विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । ज्ञानविषयितावदिच्छाविषयिताया अपि इतराप्रयुक्तत्वस्याऽन्यत्र व्यवस्थापितत्वेन याचितपरमण्डनन्यायेन कापि विषयिताऽनभ्युपगमात्, तदर्गीकृत्तुमि प्राचानैरपि अनित्यज्ञानेच्छाकृतित्थले एव तदभ्युपगमाच्च । युज्यते चैतत्, तथा हि-इच्छादे सामान्यत एव ज्ञानविषयिताप्रयुक्तविषयितावत्वमिति न नियमः, सकलेच्छानां सकलज्ञानविषयितावत्वप्रसगात्, किन्तु स्वजनकज्ञानविषयिताप्रयुक्तविषयितावत्वमिति नियमः, स चाऽनित्येच्छादिस्थले एव, नित्येच्छादी तु धर्मिप्राहकमानेनैव तत्सिद्धिरिति चेत् । तथासति ईश्वरेच्छाया अपि सकलप्रकारताशालित्वमानाभावेन शक्तिरूपत्वाऽसम्भवात् । न च तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोध प्रति कारणत्वेन वदन्नयशाब्दबोधेऽपि त कारणं, तात्पर्यं च घटादिघटादिपदाद्बोध्य इत्याकारकघटत्वादिप्रकारकेच्छयोच्चरितत्वं, तथा च वेदे ईश्वरेच्छयोच्चरितत्वात्मकतात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे आगतमाश्वरेच्छायास्तत्प्रकारिताशालित्वमिति वाच्यम् । तादृशज्ञानेनोच्चरितत्वं तादृशेच्छयोच्चरितत्वं वा तात्पर्यमित्यत्र विनिगमनाविरहेणेश्वरज्ञानस्यापि तत्प्रकारताशालित्वसंभवात्, लोके इच्छाघटिततात्पर्यज्ञानस्यैवाऽनुभवसिद्धं हेतुत्वं कल्पमित्यस्य च शपथनिर्णयत्वात् । एतेनाऽधुनिकसकैतितत्रैत्रादिपदस्थले तत्पदश्रवणोत्तर चैत्रादिपदाच्चैत्रादियेद्बोध्य इति ज्ञानग्रहेऽपि न चैत्रादिशाब्दबोध तादृशेच्छान्त एव तच्छाब्दबोध इत्यनुभवेनाऽन्यव्यतिरेकाभ्यामेकत्रेच्छाया प्रयोजकत्वे क्लृप्तेऽन्यप्रापि सैव प्रयोजिता न ज्ञानादिधर्मिति विनिगमकसंभवेनेश्वरेच्छैव शक्तिर्न तज्ज्ञानादीत्यपि परास्तम् । तादृशानुभवस्यैव शपथनिर्णयत्वात् इति चेत् । मैवम् । अस्तु ईश्वरज्ञानादिकमपि शक्तिः । "ईश्वरेच्छारूपवाच्यत्वस्य" इत्यनेन इच्छया ज्ञानादिस्फुल्लक्षणे इच्छावत्स्याऽविश्वितत्वात्, अवधारणेन चाऽतिरिक्तविषयतारूपत्वमेव व्यवच्छिद्यते इति नाऽसङ्गतिः । अनप्य लीलावसुपायै ईश्वरज्ञानस्य शक्तिरूपत्वमुक्तं बद्धमानोपाध्यायैः । तत्प्रकाशे च 'य

श्रीरघुनाथशिरोमणिकृता व्यधिकरणदीधितिः ।

समवायितयेति । वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा वक्ष्यते, घटा-
दिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः ।

तद्वाधिकरणधर्म इत्यत्र आह वाच्यत्वमिति । अस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य
यपि शक्तीद्वारेच्छारूपमन्यत्रोक्तं तथापि ईश्वरज्ञानस्यापि तत्त्वे न विरोध इत्युक्तं रुपि-
दत्तोपाध्यायैः ।

गुणत्वादीति । वादिना इच्छात्वपरिमहः । अस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इती-
ति । अत्रेयमाशङ्का । अस्माच्छब्दाद्यमर्थो बोद्धव्य इति भगवदिच्छा । अत्र पश्यामर्थो ज्ञा-
नजन्यत्व तस्य च बुधधात्वर्थे बोधेऽन्वयः, तद्व्यप्रत्ययार्थो विषयत्वं, तथाचैतत्पदन्य-
बोधविषयतावान्यमर्थ इति भगवदिच्छा तदोया या बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
सैव वाच्यत्वं शक्तिः । एवं च स्वरूपेण तादृशविशेष्यतावानर्थ इति बोधः । तथाच घटो
घटपदवाच्य इत्यत्र वचनातोर्वोधविषयत्वप्रकारकेच्छास्त्वर्थं, तदेकदेशे बोधे घटपदस्य ज-
न्यतासम्बन्धेनाऽन्वयः । कर्मप्रत्ययार्थो विषयत्वम्, तथाच तादृशविषयतामकशक्तिस्वी-
कारे कार्यकारणभावगौरवं, तस्माद्विषयतासम्बन्धेन ईश्वरेच्छैव शक्तिरूपं वाच्यत्वमस्तु
कारणत्व च शब्दबोधे विषयतासम्बन्धेन तादृशेच्छाप्रकारवृत्तान्तत्वेनैव, विषयतायाः संस-
र्गविधया प्रवेशे तस्यः सम्बन्धान्तराऽकल्पने लाघवादिति चेन्न । घटो घटपदवाच्यत्ववान्
इति व्यवहारापत्तेः । घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकमगवदिच्छाया एकत्वेन केवलान्वयि-
तया विषयतासम्बन्धेन घटेऽपि सत्वात् । घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितभगवदि-
च्छाविशेष्यत्वस्यैव घटपदवाच्यत्वरूपत्वे तु न दोषः तादृशविशेष्यत्वस्य घटे विराहात्
विषयतायाः विषयभेदेन भिन्नत्वात् । शुद्धविशेष्यतासम्बन्धेन विनिर्दिष्टाधिकरणताया निवृत्त-
गत्तेन घटे घटपदवाच्यत्वमिति प्रतीत्यापत्तेः, गुणे गुणस्मान्वावशिष्टसत्त्वेत प्रतीतिवत्
घटमानयेति वाक्याद् घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदिच्छात्वावच्छिन्नविषयत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपटाद्यर्थविशेष्यकप्रमातः पटाद्युपास्यत्या पटादेः शब्दबोधत्पदा-
नयनापत्तेश्च, तादृशशक्तिज्ञाने च घटत्वप्रकारकशब्दबोधत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितपदपद-
जन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदिच्छानिरूपितविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपदत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यतासामानाधिकरण्यानिरूपितकारणतायाः सत्त्वात्, ईश्वरेच्छया ऐक्येन तत्कलि-
पयकरत्वात् । न च घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदिच्छात्वावच्छिन्नजन्यस्य घटत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यत्वस्य सम्बन्धः संसर्गता चात्र विशेष्यत्वात्सैव विषयतासम्बन्धेन घटे एव तादृशो-
च्छात्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसत्त्वात्, एव च तादृशसम्बन्धेन घटे तादृशेच्छात्वात्तन्ने प्रमा-
तृत्वमेव शक्तिज्ञाने, न प्रमा, इति न प्रमातृत्वशक्तिज्ञानतादृशतात्त्विकत्वोप इति काचपम् ।
अधिकरणत्वात्तादृशज्ञानस्येव श्रुतिवाक्यादिज्ञानत्वमपि विनिर्दिष्टावशिष्टेण शब्दबोधजन्यपदा
घटे विषयतासम्बन्धेन तादृशोच्छा इति प्रमातृत्वशक्तिज्ञानत्वावच्छिन्नबोधत्वस्य पटादिविषय-
कत्वात्सत्त्वमगवत् । घटत्वविशेष्यत्वप्रकारकभगवदिच्छात्वावच्छिन्नविषयत्वस्यैव संसर्गतात्त्विकत्वे च विरती-

इतीश्वरेच्छाविषयत्वं पदार्थान्तरं वा वाच्यत्वं, न तु तादृशेच्छामाप्रम-
तिप्रसक्तत्वात्, तद्य न कस्यापि समवायीति भावः। समवायितयेति मूलस्य
समवायिकारणतयेत्यर्थ इत्यप्याहुः ।

तगौरवम्, परम्परायाः संसर्गत्वे मानाभावाच्चेति ध्येयम् ।

केचित्तु समवायितया वाच्यत्वाभावा इति मूले, समवायिनो घटादेर्भाव समवायिता तथा
समवायितयेत्यर्थ, घटत्वादिनेति यावत्, तथाच समवायिताशब्दस्य घटत्वादिपरतया न
कोऽपि दोष इत्याहुः ।

विषयताया विषयिरूपत्वेऽतिप्रसङ्गः, विषयरूपत्वे घटादीनां समवायित्वमेव इत्यत
आह—पदार्थान्तरमिति । विषयतात्त्वादिवदिति भाव । अतिप्रसक्तत्वादिति ।
छाण्डिगोत्राऽपभ्रशादित्यले वाक्ये च वाचकत्वाऽतिप्रसङ्गादित्यर्थ । ईश्वरेच्छाया अवाधित-
सर्वविषयकत्वेन तीरादौ वाक्यार्थे च गङ्गादिपदवाक्यबोधयत्वप्रकारिकायास्तस्याः स-
त्त्वादिति भावः ।

केचित्तु ईश्वराऽनङ्गीकर्तृमीमांसकमते एतादृशविषयत्वस्य वाच्यस्वरूपशक्तिस्वाकारा-
भावात्, पदार्थान्तरं वेति जगदीश आह । तत्रापि जरञ्जयाधिकानां मते विषयतया ईश्व-
रेच्छैव वाच्यत्वं तस्य समवायित्वं न व्यधिकरणधर्म इत्यत शिरोमणिस्तदर्थमाह घटादि-
समवायितया इत्यर्थ इति । तथाच घटसमवायित्वं घटप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्व
तस्येच्छाया व्यधिकरणत्वात् । ननु समवायस्यैक्यतया इच्छाया अपि घटादिसमवायित्वम
स्येव इत्यत समवायिकारणतयेति व्याख्यातमिति प्राहुः ।

अत्रेदं विचार्यते । तत्तदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छया ईश्वरेण स्वातन्त्र्येणोच्चरितत्व
तत्तदर्थं शक्ति । आधुनिकसङ्केतितवारणाय ईश्वरेणेति । ईश्वरोच्चरितत्वप्रवेशेऽपभ्रशसामा
न्येऽतिप्रसङ्गवारणेऽपि हेत्य इत्यपभ्रशाऽलिशब्देऽतिप्रसङ्ग, हेत्य हेत्य इति वदन्तोऽमु-
रा. परावभूवुरिति वेदे श्रवणेनाऽलिशब्दस्येश्वरोच्चरितत्वादत् स्वातन्त्र्येणेति । तच्चाऽन्या-
वस्तुत्वं, उक्तस्थले चानुवादत्वेनाऽन्यवस्तुत्वेन तदुच्चारणादपे । अथ किं नाम ईश्व-
रोच्चरितत्वम् ? तादृशेच्छाजन्योच्चारणविषयत्व चेद्, अपभ्रशेऽपि गतम् अस्मदादिकृततदु-
च्चारणस्यापि ईश्वरेच्छाजन्यत्वात् । न च तादृशेच्छाप्रयोज्येश्वरीयकण्ठतालवाद्याभिषात
जन्यजानीयत्व, तज्जातीयत्व चाऽनुपूर्वीविशेषवत्त्वेन, तेन नाऽस्मदाद्युच्चरितघटादिपदाव्या
प्तिरिति वाच्यम् । आधुनिकसंज्ञाशब्दाऽव्याप्ते । न च द्वादशेऽङ्कि पिता नाम कुर्यादित्यत्र
नामत्वेनेद्वरोच्चारणसत्त्वाभावात्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तर्हि नापभ्रशित वै इत्यादिनाऽपभ्रशत्वे
नोच्चारणसत्त्वादपभ्रशेऽतिव्याप्ते । यत्तु अन्याऽवस्तुत्वं निषेधाप्रतियोगित्वेनेत्यस्यापि
स्वातन्त्र्येणेत्यस्याऽर्थत्वात् दोष इति । तत्र । तथाप्यस्मदाद्युच्चरितघटादिपदाऽव्याप्तिवारणाय
विवक्षितस्याऽनुपूर्वीविशेषेणेश्वरोच्चरितसाक्षात्प्राप्त्याऽऽधुनिकीऽव्याप्तिसंज्ञाशब्देऽसत्त्वेनाऽव्या-
प्तदुर्द्वारत्वादिति चेन्न । नामत्वेन द्वादशेऽङ्कित्यादिना तात्पर्योन्नयनेन तत्र विशिष्योच्चार
णमपि वक्ष्यते सर्वज्ञत्वेनेश्वरस्य तत्सम्भवात् नाम कुर्यादित्यस्य तत्तत्पिता तत्तत्पुत्र-
बोधकं तत्तन्नाम कुर्यादित्यर्थात्तन्नाम सर्वज्ञस्य विशिष्योच्चारणम् न स्वपभ्रशादि ।

तदर्थमोद्यजनकर्तृप्रकारेऽश्वरेच्छाविवयीभूतं यदीद्वरोच्चरितपदं तज्जातीयत्वं तदर्थं कृ-
 क्तत्वमित्यशोपात् । येनशरीरेण वेदा उक्तास्तच्छरीरजन्मत्वमेव तदुच्चरितत्वं, तेन
 एवादिशरीरेण भाषोच्चारणेऽपि न शक्तिः । भाषोच्चारण मात्रादिनियोगपूर्वकमिति न स्वात्
 शक्तिमिति फेचित् । तदर्थमोद्यजनत्व च तदर्थाभुभावकत्वम् अनुपपत्तिज्ञानानुपपत्तौद्यजनत्वमे-
 वा, तेन लाक्षणिकरूप्युदास । एतेन निरुक्तोच्चरितत्वस्य शक्तिरूपत्वे वैदिकलाक्षणिकरूपदेवती
 व्याप्ति सादिदेवदत्तादिपदेऽप्यव्याप्तिरिति यत्रवर्तनेदंशुणमुद्गायित तत्परास्त वेदितव्यम् ।

यद्वा तत्तदर्थवत्त्वप्रकारेऽश्वरेऽपि शक्ति । लाक्षणिकादौ लक्ष्यार्थवत्त्वाभावात् तादृशी
 कृत्वा, तत्तदर्थवत्त्वनिर्णायक च कोषादि । अर्थवत्त्वं सार्यकत्व, न त्वपभ्रसे म्लेच्छशब्दे च,
 इत्य चाऽऽभ्रशादितो व्युत्पन्नस्य साधुगवादिशब्दस्मरणात्, अर्थ्युत्पन्नस्य च शक्तिप्रमादो-
 ध, तथाहि केनचिद् गोशब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद् गात्रीशब्दे प्रयुक्ते व्युत्पन्नस्तेन गोशब्दमु-
 धीव, ततो गा प्रतीत्य व्यवहृतवान् पार्श्वस्थो व्युत्पन्नश्च गात्रीशब्दादेवायं गा प्रतीतवान्
 इत्यवगम्य गात्रीशब्दमेव गोशब्दत्वेन प्रतीत्य व्यवहृतवान्, प्रतीतिर्विषयवाचाद् भ्रमरूपा । न
 चाऽव्युत्पन्नस्य पामशब्देर्गादिशब्दशक्तिरिति गवादिशब्देन नाशक्य भ्रम इति वाच्यम् । तर्हि
 शक्तित्वेन न शक्तिज्ञानं हेतुर्व्यभिचारात् मीमांसकनैयायिकयोरेकस्य शक्तिवत्त्वाऽसिद्धे,
 किन्तु अनुभवजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वेन तज्ज्ञानं हेतु, स च धर्म पदे शक्तिरेव तेन रूपेण
 च तस्या गान्यादिपदे अत्रहारादित एव गान्यादिपद तादृशधर्मवदिति ज्ञानं तच्च विषयवा-
 चाद् भ्रमरूप गवानुभवजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्व वा तत्तु गवादावेव गृहीतमिति नानुपपत्तिः ।
 शक्ते समर्गनशोदया ज्ञानस्य कारणत्वे तु नानुपपत्तिलेशोपि, तेन सम्बन्धेन गान्यादिपद-
 द् गवादाति भ्रमसम्भवात् ।

केचित्तु तत्पदयोष्यत्वप्रकारतश्चिरपितविशेष्यतासम्बन्धेनेद्वरेच्छावत्त्वमेव तत्पदवा-
 च्यत्व गान्यादिपदजन्यवैधिविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः मुख्यार्थप्रवाहादावेवैश्वरेच्छा
 सम्बन्धत्वम्, न तीरादाविति न तीरादेर्गान्यादिवाच्यत्वात् । न च तीरादौ न तत्सम्बन्धत्वमि-
 त्यस्य न तीराद्यनुयोगिकत्वसम्बन्धत्वमित्यर्थ, स च न यद्गच्छते तादृशविशेष्यताय स्तीरा-
 दावपि सत्त्वेन तीरानुयोगिकत्वस्य ईश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वस्य च तत्राऽक्षतत्वादिति वाच्यम् ।
 तीरादौ न तत्सम्बन्धत्वमित्यस्य न तीरानुयोगिकत्वावच्छेदेन तत्प्रतियोगिकत्वमित्यर्थकतया
 अनुपपत्तिविरहात् । तथाहि-यथा समवायस्यैवतामिरे एकस्मिन्नेव समवाये रूपादिप्रतियोगिक-
 त्व-वाच्यानुयोगिकत्वोभयसत्त्वेपि तन्निष्ठसामानाधिकरण्यात्, न त्ववच्छेदावच्छेदकभाव-
 रथसंसर्ग इति न वाच्यत्वे रूपादिमत्त्वम्, अत एव वायु रूपवानिति ज्ञानस्य भ्रमत्वमुपपद्यते,
 तथा गान्यादिपदजन्यवैधिविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया ईश्वरेच्छाप्रतियोगिकत्वतीरानु-
 योगिकत्वाभयसत्त्वेऽपि न तयोश्चच्छेदावच्छेदकभाव इति तीरादेर्गान्यादिपदवाच्यत्वम् । अपभ्र-
 मदिघटितविशेष्यताया ईश्वरेच्छासम्बन्धत्वाभावाच्च नापभ्रशादावतिव्याप्ति । वास्तुत-
 यायु रूपवानिति ज्ञानस्य भ्रमत्व तदशावच्छेदावच्छेदकभावानङ्गीकारेऽपि सुपपन्नमेव वायो
 रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपा मरसम्बन्धत्वत्वात् । अप्रापि तदशाविशेष्यतासत्त्वेऽपि लाक्षणिकती-
 रादावनेर्गीतरादेव वाच्यत्वावतिविरह । तथा ईश्वरेच्छायत्तदशाविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पद-
 वत्त्वमेव तत्पदवत्त्वविरहात् ।

नन्विद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायितया वाच्यत्वाभावस्य प्रसि-
द्धाद्यपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ (१) तदप्रसिद्धेरनुद्धारांशुलस्य न्यू-

अग्रे तु विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिनिरुक्तश्वरेच्छं वाच्यत्व गङ्गापदयोद्धव्यत्वादिष-
ट्कृतावत्पदार्थानां समूहालम्बनविधया विषयत्वेनैव सर्वविषयत्वोपपत्तौ ईश्वरेच्छायास्तादृ-
शविषयताशालित्वे मानाभावेन तीरादौ न गङ्गापदवाच्यत्वापत्तिः । यद्वा तीरादौ गङ्गापदज-
न्यबोधविषयतासत्त्वेऽपि तदशे शुद्धविषयत्वत्वादिनैव तादृश विषयत्वादिप्रभारस्त्वमीश्वरेच्छाया
उपगम्यते, न तु गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वत्वादिनापि तत्प्रभारत्वं मानाभावात् तदनभ्यु-
पगमेऽपि तस्या सर्वविषयत्वव्याघातात् । न च तथासति बोधाशे गङ्गापदजन्यत्वानवगा-
हितया सर्वविषयकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तीरादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकघटक-
तया तदनवगाहित्वेऽपि बोधांश स्वातन्त्र्येण तदवगाहित्वोपगमात् । तथा च तत्पदजन्यबो-
धविषयत्वत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन ईश्वरेच्छानस्त्वस्य इच्छानिरूपित-
तादृशविशेष्यतावत्त्वस्य वा तत्पदजन्यतारूपतया नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तस्मादुक्तप्रकाराणामन्यतमप्रभाराश्रयणेनाऽनतिप्रसङ्गे 'अतिप्रसङ्गात् वाच्यत्वमर्थान्तरम्'
इत्यसङ्गतमेवेति चेद् । अत्रोच्यते । अतिप्रसङ्गादित्यस्य पूर्वोपदर्शितरीत्या विनिगमनाविरहेण
ईश्वरज्ञानोदरनि शक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच विनिगमनाविरहेण त्रयाणां वाच्यत्वरूपत्वे
गौरवेण लाघवाद् वाच्यत्व पदार्थान्तरमित्याशयः । अथवाऽतिप्रसङ्गादिति । विषयताया
स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेन वाच्यत्वस्येधरेच्छाविषयतारूप वेपीश्वरेच्छामात्ररूप वे ज्ञानविषयताया
ज्ञानरूपत्वे यो दोषस्तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच ज्ञानविषयताया ज्ञानरूपत्वे यथा घटपटाविति
समूहालम्बनस्य भ्रमत्वापत्तिस्तथा ईश्वरेच्छाविषयताया ईश्वरच्छारूपत्वे स्वात्मकघटवाद्यभाव
वद्विशेष्यतानिरूपितघटत्वादिप्रकारताशालित्वेन विसर्वादित्वावतिरित्याशयः । पदार्थान्तर-
मिति । अतिरिक्तश्वरेच्छाविषयतारूपमित्यर्थः । न च विनिगमनाविरहेणेश्वरज्ञानादिविष-
यतारूपत्वमपि स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । अतिरिक्तशक्तिरूपने विनिगमनाविरहेणेश्व-
रज्ञानार्दानां तद्यजकत्वमूलनस्याऽऽवश्यमत्वेन तदपेक्षयैतत्कल्पनाया एवाचितत्वात् । वरु-
तस्तु आधुनिकसङ्गतस्येच्छात्वादिच्छाविषयत्वमेव तत् । आधुनिकसङ्गतेस्येच्छात्व चानुभव
सिद्ध, तत्रोक्तरीत्या विवादे सर्वत्र विवादसम्भवेन पदाध्यव्यवस्थानुपपत्तेः । युज्यत चैतत्, त-
स्या पदार्थान्तरत्वादिनापि निरुक्ताऽनतिप्रसङ्गेच्छाया एव तद्यजनत्व तन्नियामकत्व च
स्वीकार्यम्, अन्यथा गङ्गापदादे किं वाच्यमित्यत्र नियामकभावप्रसङ्गात्, भूरिप्रयोगस्तु न
तन्नियामक शैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं काव्यादावन्यत्र च तार एव भूरिप्रयोगसत्त्वात्, कु-
शलपदस्य कुशादानकर्तृरूपमुख्यार्थपेक्षया विवेचनरूपगौणार्थे एव तत्सत्त्वात् । भूयस्त्वा-
त्यत्वयोरनादौ ससारे ज्ञातुमशक्यत्वाच्च, तथाचावश्यकत्वाच्चिरुक्तेच्छाविषयत्वमेव तदिति ।
यत्तु शक्यतावच्छेदकरूपैव शक्तिरिति । तन्न । भाविपशुर्नाधुना पशुपदशक्य इति व्यवहारा-
पत्तारति विभावनीयम् ।

तदप्रसिद्धेरिति । साध्याभावाऽप्रसिद्धेरित्यर्थः । अथ प्रमथसाध्यकस्थले भावत्वादि

प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाऽभावानामभावत्वेन भावानां बहिर्वत्वेन

नत्वमत आह प्रमेयेति । भावत्वेनाऽभावानामभावः सुलभ इत्यन्वयः । ननु भावत्वेनाऽभावो नास्तीति प्रतीतिरभावस्यैवाभावत्वेन भावो नास्तीति प्रतीतिर्भावस्यैव प्रतियोगित्वमवगाहते, न चैतावता प्रमेयमात्रप्रतियोगिकाभावप्रसिद्धिरत आह बहिर्वत्वेनेति । बहिर्वत्वेन निर्वह्यै सर्वेषामभावः सुलभ इति यो जना । ननु जले वाहिर्वत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीतिः प्रमेयबहिर्भावप्रतियोगिकाभावमात्रमवगाहते, न तु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकं, बहिर्भावति तादृश-

नाऽभावाऽभावस्य निरिच्छप्रमेयप्रतियोगिकत्वप्रसिद्धिर्विकला समवायित्वेन वाच्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयादिति चेन्न । सार्वभौमीयकूटघटितलक्षणामिप्रायकौड्यं प्रत्यः । वृत्तिमद्वैतयो वाच्यतः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वृत्त्वमिति तलक्षणम् ।

अत्र यदि साध्यभाव इत्यनेन साध्यप्रतियोगिकोऽभावो विचक्षितस्तदा वृत्तिवृत्ताभावान् जलत्वादिरथापिसद्वैतो अस्म्यतिः, घटाऽऽस्तित्वावच्छिन्नाभाव-पटाऽस्तित्वावच्छिन्नाभावघटित "तत्तद्विपश्नाऽहृत्तावच्छिन्नाभावरूप" साध्यभावकूट्याधिकरणाऽप्रसिद्धेः । साध्य-

तावच्छेदकप्रतिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो यदि तदर्थस्तदा वक्ष्यमाणरीत्या प्राणप्राण्युणवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रसहात्, प्रमेयवान् वाच्यत्वादे-

त्यादावव्याप्तिविधौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता क्वच्यपि निवेशितुमशक्यत्वाच्च । अतः स्वरूपापत्तीभूतमाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभाव एव तदर्थः । एवं च मूलोक्तानावस्य लक्षणघटकतया तत्परित्यागः । ननु भावत्वेनाऽभावाभावः कथं धृतः, स्वरूपापकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगितायास्तत्र निविष्टत्वादिति चेन्न । समनियतामविक्रम-

मते स्वरूपकाभावाविक्रमप्रतियोगितावस्वसम्बन्धेनाऽत्र साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगित्वं निवेशनीयं, तथाच भावत्वेनाऽभावाभावस्य अभावत्वेन भावाभावस्य चैक्यात् तादृशा-

भावप्रतियोगित्वस्य तादृशसम्बन्धेन सर्वत्र सत्त्वातादृशाऽभावस्य लक्षणघटकत्वात् । न च समनियतामविक्रमसमवलयस्य यदि प्रत्यः, तदा सम्भावित्वेन वाच्यत्वाभावः कथमुपेक्षितः

समवायित्वेन वाच्यत्वाभावस्य वाच्यत्वात्वेन वाच्यत्वमिच्छाभावस्य चैक्यादित्वात्त्वम् । समवयित्वस्य वाच्यत्वव्याधिकरणधर्मत्वे सर्वसम्भुतत्वभावेन तदुपेक्षणादिति धे-

यम् । पशुतद्वै भावत्वेनेत्याद्यभावद्वयेन भावत्वाभावात्साध्यमासांभवात् न स्त इत्याकारकाभावाभिधानात् ताप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकरसंज्ञतामिति । इदंशतृसि-

हाकाराभावाभ्युपगमे आह बहिर्वत्वेनेति । अथ प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ प्रमेयस्य केन संबन्धेन साध्यता ? स्वरूपसम्बन्धेन साध्यत्वे केवलान्वयितया तत्संबन्धेन साध्यता-

वप्रसिद्धेः करणीयतया निर्वन्हाविरुद्धसंगतं बन्दिमत्यपि स्वरूपसम्बन्धेन बन्दित्वेन प्रमेयाभावसम्भवात्, बन्दिरेन प्रमेयाभावं पतियस्य अस्तित्वान्द्वैतियमनत्वादिना प्रमेया-

भावनुधावनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेश्च । संयोगेन साध्यत्वे तस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः शु-

णादौ संयोगेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रतिद्विसंभवे बान्दित्वेनेत्यादिप्रसासवैपर्यात् । न च तादृशमेव साध्यतावच्छेदकप्रतियोगित्वमिति वाच्यम् । तदा बन्दिभिजे इत्यस्यैव बन्दिं शक-

त्वात्, निर्वन्धौ इत्यस्याऽसंगतावापातात्, “ननु कालिकसंबन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले कालिकसंबन्धेनैव साध्यभावस्य प्रसिद्धिः कार्या” इत्युत्तरप्रन्धविरोधापत्तेश्च तादात्म्येन साध्यतायामपि तद्दोषस्य संभवे स्थलान्तरानुधावनवैयर्थ्यात् । न च संबन्धसामान्येन साध्यतास्थले एव तथाभिधानमिति वाच्यम् । संबन्धत्वेन ससर्गत्वाऽनभ्युपगमात्, अभ्युपगमेपि कालिकेन संसर्गतास्थलमाशङ्क्य विरुद्धघटत्वघटत्वेत्याद्यनुधावनस्य सन्दर्भविरोधात्, संबन्धसामान्येन प्रमेयसाध्यतास्थलेऽपि गगनत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रसिद्धिविरहेण तादृशस्थलपरित्यागानौचित्यादिति चेत् । न । यावन्तः संबन्धास्तावदन्यतमसंबन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले प्रसिद्धेः कर्णायतया संयोगत्वेन संसर्गतास्थले निर्वन्धावित्युक्तमिति ।

ननु कूटघटितलक्षणे हेतुसमानाधिकरणाभावस्य निर्वन्धिदेशे संयोगसंबन्धवच्छिन्नवद्विवावच्छिन्न “स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकव्यापक”प्रतियोगिताकस्य प्रमेयसामान्याभावस्याऽधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्य “हेतुतावच्छेदकरूपसंबन्धेन वृत्तित्वावबुद्धधधिकरणत्वं तद्वृत्तित्वात्” प्रमेयवान् ज्ञेयत्वादित्यत्र हेतावसत्त्वादव्याप्तरिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गताम्बीकर्तृमताभिप्रायेणाऽव्याप्तिविरहात् । तथाच ज्ञेयत्वप्रतियोगिकस्वरूपसंबन्धेन ज्ञेयत्वस्य हेतुतया तत्संबन्धेन बह्वधाधिकरणत्वस्याऽवृत्तित्वात् निरुक्तवृत्तित्वाभावस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तिमद्वृत्तित्वविरहेण लक्षणघटकत्वान्नाव्याप्तिः । घटत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसंज्ञतिरिति ध्येयम् ।

ननु कूटघटितलक्षणे स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशात् बद्धित्वस्य प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वात्कथं बद्धित्वेन प्रमेयाभावस्य लक्षणघटकतेति चेन्न । यथाश्रुताभिप्रायेण प्रमेयाभावस्य लक्षणघटकत्वात् । वस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाभावपरत्वे न दोष इति बोध्यम् ।

अन्ये तु प्रमेयसाध्यक इत्यादिप्रन्धो न वक्ष्यमाणलक्षणपरः तत्तल्लक्षणप्रदर्शनस्थल एव तत्प्रसिद्धिप्रदर्शनसंभवेऽत्र प्रदर्शने सन्दर्भविरोधात्, किन्तु साध्याभाववद्वृत्तिस्वीमत्येतत्पर एव तथाहि—ननु बद्धिमान् धूमादित्यत्र तत्तद्बुद्धभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यत्र साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावो विवक्षितः । तत्र वाच्यत्वादिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणार्थं तथाविधाऽभावप्रसिद्धिः कृत्वा मूलकारण, प्रमेयसाध्यकस्थले तु तादृशभावप्रसिद्धिर्न कृतेति मूलस्य न्यूनतापरिहाराय स्वयं तत्र तथाविधाभावप्रसिद्धिमाह प्रमेयसाध्यक इत्यादि । समनियताभावैक्यमते भावत्वेनाऽभावाभावाभिन्नतयाऽभावत्वेन भावाभावादस्तत्र प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

ननु तादृशलक्षणे साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावाऽप्रसिद्धेः साध्यतावच्छेदकसमनियतैकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो विवक्षणीयस्तथा च तादृशभावस्तु न भावत्वेनाऽभावाभावादिरिति तथाविधाभावमाह घन्निहृत्वेनेति । ननु घान्हरत्वेन प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगिता न बन्धतिरिक्ते किन्तु बद्धविव । न च

निर्वहै। अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्प्रत्यवेभयाभ्या च प्रमेय-
मात्रस्याऽभाव सुलभः ।

प्रतीत्यनुत्पत्त्या वहिप्रतियोगिकाभावावगाहित्वस्यावश्यकत्वादत आह न
वृत्तीति । तथाच गगनत्वेन प्रमेय नास्तीति प्रतीत्यैव प्रमेयसामान्यप्रतियो-
गिकाभाघप्रसिद्धिः, नहि तत्रापि गगनमात्रप्रतियोगिकत्व भासते इति वक्तुं
शक्यते, विनिगमकाभावेन प्रमेयमात्रस्यैव प्रतियोगित्वावगाहने वाचका

“विनिगमनाविरह इति” वाच्यम् । तादृशाभावस्य घटादी प्रतियोगितास्वीकारे घटवति
बन्धित्वेन निमपि प्रमेय नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः । तथा च तादृशाभावमादाय न प्रसिद्धि
समय इत्यतस्तथाविधाभावमाह अवृत्तिमात्रवृत्तिस्यादि । न च गगनत्वेन प्रमेय
सामान्याभावस्यापि प्रतियोगिता गगन एवं स्वीक्रियते इति कथं तादृशाभावस्तथति वाच्यम् ।
विनिगमनाविरहेण तथाविधाभावप्रतियोगिताया सर्वत्र स्वीकारात् । ननु बहिमान्-धूमा
दित्यत्राऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकामात्रो न निवेदयते बहि
साध्यकस्थले ताणप्रताणदहनोभयाभावाद्कनादम्य सत्त्वान् जानेरित्यादी विशिष्टसत्ता
भावादिकमादायाऽनुपपत्तेः, किन्तु साध्यतावच्छेदकान्तरिकप्रतियोगितासमानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्रो विवक्ष्यते, गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावश्च न तथे
ति तादृशाभावमाह विरुद्धेत्यादीति प्राहुः ।

अत्रेद घोष्यम् । उक्तीत्या मूलस्य न्यूनतापरिहारसम्पादकत्वेन प्रमेयसाध्यके
चेति प्रत्यो व्याख्याता जगदीशेन । तत्र साधु । तथाहि-साध्याभाववदवृत्तित्वमिति लक्षणे
साध्यप्रतियोगिकाभाव एव निवेदय । समानाधिकरणवह्निधूमयोरेव व्याप्ति, गुणवान् द्रव्य
त्वादित्यादी च गुणत्वादिकमेव परपर्या साध्यतावच्छेदक त्रिशिष्टाभावस्तु विशषणाद्यभक्त
रूप एव, उभयाभावोपि यदमादशयुक्तस्तदभावरूप एवेत्यभिमानवता सोन्दडोपाध्यायेनाऽवे
त्यादिना साध्याभावप्रसिद्धि कृता, अत्र च तर्हीत्यादिनाऽभिमाननिराकरणमिति साध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्योपधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोपकिभिन्नत्वोभयाभाववान्
भाव, साध्यतावच्छेदकापर्याप्तस्वसमानाधिकरणनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियो
गाभावात्वा वा साध्याभावपदन विवक्षित इत्याशय । एव च प्रमेयसाध्यकेऽपि समवायिक
वाच्यत्वाभावनादायैव प्रसिद्धिसम्भवेन मूलस्य न्यूनत्वाभावेन न्यूनतापरिहारसम्पादकत्वे
नाऽवताऽणाऽसम्भवेनोक्तप्रकारेणैव प्रमेयसाध्यक इत्यादिप्रत्यो व्याख्येय इत्यतमति
विस्तरेण ।

विनिगमकाभावेनेति । एकत्र पक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना, - तद्विरहेणेत्यर्थ
अस्यायमादायः । बहित्वेन प्रमेयाभावस्य बहिमत्यसत्त्वेन बह्वी प्रतियोगित्वावश्यक
तथाच प्रतियोगिता सह विरोधित्ववत्त्वेन कृतकृत्यता । अत्र च गगनत्वेन प्रमेयाभावस
केवलान्वयित्वेन विरोधित्ववत्त्वनाविरहेण गगननिष्प्रताणोपिवप्रमेयसामान्यनिष्प्रतियोगित्वा

ननु(१) पारिभाषिकमेवाऽव्यभिचारित्वम्, तथाहि—यत्समानाधिकर-
णः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभा-
वाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वम् ।

यावत् । कालिकसंबन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाऽभावः
सम्भवतीत्यत उक्तम् अष्टिमात्रवृत्तीति । तथाच यादृशसंबन्धेन गगनत्वादे-
वृत्तिमदवृत्तित्वं तादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकप्रतियोगि-
ताको गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः ।

ननु कालिकसंबन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले कालिकसंबन्धेनैव साध्या-
भावस्य प्रसिद्धिः कार्या, सा च कालिकसंबन्धेन गगनत्वेन प्रमेयं ना-
स्तीति प्रतीत्या न संभवति, तत्संबन्धेन गगनादेवृत्तिमस्वमते तादृशप्र-
तीतेर्गगनप्रतियोगिकत्वावगाहिताध्रौव्ये तत एवोपपत्तौ(२) प्रमेयान्तरप्र-
तियोगिकत्वं मानाभावात्त आह विरुद्धेति । तथाच घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं
नास्तीति प्रतीत्या निष्प्रिलप्रमेयप्रतियोगिकन्तत्राप्यभावः प्रसिद्ध इति
भावः । इदमुपलक्षणम् । संयोगादिसंबन्धेन घटत्वादिकमपि प्रमेयावृत्तीति
तत्संबन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावोऽपि बोध्यः ।

अप्रसिद्धिदोषस्यैव सत्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति(३) दोषान्तरं किं
मुपात्तमतस्तदवतारार्थं शङ्कते नन्विति । पारिभाषिकमेवेत्येवकारेण न व्य-
योरेकतरानिश्चयेन विनिर्गमनाविरहोद्भयप्रतियोगित्वमिति । सर्वत्र नाभावः सुलभ
इति । न च अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वात् कुत्रापि नाभावः सम्भवतीति सर्वत्रपदस्या
ऽऽलम्बकतापत्तेरिति वाच्यम् । किञ्चैव काल इति मते निरयगुणादौ तत्सौलभ्यात् सर्वत्रेति ।
‘दीहितौ अष्टिमात्रवृत्तीति । अष्टिमात्रवृत्तितानियामकसम्बन्धेनेति यावत् काल-
कसम्बन्धस्तु न तादृश इति भावः । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्वनिष्ठावच्छेदकता
कताकप्रतियोगिताकाभाव इति फलितम् ।

विरुद्धेतीति । ननु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य कालिकेन
हेतुमदवृत्तितया एतान्तरयासस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति चेन्न । कूटघटिनलक्षणे अभावस्या सम्बन्ध-

(१) दीहितो पारिभाषिकमेवेति । पारिभाषिकत्व योगानपेक्षमङ्गलशालित्व, स च सङ्केत शालु
कृतमित्येव च, सिद्धयभावादौ पञ्चतापदस्याऽऽर्थ, चैवादौ चैत्रादिपदस्य द्वितीय, प्रकृतेऽपि स्वामि
त्वपेक्षमण-प्राप्तिस्वरूपेऽव्यभिचारित्वपदसङ्केतस्याऽऽधुनिकत्वे च पारिभाषिकत्वमुपपन्नम्, इदं च पा
रिभाषिकत्व योगानपेक्षमङ्गलशालित्ववद्वृत्त्वव्याप्यं, वृत्त्वस्य नैमित्तिकपारिभाषिकौपधिकमेवेन विवि-
धत्वात् अत एव वृत्त्वमेवेति शोकम् । यद्यपि व्यभिचारित्वपदस्य वक्ष्यमाणव्याप्यभावे सङ्केतमभ्युपग-
म्य अव्यभिचारित्वपदस्य योगिकत्वमपि सम्भवति, तथापि साध्यात् साध्याभावनदवृत्तित्वे एव व्यभिच-
रित्वपदसङ्केतेनाऽव्यभिचारित्वपदस्य पारिभाषिकत्वेनोपपत्तौ योगिकत्वाभावेपि न च्छित्तिरित्याशयः ।

(२) ‘अगाहितैवोपपत्तौ’ इति पाठान्तरम् ।

(३) ‘प्रतियोग्यवृत्तित्यादि दोषा तर किमिगुपात्तमिति पाठान्तरम् ।

भिचारोऽव्यभिचार इति योगार्थो व्यथच्छिद्यते । अव्यभिचारितत्वमिति । नचैवं वाच्यं श्रेयसादिरयादिप्रत्याभिप्रेतमिति दोषः । तथाच न वैवं च प्रथेयादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनाऽलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वात् । अत्र पूर्वमूलासङ्गतिरिति ध्येयम् ।

यदित्यादि । अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्याऽनुक्तौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याऽऽत्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् । स्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे केनाऽपि च विशेषणं प्रविष्टत्वात् ।

ननु फालिक्वेन विरुद्धघटत्वादिना प्रमेयाभावः सर्वत्र न सम्भवति तत्कथं प्रमेयमात्रं प्रतियोगिताकामात्रप्रसिद्धिरिति चेत् । विरोधितानियामकसम्बन्धेन विरुद्धघटत्वस्याऽऽच्छेदकत्वादिति ।

न पूर्वमूलाऽसङ्गतिरिति । अत्र शुरुचरणाः । अस्यायमाशयः—तथाच नचैवं घटे एव व्यभिचार इत्यादिमूलस्य च केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनाऽलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वादित्यत्र तथाचेत्यस्य पारिभाषिकाऽव्यभिचारित्वस्य अथेदि वाच्यं श्रेयसादिरयादिप्रत्याभिप्रेतत्वे चेत्यर्थः । तथाच पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य अथेदं वाच्यमित्यादिप्रत्याभिप्रेतत्वे सति नचैवं घटे एव व्यभिचार इति मूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनाऽलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वादित्यर्थकसमुदायः पूर्वापरमन्याऽसंगत्यभावे हेतुः, पारिभाषिकाऽव्यभिचारित्वस्य अथेदं वाच्यमित्यादिप्रत्याभिप्रेतत्वे व्याप्तेः साध्वसामान्याभावघटितत्वेन सामवायित्वेन वाच्यत्वमादाय प्रसिद्धामिधानस्याऽसङ्ख्यापत्तेरिति पूर्वमूलासङ्गतिस्तन्निरासार्थं सत्यन्तं हेतुविशेषणम् । नचैवं घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनाऽलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वाभावे पारिभाषिकाऽव्यभिचारित्वस्य व्याप्तिवै घटान्तर्भाववै हेतौ तादृशाभाववद्वृत्तिः न क्षतिकरमिति अपरमूलाऽसङ्गतिस्तन्निरसने व्यभिचारित्वेनाऽलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वं हेतुः । तथा चायं मूलाशयः । अयं हेतुरलक्ष्यः व्यभिचारित्वादित्यन्तमानात् श्रेयस्त्वेऽलक्ष्यत्वं सिद्धं, तथाच तत्साधारणपारिभाषिकाऽव्यभिचारित्वलक्षणकरणननुचितं श्रेयस्यपिप्रत्याह—न चैवं घटे एव व्यभिचार इति । साध्यसामान्याभाववद्वृत्तिस्त्वयैव व्यभिचाररूपत्वेनाऽलक्ष्यतानुमापकत्वात्, प्रकृते च तादृशाभावाऽप्रसिद्धया व्यभिचाराऽप्रसिद्धिरियमभिप्रेत्याह साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नैत्यादि । व्यभिचारधीविरोधिनो नविषयस्यैव व्याप्तिवै पारिभाषिकाऽव्यभिचारित्वानुध्वनं व्यर्थं तज्ज्ञानस्य व्यभिचारनाऽविरोधित्वादित्वमभिप्रेत्याह तादृशासाध्याभावसामान्याधिकरण्यभावाव्यभिचारित्वेन । पारिभाषिकाव्यभिचारित्वज्ञानस्य व्यभिचारिज्ञानं प्रति मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वमस्त्येवेति पारिभाषिकाऽव्यभिचारित्वलक्षणमेव करणीयमतस्तदपि खण्डयति । प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिनेति प्रथदन्ति ।

ननु यत्समानाधिकरणा इति लक्षणवाक्यजन्ययोधे अभावत्वसामान्याधिकरण्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं हेतुसामान्याधिकरण्यं च द्वयमपि खले कनातन्यायेन न

ध्वनेनाऽवृत्तिर्याद् अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्य
। व्यक्तीभविष्यति । न चात्मत्वाभावोऽपि समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन
प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः, तथाविधसम्बन्धानां धृत्यनियामकत्वात्, कचि-
पि तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वाप्रतीतिः । इत्थं च हेतुसमानाधिकरणत्वमपि
स्वधिकरणाधेयत्वं प्राह्यम् । तेन आत्मत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणस-
म्बन्धित्वात्प्रोक्तदोषतादवस्थ्यम् ।

न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपह्नाय साध्यसमानाधिकरणा यावन्त
स्तादृशभावाः स्वविशिष्टयद्गमावच्छिन्नप्रहेत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियो-

सते, अभावत्वावच्छेदेन भासमाने तु असम्भव एव स्यात् यत्किञ्चिदभावे हेतुसमानाधिक-
रण्य-साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वयोः सर्वेऽपि अभावत्वावच्छेदेन तदसत्त्वात्,
तादृशत्रितयधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव यावत्त्वं भासते । यद्यपि यावत्पदस्य,ऽपेक्षाबुद्धिवि-
शेषविषयत्वमेव शक्त्या, तथाच यत्साक्षात्त्वं यावत्पदं तत्कूटस्य बोधकत्वेन सामान्यतोऽभावकूटे
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्रतीयते, एवं चाऽसम्भवादावस्थ्यम्, तथाप्यत्र लक्षणे तादृशत्रि-
तयधर्मव्यापकताबोधनेऽनुपपत्त्यभावात् । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टयावदभावमुद्दिश्य
यदि हेतुसमानाधिकरण्यं विधीयते, तदा व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्थलान्यत्वाभावस्य उद्दे-
श्यकोटावप्रवेशेनाऽतिव्याप्तिः स्यादिति व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वस्यापि विधेयत्वे
> तथातिव्याप्तिरिति दिक् ।

अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरिति । ननु सर्वत्रैव गगनस्वरूपाभावमादा-
याऽसम्भव एव कुतो नोक्त इति चेन्न । तादृशाभावस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणीयत्वात्, गग-
नस्वरूपाभावस्य वृत्तिमत्त्वविरेहादिति नासम्भव इति । -

ननु बहिमान् धूमादित्यत्र बह्वयमावमादायाऽव्याप्तिः सम्भवे तत्कथं परित्यक्तमिति चेन्न ।
कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । ननु तथापि महाप्रलयभेदाभावस्य साध्य-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वस्य स्वविशिष्टहेत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्याभावेनोक्तस्येऽव्याप्तिः सम्भवे स्थलान्तरानुधावनमसंगममिति चेन्न । महाप्रलयाऽनर्ज्ञा-
कारात्, स्वविशिष्टत्वादेरप्रवेशे महाकालान्तर्भावेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्याच्च । अय-
मात्मा ज्ञानादित्यत्रोभयर्थैवाव्याप्तिरित्येतरमूचनायोक्तं स्फुटीभविष्यतीति ।

केचित्तु महाकालस्यापि हेतुसम्बन्धितया बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भावनेव नास्ती-
ति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

ननु आत्मसामान्यबोधोऽन्तर्मत्वमिति प्रतीत्याऽऽत्मसामान्योभयत्वावच्छेदेन आत्मत्वसा-
मान्याभावस्याऽऽत्मनि वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्कथमत्राऽव्याप्तिः, व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदेशभेदस्य सर्वसम्मतत्वात् यत्समानाधिकरणदलं व्यर्थम् ।

अत्र केचित् । आत्मत्वसामान्याभावपदेन आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य
विवाक्षितत्वात्तदभावमादाय तत्राव्याप्तिः सम्भव । न चाऽऽत्मसामान्ययोर्नात्मत्वप्रकारकप्र-
माविशेष्यत्वमिति प्रतीत्या तादृशोभयत्वावच्छेदेनात्मनि तदभावस्य वृत्तिनया नाव्याप्ति-

रिति वाच्यम् । तादृशप्रतीतिस्तादृशप्रमावशेष्यत्वे एव तदुभयनिरूपितस्वरूपासम्बन्धावधि-
कृतसिद्धाभावावगाहितयैवोपपत्तौ आत्मनि तादृशविशेष्यत्वाभावात्तवगाहितादित्याहुः । त-
श्चिन्त्यम् ।

अन्ये तु आत्मभेदमादाय अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्यतिः स्यात् यदि यत्समानाधिक-
रणत्वदलप्रवेशो न स्यात्, तत्र व्याप्त्यव्युत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदेशभेदस्यानुपपत्त्या-
अत्र एवाऽव्यवस्थे घटपटौ न घट इति प्रतीतिरपिदेरित्युक्तमित्याहुः ।

नव्यास्तु रूपव्यवस्थारूपाभावमादाय तत्राऽव्याप्तिरतस्तदलमित्याहुः ।

ननु तथापि धर्माऽनवच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतियोगिनार्या निवेशेनैव आत्मत्वसामान्या-
भावस्य यावदनन्तर्गततयाऽव्याप्तिरवगाह्य व्यर्थमेव यत्सामानाधिकरण्यदलम् । न च सामान्या-
भावस्य लक्षणघटकत्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्र गगनेन साध्याभावस्य
व्यभिचारित्यलान्यत्वाभावस्य च यावदनन्तर्गतस्य स्वावेशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योग्यसामानाधिकरण्यादिति चेन्न । अत्रातिथ्य धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इत्युक्तावेव सा-
मस्ये प्रतियोग्यवृत्ताति मूलस्य निष्प्रयोजनकैवपातात् । समनियताभावैक्यमते
गगनेन साध्याभावादर्थदत्त्वेन वाच्यत्वाभावरूपतयाऽतिव्याप्त्यापत्तेर्नोक्तनिवेशाऽर्थभवात् ।
एवं चोक्तव्याप्तिवारणाय यत्सामानाधिकरण्यदलमिति ।

ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यस्य प्रतियोग्याधिकरणसम्बन्धित्वार्थकत्वे आत्म-
त्वसामान्याभावस्यापि समानकालीनत्वस्वविषयकज्ञानवत्त्वादिसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणसम्ब-
न्धित्वान्नाव्याप्तिरिति कृतं यत्सामानाधिकरण्यदलेनेति चेन्न । सर्वत्र गगनस्वरूपाभावमादाय
लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यनुत्थितप्रसङ्गः स्यादिति । अत्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमि-
त्यस्य आधेयतासम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणविशिष्टत्वमित्यर्थः ।

एतेन प्रतियोग्यधिकरणतानिरूपितवत्त्वनिवेशस्यैव सम्यक्त्वे आधेयत्वदल व्यर्थमि-
त्यपि प्रयुक्तम् ।

न च प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावाः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणा इत्यस्यैव सम्यक्त्वे
व्यर्थं यत्सामानाधिकरण्यदलमिति चेन्न । समनियताभावानामैक्यमते धूमवान् बहे-
रित्यादौ धूमत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य घटत्वेन धूमाभावाभिज्ञतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्या-
दतिव्याप्तेः ।

ननु यत्सामानाधिकरणा इत्यस्याऽनुपादानेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया
साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वदानादेव नाऽऽत्मत्वसामान्याभावसंग्रहः । न च द्रव्यत्वाभाव-
स्य तथात्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगितायाः साध्यनिष्ठत्वेन विशेषणीयत्वात् ।
योदे चैवं प्रमेयसाध्यतावच्छेदकेऽव्याप्तिरुच्यते, तदा यत्किञ्चित्त्वेन साध्यतावच्छेदकं विशेष-
णीयम्, स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्व च देयम्, तेन जातिसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः
पूर्वाकविशेषणाक्रान्तत्वेपि नाव्याप्तिरिति चेन्न । हेतुसामानाधिकरण्यापक्षया गौरवात् । १३
विशिष्टत्वानिधेशे लक्षणमिति चेन्न । समनियताभावैक्यपक्षे घटत्वेन धूमाभाव-घट-
त्वेन वग्गभावयोरैक्येनातिव्याप्तिः । सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नभावस्य लक्षणघटकत्वेन,

वक्ष्यमाणरीत्यापि धारणाऽसंभवात् । उक्तस्थले एवधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः ऐश्वर्येण तद्दे-
दिमतेऽप्यतिव्याप्तेः ।

१ तत्रेदं बोध्यम् । समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि धूममि-
श्रत्वावच्छिन्नधूममात्रवृत्तिप्रतियोगितामाश्रय्य यद्यत्प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा तत्तदाश्रय-
सामानाधिकरण्यमिति विवक्षायामतिव्याप्तिवारणसंभवादुक्तरीतिः सुवचैवेति ।

२ ननु निरवच्छिन्नसाध्यतास्थले अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ साध्यतावच्छेदकाऽप्रसिद्ध्या-
ऽव्याप्तिः । साध्यव्यापकत्वनिवेशे च विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ अतिव्याप्तेर्ग्रन्थकृतैव
वक्ष्यमाणत्वादिति । न च निरवच्छिन्नसाध्यतास्थले साध्यनिष्ठनिरूपकताकाधिकरणत्वमेव
निवेश्यमिति वाच्यम् । व्यभिचारिणः सर्वलक्षणस्याऽलक्ष्यतया ग्रन्थकारोक्तविशिष्टसत्तासा-
ध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तितादवस्थादिति । अप्रार्वाचीनाः । विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नविधे-
यताकानुमिति प्रति विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावद्भावेत्यादि-
ज्ञानस्यैव कारणत्वान्नानुपपत्तिः । विशिष्टसत्ताव्याप्या जातिरिति व्यवहारं प्रति च विशिष्ट
सत्तात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावत्वव्यापकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यैव
प्रयोजकतया न तादृशव्यवहारापत्तिरपीति समादधिरे ।

परं तु साध्यताविशिष्टनिरूपकत्वेऽदिरित्याऽनुगतैव व्याप्तिः । वै० स्वसामानाधिकर-
ण्य—स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्व—स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व—स्ववृत्तिव—एतच्चतुष्ट-
यसम्बन्धेन । स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । अत्र स्वसामानाधिकरण्या
नुक्तौ व्यभिचारिनिरूपकाधिकरणेऽपि निरवच्छिन्नवाच्यत्वनिरूपकतासत्त्वाद् व्यभिचारिणि अय-
मभावाः अभावजाल्यन्यतरत्वादित्यादौ स्वरूपेण स्वरूपतो अभावत्वसाध्यकेऽतिव्याप्यपत्ते-
रिति तन्निवेशः । स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वानुपादाने तत्रैव व्यभिचारित्वसंबन्धावच्छि-
न्नसाध्यनिष्ठनिरवच्छिन्ननिरूपकतामादायातिव्याप्तितादवस्थादिति तन्निवेशः । महान-
सीयवन्देः प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वे महानसीयवन्द्यभाववद्वयभावान्यतरत्वहेतौ बहि-
त्वावच्छिन्ननिरूपकतामादायाऽतिव्याप्तिवारणाय स्ववृत्तिवनिवेशः ।

वदं. प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यत्वे निरुक्तहेतौ महानसीयवद्वित्वावच्छिन्ननिरूपकता
मादायाऽतिव्याप्तिवारणाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वनिवेशः । ननु तार्णवहेर्विषयितासम्ब-
न्धेन साध्यत्वे तार्णवद्विविषयकवद्वितार्णवविषयकज्ञानान्यतरत्वहेतौ अतिव्याप्तेः, साध्यतावि-
शिष्टनिरूपकताया ज्ञानद्वये सत्त्वाद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वादिति
चेन्न । महानवच्छेदकानवच्छिन्नेत्यनेन स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकरपर्याप्यनुयोगि-
तावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरस्वाभाववद्भूतावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् । अत्र
तार्णवत्वबन्धित्वगतद्वित्वबन्धित्वतार्णवगतद्वित्वे भिन्नेऽन्यथा तार्णवद्विविषयक ज्ञान विषयित
या बह्वितार्णवदिति प्रतीतिर्वज्रलेपत्वापत्तेः । एतेन निरवच्छिन्नसाध्यतास्थले स्वावच्छेदकाऽप्र-
सिद्ध्या स्वानवच्छेदकत्वस्याप्यप्रसिद्ध्या सम्बन्धाऽप्रसिद्धिरित्यपि निरस्तम् । तत्र व्यधिकर-
णसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वेन तस्य वैबलान्वयित्वात् । ननु तादृशपर्याप्तिनिवेशे प्रागुक्तव्यभि-
चारिणि प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यतायामतिव्याप्यभावात्कथं सम्बन्धद्वयव्याप्तिरेकेनैव
सम्बन्धानिवेशेन स्थलद्वये बह्वित्वावच्छिन्ननिरूपकताया महानसीयवद्वित्वावच्छिन्ननिरूपक-

गिसमानाधिकरणास्तद्धर्मयस्वमित्येवं कुतो न लक्षणं कृतमिति वाच्यम् ।
द्रव्यमात्मत्यादित्यादौ महाकाले साध्यसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वादि
मान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाऽप्रसिद्धा तत्राऽव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

तायाश्च वारणसम्भवात् इति चेत् । विपर्ययतासम्बन्धेन स्वरूपतो षड्विंशसाध्यके स्वरूपतो
षड्विंशविपर्ययकषड्विंशत्यत्वेन षड्विंशविपर्ययकज्ञानान्यतरवहेतौ व्यभिचारिणि सावच्छिन्नरूप-
पकताभादाय दोषकारणाय स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्य निरुक्तार्थकस्य प्रवेशः । एवं
त्वत्वेन षड्विंशसाध्यकनिरुक्तहेतौ निरवच्छिन्नरूपकताभादायाऽतिव्याप्तिवारणाय स्व-
सित्वस्य निरुक्तार्थकस्य प्रवेश इति ध्येयम् ।

कुतो न लक्षणं कृतमिति । ननु यत्सामानाधिकरण्यप्रवेशापेक्षया साध्यसामाना-
धिकरण्यप्रवेशे किं लाघवमिति चेत्, अनुगमे लाघवम् । तथाहि—साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टाऽभावत्वव्यापकाऽभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेतद्वक्ष्यमाणस्यानुगमः । वै० स्वाव-
च्छिन्नसामानाधिकरण्य-स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन, एवं सा-
ध्यतावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापकता चाऽभावे स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टहेत्वधिकरणता-
व्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । एवं-अभावः । अत्र व्यापकता च स्वाश्रयत्व-स्वनिरूपितप्रतियोगि-
ताश्रयत्वोभयसम्बन्धेन ।

यत्सामानाधिकरणेत्यादिकल्पस्य च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीन-
हेतुतावच्छेदकवत्त्वमित्यनुगमः । तत्र वै० स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-स्वकालीनसाध्य-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन । एवं हेतुतावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापकता-
दिकं पूर्ववद्, एवं चात्र सम्बन्धांशे कालीनत्वस्याऽऽधिक्ये गौरवात् ।

ननु दलान्तरेपीत्यादिना सम्बन्धैक्यविवक्षायां लक्षणस्यानुगमकरणे साध्यसमानाधिकर-
णा इति कल्पेऽपि कालीनत्वप्रवेश आवश्यक इति क्व लाघवावकाशः, तथाहि—सम्बन्ध-
विशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव । वै० स्वकालीनसाध्यसामाना-
धिकरण्य-स्वावच्छिन्नसाध्यकनिष्ठभावीयप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन,
प्रतियोगितायां प्रतियोगितावै० स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वविशिष्टान्यत्वोभयसम्ब-
न्धेन । वै० स्वावच्छेदकत्व-स्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन । अत्र व्यापकता च स्वाश्रयत्व-स्व-
निरूपितप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन । प्रतियोगितावैशिष्ट्यं च
निरूपकतायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनेति । त-
था चाऽत्रापि कालीनत्वप्रक्षेपेण साम्यमिति चेत् । सम्बन्धैक्यविवक्षायामपि साध्यसामाना-
धिकरण्येति कल्पस्याऽन्यथाऽनुगमेपि निर्वाहात्, तथाहि—साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभा-
वत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव । वै० स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-स्वा-
वच्छिन्नसाध्यकनिष्ठभावीयप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन । प्रतियो-
गितावै० स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वविशिष्टान्यत्वोभयसम्बन्धेन, अत्र स्ववै० स्व-
तादात्म्य-स्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । अभावत्वव्यापकता च प्रागुक्तसम्बन्धेनेति । हेतु-
सामानाधिकरण्यकल्पेऽपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्व-

न च वैशिकविशेषणताविशेषेण साध्याधिकरणवृत्तित्वाविवक्षणेनाऽ
यातिवारणम्भध इति वाच्यम् । तथासति गौरवात् (१) ।

यत्तु यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकर-
णास्तत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशे बीजा

नेव, अत्र वैशिष्ट्यघटकतया कालीनत्वनिवेशस्याऽभिन्न्यादिति ग्रन्थ कर्तुराशयः ।

कल्पद्वयानुगमे विशिष्टाभावत्वव्यापकत्वत्र व्यापकता च स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टहेत्वधि-
करणताव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन समानैव ।

स्वातादात्म्यनिवेशस्तु धूमसाध्यकआत्मपर्वतान्यतरत्वहेतौ व्यभिचारिस्थलान्यत्वाभाव-
स्यापि धारणे तादृशाभावत्वव्यापकपर्वतान्यत्वाभावकालीनहेतुतावच्छेदकत्वत्वस्य हेतौ सत्त्वा-
त्तद्वारणाय । पर्वतान्यत्वाभावे आत्मान्यत्वाभावव्यापकत्वमप्यस्ति, यथाहि स्वविशिष्टहे-
त्वधिकरणताया आत्मभिन्ने पर्वतादावेन सत्त्वात् तथाप्येवमात्मान्यत्वाभावेऽप्यस्ति, निरुक्त
स्वाश्रयत्व कालिकेन, अतः स्वनिरूपितप्रतियोगितावैशिष्ट्यनिरूपकताधिकरणताया सहजत एव
सत्त्वमिति । न च पर्वतान्यत्वाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणमिति वाच्यम् । तस्य साध्यप्र-
तियोगिताकत्वाभावत् । स्वरूपेण साध्यद्विच्छेदकत्वे च भावाभिन्नत्वस्य पारिभाषिकस्या-
प्यसत्त्वादिति ध्येयम् ।

साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकभावकालीनहेतुतावच्छेदकत्वत्वम् । साध्यताव-
च्छेदकवैशिष्ट्य च पूर्ववत् । अभावत्वव्यापकता चाऽभावे स्वतादात्म्य-स्वविशिष्टहेत्वधि-
करणत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकूटत्वावच्छिन्नत्वत्वैतदुभयसम्बन्धेन । कूटत्वावच्छिन्न
त्वत्वं च स्वनिरूपिताधेयताविशिष्टाधेयतावत्वसम्बन्धेन । आधेयतावैशिष्ट्य च आधेयताया
स्वाश्रयाभावनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितत्व-स्वतादा-
त्म्यैतदुभयसम्बन्धेन । निरूपकतायां प्रतियोगितायै० स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन । यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणार्थस्तु हेतुतावच्छेदकविशिष्टा
भावत्वव्यापकभावकालीनहेतुतावच्छेदकत्वत्वम् । अभावे हेतुतावच्छेदकत्वं० स्वावच्छिन्नसामान-
नाधिकरण्य-स्वकालीनसाध्यतावच्छेदकत्वच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वैतदुभयस-
म्बन्धेन, अभावत्वव्यापकता च पूर्ववत् । एवं च वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धाशौ कालीनत्वमपि क
पतितं साध्यसामानाधिकरण्यकल्पे तु न तस्य प्रवेश इत्यस्मद्गुह्यचरणा ।

तथासति गौरवादिति । तथासति स्वरूपसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्योक्त-
वित्यर्थः । अथ स्वरूपेण साध्यसामानाधिकरण्योक्तावपि द्रव्यत्वात्मत्वोभयभावं आत्मत्व-
विशिष्टद्रव्यत्वामावं वादायांऽव्याप्तितादवश्येन गौरवाभिधानमनुचितं स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यवद्द्र-
व्यभावस्य विशेषणीयत्वात् । एवं च तत्रान्याप्तिवारणेऽपि गौरवे एव पर्यवसानमिति ध्येयम् ।

(१) वैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्यधिकरणवृत्तितोकी च गौरवत् । वस्तुतो ग्रन्थ सत्तादृशाऽऽ-
भवादिभेदादवश्यमिति, पूर्येव्यत्त्वविशिष्टर पत्वाभावस्य गुणान्यत्त्वविशिष्टसत्ताभावस्य वा वैशिकविशेषणत-
या साध्यसमानाधिकरण्येन केनपि सम्बन्धेन हेत्वधिकरणे वर्तमानत्वादिति वादान्तरेण ।

भाय इति । तच्चुच्छम् । तथासति यत्समानाधिकरणायावन्तोऽभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न

अत्रेयमाशङ्का । स्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नैत्यस्य प्रतियोगितायां निवेशादेव दोषाभावदिति ।

न च अयमात्मा आत्मगगनान्यतरत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिः साध्याभावस्य व्यभिचारीस्थलान्यत्वाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेण लक्षणाघटकत्वात्, अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव एव धर्तव्यः । तस्य च समनियताभावैक्यमते वाच्यत्वरूपप्रतियोगितामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । समनियताभावानामैक्यमनर्हाकृत्यैव गौरवाभिधानात् । यत्प्रतियोगिताकाभावे यादृशप्रतियोगिताश्रयतामानाधिकरण्यजगद्दृष्टिभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वमभावे विशेषणीयम्, तेन आत्मत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे स्वरूपेण साध्ये आत्मत्वादेव आत्मत्वाभावरूपसाध्याभावस्य गगनावन्तर्भावेन साध्यसमानाधिकरणस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेऽप्रसिद्धावपि नान्याप्तिरिति श्वेयम् ।

ननु धूमवान् बहेरित्यादावतिव्याप्तिसम्भवे गौरवाभिधानमनुचितमिति, तथाहि—धूमाभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्यवद्दृष्टित्वविरहात् । अव्याप्त्यवृत्तित्वेन साध्यवद्दृष्टित्वे तु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकरवाभावादेव लक्षणाघटकत्वं तदयोगोलकान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसम्बन्धेन साध्यवद्दृष्टित्वविरहात्, घटत्वेन तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य यावदन्तर्गतत्वेऽपि तत्समनियतत्वस्य घटत्वेन वाच्यत्वाभावेऽक्षतत्वेन स्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यस्याऽक्षतत्वात् । न च घटदृष्टित्वविशिष्टो योऽगोलकभेदस्तदभावमादायैवाऽतिव्याप्तिवारणं तस्यापि यावदन्तर्गतत्वादिति वाच्यम् । अव्याप्तिवारणाय स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वेन निरुक्ताभावस्य यावदन्तर्गतत्वाभावात् । न च स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वहेत्वधिकरणत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वानवच्छिन्नत्वैतदुभयाभाववत्प्रतियोगितेत्यर्थकत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेनाऽव्याप्तिवारणसम्भवे निरुक्ताभावस्य व्यभिचारिणि लक्षणघटकतयाऽतिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । घटदृष्टित्वविशिष्टतदयोगोलकभेदाभावघटदृष्टित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावयोः समनियतत्वेन प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यस्याऽक्षतत्वेनाऽतिव्याप्तिपूर्वविरहात् ।

न च स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतीयोगितायामपि निरुक्ताभयाभाव एव निर्वश्यते घटदृष्टित्वविशिष्टवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिता नोभयाभाववत्तां घटदृष्टित्वविशिष्टपर्वततदयोगोलकभेदिनिष्ठप्रतियोगितायां उभयाभावसत्त्वेऽपि तदाश्रयसामानाधिकरण्यविरहात्प्रतियोगिता

हेत्वधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वावच्छिन्नत्वघटिताभावेन सामञ्जस्ये उभयावृत्तिवर्षन्तानुसरण घटदृष्टित्वविशिष्टपर्वतभेदाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय घटदृष्टित्वविशिष्टपर्वतभेदाभावस्याऽतिरिक्तत्वेऽपि घटदृष्टित्वविशिष्टपर्वतभेदाभावीयप्रतियोगितावाक्यस्तीत्याकारकाभावस्य पर्वतत्वस्वरूपतया स्वरूपेण साध्यवाक्षेष्टत्वाभावेन तादृशाभावस्य व्यपकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमक्षतम् । न चोभयावृत्तिरत्यस्योपादानेऽपि घटदृष्टित्वविशिष्टपर्वतभेदाभावीयप्रतियोगितायां निरुक्तभेदत्वानवच्छिन्नत्वविरहप्रयुक्तोभयाभावस्याक्षतः

इत्यासिद्धुर्वीरेव । घटवृत्तिविविशिष्टतत्पर्यतभेदाभावीयप्रतियोगितावाप्रास्तीत्यभावस्य तत्प-
 र्यस्वरूपत्वेन तत्पर्यतत्वस्य पर्यतत्वाऽनतिरिक्ततया साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता-
 मशतमिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तियं उभयावृत्तिधर्मस्तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 ताकभेदानवच्छिन्नत्वघटितोभयाभावनिवेशे तत्पर्यतत्वस्य स्वरूपेणावृत्तितया निरुक्ताभा-
 व्य लक्षणाऽपटकत्वात् । व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणन्तु घटवृत्तिविविशिष्टो यस्तदयोगोलक-
 षधिकरणभेदस्तदभावमादायैव । न च घटवृत्तिविविशिष्टतदयोगोलकभेदावच्छेदकत्वैतदुभया-
 ीवस्य निरुक्ताभावसमनियततया निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितायां निरुक्तोभयाभावस्याऽभ-
 त्तयाऽतिव्याप्तिर्दुर्वीरेति वाच्यम् । किंशिद्धौशिष्यनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती हेत्वधिकरण-
 वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठाऽवच्छेदकताभिन्ना सती भेदनि-
 ष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्वयूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावस्य वा निवे-
 र्नीयतया निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितायां अवच्छेदकताप्रयभिन्नोभयत्वनिष्ठावच्छेदकता-
 नेरूपितत्वस्यैव सत्त्वेनोभयाभावविरहेणोभयाभाववत्प्रतियोगिताध्रयसामानाधिकरण्याविरहेणाऽ-
 तेव्याप्तिशङ्काया एवाऽभावात् । न च घटवृत्तिविविशिष्टतदयोगोलकभेदाभावघटवृत्तिविविशि-
 ष्ठभेदाभावयोः समनैयत्येन घटवृत्तिविविशिष्टभेदाभावीयप्रतियोगितायामुभयाभावस्याऽशत-
 वेन तदाश्रयसामानाधिकरण्यस्याऽशतत्वेनाऽतिव्याप्तिर्दुर्वीरेति वाच्यम् । निरुक्तावच्छेदकता-
 प्रयभिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वाभावविशिष्ट यन्निरुक्तावच्छेदकताप्रयनिरूपितत्व तदभाव-स्व-
 यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावस्यैव निवेशेन निरुक्तप्रतियोगितायामुभयस्यैव सत्त्वात् ।
 किंशिद्धौशिष्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती हेत्वधिकरणत्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रतियोगिताकान्यत्वघटितोभयाभावस्य निवेशनीयतया
 निरुक्तप्रतियोगितायां निरुक्तप्रतियोगिताघटितोभयाभावस्यैव सत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरभावात् । न
 च घटवृत्तिविविशिष्टतदयोगोलकभेदाभावस्य घटवृत्तिविविशिष्टतदयोगोलकभेदत्वेन भेदसा-
 मान्याभावस्य च समनियततया घटवृत्तिविविशिष्टतदयोगोलकभेदत्वेन भेदसामान्याभावीय-
 प्रतियोगिताया निरुक्तोभयाभावसत्त्वेन तदाश्रयसामानाधिकरण्यमादायाऽतिव्याप्तिरिति वा-
 न्यम् । किंशिद्धौशिष्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती हेत्वधिकरणत्वसमानाधिकरणोभयावृ-
 त्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता सती भेदवनिष्ठावच्छेदकतानिरूपि-
 तनिरूपकतानिरूपितानुयोगित्वानिरूपितत्वघटितोभयाभावस्यैव निवेश्यतया निरुक्तप्रतियोगि-
 तायामुभयाभावस्याऽसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरभावात् ।

अत्रेदं चिन्त्यते । निरुक्ताविशिष्टाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवेपि तुल्ययुक्तया द्रव्य-
 मात्मत्वादित्यादौ अव्याप्ति आत्मवृत्तित्वविविशिष्टतदात्मभेदाभावीयप्रतियोगितावाप्रास्तीत्यभा-
 वस्य तदात्मस्वरूपत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वस्य सम्भवात् । न च निरु-
 क्तान्यतरसम्बन्धस्यैव व्यापकताघटकतया तादृशान्यतरसम्बन्धेन निरुक्तभेदाधिकरण-
 त्वस्य हेत्वधिकणावच्छेदेन सत्त्वात् कथमव्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुक्ताभावप्रतियोगिने
 निरुक्ताऽन्यतरसम्बन्धेन तदात्मवृत्तितया तादृशभेदाभाववैशिष्यस्याऽऽत्मन्यभावेन स्वधि-
 शिष्टहेत्वधिकरणाऽप्रसिद्धा अव्याप्ते सम्भवात् हेत्वधिकरणवृत्तिउभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नत्व-

व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः । तन्मात्रोक्तौ च
विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं लक्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिर्भवेति
ग्रन्थावतारानुपपत्तेः ।

स्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य प्रतियोगिसामाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायां वि-
वेशे न कोपि दोषः । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्वावच्छिन्नत्व-स्वाव-
निरूपितत्वस्वानाश्रयानिरूपितत्वउभयवद्द्वैशेष्यपर्याप्तावच्छेदकताकनिरूपकताकानुयोगिताक-
निरूपितत्वोभयसम्बन्धेनेति ध्येयम् ।

एतेन स्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वव्यतिकरिद्देहेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकत्वैतदुभ-
याभाव एव स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमित्यस्यार्थः । तथा च घटवृत्तित्वविशिष्टतदयोगोलकभे-
दाभावीयप्रतियोगितावत् तदयोगोलकवृत्तिरिति व्यवहाराभावात् तस्योक्तनिरूपितवृत्तित्वावच्छे-
दकत्वघटितोभयाभावस्याऽऽश्रयत्वादिति परास्तम्, महानसवृत्तित्वविशिष्टपर्वतभेदाभावपर्वत-
तित्वविशिष्टमहानसभेदाभावीयप्रतियोगितायामपि तद्देहेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकत्व-
घटितोभयाभावसत्त्वात् । निरुक्ताभावानामपि यावदन्तर्गततया स्वविशिष्टदेहेत्वधिकरणावच्छे-
देन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याविरहात् षड्विमानधूमादित्यादिसद्देहावव्याप्तिः, द्रव्यत्वसाध्यक आ-
मत्त्वहेतौ निरुक्ताभावमादाय अव्याप्तिश्च । तथा च कस्यापि उभयाभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया
विशिष्टाभावस्य लक्षणाघटकतया घटत्वेन तदयोगोलकभेदाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तत्स-
मनियतघटत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यस्याऽऽश्रयत्वेनाऽतिव्याप्तिर्दु-
र्वारंति चेत् ।

अत्रोच्यते । समनियताभावानामनैक्याभिप्रायेण तत्कल्पप्रणयनात्, तथा च घट-
त्वेन तदयोगोलकभेदाभावमादायैवाऽतिव्याप्तिवारणमिति ।

कस्मिंश्चित्पुस्तके द्रव्यत्वाभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यवद्वृत्तित्वं स्वरूपेण निवेश्य
तदुपरि विशिष्टाभावोभयाभावमादायाव्यप्तिः, वैशिष्ट्यव्यासज्ज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्व-
निवेशे गौत्वमिति पाठः ।

अत्रेयमाशङ्क्यते । समनियताभावानामैक्येऽतिव्याप्तिवारणाय स्वप्रतियोग्यधिकरणत्वं
घटकप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य निवेशनायतया घटवृत्तित्वावच्छेदकत्व-
त्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वेन तन्निरूपितस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वप्रतियोगिताश्रय-
त्वाऽसम्भववारणाय साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वस्य निवेशनायतया कथं विशिष्टाभावोभयाभावमादायाव्याप्तिप्रदानमिति याच्यम् । उ-
च्यते । समनियताभावानामनैक्यमत एवैतत्कल्पस्य सत्त्वेन तत्र स्वन्यूनवृत्तिरित्यस्यानावश्यकत्व-
पूर्वप्रापि निवेशप्रयोजनाभावेन निरुक्ताभावस्य लक्षणघटकत्वसम्भवात् ।

व्यर्थतापत्तेरिति । ननु अभावयोर्भेदात्कथं वैषम्योक्तिर्विचारशया, तथाहि—हेतु-
मानाधिकरणसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावावच्छेदकसाध्यव्यापकतावच्छे-
दकत्वत्वं स्वपदेनोपादेयम् । विशिष्टान्तरं हेतुसमानाधिकरणाभावावच्छेदकसाध्यव्यापकतावच्छे-
दावच्छेदकत्वस्य तदुपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य लक्षणतावच्छेदकविच्छिन्नविषयकत्व-
स्य

स्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयतानवच्छेदकरूपवैयर्थ्याभावादिति चेन्न ।
 तरवारकन्यूनवारकाभावघटितरूपमेवोपादेयम् विशिष्टान्तरपदेन प्रथमस्वपदेन हेतुसा-
 ऩानाधिकरण्यनिष्ठावच्छेदकताभिन्नासाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता, कस्वनिष्ठावच्छेदकता-
 वच्छेदकत्वानिरूपितहेतुसामानाधिकरण्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽभावनिष्ठावच्छेदकतानिरू-
 पेतपरम्पराऽवच्छेदकताप्रतियोगिताकाऽभावकालीनहेतुतावच्छेदकत्वत्वं तादृशं च रूपमु-
 न्यसाधारणमेव तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतौ असत्त्वात्तद-
 च्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयताऽनवच्छेदकत्वस्य स्वस्मिन् सत्त्वेन वैयर्थ्यसङ्गतेः ।

केचित्तु यावच्छब्दस्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वमर्थः । तत्र साध्यसामानाधिकरण्यस्याप्रे योजनी-
 यम्, तथाच हेतुसामानाधिकरणसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावत्वं साध्यसामाना-
 धिकरण्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वमित्यर्थः । तथाच व्यापकत्वस्याऽनिविष्टतया वैयर्थ्यं सहजत एव
 संगच्छते इत्याहुः । यावत्त्वस्य व्यापकत्वार्थवत्वमङ्गीकृत्य सार्थकयितुं शक्यतया वैयर्थ्य-
 संघटनय तथवाच्यार्थाभिधानसन्दर्भविरोधापत्तेः । यावत्त्वस्य व्यापकत्वार्थकत्वे बाधश्चेत्त-
 दाऽनतिरिक्तवृत्तित्वार्थकत्वं तत्पदस्य कल्प्यं स्यान्न तथा प्रकृते इति रमणीयः पूर्वपक्षः ।

नन्वत्र कालो गोमान् गोत्वादित्यत्र गवाद्यभावस्यापि सृष्टिकालावच्छेदेन साध्यसामाना-
 धिकरणतयाऽतिव्याप्तिवारणाय हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यं वाच्य, तथाच
 घटाद्यभावस्याऽयोगेलकावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावेनाऽतिव्याप्यभावात् “ यःक-
 थिदभावो हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यं इत्यस्यैव सम्यक्त्वे यत्सामानाधिक-
 रण्यदलस्य यावत्पदस्य स्वविशिष्टपदस्य च वैयर्थ्यं कथं नोक्तमिति चेन्न । कालो गोमान्
 गोत्वादित्यादौ प्रलयत्वस्वरूपाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणसंभवात्, हेत्वधिकरणावच्छेदेने-
 त्यादेरप्रवेशात्, तथाच यथासंज्ञिवेशे वैयर्थ्याभावात् । न चोक्ताभावस्य कालिकेन साध्यसमा-
 नाधिकरणतयाऽतिव्याप्तितादवस्थामिति वाच्यम् । साध्याधिकरणवृत्तित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन
 वाच्यतया कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ प्रलयभेदाभावस्य स्वरूपेण साध्याधिकरणवृत्तित्ववि-
 रहेणाऽतिव्याप्तिविरहेण हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यनुक्तवादिति । तथा च यावत्पदानुक्तौ धूम-
 बान् वक्रेरित्यत्र घटाद्यभावमादायाऽतिव्याप्यापत्तेः । एव बह्व्याभावमादायाऽव्याप्तिवारणा-
 र्थं यत्सामानाधिकरण्यदल तच्च तेनैव संबन्धेनेति ध्येयम् ।

ननु तथापि यत्सामानाधिकरणा यावन्तः साध्यसामानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्-
 त्वे अभावपदस्य वैयर्थ्यं कथं नोक्तमिति चेन्न । तादृशभाववैयर्थ्यस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावानुत्थापकतया प्रकृतोपयोगित्वेन तन्मात्रमेवोक्तमिति । केचित्तु पूर्वत्रापि व्यापकत्वदल
 वैयर्थ्यकथनस्य प्रतियोग्यवृत्तात्यादिभूलासंगत्या प्रकृतोपयोगित्वं यावत्पदस्य वैयर्थ्यकथनन्तु न
 प्रकृतोपयोगितं तन्नोक्तमित्याहुः ।

केचित्तु अभावाऽघटितस्य लक्षणान्तरत्वेन यथासंज्ञिवेशे न वैयर्थ्यमित्याहुः । अथ
 विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय लक्षणसमन्वयसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिधेत्वादिप्रन्यानुत्थिति
 प्रसंगस्य एतल्लक्षणपरित्यागबीजत्वेन वक्ष्यमाणतया तादृशदोषो न क्षतिकर इति चेन्न ।
 विशिष्टाभावप्रतियोगित्वं विशेषणे, एवमुभयाभावप्रतियोगित्वं यदभावप्रयुक्तोभयाभावः
 तत्र स्वीक्रियते, एवं च प्रकृतप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटितलक्षणपरिष्कारसंभवेऽपि

यदपि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा दैशिकविशेषणतया उभयवृत्तयस्तस्वमित्येवास्तु लक्षण स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्य(१)प्रवेशे गौरवात् हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्यैव दैशिकविशेषणतया उभयवृत्तित्वाभावाद् धूमवान् वह्नोरित्यादावतिव्याप्तिविरहादिति ।

वाच्य तावत्सामानाधिकरण्यघटितलक्षणस्य कस्यापि मते न निर्द्देशित्वमित्यावेदयितु तादृशप्रत्यानुत्थितिप्रसंगेति ।

यदपीति । अत्र यावत्पदाऽनुक्तौ धूमवान् वह्नोरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमादायाऽतिव्याप्ति स्यादिते तु यावदन्तर्गतस्य तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य तदीयरूपध्वसामावाभावस्य च विशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्ति । वह्निमान् धूमादित्यादौ तद्घटीयरूपध्वसामावाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय यत्सामानाधिकरण्यदलम् । नव्यास्तु तज्ज्ञानान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय तत् । एतेन “प्रलयस्य गोधसक्त्वेन गवात्मन्ताभावानधिकरणत्व्यादिरयादिप्रन्धस्वरसेन” काले ध्वसादे सत्त्वेन तद्घटीयरूपध्वसात्मकाभावस्य दैशिकविशेषणतया कालेऽपि वृत्तेरभयवृत्तित्वेऽपि न क्षतिरिति प्राहु । न च यत्सामानाधिकरण्योक्तावपि तद्घटीयरूपध्वसात्मकाऽभावस्य तज्ज्ञानान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य च कालिकेन हेतुसमानाधिकरणतयाऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वरूपेण हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्योक्तत्वात् । नन्वेव वह्निसयोगात्मकाभावमादायाऽव्याप्तिदानस्य, भावभिन्नत्वेनाऽभावो निविष्ट इत्युत्तरप्रत्यस्य चाऽसंगति, तादृशाभावस्य स्वरूपेण हेत्वधिकरणेऽवृत्तित्वादिति चेन्न । भावभिन्नत्वदल स्वरूपेण हेत्वधिकरणवृत्तित्वलाभार्थम् ।

केचित्तु गुणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदस्त्वानगीकारात् गुरुरूपेण साध्यताया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमामान्याभावाऽप्रसिद्ध्या तादृशव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावाऽप्रसिद्धेरव्याप्तिमित्येव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिष्ठाभावो या यावत्प्रतियोगिता तत्तत्प्रतियोगिताना प्रत्येकेन स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन यावन्तोऽभावास्तावच्छेदविशिष्टप्रतियोगित्वमेव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगित्वे वक्तव्यम्, तत्र चाऽभावकूटलाघवार्थं साध्यवृत्तिष्ठाभावोऽपि भावभिन्नो प्राह्य । तथासति तथा तत्पर्वतत्वप्रकारक्यत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वस्वरूपाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय भावभिन्नत्वनिवेशस्य सप्रयत्नकत्वात्, अत एव वह्निसयोगात्मात्मकेत्यत्राऽदिवदमुपात्तमित्याहु ।

तत्पर्वतीयरूपध्वसात्मकस्य तादृशध्वसवदन्यत्वाभावस्य निरहोभयवृत्तित्वविरहादव्याप्तिरत साध्यव्यापकेत्यादि । अथ तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वसामावाभावस्य तादृशध्वसात्मकस्य अव्याप्यवृत्तितया स्वरूपस्य तादृशध्वसवदन्यत्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताऽस्य तादृशध्वसवन्धेनोभयवृत्तित्वविरहात् वह्निमान् धूमादित्यादाव

तन्मन्दम् । हेतुसमानाधिकरणस्य बहिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य विशेषणतया उभयवृत्तित्वविरहेण बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

व्याप्तिरिति चेन्न । सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकत्वघटितव्यापकताया एवात्र निवेशेनोक्ता भाववारणात् ।

केचित्तु पर्वतीयरूपध्वंसात्मकाभावस्य पर्वते काले च वृत्तित्वेनोभयवृत्तित्वेनाऽव्याप्यभावः, ध्वंसस्य कालादिश्रुतिताया मिथ्यादिसमतत्वात् । किन्तु यत्पर्वतस्य द्वितीयक्षणे एव यत्पर्वतान्यत्वप्रकारकभ्रमो वर्तते तत्पर्वतान्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावस्य यावदन्तर्गततया ज्ञानशून्यकालावच्छेदेन तत्पर्वते सत्त्वात्, तत्पर्वतभिन्ने च तत्पर्वतभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य सर्वदेवं सत्त्वेन तत्र तादृशाभावस्यासत्त्वाच्च उभयवृत्तित्वविरहेण उक्तस्थले एवाऽव्याप्तिवारणाय साव्यव्यापकतेत्यादि । व्यापकत्वावच्छेदकत्वं चात्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमन्ययोक्ताभावमादायाऽव्याप्तितादवस्थ्यादित्याहुः ।

तदयोगोलकभेदाभावस्य तदयोगोलकान्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाभावादेश्च कालिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वात् धूमवान् बहोरित्यत्रातिव्याप्तिः स्यादतो दैशिकविशेषणतयेति । ननु गगनाभावतत्पर्वतभेदान्यतरत्वेन गगनाभावतत्पर्वतभेदोभयाभावस्य दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावादव्याप्तिरिति चेन्न । सामान्यधर्मेण विशेषाभावानभ्युपगमात् । केचित्तु यत्प्रतियोगिताकाभावे स्यान्नयसामानाधिकरण्यजगद्गतिभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणघटकतया उक्ताभावस्याऽतथात्वाच्चाव्याप्तिरित्याहुः । तदसत् । साध्यव्यापकत्वावच्छेदकप्रतियोगिताकनिवेशस्य व्यर्थत्वापत्तेरिति विभावनयाम् । न च तथापि तत्पर्वतान्यत्वविशिष्टत्वान्यत्वाभावतत्पर्वतान्यत्ववाच्यत्वोभयाभावादिकमादायाऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । वैशिष्ट्यव्यासजयवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन तादृशप्रतियोगिताया विशेषणीयतया तदभावस्य यावदनन्तर्गतत्वादिति ।

उभयवृत्तय इति । उभयवृत्तित्वे च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वध्वंससामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वं, भेदे च प्रतियोगितावदन्यत्वं विशेषणीयम्, तेनोभयभेदमादाय न दोषः । प्रतियोगितावत्ता च स्वरूपकत्व—स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । आधेयतासम्बन्धेनोभयवत्त्वमेवोभयवृत्तित्वमित्यपि केचित् ।

तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्यैवेति । अथात्र अयोगोलकान्यत्वाभावस्याऽयोगोलकत्वस्वरूपतया तस्य स्वरूपेणोभयवृत्तित्वविरहादेव नातिव्याप्तिः सम्भवतीति तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणं कथं कृतमिति चेन्न । अभावाऽभावस्याऽतिरिक्ततामते तस्य स्वरूपेणोभयवृत्तित्वात्, उभयमतसाधारण्यानुरोधेन तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य ग्रहणादिति ।

बहिसंयोगाद्यारमकाभावस्येति । नन्वत्र संयोगाभावाभावमादायापि दोषसम्भवे बहिसंयोगाद्यात्मकाभावपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति चेद् । अत्राहुः । संयोगाभावस्य द्व्येऽनर्हीकर्तृणां प्राचां मते तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात् । वस्तुतो बह्वात्मकं संयोगारमकं चाभावमादायेति तस्यार्थ इति न काप्यनु-

न च भावभिन्नस्यैव हेतुसमानारणाभावस्य प्रवेशात्प्रैव दोषः ।
भिन्नं घटत्वादित्यादायतिव्याप्यापत्तः । तद्घटभिन्नत्वाभावस्य तद्घट

पपत्तिरिति । अध्याप्तिप्रसङ्गादिति । अथात्र संयोगात्मकाऽभावमादायाऽयम्भवसम्भ-
वेऽध्याप्तदानमनुचितमिति चेन्न । प्रमेयवान् घटभेदत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयात् । न च
साध्यवभिष्टाभावस्य व्यापकताघटस्य सापत्वेन भावभिन्नत्वेन निवेशे तस्यात्कत्वात्मकाभाव-
मादायाऽध्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वकीयस्वरूपाभावस्य घटभेदात्मकाधिकरणस्वरूपमोऽत्रभ-
यवृत्तित्येनाऽध्याप्ययोगात् । एव विषयतादेहेत्यभियामकत्वे घटभेद इत्याकारकयत्किञ्चिज्ज-
ज्ञानाभावाभावस्यापि हेत्वधिकरणवृत्तिविरहेण समादायाप्यध्याप्यसम्भवादिति ।

अतिव्याप्यापत्तेरिति । अथात्र धूमवान् बहिरित्यादिप्रतिषेद्धस्यल एवाऽतिव्या-
प्तिप्रसम्भवे स्थलान्तधानुधयनं कथं कृतं तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य तदयोगोलकत्वस्वरू-
पत्वेन भावत्वात् न च उभयवृत्तय इत्यस्य साध्यवति हेतुमति च वृत्तय इत्यप्यकरण धू-
माभावस्याऽतादृशत्वेनाऽतिव्याप्यभावातादृशत्वमुपोक्षितमिति वाच्यम् । एव सति
हेतुमतीत्यस्य धैर्यर्थापत्तेः । हेतुसमानाधिकरणतत्पर्वतीयरूपत्वंसर्वद्वयत्वाभावस्य
तत्पर्वतीयरूपत्वंसस्वरूपस्य निरहोऽभयवृत्तित्वसम्भवेन साध्यव्यापकत्वेत्यादित्त्वंय-
ध्याप्यस्या प्रतियोग्यवृत्तिधेयादिग्रन्थसन्दर्भविरोधपत्तेः, उभयवृत्तय इत्यस्य यथा-
श्रुतार्यस्य वाच्यत्वादिति चेन्न । तदयोगोलकवृत्तिरूपत्वंसस्वरूपाभावमादायाऽतिव्या-
प्तिविरहात् । न च तद्घटाभिन्नं घटत्वादिद्यत्रापि तद्घटवृत्तिरूपत्वंसस्वरूपाभावमादाया
नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्र घटनाशात्पूर्वं गुणनाशो न जातस्तद्घटभेदस्यैव साध्यत्वात्,
तद्रूपनाशस्य तद्घटावृत्तित्वात् । न च तद्घटीयरूपप्रागभयग्रमकस्य भावभिन्नस्य सम्भवाच्चा-
तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रागभावाऽनङ्गीकारात् । अङ्गाकारेण तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यत्राऽति-
व्याप्तिरित्याशयेनादिपदम् । एनेन तद्घटभिन्नं घटत्वादिद्यत्र ज्ञानशून्यकालावच्छेदेन तद्घ-
टात्मकहेत्वधिकरणवृत्तिगुणत्वादिप्रकारतानिरूपिततद्घटानिष्ठयात्किञ्चिद्भ्रमानिश्चयत्व-
तद्घटभे-
दान्यतराभावमादाय नातिव्याप्तिरिति निरस्तम् । अत्र तद्घटपदेन द्वितीयक्षणस्थायिनि-
यद्धटे उत्पत्तिक्षणे गुणत्वादिभ्रमः तद्घटस्यैव विवक्षितत्वाच्च । गुणत्वप्रकारतानिरूपि-
ततद्घटानिष्ठयात्किञ्चिद्भ्रमानिश्चयत्वतद्घटान्यत्वैतदन्यतराभावाऽप्रतिषेद्धाऽतिव्याप्तिरवारणात् ।
न च तद्रूपमिति अन्यज्ञानविषयत्वस्य तद्रूपभिन्नमिति नित्यज्ञानविषयत्वस्य विषयस्वरूपत्वे-
न तदन्यतराभावस्य धर्तुमशक्यत्वेऽपि तद्रूपज्ञानतद्रूपभिन्नज्ञानान्यतरावच्छिन्नविषयत्वाभा-
वस्य धर्तुं शक्यतया तत्रापि नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तद्रूपरूपत्वंसात्मकाभावस्य दैशिक-
विशेषणतयाऽत्रभयवृत्तित्वविरहात् । बहिमान् धूमादित्यादावध्याप्तिवारणाय हेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तदभावस्य धर्तुमशक्यत्वात् । न च बहिसंयो-
गात्मकाभावमादायाऽध्याप्तिवारणायाऽभावे भवभिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । आदि-
ना सत्तास्वरूपाऽभावमादाय तद्द्वैसाप्यथादिति ।

न च तद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यत्रापि तद्रूपभेदतद्रूपमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्मज्ञानीयविष-
यताऽन्यतराभावस्य तद्रूपमात्रेऽध्याप्यवृत्तिनया वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्व-

त्वादिस्वरूपत्वेन भावत्वात्, पट्ट्यादिना तद्घटभिन्नत्वाभावस्य चोभय

विरहात्कथमनिव्याप्तिः सङ्गच्छते विषयतायाः विषयस्वरूपनये तद्रूपोत्पत्तिपटितनिरुक्तान्यतराभावस्य पक्षमात्रे एव सत्त्वादिति वाच्यम् । नित्यरूपव्यक्तिस्यै एवानिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । विषयतायाः विषयस्वरूपतया तद्वदितान्यतराभावस्य निरुक्तोत्पत्तिपटितान्यतराभावाभावस्य च पक्षेऽसत्त्वात् । अथ तद्रूपमित्याकारकयत्किञ्चिज्ज्ञानव्यक्तेरन्यतरत्वेन निरूपितत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्याऽव्याप्यवृत्तित्वेन पक्षमात्रे वर्तमानस्योभयवृत्तिविरहाज्जातिव्याप्तिसम्भावना । यद्यपि तद्रूपान्यमित्याकारकजन्यप्रभाव्यक्तोर्वाऽव्याप्यवृत्ति तथा तद्घटितान्यतरावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वात् । नित्यप्रमाव्यक्तेः सर्वाविषयकत्वतया निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकतद्घटितान्यतरावच्छिन्नाभावस्य चाऽप्रसिद्धेऽभयथापि नातिव्याप्तिवारणसम्भवः, तथापि प्रमानिष्ठाऽवच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धो न निरूपितत्वमात्रं, किन्तु तद्रूपान्यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वमतौ तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धिः । अथवा तद्रूपभेदनिष्ठतद्व्यक्तिव्यतिरिक्तान्यतरावच्छिन्नाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणसम्भव इति ध्येयम् ।

यत्तु तद्रूपभिन्नं गुणत्वादिरयत्र तद्रूपभेदतत्क्षणवृत्तित्वैतदन्यतराभावस्य तत्क्षणविगमकालावच्छेदेन तद्रूपदौ सत्त्वेन प्रसिद्धतया तादृशयावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य विशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाज्जातिव्याप्तिसम्भावनेति । तन्मन्दम् । तदभावस्य तत्क्षणवृत्तिभावाविशेष्यतद्रूपस्वरूपत्वेन कल्पनीयतया भावभिन्नत्वाभावादिति । एवं बक्ष्यमाणदिशा भावभिन्नत्वस्य साध्यवद्वृत्तिभावरूपभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेन पारिभाषिकार्थं क्रूरणादपि न तत्सम्भावना इति चेन्न । अत्र यदि भावभिन्नत्वपदेन विशेषणतया हेत्वधिकरणवृत्तित्वविवक्षणे तत्क्षणवृत्तित्वतद्रूपभेदेतदन्यतराभावस्य तद्रूपनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभावाभावस्य च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितया न तमादाय प्रागुक्तातिव्याप्तिरिति विभाव्यते, तदा तत्पर्वतवृत्तिरूपध्वसाभावविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य तादृशरूपध्वसाभाववाच्यत्वोभयभावावस्य च निरुक्तयावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य च वैशिष्ट्यविशेषणतयोभयवृत्तित्वाभावाद् बन्दिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरेव एतत्कल्पे दोषो मन्तव्यः । यदि च विशिष्टाभावाप्रतियोगितं नैकित्यं, जम्भामात्रम् प्रतियोगितं च यद्भावप्रयुक्तोभयभावावस्य तस्मिन्नेव स्वीक्रियते, वैशिष्ट्यव्याप्त्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा साप्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताविशेषणं क्षीयते, तदा एतन्मते न कोपि दोष इति विभावनीयम् ।

श्रीचरणास्तु—तत्पर्वतान्यतरप्रकारकप्रभाव्यक्तेः तत्पर्वत इत्याकारकयत्किञ्चिज्ज्ञानव्यक्तेरन्यतरत्वेन निरूपितत्वादिऽसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य त पर्वतमात्रे वर्तमानस्याऽव्याप्यवृत्तितया भावभिन्नस्य विषयताविशेष्यस्वरूपत्वेन व्याप्यवृत्तितया निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितास्य स्वरूपसम्बन्धेनोभयवृत्तित्वविरहाद् बन्दिमान् धूमादित्यादावव्याप्यपत्तेः । विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनत्वनियमरक्षार्थं व्याप्यवृत्तितया त्काऽभावमादायाऽव्याप्यसम्भवेऽपि तत्पर्वतावृत्तित्वेन तत्पर्वतावृत्तितत्पर्वतत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वान्यतराभावाभावस्य सदा तन्मात्रवृत्तित्वेन तद्व्यक्तिव्यतिरिक्तस्य निरुक्तभावाभिन्न-

वृत्तित्वादिति (१) कृतं पल्लवितेन ।

अत्र च यत्पदं यद्भ्रमावच्छिन्नपरम्, अत्रे च तत्त्वमित्यस्य हेतुनावच्छे-

स्य विशेषगतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणे वर्तमानस्य च तादृशसम्बन्धेनोभयवृत्तित्वाविरहाद्
बन्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्यापत्तेः । न च निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां स्वन्यु-
नवृत्तिधर्मानवाच्छिन्नत्वस्य निवेशादुक्ताऽभाववारणात्, तत्र समानाधिकरणस्याऽधिकरणनिष्ठ-
भेदप्रतियोगितावच्छेदकतत्पर्वतावृत्तित्वावच्छिन्नत्वस्यैव सत्त्वादिति वाच्यम् । तथापि तत्पर्व-
तान्यतवगणनाभावान्यतरत्वेनोभयाभावमादायैवाऽव्याप्तेर्दुर्बारात्, उक्तान्यतरस्य स्वन्यूनवृ-
त्तित्वविरहात् । यद्यपि निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वाव-
नच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तिवत्त्वदृशित्वमिन्नत्वोभयाभावस्तत्प्रतियोगिताकाभावस्य निवेशादुक्ता-
भाववारणं सम्भवति, तथापि तादृशानुसन्धानेऽस्य लक्षणान्तरत्वादिति प्रवदन्ति ।

वस्तुतस्तु अधिकरणभेदेनाऽभावस्य भिन्नत्वमते कस्याप्यभावस्य दैशिकविशेषणतास-
म्बन्धेनोभयवृत्तित्वविरहादितत्कल्पेऽसम्भवो बोध्य इति ।

कृतं पल्लवितेनेति । ननु परिभाषिकमेव भावभिन्नत्वं, तच्च साध्यवद्वृत्तिभावस्व-
रूपाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वं प्रकृते च तद्घटभेदाभावे न साध्यवद्वृत्तिभावस्वरूपाभावः,
किन्त्वन्य एव तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकान्यस्वरूपभावभिन्नत्वस्य तद्घटभेदाभावे सत्त्वेन तमा-
दायाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवाद् उभयवृत्तित्वकल्पपरित्यागेऽनुचित इति प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्यकल्पेपि भावभिन्नत्वमवश्यमेव निवेश्यम्, अन्यथा घटत्वेन जातिसामान्याभावमादाया-
ऽन्यासिरेव स्यात् ।

नन्वत्र साध्यवद्वृत्तित्वं भावस्वरूपाभावे केन सम्बन्धेनेति समाधाने बहिर्दयोगाभा-
वाभाववारणाय साध्यद्वृत्तित्वं समवायेन निवेश्यम्, अन्यथा तस्य भावभिन्नत्वेनोभयवृत्ति-
त्वाभावादसम्भवतादवस्थमेव स्यात् । बह्वपभावाभावमादायाऽसम्भववारणाय संयोगेनापि
साध्यवद्वृत्तित्वं निवेश्यम्, अन्यथा तस्य भावभिन्नत्वेन दैशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वाभा-
वेनाऽव्याप्यापत्तेः । विषयिताया वृत्तिनियामकत्वमते तु विषयित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकज्ञानभावभावमादायाऽसम्भववारणाय विषयितासंबन्धेनापि ताभेदवश्यम् । समवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककिञ्चिद्भावावच्छिन्नाभाववच्छिन्नपिततादत्त्वस्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वरू-
पव्यभिचारित्वसम्बन्धेन ताभेदवश्यम्, अन्यथा जातित्वसाध्यकघटत्वहेतुके निरुक्तव्यभि-
चारित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकजात्यभावस्य यः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्तस्य जातित्वरूपत्वेऽपि निरुक्तव्यभिचारित्वसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणत्वेन
साध्यवति स्वरूपसम्बन्धेनाऽवर्तमानत्वात्, साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया त-
स्य दैशिकविशेषणतया उभयवृत्तित्वाभावेनाऽव्याप्यापत्तेः । सद्वर्टीयरूपध्वंसाभावाभावस्यापि
कालिकेन हेतुसमानाधिकरणतया भावभिन्नतया चाऽव्याप्तेर्वाणाय कालिकेनापि साध्यवद्वृ-
त्तित्वस्य भावस्वरूपाभावे निवेश्यतया धूमवान् बह्वेदित्यादावतिव्याप्तिः, तदयोगोलकभेदा-

(१) अत्र च हेतुसमानाधिकरणे यावत्तादृशाभावाः स्वप्रतियोगिसामान्यविरहेतितापुत्रकसम्बन्धे-
नोभयवृत्तित्वस्यमिति कृते न काप्यनुपपत्तिरिति अभिरु-कुण्डलित पाठः ।

दकीभूततदमवत्त्वमित्यर्थः । तेन सकलधूमव्यक्तिनिष्ठाऽनुगताया वह्निव्य-
क्तैर्नाऽलाभः, न वा ज्ञानवान् मनोन्यत्वे सति आत्ममनःसंयोगादित्यादौ

भावस्यापि कालिकेन साध्यवद्भूतितया भावभिन्नत्वाऽभावात् । अतः स्वप्रतियोगि-
त्ताप्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतत्वं निवेद्यम्, तथाच तदयोगोलकभेदाभावात् न
स्वप्रतियोगिताप्रहविरोधिताघटकस्वरूपादिना साध्यवद्भूतिरिति साध्यवद्भूतित्वाभावे भा-
वभिन्नत्वमक्षतम् । कालिकविशेषणतातिरिक्तसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे स्व-
प्रतियोगिताप्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वनिवेशे प्रयोजनान्तरविहादनुग-
मार्थमेव निवेद्यमिति । न च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितातदयोगोलकत्वाभावाभाव-
स्याऽपि तदयोगोलकत्वस्वरूपतया तादृशाभावप्रतियोगिमत्ताप्रहविरोधिताघटककालिकसम्ब-
न्धेन साध्यवद्भूतिरेव तदयोगोलकभेदाभाव इत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगिता यत्सम्बन्धावच्छिन्ना तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नप्रकारता-
शालिवुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वस्य निवेशनाऽदोषात् । निवेद्यप्रति-
योगिताविशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावात् इति । वै० स्वतादात्म्य-स्वावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताशालिवुद्धिवावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवद्भूतित्वावद्भावरूपाभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्याभा-
वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ।

ननु घटत्वेन बद्धपभावमादायाऽपि न भावभिन्नाः साध्यवद्भूतित्वस्य संयोगसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावाभावे सत्त्वेन तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वस्य प्रमेयमात्रे सत्त्वेन
निष्काभावादावप्यक्षतत्वात् । न च साध्यवद्भूतित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताक-
त्वमेव भावभिन्नत्वं, साध्यवद्भूतित्वाभावात् जातिसामान्याभावानावीयप्रतियोगितावाप्रास्तीति
प्रतीतिसिद्धः, अवच्छेदकीभूता प्रतियोगिता जातिसामान्याभावनिष्ठा अनवच्छेदकीभूता तु घट-
त्वेन बद्धपभावीयवह्निनिष्ठा प्रतियोगिता अक्षता इति न दोष इति वाच्यम् । घटत्वावच्छिन्नव-
ह्निनिष्ठप्रतियोगित्वबद्धपभावत्वेतदन्यतरवान्नास्तीत्यभावस्य वह्निस्वरूपत्वेन साध्यवद्भूतितया
तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगित्वेपि नाऽनवच्छेदकत्वाभावात् ।
न च घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभाव एव भावभिन्नस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याऽभावादिति वा-
च्यम् । स्वकालीनवह्निस्वरूपतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगित्वबद्धपभावत्वेतदन्यतरवान्नास्तीत्यभाव-
स्य वह्निस्वरूपत्वेन साध्यवद्भूतितया घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्व-
सत्त्वात्, स्वकालीनवह्निस्वरूपतास्वरूपेतदन्यतरसम्बन्धश्च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धः, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तु स्वरूप एव । अथवा घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्र-
तियोगित्वबद्धपभावत्वेतदन्यतरवान्नास्तीत्येवाऽभावः, प्रतियोगितावच्छेदकताघटक-
स्वरूप एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तु वह्निमद्भिन्नानुयोगिकस्वरूप एव स्वरूपसम्ब-
न्धेन वाच्यत्वस्य केवलान्वयिवेऽपि वह्निमद्भिन्नानुयोगिकस्वरूपेण तस्य केवलान्वयित्वाभा-
वात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । तथाच निष्कप्रकारेणानवच्छेदकप्र-
तियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽसम्भवतादवस्थ्यात् । न च साध्यवद्भूतित्वावच्छेदकीभूताभाववृत्तिरनु-

मनसि हेतुसमानाधिकरणस्यात्मत्वसामान्याभावस्य स्वधिसिद्धहेतुत्व-
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिः (१) ।

योगिता तन्निरूपितत्वाभाववत्प्रतियोगिताकाभाव एव भावमिन्नाभावशब्दाय, तथाच
घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्ववद्भवभावश्चैतदन्यतरवान्नास्तीत्यभावावस्तानुयोगि
तागिरूपितत्वस्यान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्त्वेपि तादृशानुयोगितानिरूपितत्वाभावाच्च
घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां सत्त्वेन तादृशभावस्यैव भावमिन्नस्य प्रसिद्धि-
सम्भार इति वाच्यम् । तुल्ययुक्त्या घटत्वेन जातिसामान्याभावाविष्ठा प्रतियोगिता तद्द्वान्नास्तोत्सभाव
म्भवापत्तेः, घटत्वावच्छिन्ना या जातिसामान्याभावाविष्ठा प्रतियोगिता तद्द्वान्नास्तोत्सभाव
स्वरूपानुयोगितायाः साध्यवद्द्वित्वाभावस्वरूपामावृत्तित्वेपि तादृशानुयोगितानिरूपितत्वस्य
प्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रातर्योगितयां सत्त्वेऽपि घटत्वावच्छिन्नजात्यभावाविष्ठाप्रतियोगितायां
निष्कानुयोगितानिरूपितत्वाभावस्याऽक्षतत्वात् । यदि च प्रतियोगिताया अवच्छेदकस्वरू-
पत्वात्कौर्तुमये घटत्वावच्छिन्नजातिसामान्याभावाविष्ठाप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अव-
च्छेदकभूतप्रतियोगितास्वरूपत्वेनाऽवच्छेदकभूतप्रतियोगितायां निष्कानुयोगितानिरूपि-
तत्वसत्त्वेऽपि अवच्छेदकप्रतियोगित्वसमन्यतरत्वाक्षतत्वेन निष्कानुयोगितानिरूपितत्वसत्त्वेन
घटत्वावच्छिन्नजात्यभावप्रतियोगितायां असौ भावमिन्न इति न तमाहायाऽभ्यस्य इत्यु-
च्यते, तदा तुल्ययुक्त्या घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्ववद्भवभावश्चैतदन्यतर-
वान्नास्तीत्यभावावच्छिन्नानुयोगितानिरूपितत्वाभावस्याऽन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्त्वेन घट-
त्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां तस्यावस्थाऽक्षतत्वेन भावमिन्नाऽभावाऽवधिदि-
तादवस्थमेव । नैवम् । किञ्चिदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-
देनैव साध्यवद्द्वित्वावच्छेदकमावृत्तिअनुयोगितानिरूपितत्वाभावे निवेश्यते, तत्रान घट-
त्वावच्छिन्नजातिसामान्याभावप्रतियोगितायां निष्कानुयोगितानिरूपितत्वसत्त्वात्, तादृशा
नुयोगितानिरूपितत्वाभावस्य तदभावच्छेदेन तादृशप्रतियोगितायामसत्त्वात्, निष्कप्रति-
योगित्वावच्छिन्नत्व-प्रतियोगित्वैतदुभयधर्मावच्छेदेनैव निष्कानुयोगितानिरूपितत्वाभावाच्च
अने निविष्टत्वात्, प्रतियोगितदभावयोरेकत्वच्छेदेन युतावसत्त्वात्, यत्रान विधिअनुयो-
गितायदेत घटत्वेन जातिसामान्यभावाभावावच्छिन्नानुयोगितोऽदृश्या तदनुयोगितानिरूपितत्वा-
वच्छिन्ना जातिसामान्यभावाविष्ठा प्रतियोगिता उपप्रतियोगिताद्वान्नास्तोत्सभावस्य सा-
ध्यवद्द्वित्वेन ताप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां निष्कानुयोगितानिरूपितत्वस्य सत्त्वेना-
वच्छेदकभूतप्रतियोगितायामपि तस्याक्षतत्वमेव । घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां
निष्कान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वप्रतियोगितायां भयध-
र्मावच्छेदेन साध्यवद्द्वित्वावच्छेदकभूतप्रतियोगितानिरूपितत्वसत्त्वेऽपि किञ्चिदनुयो-
गितानिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायावच्छेदेन निष्कानुयोगितानिरूपितत्वा-
ऽन्येन निष्कानुयोगितानिरूपितत्वाभावावस्थाने बाधरामावृत्तन भवमिच्छामावृत्त्याप्रागिदि-
रिति चेन्न । घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायामपि निष्कत्वधर्मावच्छेदेन निष्का-

(१) जगदीशिव्याध्याय १२ वेः इति १७-पाद १ ।

यत्तु द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वाद्यभावात्स्यात्तथात्वादव्याप्तिरतो यत्पदस्य यद्दमांघाच्छिन्नपर-

नुयोगितानिरूपितत्वस्याऽक्षतत्वात् कथं तद्धर्मावच्छेदेन निरुक्त्तानुयोगितानिरूपितत्वस्याऽभावः स्यास्यति, तथाच किञ्चिदनुयोगितापदेन घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्ववद्भवभावत्वेतदन्यतरवान्नास्तीत्यभावस्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वस्य सत्त्वेन घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायामक्षतम् तत्र प्रतियोगितावाक्षास्तीत्यभावस्यापि भावस्वरूपत्वात् । तत्रप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक्रीभूतप्रतियोगितारूपावच्छेदक्रीभूतप्रतियोगिता च घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वानेष्ठप्रतियोगितास्वरूपा सर्वत्र स्वरूपकल्पनायां प्रतियोगिता प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपा इति व्याप्तेरेव नियामकत्वात् । अथवा घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां साध्यवद्भूतितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्ववद्भवभावत्वेतदन्यतरवान्नास्तीत्यभावस्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वमपि निरुक्तधर्मावच्छेदेन नास्ति प्रतियोगिताया प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेनाऽन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरुक्तानुयोगितानिरूपितत्वस्य सत्त्वेन प्रतियोगितायामपि तदक्षतमेव । न च निरुक्तानुयोगितानिरूपितत्वमन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगितायां न किञ्चिदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वावच्छेदेनाऽस्तौति कथमयं दोष, अन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताया किञ्चिदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्याऽसत्त्वादिति वाच्यम् । निरुक्तानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरुक्तान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च उक्तयुक्त्या ऐक्येन निरुक्तान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि तदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्नत्वस्यासत्त्वेन तद्धर्मावच्छेदेनापि तादृशानुयोगितानिरूपितत्वत्वाऽक्षतत्वात् । समनियताभावानामैक्यतया घटत्वेन जानिसामान्याभावाभावस्य समनियतघटत्वेन वाच्यत्वाभावात्तथा तत्रप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात्, यावता प्रतियोगिताकत्वस्य दुर्घटत्वात् । धूमवान् वह्नेरित्यत्र तदयोगोलङ्घयित्वाभावभावमादायैवाऽतिव्याप्तिवारणमिति ।

अथात्र येन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वेन तेन सम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य, तन सम्बन्धनोभयवृत्तित्वे चेत्येव सम्बन्धैक्यविवक्षया वह्निसयोगाभावाभावस्य तद्यत्कित्वात्मकाभावस्य च उक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन, लक्षणाघटकत्वेन भावाभ्यस्तदलस्यानावश्यकत्वेन तद्घटभिन्न घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिव्युदाससम्भवात् उभयवृत्तिवत्त्वपरित्यागे किं बीजम् । व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्थलान्यत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितया स्वरूपणोभयवृत्तित्वविरहाज्ञातिव्याप्तिः । सम्बन्धैक्यविवक्षयाऽनुगमरतु सम्बन्धविशिष्टोभयनिरूपितवृत्तित्वाकालीनहेतुतावच्छेदकत्वत्वम् वै । स्वावच्छिन्नत्व-स्वविशिष्टाभावत्व-व्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । अभावे स्वैव स्वावच्छिन्नहेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावत्व-स्वावच्छिन्नसाध्यवद्भूतितावदभावीयप्रतियोगितावदन्यप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन, प्रतियोगितावत्ता च स्वावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । वद्विमान् धूमादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धविशिष्टाभावमादाय लक्षणसमन्वय । यदि च तद्घटाधिकरणत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तदभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेत्व-

त्वमिति । तत्र । द्रव्यरवाद्यभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वविशिष्टं

धिकरणश्रुतित्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धेनोभयश्रुतित्वविरहात्कथं स्वरूपसम्बन्धमादाय लक्षणं सङ्ग-
मनीयमिति विभाष्यते, तदा कालिकसम्बन्धमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । तादृशाभावस्य
कालिकेनोभयश्रुतित्वादिती चेन्न । कालिकसम्बन्धविशिष्टश्रुतितावदभावकालीनहेतुतावच्छेदक-
वत्त्वस्य धूमवान् बहिरित्यादीं सत्त्वेनाऽतिव्याप्यापत्तौ । कालिकसम्बन्धेन धूमाभावस्य साध्यव-
शिष्टत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकरवाभावात्, तदतिरिक्ताभावानामुभयश्रुतित्वस-
त्वात् । अथवा अयोगोलकानुयोगिककालिकसयोगान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणश्रुति
तयाऽतिव्याप्तिर्बोधा । अन्यतरान्तर्गतसयोगस्तु साध्यव्यतिरिक्तश्रुतिताप्रसिद्धयः । न च
येन येन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणश्रुतित्वं तेन तेन सम्बन्धेन साध्यव्यतिरिक्तत्वं तेन तेन सम्बन्धेनो-
भयश्रुतित्वमित्येवं विवक्षया न दोषः, तदर्थयोगोलकान्यत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणश्रुतित्वेऽपि तस्योभयश्रुतित्वविरहात्प्रतियोगिताः, तस्वानुगमस्तु हेत्वधिकरणानिरू-
पितश्रुतिताविशिष्टश्रुतितात्वव्यापकभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वम्, वै० स्वावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्व-स्वविशिष्टाभावत्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन, अभावे स्ववैशिष्ट्यं च स्वाध्याय-
स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याधिकरणानिरूपितश्रुतितावदभावीयप्रतियोगितावदन्यप्रतियो-
गिताकत्वोभयसम्बन्धेन, प्रतियोगितावत्ता च पूर्वोक्तसम्बन्धेन, भेदे श्रुतितात्वव्यापकता
च स्वप्रतियोगिनिरूपितश्रुतितावत्त्व-स्वानुयोगिनिरूपितश्रुतितावत्त्वोभयसम्बन्धेन, श्रुतिताव-
त्ता च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनेति वाच्यम्,
तत्पर्वतानुयोगिकस्वरूपेणाऽपि घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य श्रुतितया तेन सम्बन्धेनोभयश्रुति-
त्वाभावादभ्याप्तेः । न च हेत्वधिकरणनिरूपितश्रुतितायामुभयश्रुतितावच्छेदकसत्त्वतावच्छेदक-
धर्मीवच्छिन्नत्वं निवेदयते, उक्ताभावस्य तत्पर्वतानुयोगिकस्वरूपत्वेनोभयश्रुतितावच्छेदकत्वात्क-
दोष इति वाच्यम् । तत्पर्वतानुयोगिकस्वरूपसंयोगैतदन्यतरसम्बन्धेनापि घटत्वेन वाच्यत्वा-
भावनस्य हेत्वधिकरणश्रुतितया तादृशसम्बन्धेनोभयश्रुति वविरहादव्याप्तिर्दुर्वरेति । एवं कि-
ञ्चिदधिकरणत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावनस्य स्वरूपेण हेत्वधिकरणश्रुतित्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदधिकरण-
त्वाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि तदभावीयप्रतियोगितावाकारातीत्यभावाऽप्रसिद्ध्या साध्यव्यापक-
तावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तादृशस्वरूपेणोभयश्रुतिताभावाद्बोधात्प्रसिद्धं । न च यत्प्रतियोगि-
ताकाभावे स्वाध्यायश्रुतिस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगितैव लक्षण-
विकेति न दोष इति वाच्यम् । समवायेन यद्विसाध्यकवहणवत्त्वहेतुके तद्वह्नः स्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तस्य यः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावस्तस्य सम-
वायसम्बन्धेन हेत्वधिकरणश्रुतित्वेऽपि केवलान्वयित्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकतया च समवायेनोभयश्रुतिताभावादभ्याप्तेः । एवं तत्पर्वतान्यत्वेतिविशिष्टवाच्यत्वाभाव-
मादायाऽऽभ्याप्तिवारणाय स्वानुश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्वं निवेदयम् तत्पर्वतभेदतात्पर्वतत्वप्रकार-
रक्यतिक्रियन्वशावनिषयत्वैवदन्यतरवाच्यत्वोभयभावाकारणयोभयश्रुतिवत्त्वो व्याप-
श्रुतितानियामकत्वं देयम् । निरुक्तान्यतरवाच्यत्वोभयवद्भेदाऽप्रसिद्ध्या निरुक्तान्यतरवाले-

यद्येतुनावच्छेदकावच्छिन्नप्रहेतवधिकरणं अन्यद्रव्यादि तदवच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यात्तत्राव्याप्तिविरहात् ।

ति भेदाऽप्रसिद्धा च स्वन्यूनश्रुतित्वविशेषणेन वारणात् । स्वमते नैताद्विशेषणमिति ।

श्रीगुरुचरणास्तु—ननु स्वमतेऽपि भावभिन्नत्वस्य निवेश्यतया तत्राप्युक्तातिव्याप्ति-
रस्त्येव तद्घटभेदाभावस्य भावभिन्नत्वाभावात्, पटत्वेन तद्घटाभेदावस्य च पटत्वेन
वाच्यावाभावतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् । पारिभाषिकभावभिन्नत्वस्य निवेशे मन्मते-
ऽपि तथा पश्यतुं शक्यत्वात्, तद्घटभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य तद्घटत्व-
स्वरूपतया धर्तुं शक्यत्वाच्चेति चेन्न । स्वमते पटश्रुतित्वविशिष्टतद्घटभिन्नत्वप्र-
कारकप्रमाविशेष्यत्वाभावमादायाऽतिव्याप्तिरुद्धारात् । 'यदपि'कल्पमन्मते तु तादशा-
भावस्योभयश्रुतित्वात् । न च विशिष्टाभावमात्रस्य वक्ष्यमाणस्वन्यूनश्रुतिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वविरहेण गृहीतुमशक्यतया कथमतिव्याप्युद्धारः स्वमतेऽपीति वाच्यम् । स्वन्यु-
नश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्वपदेन स्वन्यूनश्रुतिधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्-
श्रुतित्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात्, यथोक्तप्रतियोगितायां च स्वन्यूनश्रुतिधर्मावच्छिन्नत्वसत्त्वे-
पि साध्यवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्श्रुतित्वविरहेण उभयाभावसत्त्वादिति केचित् ।

अथैतत्कल्पस्य साध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वरूपभावभिन्नत्वानिवेशेनैव परि-
ष्कारो भवेत् । न च अयोगोल्लङ्घनभावाद्यापि कालिकेन साध्यवद्वृत्तिभावत्वादतिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वादि-
ति चेन्मैवम् । बहिमान् धूमादित्यादौ बहिसंयोगात्मकाभावमादाय पुनरव्याप्तेः, अव्याप्य-
श्रुतित्वज्ञानस्याऽनुतेजकतामते निरवच्छिन्नसमवायस्यैव स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धेर्विरोधिताघटक-
सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन बहिसंयोगस्य साध्यवद्वृत्तित्वविरहात् । न च कालिकदिक्कृत-
विशेषणताद्यन्यतरसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वविवक्षणांशाय दोष इति वाच्यम् । गगनाभावभिन्न-
मभावत्वादित्यादौ अतिव्याप्तेः, हेतुसमानाधिकरणाभावमात्रस्यैवोभयश्रुतित्वात्, सप्तपदा-
र्थातिरिक्तपदार्थाऽनभ्युपगमात् । नन्वेवं स्वमतेष्वेव दोषः, गगनाभावभेदाभावस्य गगना-
भावस्य घटत्वेन वाच्यत्वाभावरूपतया तस्य वाच्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति
चेत् । मैवम् । उक्तरीत्याऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायां
केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताकाभावीत्यवसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वोभयाभावस्य निवेश्यत्वात्, तथा च वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां केवलान्वयिता-
नवच्छेदकीभूतगगनाभावभेदाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितगगनाभावभेदानिष्ठप्रतियोगिताका
भावीत्यवसाध्यतावच्छेदकगगनाभावभेदत्वानवच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वाप्रतिव्याप्तिः, वाच्य-
ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वेन शैब्यत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । न च प्रमेयवान् वाच्य-
त्वादित्यादौ उक्तरीत्या अव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानि-
रूपितप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य वाच्यत्वात्, तथाच घटत्वेन वाच्य-
त्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । न च गगनाभावभिन्नमभावत्वादित्यादौ गगनाभावभेदाव-
च्यत्वोभयाभावप्रतियोगितायोः तादृशोभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छे-

वच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता तादृशमाधा इत्यर्थः । अत्र च विशिष्टसत्ता-
वान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाऽभावस्यैव सत्तारूपसाध्य-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया तस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणा-
वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नेति । तथाच द्रव्यत्वाद्यभावस्यैव निरुक्त्यावदन्तर्गततया तस्याऽत-
थात्वात्तातिव्याप्तिः । साध्यवस्त्वं चात्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्य-
म्, तेन वस्तुमात्रस्यैव विषयतासम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वात् घटत्वादिना वाच्य-
त्वाद्यभावस्यैव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया (१) समका-
येन ज्ञानस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्नज्ञानधन्निष्ठाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकप्रतियोगिताकस्याऽऽत्म-
त्वाभावस्यैव प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वान् ।

अत्र च साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेषणीयः ।
तेन माध्यवन्मात्रे एव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वेन
घटाद्यभावसत्त्वेऽपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियो-
गिताकामावस्याऽप्रसिद्धिः ।

इत्यञ्च तत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गिनावच्छेदको यो यस्तदन्पत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेद-

विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैवेति । एवकारेणदानीं द्रव्यत्वाभावव्यवच्छेदः ।
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे विशिष्टशुद्धयोरनतिरिक्ततया साध्यवद्गुणादिवृत्त्यभावप्र-
तियोगित्वाद्द्रव्यत्वाभावस्येति । अत्र प्रतियोगिव्यधिकरण्याऽघटितस्यैव कल्पस्य निर्दुष्टतया
सत्कल्पे स्पन्दो महाकालत्वादित्यादावतिच्चासिचारणाय व्यापकताघटकसाध्यवच्छिष्टत्वस्य स्वरू-
पेण निविष्टतया यावदन्तर्गतव्यभिचारिस्यलभेदाभाव गुणत्वात्मकगुणभेदाभावमादाय नातिव्या-
प्तिरिति चेत् । तत्रातिव्याप्तिवारणेऽपि आदिपदेन घटाभाववृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् अभा-
वत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवेश्य वारयितुमशक्यत्वादिति । एव-
मप्रे ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यत्रापि पटभेदाभावमादाय लक्षणसंभवे आदिपदग्राह्य-ज्ञानवान्
आत्मघटाभावान्यतरत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिर्बोध्या ।

अथात्र साध्यवन्निष्ठाभावस्य सामान्यतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन निवेशेनैव बन्धा-
भावप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावमादायाऽसंभववारणसंभवात् 'इत्थं चे'त्यादिग्रन्थानुत्थितप्रसंगः,
तादृशभावस्य केवलान्वयितया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति चेत् । मैवम् । जलमंयो-
गस्वरूपाभावमादाय नित्यगुणाद्यधिकरणकसद्देतौ अव्याप्तिप्रसंगात्, तादृशाऽभावस्य प्रनि-
योगिव्यधिकरणत्वाभावेन व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वादिति ध्येयम् ।'

स्वावच्छिन्नानधिकरणेति । एवं प्रतियोगिता, प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकर-

अत्र घटवान् महाफलत्वादिस्वाद्वा महाकालानुयोगिकरालिकेन साध्यतायां स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवतोऽप्रसिद्धिरतस्तत्सम्बन्धेनेत्युक्तमिति चेत् ।

अथात्र यद्यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरण साध्यवत् तत्प्रतियोगिताभिन्नत्वं प्रतियो गितायां साध्यव्यापकतावच्छेदरूपमित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यन्ता-
नुधावनं व्यर्थम् इति चेन्न । व्यापकतावच्छेदकत्वपदेनाऽधिवरणनिष्ठाभावप्रतियोगिताऽनव-
च्छेदकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वेन तदनुक्तौ व्यापकतावच्छेदकत्वस्य पारिभाषिकत्वापत्त्या जग-
दोक्षेण तत्परित्यक्तत्वात्, व्यापकत्वस्य पारिभाषिकत्व स्वीकृत्य लाघवमात्रानुरोधेन भट्टाचार्येण
तथैवोक्तत्वाच्च ।

अथ स्वावच्छिन्नाऽनधिकरणसाध्यवत्को यो यस्तद्वेदकृतस्यप्रतियोगितायां निवेशे एव
दोषविरहे अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्ताऽनुधावनमसंगतामिति चेन्न । गुरुधर्मस्य
प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वे प्रकृतपक्षे क्वमुप्रीवादिभेदोऽपि भेदकूटान्तर्गतस्तदपेक्षया
उक्तप्रकारानुसरणे च क्वमुप्रीवादिभेदस्य भेदकूटान्तर्गतत्वेन गौरवात् ।

न च स्वतादात्म्य-स्वावच्छिन्नाऽनधिकरणकालीनत्वोभयसंबन्धेन वस्तुविशिष्टत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदव-प्रतियोगित्वमेव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगित्वपदेन शिवक्षणीयम्,
तथाच भेदकूटस्यानिवेशाद् गौरवकथनमसंगतामिति वाच्यम् । प्रमेयवहपादिसाध्यस्यत्वे
स्वावच्छिन्नानधिकरणवद्विस्वावच्छिन्नाधिकरण कालीनत्वघटितोभयसम्बन्धापेक्षया स्वावच्छि-
न्नानधिकरणप्रकृतसाध्याधिकरणकालीनत्वघटितनिष्कोभयसम्बन्धस्य घटतया तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नाऽवच्छेदकत्वाऽप्रसिद्ध्या तादृशसामान्यभेदादेर्निवेशयितुमशक्यत्वात् । यद्यपि लघुह-
पसमनियतगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाऽस्वीकर्तृनये घटाद्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वापेक्षया लघुगुण-
घटत्वे एव स्वीकरणीयम्, तथाच घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकमित्येव घटाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया यावदन्त-
र्गतस्य स्वाविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादसंभवभिया प्रकृतपक्षेपि
प्रतियोगितावच्छेदकमित्यत्राऽवच्छेदकत्व अनतिरिक्त(१)शुक्तिः वाच्यम् । (तथाच यत्कि-
चित्साध्याधिकरणाऽवृत्तिस्वविशिष्टसामान्यिका या या प्रतियोगिता तदन्यत्व साध्यव्याप-
कतावच्छेदकत्वमिति समुदिताये । इत्थं च घटाद्यभावप्रतियोगिताविशिष्टसामान्यस्यैव साध्या
धिवरणाशुक्तितया तदन्यत्वस्य घटाद्यभावप्रतियोगित्वेऽसत्त्वेन घटाद्यभावस्य लक्षणाघट-
कत्वम् । तथा क्वमुप्रीवादिभेदस्याऽप्युक्तभेदान्तर्गततया गौरवभिधानमसंगत, तथापि घटा-
भावीयप्रतियोगित्वस्य घटत्वस्वरूपेण घटाभावीयप्रतियोगित्वेऽवच्छेदकत्वस्वीकारे बाधका
भावादर्नितिरिक्तवृत्तिनिवेशस्याऽनावश्यकतया क्वमुप्रीवादिभेदस्य प्रकृतानुपयोगित्वेन ला-
घवगौरवानुसन्धानस्य मर्माचीनत्वमिति विभावनीयम् ।

ननु साध्यवद्वृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपितत्वावच्छिन्नानिरूपकतानिरूपितत्व
संबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावद् यद्यत् तदन्यप्रतियोगित्वमेव साध्यव्यापकतावच्छेदकमस्तु

(१) अनतिरिक्तशुक्तिं च सामानाधिकरण्याघटितं, तेन अधिकरणधर्मस्याप्यवच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

न च तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतेत्यादिकं व्यर्थम् । द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि (१) संयोगादिसम्बन्धेन बहुधादिव्यापकतावच्छेदकत्वापरया यावदन्तर्गतस्य तत्सम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावस्य साध्यव्यापकताघटकीभूतसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्धा सद्धेतुमात्र एवाऽसम्भवस्य धारणार्थं तदुपादानात् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य द्रव्यत्वादावसत्त्वेन द्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशाधेयतानवच्छेदकत्वात् ।

तत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणत्वन्तु तत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेदः, तेन बहुधादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरण-

किमभावप्रतियोगित्वेत्यादिनेति चेन्न । उक्तसंबन्धावच्छिन्न-घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताकघटनिष्ठप्रतियोगिताकभेदस्य साध्यवद्भूततया वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगित्वस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाऽभावाऽप्रसिद्धेः । प्रकृते स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदकूटस्यैव साध्यवति निवेशात् स्वपदेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगित्वस्य धर्तुमशक्यत्वात् क्षतिः ।

न चेति । अस्य व्यर्थमित्यनेनाऽन्वयः । अथ तत्संबन्धनिरूपितप्रतियोगित्वं निवेश्य संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्यभावधारणसंभवे तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशान व्यर्थमिति । तन्मन्दम् । तत्संबन्धनिरूपितप्रतियोगिपदेन तत्संबन्धनिरूपितप्रतियोगितावावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावत्त्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वाऽस्वीकारे महागौरवादिति ।

स्वावच्छिन्नाधिकरणसामान्यभेद इति । तथाच स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सति स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमात्रावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितावद्भेद इत्यर्थः । तेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोग्यधिकरणत्वेन घटादिभेदस्य साध्याधिकरणे सत्त्वेऽपि नाऽप्रसिद्धितादवस्थम् । अथवा साध्याधिकरणश्रुतितादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदिका या या प्रतियोगिता तदन्यत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन विवक्षितत्वात् । साध्याधिकरणश्रुतित्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसंबन्धेन, अवच्छेदकता च स्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वसंबन्धेन । स्वं साध्यवाग्नेष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदत्वेनाऽभिमतता प्रतियोगिता । न च तथापि स्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वसंबन्धेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोगित्ववद् घटादिभेदस्यापि संसर्गतया तादृशप्रतियोगित्वस्यापि साध्याधिकरणश्रुतित्वेन पुनरप्रसिद्धितादवस्थमिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया अन्यूनाऽनतिरिक्तश्रुतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव संसर्गत्वाभ्युपगमादिति ।

न क्षतिः—नाऽप्रसिद्धिः । न च वंदुर्भावादेरुक्तरीत्या साध्यव्यापकतावच्छेदकतया वंदुर्भावावच्छिन्नाभावमादाय दोष इति वाच्यम् । वंदुर्भावावच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धेः । अत्र स्वा-

गगनोभयभेदस्य घटत्वादिना बहुधादिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणभेदस्य च बहुधादिसाध्यवति सत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत्राऽभावा इति स्वरूपकथनम् ।

वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकत्वमेव तत्संबन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य स्वरूपसंबन्धेन प्राह्यम्, तेन स्पन्दः कालत्वादित्यादौ स्पन्दत्वाद्यभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवति घट्या यावदनन्तर्गतत्वात्, घटत्वेन (१) चाच्यत्वाद्यभावस्य च ताद-

वच्छिन्नानधिकरणत्वपदेन स्वविशिष्टप्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वं बोध्यम् । स्वविशिष्य च स्वरूपकामाधीयत्वस्वसमनियतत्वान्यतरसंबन्धेन । समनियतस्वरूपकव्यापकत्वं च स्वनिरूपकामाधीयप्रतियोगितावत्त्वसम्बन्धेन, तेन बहुधभावप्रतियोगित्वस्य नानात्वेऽपि न क्षतिरित्यलम् ।

स्वरूपकथनमिति । ननु प्रतियोगितानिरूपकत्वमभाव इव सत्त्वेऽपि वर्तते, तथाच भयमात्मा ज्ञानादित्येनोक्तयावदन्तर्गतवाच्यत्वप्रतियोगिकतादात्म्यमन्वयस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणायैवाऽभावनिवेशस्याऽवश्यकतया अत्राऽभावा इति स्वरूपकथनमिति प्रत्यासन्नमिति चेन्न । तत्संबन्धप्रतियोगित्वत्संबन्धावच्छिन्नाधेयत्वयोरेक्येपि उक्तव्यापकताघटकसंबन्धावच्छिन्नामाधीयप्रतियोगिताक न वाच्यत्वनिष्ठतादात्म्यमित्युक्ताऽव्याप्ते परिहारसमवादिति ।

सर्वं प्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिन्न्यज्ञानविषयत्वाभावमादाय सत्त्वं लक्षणगमनसंभवे प्रतियोग्यवृत्तित्वेत्यादिप्रत्यासन्नमितिप्रसंग इत्यंत आह वस्तुत इति ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंप्राहक सामानाधिकरण्यपदम् । तथाच साध्यवन्निष्ठो योऽभाव घटत्वेन बन्धभावप्रतियोगित्वेन घटो नास्तित्याकारक, तादृशाभावप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकमप्रसिद्धमनवच्छेदकमपि अप्रसिद्धमत तादृशाभावो गृहीतुं नैव शक्यते, किन्तु घटाभावीयप्रतियोगितावाजास्तित्याद्यभाव तत्प्रतियोगिताऽनवच्छेदकं घटत्वेन बहुधभावप्रतियोगित्वमिति तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वसंभवाल्लक्षणसंगतिः ।

अथ घटत्वेन बहुधभावप्रतियोगित्वेन महानसीयनहिनास्तौल्यभावमादाय घटत्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोगित्वेन वाच्यत्वगगनोभयाभावमादाय चाऽप्रसिद्धिः । तादृशाभावस्य साध्यत्वपूर्वतादिवृत्तित्वेन तदीयप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकत्वस्यैव घटत्वेन बहुधभावप्रतियोगिताया सत्त्वात्, तथाच कथमस्या व्यापकतावच्छेदकत्वम् । न च सामानाधिकरण्यपदस्य अन्यूनाऽनतिरिक्तगृह्यत्वार्थकत्वे न दोष इति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगित्वेन तार्णानार्णोभयाभावमादाय तद्दोषतादवस्थात् इति चेन्न । अत्र सामानाधिकरण्यभेद, तथाच साध्यवन्निष्ठाभावधीयप्रतियोगित्वाऽभिन प्रतियोगितावच्छेदक यद्यत्तदन्यत्वमिति फलितार्थे न काप्यनुपपत्तिरित्येमे स्फुटीभविभ्यति ।

शस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

इत्थं च जातिसामान्याभावादेरपि बहुधादिव्यापकतया तत्प्रतियोगि-
कस्य जात्यादिस्वरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्या-
मावाद्यात्मकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसम्भवापत्तिरतोऽभावा इत्यु-
क्तं, भावभिन्ना इति च तदर्थः । यथा च सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेद-
कव्यवृत्तितयां व्यापकतायां दोषस्तथाप्रे प्रपञ्चयिष्यते ।

केचित्तु घटत्वेन बन्धुभावस्य लक्षणाघटकत्वेपि घटत्वेन रगतभावाभावमादाय लक्षणं
सङ्गमनीयमित्याहुः । तन्नित्यम् । घटत्वेन वाच्यत्वाभावात् तत्र ग्रन्थकृता लिपित्वेनाऽ-
सङ्गत्यापत्तेः ।

नातिव्याप्तिरिति । न चात्र महाप्रलयभेदमादाद्यैवातिव्याप्तिविरहेण स्वरूपसम्ब-
न्धनिवेशो विफल इति वाच्यम् । यादृशप्रलये महाण्डान्तरेऽपि स्पन्दो नास्ति तादृशशु-
याऽनभ्युपगमात् । प्रलयान्यत्वंविशिष्टकालत्वस्यैव च हेतुत्वमत उक्ताभावस्य हेतुसमानाधि-
करणविरहेण लक्षणघटत्वात्तातिव्याप्तिरिति केचित् । अन्यगानस्य कालोपाधित्वानुपगमे धूम-
वान् बद्धेरिति प्रसिद्धस्यलपरित्याग इति ध्येयम् ।

इत्थं चेति । स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवशिष्टत्वोक्तौ नित्यर्थः ।

असंभवापत्तिरिति । ननु प्रमेयवान् घटभेदात्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयस्तत्र जातिरू-
पाभासस्य हेतुसमानाधिकरण्यविरहात्, एवं जातिर्जातिवादित्यत्राशीति चेत् । विषयताया
वृत्तिसिद्ध्यामकरत्वमते घटभेदानुबोधीकविषयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो नित्यज्ञाना-
भावस्तद्भावमादाय, एवं द्वितीयस्थले जात्यनुबोधीकोक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको
यो नित्यज्ञानाभावस्तद्भावमादाय, तत्रापि लक्षणसमन्वयविरहात् । अत एव जात्यादिस्व-
रूपस्यैवप्राऽदिपदमुपात्तम् ।

तदर्थं इति । अभावार्य इति यावत् । तथाच हेतुसमानाधिकरणा यावन्तो भावभिन्ना
अभावा इति फलितार्थः । जात्यात्मकाभावास्तु नैतादृश इति तस्य साध्यव्यापकतावच्छेदक-
प्रतियोगितावत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

अथात्र घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावमादाय पुनरसम्भवः, तादृशाऽभावस्यऽति-
रिक्तत्वेन भावभिन्नत्वात् हेतुसमानाधिकरणत्वाच्च, घटत्वेन अश्रयमाशानीयप्रतियोगि-
यतोऽभावस्य जातिस्वरूपतया साध्यवदृष्टित्वाच्च । न च साध्यवदृष्टिभावस्वरूपाभावप्रतियो-
गितामवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावरत्वमेव भावभिन्नत्वपदेन विवक्षणीयम् साध्यवदृष्टिभावस्व-
रूपाभाव(स्य)प्रतियोगी प्रतियोगी यरेवेति विग्रहेणैव तदर्थलाभत्, अन्य एव मनोन्यव्याप-
भावस्याऽनघातवाप्तानिप्रगञ्ज इति दीपितिकारोक्तमपि उक्तपदे इति वाच्यम् । अत्र भाव-
रूपाऽभावो साध्यवदृष्टत्वं यदि येन केनापि सम्बन्धेनोत्पद्ये तदा मनस्त्वस्वरूपस्य मनोभे-
दाभावस्य कालिकादिस्बन्धेन साध्यवदृष्टित्वेन मनोन्यव्याप्याऽनघातवाप्तानिप्रगञ्ज इति
दीपितिकारोक्तऽङ्गप्रतिः । तदुपटभिमं घटत्वादित्यादी तदुपटभेदाभावस्य तदुपटत्वात्त-
स्य भावभिन्नत्वाभावेन तत्रणघटकत्वाद्, घटत्वेन तदुपटभेदाभावमादायाऽपिभ्यगोच ।

नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकेत्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानि यावन्ति तत्प्रत्येकवृत्तिवृत्तियोगिताका इत्यर्थः । न च एकमात्रवृत्तिसाध्यकसङ्घेतावव्याप्तिः । तत्र यावत्प्रत्ययाऽनुपादेयत्वात्, शब्दैक्यस्याऽ किञ्चित्करत्वात् ।

यदि च स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वं विवक्ष्यते तदा जातिसामान्याभावाभावमादाय पुनरसम्भवतादवस्थम्, तस्मात्स्वप्रतियोगिमत्ताप्रवृत्तिरोधिताघटकसम्बन्धेनावश्यं विवक्षणीयतया व्यापकताघटकाभावे साध्यवन्निष्ठत्वस्य तादृशसम्बन्धेन विवक्षणीयतयैव जातिसामान्याभावाभाववारणसम्भवे भावभिन्नत्वनिवेशो व्यर्थः । एवमन्यैव शीत्या दक्षिकविशेषण तविशेषपटितलक्षणस्यापि परिष्कारसम्भवे तद्दूषणासङ्गतिश्चेति चेन्न । भावभिन्नदलस्य प्रकृतसाध्यवद्विशिष्टानुप्रतियोगितानिरूपकाभावपरत्वात् । वै० स्वरूपपित्तव्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । एवं च वाच्यस्वरूपसाध्यवत्पर्यन्तस्य स्वरूपपिताधेयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन जात्यभावेनिष्ठप्रतियोगितायामसत्त्वाद्युक्तसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन साध्यवत्पर्यन्तविशिष्टमेव जात्यभावेनिष्ठप्रतियोगित्वमिति न कोपि दोषः ।

कोचित्तु अथात्र घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावमादाय पुनरसम्भवः, तदघटभिन्नं घटत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिश्च, तथापि साध्यवद्भूतिभावांशप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां निवेश्यते, भावे साध्यवद्भूतित्वं च स्वप्रतियोगिमत्ताप्रवृत्तिरोधिताघटकसम्बन्धेन । ननु व्यापकताघटकीभूतसाध्यवन्निष्ठत्वमेव स्वप्रतियोगिमत्ताप्रवृत्तिरोधिताघटकसम्बन्धेन वाच्यं तावतैव जात्यादिस्वरूपाभावस्य लक्षणाघटकतायाऽसम्भववारणसम्भवाद् भावभिन्नत्वदल व्यर्थमिति चेन्न । यथासन्निवेशे चैयर्थ्याभावात् । अपि च प्रमेयवित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानोपविषयत्वाभावाभावमादाय लक्षणगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्रेयत्वाच्चतारानुपपत्तिः स्यात्, तथाहि निरवच्छिन्नस्वरूपस्यैव स्वप्रतियोगिमत्ताप्रवृत्तिरोधिताघटकसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन तदभावस्य साध्यवन्निष्ठत्वविरहेण तस्य व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वात् स्वरूपेण साध्यवन्निष्ठत्वोक्तौ तु तस्य स्वरूपेण साध्यवन्निष्ठत्वेन यावत्तावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासादिति प्राहुः ।

यत्तु अत्र कल्पे विषयितया गुणत्वाभावस्य साध्यत्वे तज्ज्ञानत्वविदेहता तादृशगुणत्वाभाववद्भेदाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय व्यापकताघटकत्वसम्बन्धेन साध्यवद्भूतितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षणीयतया जातिसामान्याभावाभावस्य वाच्यं श्रेयत्वादित्यादौ, पर्यन्तत्वाभावाभावरस्य च बद्धिमात्रधुमादित्यादौ लक्षणघटकत्वाद् भावभिन्नत्वानुसरणमिति । तच्चिन्त्यम् ।

स्वाभावस्व स्वप्रतियोगित्वमिति मते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रति योगितावच्छेदकस्वरूपत्वेन जातिसामान्याभावत्वजातिसामान्याभावाभावप्रतियोगित्वयोरैक्येन जातिसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्ववच्छिन्नाभावेत्यं जातिस्वरूपत्वेऽपि घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावांशप्रतियोगित्वस्याऽतिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावस्य जात्यनात्मकतया घटतया जातिसामान्याभावाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभा-

वेन लक्षणऽघटकत्वेन तमादाय नाऽसम्भव इति तु न सम्यक् । एवमपि । द्वितीयलक्षणे जात्यभावत्वेन घटाद्यभावमादायाऽसम्भवस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ।

परे तु समनियताभावानामैक्यमते घटत्वादिना जातिसामान्याभावावस्यैव घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावरूपतया तस्य च वाच्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्नासम्भवशङ्काप्यास्ति, किंवा साध्यवद्भूतिभावावन्त्यत्वं यथाश्रुतमेव भावभिन्नत्व, मनोन्यत्वाद्यभाव इत्याद्युत्तरमन्यस्तु समनियताभावानामनैक्यमते घटत्वेन मनोन्यत्वाभावमादाय सगमनीय । न चैवमपि जातिरत्वादिविशिष्टजातिसामान्याभावाभावमादायाऽसम्भवो दुर्वार एवेति वाच्यम् । तादृशा भावस्य वक्ष्यमाणस्वन्यूनश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणेतैव वारणीयत्वादित्याहुः ।

ननु साध्यवद्भूततावदभावमध्ये किञ्चिदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावाप्रास्त्यभावो निविष्टस्तथा च तत्प्रतियोगितावाप्रास्त्येवमभावमादाय न दोष इति वाच्यम् । किञ्चिदनुयोगितापदेन तत्प्रतियोगितावाप्रास्त्यभावत्वरूपानुयोगितामुपादाय तन्निरूपितप्रतियोगितावाप्रास्त्यभावमादायाऽसम्भवस्य दुर्वारतापत्ते । तथा च तत्प्रतियोगितावाप्रास्त्यभावत्वरूपानुयोगितानां भेद किञ्चिदनुयोगितायां विवेक्षते, एव च तादृशानुयोगिताभिन्नकिञ्चिदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावाप्रास्त्येव साध्यवच्छिन्नाभाव । निवेशस्तु प्रतियोगितात्वसमानाधिकरणोभवावृत्तिधर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितावनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगिताकभेदवदनुयोगितात्वसमानाधिकरणधर्मनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितानुयोगितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव ।

ननु गुणत्वाभावस्य विपयितया साध्यतायां तज्ज्ञानत्वस्य हेतुतायां विपयित्वमम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यवद्भेदाभावमादायाऽप्यास्ति साध्यवद्भेदाभावस्य साध्यस्वरूपत्वेन गुणत्वाभावस्वरूपतया तस्य स्वरूपेण ज्ञाने सत्त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेन च व्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणतायाप्रभावात् । ननु सयोगेन घटवद्देशस्योपसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताया सत्त्वेन तादृशाभावस्य घटस्वरूपत्व वक्ष्यते विधायितासम्बन्धेन घटवति ज्ञाने विपयितासम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणताया असत्त्वेन तदभावस्य तत्स्वरूपत्वकल्पने प्रमाणाभाव ।

न चाऽतिरिक्तत्वकल्पने गौरवाल्दापपमेव प्रमाण, घटवद्ज्ञान घटानाभावावदिति प्रत्ययापत्तेर्वारणन्तु अधिकरणतयैर्बलक्षणेनेति वाच्यम् । विनिगमनाविरेहेण तादृशाभावस्य पदापमाप्रस्वरूपत्ववचनापत्ते, प्रत्ययापत्तेर्वारणन्तु निरुक्तरीत्यैव सम्भवति, तथाच तादृशाभावस्याऽतिरिक्तत्वेन साध्यवद्भूततया साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमेव भास्तीति । न च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकसाध्यवद्भेदाभावस्य साध्यस्वरूपत्वमेव, तस्य कालिकेन हेत्वधिकरणवृत्तितया गुणत्वाभावस्वरूपत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वेन च हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरेहेणाऽप्यास्ति । स्वरूपसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वविषयता तद्वारणेऽपि घटुत हायादिना जगदीशोपदेश्यस्वरूपेण वृत्तित्वनिवेशे लक्षणांतरस्येत्यादिप्रत्यय विरोधापत्ते, देशिकविशेषणतया साध्यवृत्तित्वोच्ची च गौरवमिनि विदशया स्वमते सम्बन्धनिवेशाभावात्स्य अनुचितत्वेन तादृशाप्र-

न्येन सह विरोधो दुर्वांर इति । एवं वद्धिमान् धूमादित्यादावपि हरीयरूपध्वंसवद्भेदाभावमादायाऽव्याप्तिर्येषां, तस्यापि कालिकेन हेतवधिहरणवृत्तिन्वात् । अत्रोच्यते । साध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगितायां स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवद्भूत्यभावीयत्वप्रतिगोमिन्साप्रवृत्तिरौघिताघटकमम्बन्धेन साध्यवद्भूत्यभावीयत्वोभयाभाव एव निविष्टः एतादृशाभावस्य स्वरूपेणाऽवृत्तिन्वात्, स्वप्रतियोगिताप्रवृत्तिरौघिताघटकसम्बन्धेन वृत्तिन्वादिच्छकप्रतियोगितायाम् नावो नास्ति । ननु आतिसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगितायामुभयस्यैव सत्त्वेन भावमिदं स्वविशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति चेन्न । उभयाभावप्रतियोगिघटकसाध्यवद्भूत्यभावशरीरे स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवद्भूत्यभावस्यापि निवेशात् ।

ननु प्रतियोगितामानाधिकरण्यकल्पेऽपि गगनाभावाभिन्नमभावत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैष, गगनाभावभेदाभासस्य गगनाभावस्वरूपत्वेन गगनाभावस्य घटत्वेन वाच्यत्वामावस्यनियततया वाच्यत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याऽक्षतत्वात् । न च स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायां केवलान्वयितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वैतदुभयाभाव एव प्रतियोगितायां निवेश्यते, वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां केवलान्वयितावच्छेदकगगनाभावभेदाभावत्वरूपानुयोगितामादायोभयस्यैव सत्त्वं तु गगनाभावभेदनिष्ठप्रतियोगितैवोभयाभाववती तदाश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेव नातिव्याप्तिः । न चैवं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादीं घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितायां निरुक्तोभयस्यैव सत्त्वेनोभयाभाववत्प्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । समनियताभावानामैक्यतया यावदभावनिरूपितवाच्यत्वत्वेन आधेयत्वाभावप्रतियोगितायामेवोभयाभावतत्त्वेन तदाश्रयसामाधिकरण्यमादाय वद्धित्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितामादाय वद्धिमान् धूमादित्यत्र च लक्षणसमन्वयादिति । गगनाभावभेदाभावगगनाभावभेदत्वेन वाच्यत्वाभावयोः समनियततया गगनाभावभेदत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितायामुभयाभावस्याऽक्षतत्वेन तदाश्रयसामानाधिकरण्यमादायाऽतिव्याप्तिर्दुर्वारत्वात्, साध्यतावच्छेदकान्वाच्छिन्नत्वस्थाने साध्यतावच्छेदकविशिष्टान्यत्वानिवेशात्, प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकवै० स्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नरूपकतानरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच गगनाभावभेदत्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेऽपि स्वावच्छिन्नरूपकत्वेत्यादिद्वितीयसम्बन्धाभावेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टान्यत्वस्य सत्त्वेनोभयस्यैव सत्त्वात् तमादायाऽतिव्याप्तिरसम्भावनेति । न च निरुक्तोभयाभावनिवेशेनाऽतिव्याप्तिवारणेऽपि वाच्यत्वत्वेन ज्ञेयत्वाभावीयप्रतियोगितायामुभयस्यैव सत्त्वेनोभयाभाववत्प्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्या इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकविशिष्टान्यत्वैतदुभयाभावो न निवेश्यते, तादृशानुयोगितानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धेः, किन्तु घटवृत्तिरविशिष्टवाच्यत्वाभावरूपानुयोगिता एवोपादेया तन्निरूपितप्रतियोगिताकाभावीयत्वविरहादेव घटत्वेन वाच्यत्वभावीयप्रतियोगितैवोभयाभाववतीति नाव्याप्तिरिति । न च भेदसाध्यकवाच्यत्वहेतुके गगनाभावभेदाभावत्वरूपानुयोगिताया अपि उपादानु शक्यतया तन्निरूपितप्रतियोगिताकाभावीयत्वप-

दितोभयस्यैव तावद्भावनिरूपितप्रतियोगितामात्रे सर्वेनाऽऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकान्तिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयत्वघटिताभयामावो निवेद्यते—तथाच निरुक्तस्थले गगनाभावभेदाभावत्वरूपाऽनुयोगिता नोपादातुं शक्या किन्तु पदानुयोगिकस्वरूपेण भेदो नास्तीत्यभावत्वरूपग-
 ५नुयोगिता एवोपादेया तन्निरूपितप्रतियोगिताकाभावीयत्वविरहप्रयुक्त एवोभयामावो घट-
 ६त्वेन वाच्यत्वामावीयप्रतियोगितायामस्तीति वाच्यं ज्ञेयत्वविद्येयादावपि पदानुयोगिक
 ७रूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय प्रसिद्धिं कुर्वादिति ।

न च गगनाभावभेदवदनुयोगिकस्वरूपेण भेदाभावस्य गगनाभावभेदाभावानतिरिक्तत-
 ८या गगनाभावतुल्यतया निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नभेदाभावत्वरूपाऽनुयोगितामादायोभयस्यैव
 ९सत्त्वेनोभयामावत्वप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिशरणस्य केवलान्वयिताऽनवच्छेद-
 १०कानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताया प्रकृतसाध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकधर्मांतरानव-
 ११च्छिन्नसंसर्गताकत्वस्य निवेशनीयतया केवलान्वयिसाध्यक एतादृशप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धिनि-
 १२बन्धनाऽऽवाप्तेरपरिहायत्वादिति वाच्यम् । अत्रोच्यते । साध्यतावच्छेदकान्तावत्वप्रतियोगि-
 १३ताप्रयसामानाधिकरण्यानित्येय धात्वर्थः । साध्यतावच्छेदकान्तावत्व स्वविशिष्टान्वयत्वत्संका-
 १४लीनकेवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगितानिरूपिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावीयत्वेतदुभयसम्ब-
 १५न्धावच्छिन्नप्रतियोगिके प्राद्य । गगनाभावेनद्विष्टप्रतियोगिता उभयसम्बन्धेन साध्यता-
 १६वच्छेदकाभावेवती—गगनाभावभेदत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायामुभयसम्बन्धेन सा-
 १७ध्यतावच्छेदकस्यैव सर्वेण उभयामावधर्ता वाच्यत्वादिपदार्थानां केवलान्वयित्वादिस्म-
 १८न्धस्य व्यधिकरणतया साध्यतावच्छेदकाभावेव घटत्वेन वाच्यत्वामावीयप्रतियोगिता-
 १९यामुत्तमेवेति ।

इदं च गुरुधर्मावच्छिन्नभावमभ्युपेत्य अन्यथा संयोगस्वरूपोभयसम्बन्धेन वाच्य-
 २०त्वाभावस्य संयोगेन वाच्यत्वामावपयवसानात्, केवलान्वयसाध्यकरणत्वे यत्सम्बन्धेन व्य-
 २१धिकरणत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नभावो एव पर्यवसानसम्भवात् ।

तनु गगनाभावमित्यभाववर्तिदित्यादौ गगनाभावभेदाभावभेदाभावीयप्रतियोगिताया
 २२प्रास्तीत्यभावेऽप्य गगनाभावरूपतया साध्यधिकरणश्रुततया साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति-
 २३योगिताकर्त्वावच्छेदके लक्षणाघटकेतया घटात्वेन वाच्यत्वामावस्य तथात्वेनाऽतिव्याप्तिरिति ज्ञे-
 २४यम् । साध्यशिरणश्रुततावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वावच्छेदकप्रतियोगिता-
 २५कत्वस्यैव साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वपदेन विषयलक्षणादाय । गगनाभावभेदाभावत्वरूपाऽनु-
 २६योगिताया साध्यधिकरणश्रुततावच्छेदकत्वविरहेण सर्वस्य तथासत्त्वमात् । अनुयोगि-
 २७ताया अतिरिक्तत्वमतेर्नवार्थ समाप्तिः ।

नन्वेवमपि समनियताभावेऽयमन्ते घटत्वेन वाच्यत्वामावगगनाभावभेदाभावभेदे-
 २८र्येण सप्रतियोगिवाच्यत्वाभावनात्साध्यधिकरण्येनाऽतिव्याप्तिरिति । न च घटात्वेन घटत-
 २९त्वेनाभावस्यपि यावदन्तर्गतता सर्वदाऽतद्यथाऽस्तिमान् धृमादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
 ३०तस्य पारिभाषिकाभावेनसंकीर्णत्वेण लक्षणाऽपठक्यदिति । अत एव घटत्वेन जातिता-

मान्याभावाभावमादाय नाऽनम्भव इति । न च स्वयूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य वैश्वर्यं सम-
नियताभवानामैक्येण प्रकृतलक्षणेऽनुयोगिना निवेशेन प्रत्योक्तदोषाभावादिति घटवृत्तित्ववि-
शिष्टार्थत्वमेदामावस्य तादृशाभावभिन्नत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । तस्याऽनुयो-
गितानिवेशे तात्पर्यप्राहृक्त्वादिति कथितम् ।

परे तु प्रतियोगिताश्रयाधिरूपणवृत्तित्वघटकप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदका-
नुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिरूपितत्वकिञ्चिद्रूपवृत्तिनिरूप-
कनाविशिष्टप्रतियोगिताभिन्नत्वोभयाभावविवक्षणाग्नोक्तातिव्याप्तिरिति । प्रतियोगितायां वै-
वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगिनावच्छेदकरूपवृत्तित्वसम्बन्धेन, रूपवृत्तिः
च स्वावच्छेदकतेत्यादिसम्बन्धेन । एवं च गगनाभावभेदाभाव-घटत्वेन वाच्यत्वाभावयोरैक्येपि
घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितगग-
नाभावभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिरूपितत्वगगनाभावभेदत्वगतरूपवृत्तिनिरूपकतावि-
शिष्टतादृशप्रतियोगिताभिन्नत्वस्य च सत्त्वेनोभयाभावस्याऽमत्त्वेन गगनाभावभेदाभावायप्रति-
योगितायां च तादृशप्रतियोगिताभिन्नत्वस्याऽसत्त्वेनोभयाभावस्य सत्त्वात्तादृशयाधिकरणत्व-
स्य स्वविशिष्टहेतुव्यधिकरणत्वव्यापकत्वविरहात् । न च विषयतावान् वाच्यत्वादित्यादौ अ-
व्याप्तिः, घटत्वेन विषयत्वनिष्ठप्रतियोगितायामपि विषयत्वाभावस्य अत्यन्ताभावात्
ऽप्रतियोगित्वत्वरूपकेवलान्वयित्वविरहेण केवलान्वयितानवच्छेदकविषयत्वाभावत्वरूपानुयो-
गितानिरूपिततादृशप्रतियोगिताकाभावीयत्वस्य तादृशप्रतियोगिताभिन्नत्वस्य च सत्त्वेन
एतादृशोभयाभाववत्प्रतियोगितत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणस्यापि के-
वलान्वयिकुक्षी निवेशेन विषयत्वाभावस्यापि तथात्वेन घटवृत्तित्वविशिष्टविषयत्वाभावस्य च
तथात्वेन तन्निरूपितत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितायामसत्त्वेनोभयाभाव-
सत्त्वेनाऽव्याप्तेरनवकाशात् । न च प्रतियोगितास्वरूपान्यतरसम्बन्धेन गगनाभावभेदसा-
ध्यतायां वाच्यत्वादित्हेतुकेऽव्याप्तिः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तादृशप्रति-
योगिताभिन्नत्वेन स्वरूपेण गगनाभावभेदाभावनिरूपितत्वेनोभयाभावस्य चासत्त्वेनाऽप्रसिद्ध-
रिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य पर्याप्तसहितकेवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगि-
तन्निरूपितप्रतियोगितायां निवेशादुक्तदोषानवकाशात् अन्यतरसम्बन्धेन गगनाभावभेदा-
भावस्य केवलान्वयितानवच्छेदकत्वविरहात्, घटवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावभेदाभावत्वस्य
तथात्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितायामसत्त्वेनोभावस्य सत्त्वात् । न च
भेदवान् वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभावभेदाभावस्यापि तथात्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावी-
यप्रतियोगितायामुभयोः सत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगिता-
निरूपितसाध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयत्वघटितोभयाभावस्य विवक्षणेन
दोषाभावात् ।

नन्वेवं वाच्यं शेषत्वादित्यादौ पूर्वोक्तभेदसाध्यकस्थेन च केवलान्वयितानवच्छेदकानुयो-
गितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिः । न च प्रतियोगितास्वरूपान्यतरत्वेन संसर्गस्याऽनभ्युपगमेन पूर्वो-
क्तस्थलस्याऽप्रामाणिकतया पर्याप्तिसहितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रवेशे घटानुयोगिकस्वरूपेण

वाच्यत्वाभावस्यैव प्रतिज्ञतया नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यम् । भेदवान् वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभावमिच्छानुयोगिकस्वरूपेण भेदाभावस्यापि तथात्वेन तस्य च गगनाभावभेदाभावस्वरूपतया तन्निरूपितत्वस्य तादृशप्रतियोगिताभिन्नत्वस्य चोभयोः सत्त्वेनोभयामावस्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति तादृशनिवृत्तौ, तथाच पूर्वोक्ताव्याप्तिः इति चेत् । अत्र केचित् । हेतुमगनाधिकरणसाध्यत्वापकतावच्छेदकप्रतियोगिताव्यापदभावस्य तादृशप्रतियोगिवाधयसामानाधिकरण्यं तदुपलब्धीभूतप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगिताभावस्यैव पूर्वोक्तमपहृत्त्व विवक्षणात् । अनुयोगिताभावः स्वनिरूपितसाध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाव्यवस्थालीनैर्विद्रुववृत्तिनिरूपकतावैशिष्ट्यप्रतियोगिताभिन्नत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । एव च केवलान्वयित्वाध्यकस्थले तादृशसम्बन्धस्य व्यधिकरणतया तेन तादृशानुयोगिताभावस्य केवलान्वयितया घटत्वेन वाच्यत्वभावात्प्रतियोगिताया सत्त्वेन नाव्याप्तिरिति । तन्मन्दम् । केवलान्वयित्वाध्यकस्थले स्वनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाव्यवस्थाऽप्रसिद्धत्वाद्वाच्यभेदुर्वारंवात् । अथाऽस्तु पूर्वोक्त एव निवेशः, केवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्यवस्थत्वेन घटवृत्तिवैशिष्ट्यप्रयोगाभावावन्निरूपितत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायामसत्त्वात्, तदुपलब्धीभयामावस्य सत्त्वात् केवलान्वयित्वाध्यकत्वेऽव्याप्तिरिति । तत्र । तुभ्यमुक्त्या भेदवान् वाच्यत्वादित्यादौ भेदत्वेन गगनाभावभेदाभावस्यापि तथात्वेन तस्य गगनाभावभेदाभावस्वरूपतया तन्निरूपितत्वस्य तादृशप्रतियोगिताभिन्नत्वस्य सत्त्वेनाऽव्याप्तिरिति चेत् । केवलान्वयित्वाऽनवच्छेदकानुयोगितायैव निरूपितत्ववृत्तित्वातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकतिरिक्तौ यो धर्मस्तदनवच्छिन्ना या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावात्त्व-तादृशप्रतियोगिताभिन्नत्वोभयामावस्य प्रतियोगिताया निवेशेन वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तिवैशिष्ट्यवाच्यत्वाभावस्यैव तथात्वेन तन्निरूपितत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नज्ञाभावोद्यप्रतियोगितायामसत्त्वेन उभयामावस्य सत्त्वात्वाव्याप्तिः । न च भेदवान् वाच्यत्वादित्यादौ गगनाभावस्वरूपस्य गगनाभावमिच्छानुयोगिताव्यवस्थितभेदस्य तादृशकिंचिन्निरूपितत्ववृत्तित्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तन्निरूपितत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताभिन्नत्वस्य सत्त्वेनोभयामावस्य सत्त्वाद्दर्शनीसीरिते वाच्यम् । किंचिन्निरूपितत्ववृत्तित्वातिरिक्तपदोभयानुत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्ववृत्तित्वातिरिक्तत्वस्य विवक्षणात् । गगनाभावमिच्छानिरूपितत्वस्योभयानुत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वेन तादृशाभावस्य साध्यतावच्छेदकतिरिक्ततादृशधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यवस्थितरेण दोषाभावात् ।

नन्वेवं स्ववृत्तिवाच्यत्ववतासम्बन्धेन प्रमेयसाध्यके तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेत् । तादृशसम्बन्धस्य ससर्गत्वात्तदुपपत्त्यात्, अन्वयप्रमेये तु केवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नोभयानुत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्ववृत्तित्वातिरिक्तसाध्यतावच्छेदकतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावन्निरूपितत्वतादृशप्रतियोगिताभिन्नत्वोभयप्रकारज्ञाननियमस्य प्रतीयविशेष्यताप्रतियोगिकस्वरूपेण अभावत्वस्य तादृशप्रतियोगिताया निवेशे न

यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तस्तत्समाना-
धिकरण(१)वृत्तिप्रतियोगिताका इत्यर्थः इति प्राहुः ।

यत्तु साध्यवद्दृश्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यर्थ-
इति । तत्र । केवलान्ययिसाध्यकसद्धेतौ तादृशप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽ-

काश्चेद्देयः । न च तादृशविषयत्वाभावस्य गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया त-
दनशीकारात् केवलान्ययिसाध्यकस्थले तादृशभिन्नत्वमपहाय तादृशनिरूपितत्वप्रका-
रकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारादिति वाच्यम् । अत्र लक्षणे गुरुध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याऽवश्यं स्वीकार्यत्वात्, अन्यथा साध्यव्यापकतावच्छेदक-
प्रतियोगिताकाभावेत्यत्र साध्यवन्निष्ठप्रयत्नाभावत्वादिरूपानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावाजा-
स्तीत्यभावस्यैव वक्तव्यतया तस्य गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽसम्भवापत्तेरिति दिक् ।

वस्तुतस्तु गगनाभावभिन्नमभावत्वादित्यादौ पूर्वोक्तेस्त्वधिकरणत्वसमानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वानवच्छिन्नत्वस्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य तादृशप्र-
तियोगितायामावश्यकतया घटवृत्तिरविशिष्टगगनाभावभेदाभावीयप्रतियोगितायामुभयाभाव-
स्य सत्त्वेन तदाश्रयस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यधिकरणताविरहान्नातिव्या-
प्तिरिति प्राहुः ।

परं तु गगनाभावनिष्ठविषयतात्त्वं नवदन्यत्वाभावस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति-
योगिताकृतया तस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यधिकरणताविरहान्नातिव्या-
प्तिरिति वदन्ति ।

अथात्र प्रत्येकपदं किमर्थं, वाच्यं श्लेषत्वादित्यादौ घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगि-
त्वस्य वाच्यत्वभेदेन भिन्नत्वे घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि प्रकृतसाध्याधि-
करणमावद्दृष्टिगगनाभाववृत्तिप्रतियोगिताक-घटत्वेन गगनाभावाभावमादाय लक्षणगमनस-
म्भवादिति चेन्न । अधिकरणभेदेन गगनाभावस्याऽपि भिन्नत्वे गगनाभावनिष्ठप्रतियोगिताया
यावत्साध्यवद्दृष्टित्वात् तादृशप्रतियोगितानिरूपकाऽभावाऽप्रसिद्धे । तथाच साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नाधिकरणकूटाविशिष्टा या प्रतियोगिता सैव साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता
तादृशप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात् । वै० आधेयतासम्बन्धेन, आधेयता च स्वा-
वच्छिन्नधिकरणत्वसम्बन्धेनेति ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मकूटाविशिष्टा या प्रतियोगिता । वै० स्वा-
श्रयवृत्तिवृत्तिवत्सम्बन्धेति यद्वेति कल्पार्थः ।

यस्त्विति । अत्र साध्यवद्दृष्टित्वघटकमाध्यवद्दृष्टित्वं यदि येन केनचित्सम्बन्धेनो-
च्यते तदा घटत्वेन बन्धभावीयप्रतियोगितावतोऽपि कालिकादिना साध्यवद्दृष्टित्वाद् बन्धि-
मान् धृमादित्यादावव्याप्तिः स्यात् । स्वह्यसम्बन्धेन तदुक्तौ तु गुणत्वाभावस्य विषयितया
साध्यतायां तज्ज्ञानत्वहेतौ गुणत्वःभावात्मकं विषयितया गुणत्वाभाववद्भेदाभावमादायाऽ-
व्याप्यतापत्तेः, अतः स्वप्रतियोगितत्वाद्बुद्धवैषयिकया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्ते-

व्याप्तेर्गगनस्वरूपाभावप्रतियोगित्वस्य तादृशत्वेऽपि तस्य हेतुसमानाधि-
करणत्वाऽसम्भवादिति ।

अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इत्यत्र व्यापकताया अवच्छे-
दो ययेति बहुव्रीहौ कप्रत्ययः, तेन प्रतियोगितया सममवच्छेदकपदस्य
समासे कोपधत्वेऽपि पुंवद्भावः, तद्धितधुणोः कोपधस्यैव(१)पुंवद्भावनिषेधा-
दित्यभिमुक्ताः । सर्वत्रेति । सखेतावसखेतौ नेत्यर्थः, तथाच यावत्त्वानुका-
वतिव्याप्तिरित्याशयः(२) । सर्वत्रेति । सर्वत्र, इयमिचारिणीत्यर्थ इत्य-
न्ये । केचित्तु सर्वत्र सकलहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यर्थ इति प्राहुः ।

नैव वक्तव्यम् ।

अव्याप्तेरिति । अथात्र बद्धिनिष्ठप्रतियोगित्वतद्बद्धिनिष्ठप्रतियोगित्वैतदन्यतरवाप्रा-
स्तीत्याकारकाभावमादायाऽसम्भवसम्भवे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरुक्तमनुचितमिति चेन्न ।
अप्रसिद्धिनिबन्धनाऽसम्भवाभावादिति केचित् । अपरे तु यदभावप्रतियोगित्वमात्रवच्छि-
न्नाभावः साध्यवद्वृत्तितदभाव इति विशेणैव शेषाभावादित्याहुः । साध्यव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगितावच्छेदकतायमुभयानुचितत्वं विशेषणं देवम् इति वदन्ति ।

ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोपौ च वाच्यत्वाद्यभावमादायो-
क्तप्रसंगस्य व्युदाससंभवात्, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका
भावानां यावत्त्वोपादानं गौरवप्रस्तमत् आह अत एवेति । निष्काभावे यावत्त्वोपादा-
नादेवेत्यर्थः । अन्यथा भूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्वाद्,
भूतत्वपूर्वत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छे-
देन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति व्याप्तिः स्यादेवेति भावः ।

अभिमुक्ताः—कलागानुसारिणः । 'न कोपधायः' इति सूत्रेण "तद्धितधुणमहर्णं कर्त-
व्य" इति वार्तिकैकवाच्यतया तद्धितधुणुरूपकोपधस्थले पुंवद्भावनिषेधेन पुंवद्भावोपपत्तिः ।
औपमवीत्यादाविव और्ण्य इति गुणे पदवीत्यादिप्रयोगानुपपत्त्या षीवादीनामिव कप्रत्यय-
स्थले पुंवद्भावनिषेधेऽप्युक्तत्वात् श्यादिप्रयोगानुपपत्त्या कप्रत्ययस्याऽपि तद्धितत्वाभावात् ।
व्याधिकरणबहुव्रीहेरपि कण्ठेकाल इत्यादीं द्रष्टव्यं इति ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं प्रतियोगितायेषामिति विग्रहः ।
सामान्ये नर्पुंसकम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदिका प्रतियोगिता येषा-
मिति विग्रहे न कोपधायः इति पुंवद्भावनिषेधेन पुंवद्भावानुपपत्त्याऽगतिः स्यादित्याहुः ।

यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकेन प्रतियोगिता येषामिति विग्रहः,
धान्येन धनवानित्यादाविव तृतीयायोऽभेदः ।

वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदिका प्रतियोगिता येषामिति
विग्रहेऽपि न दोषः, उक्तपुंवद्भावनिषेधस्याऽनित्यत्वेन पुंवद्भावोपपत्तेः । न च तस्याऽपि

(१) दुःकोपधस्येति च आह्वयम् ।

(२) इतिव्याप्तेरेव सङ्घातप्रतीति भाव इति च आह्वयम् ।

वाच्यत्वाद्यभावस्येति । घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यर्थः । तथा-
त्वात्-प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । तथाच धूमवान् घहेरित्यादायति-
व्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदमिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदभावोक्त्यैव वाच्य-
त्वाद्यभावमादायोक्तातिप्रसङ्गम्य व्युदाससम्भवात्साध्यतावच्छेदकाव-

स्यत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रेऽनेकमिति विहाय “एक-
वर्ज” मित्युक्त्या नञ्निर्दिष्टकार्यस्याऽनित्यत्वज्ञापनात् । न च तथापि प्रतियोगिताक इत्य-
नुपपन्नं “केण” इति ह्रस्वसंभवादिति वाच्यम् । तस्य न कपीत्यनेन निषेधात् । आपोऽत्य-
न्तरस्यामित्यनेन विहितस्य च ह्रस्वस्य वैकलिकत्वात् ।

नन्विति । अस्यायमाशयः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताका
यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन स्वविशेष्यत्वाधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगि-
समानाधिकरणास्तस्त्वमिति समुदितार्थः । संबन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादायाऽसंभववारणाय
साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्युक्तम् । कालिकादिसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्
धूमवान् वन्हेरित्यत्राऽतिव्याप्तिवारणाय स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनेति । न च साध्य-
तावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्त्यैव नाऽसंभवसंभवावनापाति वाच्यम् ।
संबन्धान्तरावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणगमनसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति
मूलानुदियातेप्रसङ्गात् । न च धनी वैप्रत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिः, स्वामित्वसंबन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगित्वाऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसंबन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपग-
मात् । तथाच साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशनोपपत्तौ साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशनं व्यर्थं, तादृशविशेषणव्यावर्त-
नीयस्य तत्तद्गन्धभावस्य बाह्यत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेनोक्ताविशेषणेनापि व्यावृत्तिमंभ-
वादिति भावः । निरुक्ताभावे--साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाऽ-
भावे, एवं च अत एवेत्यस्य यत एव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकाभावे यावत्त्वं विशेषणं न तु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावेऽन एवेत्यर्थः ।
अन्यथा--साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे यावत्त्वाऽनुपादाने ।
साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्वात् । साध्यतावच्छेदकीभूतोभयत्वाधिकरणे, मू-
र्त्तस्वभूतत्वाभावीयप्रतियोगिता नास्त्यभावसत्त्वादिति भावः । तादृशप्रतियोगिताकस्य-
साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य । यथोक्तविशेषणाकन्ताभावनिवेशे च भूतत्वा-
भावस्य मनोन्यत्वाभावस्य वा यावदन्तर्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाच्चातिव्याप्तिः ।

न चाऽत्र साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्याप्यत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेनेव
वाच्यम्, तथाच प्रकृते समवायस्य साध्यतावच्छेदकताघटकावे सद्देतुत्वापत्त्या पर्याप्तिसंब-
न्धस्यैव तद्घटकत्वं वाच्यम्; एवं चोभयत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रतियोगितावाधाऽन्या-
त्वेन भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि कथमुपपत्त्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वमिति वा-

च्यम् । नान्त्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारवादिनादिसिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाणरसिः सगवायस्य स
ध्यतावच्छेदकतापटकत्वेऽपि व्यभिचारित्वसंभवादिति ।

ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताक्यावदभावनिवेशोऽपि नातिव्याप्तिः । हेतुसं-
मानाधिकरणतादृश्यावदभावान्तर्गतस्य मनोभेदाभावस्य गृहीतुमशक्यत्वेऽपि मनो-
भिन्नभेदात्मकाभावस्य साध्यव्यापकतापटक्यत्वात्संबन्धान्तर्गतादात्म्यसंबन्धेन प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याभावात् । यत्तु साध्यव्यापकताया लक्षणाऽघटकत्वेन तदुपकसंबन्धेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशोऽसंभवात्, साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधि-
करण्यं धाच्यं, बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतभिन्नभेदमादायाऽव्यापय। प्रतियोगितावच्छेदक-
संबन्धेन तद्विशेषाऽसंभवात्, तथाचाऽतिव्याप्तिर्निरावाधा, तादृशभेदस्य साध्यतावच्छेदक-
समवायेन हेत्वधिकरणे मनसि मनोभिन्नमूर्तत्वरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यसत्त्वे बाध-
काभावादिति । तत्र । तथाप्यादिपदप्राह्ये मूर्तमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादिवाद्यादौ, मनोभूतत्वं
मूर्तत्वंतत्रितयवान् मूर्तत्वादिवाद्यादौ चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, तत्र साध्यतावच्छेदकस्य मनसि
सत्त्वेन मनोभिन्नभेदप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकाऽव्यापकत्वेन मनोभिन्नभेदस्य लक्ष-
णापटकत्वात् ।

किञ्च विशेषणतापटितसामानाधिकरण्येन घटानामान्यत्वविशिष्टपटाभावे विशेषणतया
साध्ये तत्संबन्धेन घटाभावहेतावतिव्यप्तिः । तत्र व्यभिचारनिरूपकाधिकरणघटाभावभिन्न-
भेदात्मकाभावप्रतियोगिताया विशिष्टघटाभावे विशिष्टस्याऽनतिरिक्ततया घटाभाववृत्तिसाध्य-
तावच्छेदकाऽव्यापकत्वात् । एतेन अग्रे साधनसामानाधिकरण्येत्यादिना साध्यतावच्छेदके-
त्वादिश्लेषणव्यावृत्तेर्नक्ष्यमाणतया तदुत्तरमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणस्याग्रे
साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वविशेषणं किं नोपात्तमित्याकांक्षोदायादांशेव तादृश-
विशेषणनिवेशपरित्यागबीजकथनस्य संदर्भविषयादसंगतिरिति दूषणोद्भावनेन परास्तम् ।
उपदर्शितरीत्याऽतएवेत्यादिप्रत्यक्षैव मुख्यतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणव्यावृ-
त्तिप्रदर्शनत्वेन तादृशविशेषणनिवेशपरित्यागबीजकथनस्याऽर्थवत्त्वात् । न चाऽत एवेत्यादि-
प्रत्यक्षैव तथावृत्तिप्रदर्शनपरत्वेन साधनसामानाधिकरण्येत्यादिना पुनस्तद्व्यावृत्तिप्रदर्शन-
मसंगतमिति वाच्यम् । अत एवेत्यादिभ्य साध्यतावच्छेदकेत्यादिरन्तकमन्वयैव तद्व्यावृ-
त्तिप्रदर्शनपरत्वात् । न च अत एवेत्यादिभ्य नातिप्रसंग इत्यन्तेनैव तथाप्युत्तेप्रदर्शनलाभेन
साधनसामानाधिकरण्येत्यादिप्रत्यक्षैकवाक्यतया तद्व्यावृत्तिप्रदर्शनपरत्वं कथमतएवेत्यादिरिति
वाच्यम् । नातिप्रसंग इत्यनन्तरं ननु यत्सामानाधिकरणा यावन्तोऽभावा व्याप्यवृत्तिना-
निरूपकप्रतियोगिताभ्रवसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येवास्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिकं
व्यर्थम्, तावत्तावदातिव्याप्ययोगादिरयत् आह साधनेत्यादीत्ययतरगिक्या साधनसामानाधि-
करण्येत्यादिप्रत्यक्षैकवाक्येनोक्तदोषाभावात् ।

वस्तुतस्तु ननु साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाऽभावो विशेषणीयः, तद्व्या-
प्यत्वं च स्वव्यापकतत्त्वव्यवमते नाऽनवस्था, बहिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्व्यवभाषानां
साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकानां हेत्वधिकरणवच्छेदेन विश्वभोग्यप्रतियोगिसाम-

चिच्छन्त्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावानां यावत्त्वोपादानं गौरवप्र-
स्तमत् आह—अत एवेति । निरुक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः । अन्य-
था भूतत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यत्राद्
भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशप्रतियोगिताकस्य स्ववि-
शिष्टहेत्यधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिः न्या-
देवेति भावः ।

नाधिकरणपरिहेऽपि घटत्वादिना बहुवाद्यभावमादायैव लक्षणसंगति । न च हेतुसमाना
धिकरणत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य त्याज्यत्वात् । तथाच धूमवान् बहोरित्यादौ
घटत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य स्वव्यापकधूमत्वकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति किं
यावत्त्वोपादानेनेत्यत आह अत एवेति । यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थः । तथावैतदतिव्याप्तिवा-
रणाय यावत्त्वोपादाने बद्धिमान् धूमाद्यमात्मा ज्ञानादित्यादौ तत्तद्बद्धित्वेन तद्बद्धयभावं
आत्मत्वत्वेन आत्मत्वाभावमादायाऽव्याप्यपत्त्या साध्यतावच्छेदकस्यादि हेतुसमानाधि-
करणत्वविशेषणं च देयमिति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि विशेषणसत्त्वे यावत्त्वो-
पादाने चाऽतिव्याप्तिं वारयति भूतत्वेरत्यादि । न चैवमपि बद्धिधूमोभयवान् बहोरित्यत्रैव
बद्धिधूमोभयत्वबद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्योभयत्वव्याप्यप्रतियोगिताकृतयाऽतिव्याप्ति-
संभवे भूतत्वमूर्तं बोभयवान् मूर्तं वादित्याद्यनुधानवैयर्थ्यप्रसंग इति वाच्यम् । बद्धिधूमोभया
भावस्योक्तरीत्या धूमाभावरूपतया तमादायाऽतिव्याप्यभावेन बद्धित्वावच्छिन्नाभावमादाय त-
त्संभवेऽपि स न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक , भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावस्तु साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाया-
ऽप्यतिव्याप्ति संभवतीति विशेषसूचनाय तस्यरित्याग इति अत एवेत्यादिदीधितिभावात् ।
एव च व्याख्यायामपि साध्यतावच्छेदकव्यापकव्यापकप्रतियोगिताका इत्यस्य साध्यतावच्छेदक
व्यापक यस्य तादृशप्रतियोगिताका इत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताका इति
यावत् । अनुनया साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताका इत्यनुक्तस्तूक्तव्याप्यत्वनिवेशानव-
स्थावारणाय स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वं प्राहामिति
विशेषसूचनाय, शेष पूर्ववदिति सारम् ।

यत्तूक्त—ननु यावत्त्वोपादानेऽपि हेतुसमानाधिकरणा यावन्त साध्यसमानाधिकरणास्न-
त्त्वमित्येवास्तु किं विशेषणान्तरेण, प्रतियोगिसामानाधिकरण्यामुपादाय विशेषणान्तरदानं च
प्रसालनाद्धीति न्यायमनुसरति, स्वविशिष्टेत्यादिकन्तु वाच्यं, अन्यथा सामानाधिकरण्याद्वय-
वृत्ता सबन्धाविशेषानिवेशेन वक्ष्यमाणाऽतिव्याप्यापत्तिरित्यत आह अत एवेति । साध्य-
समानाधिकरणत्वमपहाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमुपादाय यावत्त्वोपादानेनेत्यर्थः । द्वित्वा-
वच्छिन्नाभावस्य—भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य । प्रतियोगीति । स्वप्रतियो-
गित्यर्थः । साध्येति यावत् । धूमवान् बहोरित्यादौ हेतुसमानाधिकरण्यद्वये विशेषणता-
विशेषण वृत्तित्व निवेश्य यत्समानाधिकरणा यावन्त साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधि-
करणास्तत्त्वमित्येवोच्यताम् । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानिराकरणेऽप्येतस्य

यत्तु साध्यप्रतियोगिकां यत्किञ्चिदभावो यद्दर्मावच्छिन्नहेतुव्यधिकरण-
वच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्दर्मघस्वमित्येवास्तु कृतं यावत्त्वगर्भ-
नियत्तया, धूमवान् बहोरित्यादी घटत्वेन धूमाभायस्यैव तादृशस्य हेतुव्य-
करणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद्दतिव्याप्तिव्युदासादित्याश-
ङ्काऽत एवेत्यादिकमवतारयन्ति । तत्तु च्छम् । तादृशाऽशङ्कायां धूमवान्
बहोरित्यादिप्रसिद्धस्थले एव घटिधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाऽतिव्या-
प्तिसंभवे भूतत्वमूर्तत्वोभयवानित्याद्यनुधावनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः ।

लक्षणत्वसंभवेन प्रतियोग्यप्रतिधेयत्वादेरवतारणाऽनगतिरिति वाच्यम् । यावत्त्वस्य
व्यापकरूपतया तस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय दुष्टतया तत्र तद्वारकतामाना-
धिकरण्येनेति विशेषत्याऽऽवश्यकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावशब्देने तद्विशेषणघटित-
लक्षणस्य दुष्टतया प्रतियोग्यप्रतिधेयत्वादेरवतारणसंगेतीति तेन । तस्य लक्षणान्तरत्वादिति ।
तदपि बहिर्धूमोभयवान् बहोरिति विहाय भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्याद्यनुधावनवैयर्थ्य-
प्रसंगाद्दुरक्षरत्वादिदोषाच्याऽनादरणीयमिति कृतं परलक्षितेन ।

यद्विचिन्ति । यद्दर्मावच्छिन्नेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । तदनुक्तौ द्रव्य
विशिष्टसत्तादित्यप्राऽव्याप्तिः । विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकेनया हेतुव्यधिकरणगुणावच्छेदेन
द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहात् । न च घटत्वेन द्रव्यत्वसत्तान्यतराभायमा-
दाय तत्र हेतुव्यधिकरणगुणावच्छेदेन सत्तात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरण्याच्चाव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । प्रतियोगिसमानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोग्यधिकरणता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्राज्ञा अन्यथा धूमवान् बहोरित्यप्राऽतिव्याप्तिः स्यात्, तथाच द्रव्यत्वप्रतियोगिकममवायेन
द्रव्यत्वस्य साध्यत्वे गुणावच्छेदेन तादृशसम्बन्धेन द्रव्यत्वरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण्य-
विरहात्, तादृशसम्बन्धेन यत्तारूपप्रतियोग्यधिकरणाऽप्रसिद्धेय-विशिष्टसत्तादिहेताव-
व्याप्तिः स्यादिति ।

राद्वैतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यभावमादाय लक्षणसमन्वयः । अतिव्याप्तिस-
म्भवे इति । अथात्र साध्यमात्रप्रतियोगिकभावानेवैशेनैव धूमवान् बहोरित्यादी बहिर्धूमोभया
भावमादाय नातिव्याप्तिसम्भवः । न च साध्यमात्रप्रतियोगिकत्वं साध्येतराऽप्रतियोगिकत्वं
तच्च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र प्रमेयेतराऽप्राप्तेऽव्याप्तिमिति वाच्यम् । स्वाश्रयसाध्य-
तराऽऽतिप्रतियोगिताभिरूपकाभावस्य विवक्षितत्वात् । स्वप्रतियोगिता । स्वाश्रयत्वनिवेशात्
प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र साध्येतराऽप्रसिद्धावपि घटत्वेन वाच्यत्वामत्रमादाय लक्षण-
समन्वयः । न चोभयाभावप्रतियोगिकत्वं प्रतियोगिमेनेन भिन्नमिति मते स्वाश्रयसाध्येतराऽऽ-
तिधूमवृत्तिप्रतियोगितामादायाऽतिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । स्वाश्रयसाध्येतराऽऽति-
र्या प्रतियोगिता तदभिरूपकाभावर्यैव निवेशात् इति तेन । वक्ष्यमाणस्य पूर्वक्षणवृत्ति
विवक्षितवृत्तव्यभावामावत्पतया स्वाश्रयसाध्येतरद्वितीयाभावनिष्ठप्रतियोगिताभिरूपकत्वेन व-
त्तयभावस्य लक्षणाऽघटकत्वेनाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽनमन्वयवत्ते । अन्ये तु यद्यपि स्वाश्रयवृ-
त्तित्वसाध्यसाध्येतराऽऽतिप्रतियोगितामवस्थमन्वयेन यत्किञ्चित्साध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नप्रति

यदपि यादृशाभावस्य प्रतियोगितायाः व्यापकं साध्यतावच्छेदकं तादृशः कश्चिद्भावो यद्गर्मावच्छिन्नहेत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवस्त्वं व्याप्तिरित्युक्तैव वाच्यत्वाद्यभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणसंभवाद् यावत्स्यगर्भलक्षणं गौरवप्रस्तमतो(१)ऽत एवेत्यादीति । तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामाप्रस्यैष प्रत्येकपर्यवसितत्वेन वह्निधूमोभयत्वादेस्तद्व्यापकत्वाऽसंभवात् वह्निधूमोभयवान् धूमादेत्यादावव्याप्तिभयेन तादृशनिरुक्तेः शंकितुमप्यशक्यत्वादिति ।

नव्यास्तु ननुसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मान्यच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताको यत्किंचिद्भावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदक-

योगिताया एव साध्यनिष्ठप्रतियोगितापदेन विवक्षणीयतया कुत्रापि न दोषः । तथापि तादृशानुसन्धानेऽस्य लक्षणान्तरत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । केचित्तु तादात्म्येन प्रमेयस्य साध्यतायां वाच्यत्वादिहेतावव्याप्तिरिति स्वाश्रयसाध्येतराऽप्रसिद्धा गगनेन प्रमेयनिष्ठप्रतियोगित्वस्य लक्षणाघटकत्वात् घटत्वेन वाच्यत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूतातादात्म्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टहेत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणविरहाच्च । यद्यपि स्वतादात्म्य-स्वाश्रयसाध्येतरात्त्वोभयत्वेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यप्रतियोगिताया निवेशे विरुद्धघटत्वपटत्वोभयत्वेन प्रमेयाभावमादाय तत्रापि लक्षणसमन्वयसम्भवस्तथापि प्रमेयस्य विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां प्रमेयत्वरूपेण प्रमेयविषयकतद्ज्ञानत्वेहेतौ स्वविशिष्टहेत्वाधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वावच्छिन्नाऽसामानाधिकरण्यादव्याप्तिर्दुर्धारा । यद्यपि स्वमतेऽन एवेत्यादिप्रत्यसन्दर्भव्याख्यायान् प्रस्तावे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वाद्युक्तावपि यदि उक्ताऽव्याप्तिभिरा प्रतियोगित्वाश्रयनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावद्भूतिवमेव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यपदेन विवक्षणीयं तदाऽत्रापि तादृशमेव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं वाच्यम्, तथाच सति नोक्ताव्याप्तिस्तथापि समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन धूमाभावस्य गुणत्वेन द्रव्याभावरूपतया घटत्वेन धूमाभावस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिः, स्वमते तु प्रतियोगितायां यावत्स्वनिवेशाश्रयित्वाव्याप्तिरिति विशेषतो विभावनीयमिति प्राहुः ।

यदपीति । प्रत्येकपर्यवसितत्वेनेति । प्रतियोगिताया अव्यासज्यतृत्वादिनिर्वाचः । अत्रेयमाशङ्का—ननुक्तदिशा भूतत्वमूर्तवोभयवान् मूर्तत्वादिस्तत्रापि अतिव्याप्तिवारणसम्भवाद्घटतरणाऽनङ्गतिरिति चेन्न । शुद्धसमवायेनोभयत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वमादृत्यैव दीपितिकारेणाऽतिव्याप्तिर्दत्ता इत्यभिप्रायेण तत्सङ्गतिरिति ।

शङ्कितुमप्यशक्यत्वादिति । अथात्र उभयत्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनैकत्वावच्छेदेनाऽभावसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरणघटतत्त्वपकत्वसम्भवः, तथाच प्रतियोगिव्यधिकरणप्रतियोगित्ववद्भूतत्वभावाऽप्रतियोगित्वरूपमेव तद्, एवं च वह्निधूमोभयाभावाव्यप्रतियोगितावद्भूतिधूमोभयत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरणतया साध्यतावच्छेदके व्यापकत्व-

(१) 'मत उक्त मत' इति पठान्तरम् ।

सम्यग्धेन तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे
 यावत्त्वगर्भलक्षणारम्भो गौरवप्रस्तः, प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ गगना
 यथाच्छन्नप्रतियोगिताकं प्रमेयाभावं वह्निमान् धूमादित्यादौ च वह्निमान्
 न्यामाद्यमादायैव लक्षणसङ्गमनाद् (१) गगनादेवृत्तिमत्त्वलक्षणधर्मत्वाभावात्
 । सामान्याभावीयान्यप्रतियोगित्वं च प्रत्याश्रयं निमित्तम्, अतो गगना-
 यथाच्छन्न(२) प्रमेयमाश्रयाऽभावमादाय धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिप्रस-
 ङ्गः । न चाऽनवच्छिन्नान्तधैयर्थम् । वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नभावमादा-
 याऽतिव्याप्तवार्कत्वात् । साध्यनिष्ठपदमपि तदर्थमेव, अन्यथा गगनाद्य
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्यभिचारिभावेऽतिव्याप्त्या
 पचेरत आह अन एवेति । इत्थं च भूतत्वविशिष्टमूर्त्तत्वाद्यभावस्य साध्य-
 तावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छेद्यप्रतियोगिताकतया तस्य प्रतियोगिसामा-
 नाधिकरण्यं नातिव्याप्तिं संपादयतीत्याशयेन द्वित्रिवाचच्छिन्नाभावप-
 र्यन्तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभिधानमपि साधु सङ्गच्छते । प
 रन्तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताको यः कश्चिदभावो यदधिक-
 रणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणस्तत्त्वमेवाऽव्यभिचारित्वं कुतो न

स्याऽक्षततयाऽव्याप्तिव्युदाससम्भवादिति चेन्न । रूपवन्मूलकजातिमद्वा न् पृथिवीत्वादित्या-
 दौ साध्यतावच्छेदकैर्भूतरूपत्वव्याप्यजातीतां नानात्वेन प्रत्येक प्रतियोगिव्यधिकरणप्रतियो-
 गित्ववृत्तिअभावप्रतियोगित्वादभावऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिः । न च तादृशप्रतियोगिताव्यापकता-
 वच्छेदक साध्यतावच्छेदकतावच्छेदक तादृशत्वं निवेशनीयमिति वाच्यम् । तथासति वह्नि-
 मान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाऽप्रसिद्धाव्याप्तिः ।

नचेति । अस्य वैयर्थ्यमित्यनेनाऽन्वयः । अतिव्याप्तवार्कत्वादिति । ननु
 धूमवान् वह्नेरित्यत्राऽतिव्याप्तिविरहेऽपि द्रव्य सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभावसमनियतद्रव्यत्व-
 सत्त्वोभयाभावस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्वाभावस्य सम-
 नित्यत्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरिति चेन्न । तादृशप्रतियोगिनाश्रयसा-
 मानाधिकरणमित्यत्र प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठ-
 त्वं निवेशनीयमतो नातिव्याप्तिः । अतएव तादृशपदम् । न च साध्यनिष्ठत्वदलं व्यर्थमिति
 वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्ववच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावत्वाभार्थं
 तत्, अन्यथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नधूमत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यापि तथा-
 त्वेन तदोयप्रतियोगितयोरैक्येन धूमनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयस्य वह्नेः सामानाधिकरण्येन धूमवान्
 वह्नेरित्यादावातिव्याप्तिरिति । एतेन साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपहाय साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव निवेद्यतां, सर्वत्र व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-

(१) 'दित्यादौ विरुद्धत्वपटलोभयगगनावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावमादाय लक्षणसम्भ-
 वात्' इति पाठान्तरम् ।

(२) अतो विरुद्धत्वपटलोभयप्रमेयमाश्रयेति पाठान्तरम् ।

मादाय लक्षणगमनसम्भवात्, प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यधिकरणसम्बन्धाऽप्रतिदद्या प्रमेयत्ववच्छिन्नाभावमात्रस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाशेपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणगमनसम्भव इति परास्तम् । उक्तातिव्यतिवारेण साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेश्यत्वादिति । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन लघुसुप्तसमनियतगुरुहोण साध्यतायामव्याप्तिभया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशाऽसम्भवाच्च । न च विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभाव इत्यादिपूर्वप्रत्यघटकं घटत्वपटत्वाभ्यामिति व्यर्थम्, प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकताघटकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वनिष्ठावच्छेदकताक्रममेयाभावमादाय लक्षणगमनादिति वाच्यम् । यथाश्रुतप्रत्याभिप्रायेणैव तथात्वोक्ते । धूमवान् बहोरेत्यादौ धूमाभाषस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन कालिकसम्बन्धन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरेत साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनेन । एव च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व न निवेशनीय, प्रयोजनाभावात्, तथाच बहिमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववह्वयभाषमादाय लक्षणसम्बन्धेऽपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ गमनादिरूपेण प्रमेयाद्यभावरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव विना लक्षणगमनाऽसम्भवात् प्रतियोग्यश्रुतिधेत्यादिप्रत्याश्रुतिप्रसङ्ग । न च कालिकेन प्रमेयाभावस्तत्र गृहीतव्य इति वाच्यम् । सम्बन्धस्यापि श्रुतिमत्त्वाधर्मात्वेन साध्यतावच्छेदकाऽतिरिक्तकालिकावच्छिन्नावच्छिन्नप्रतियोगिताया इति तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात्, गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नत्वविषयत्वाऽपेक्षया प्रमाविषयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धे, गमनादिना प्रमेयभाव विना लक्षणगमनाऽसम्भवाच्च ।

यद्वा संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यापि तथात्वेन तस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यात्, विनापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव लक्षणसम्बन्धे प्रतियोग्यश्रुतिधेति प्रत्याश्रुतानुपपत्तिरेत प्रतियोगितार्था साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व निवेशनीयम्, तेनोक्ताभावस्य लक्षणघटकत्वाऽसम्भवाच्चोक्तानुपपत्ति । न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणमित्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति निवेशो व्यर्थः, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव निवाहादिति वाच्यम् । प्रतियोगितार्था तत्सम्बन्धनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदक साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध एवेति प्रदर्शनार्थं तत्तद्वृत्ते ।

ननु संयोगसम्बन्धेन धूमवतस्तत्सयोगेनैव साध्यताया वच्छेदकताया गमनीय नास्तीत्यभाषस्यापि तथाविधस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकतया तस्य प्रतियोगित्वाश्रयबहिःसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरिति चेत् । साध्यतावच्छेदकतिरिक्तप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धितावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य निवेशेन गमनीय नास्तीत्यभाषस्य तादृशसम्बन्धितावद्गमनव्यक्त्यवच्छिन्नतया लक्षणाघटकतया न तमादायतिव्याप्तिरिति ।

एतेन शुद्धप्रयोगत्वेन सप्तगन्वाभावेन युक्त्यामरुतयोगत्वेन सप्तगत्व तथाच पूर्वोक्तस्थले श्रुतिनियामरुतयोगस्य साध्यतावच्छेदकत्वेन गमनीय नास्तीत्यभाषस्याऽतथात्वेन साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघटक-

त्वात्तत्रातिव्याप्तिनिराकरणाय धर्मे तथाविधनिवेशो नोचित इति परास्तम् । वक्ष्यमाणस्याऽवच्छेदकतायामुभयाभावस्य सत्त्वेन वृत्त्यनियामकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नगगननिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्यापि तथात्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय तत्सार्धक्यादिति । किंवा वृत्त्यनियामकसंयोगेन सम्बन्धिधूमसाध्यकवर्हेर्हेतुनायामतिव्याप्तिः, गगनीयं नास्तीत्यभवात्स्याऽपि तथात्वादिति ध्येयम् ।

ननु समनियताभावैक्यमते द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वादेकं निवेशितम्, एवं च प्रत्यकारोक्तसाध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वादेकं व्यर्थम्, यः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वाभ्यसमानाधिकरण इत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति चेन्न । तेन साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावं यद्वर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन स्वरूपितप्रतियोगित्वाभ्यसमानाधिकरणवृत्तीत्यर्थलाभाय वैयर्थ्यम् ।

केचित्तु अत्र तादृशप्रतियोगितापदेन साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वमात्रं परामृश्यते न तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वपर्यन्तम् । न च व्यभिचारिणि गगनेन वाच्यत्वाभावमाशयाऽतिव्याप्तिविरहेण प्रथमसाध्यनिष्ठत्वदलस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वलाभाय तदिति प्राहुः ।

ननु संयोगेन गगनेन बहिर्नास्तीत्यभावात्स्यापि साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसंयोगरूपधर्माच्छिन्नत्वेन लक्षणाघटकताऽसम्भवापत्तिरिति चेन्न । तत्र संसर्गान्यधर्मानिवेशोक्ताऽसम्भवः । न च समवायेन संयोगी घटकगालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, संयोगेन समवायिनोऽभावस्यापि तथात्वेन तस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । संसर्गान्यो यः साध्यतावच्छेदकधर्मस्तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वविवक्षणेन दोषाभावात्, तथाच समवायस्यापि तथात्वेनेदानीं धर्मतया तदनवच्छिन्नत्वविरहेण तस्य लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयम् ।

ननु प्रमेयाश्रयत्वात् वाच्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताऽप्रतिव्याप्तिः, एवं महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ बह्वभावस्याऽपि तथात्वेनाऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपभित्तं यासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तत्राऽङ्गुत्तिर्थां साध्यनिष्ठप्रतियोगिता तद्विरूपकभावानिवेशेनाऽदोषात् । रूपवृत्तिर्थां च स्यावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपसम्बन्धेन, एवं च संयोगेन समवायिनोऽभावमादाय नोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसंयोगतत्त्वाभिसमवायगतं यद्वृत्तदेव तादृशसम्बन्धावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं तत्र च तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिताया वृत्तित्वात् । यदि च साध्यतानिरूपिताऽवच्छेदकता पदसंघसंसाधारणी तदा संयोगसमवायगतत्वं तद्विरूपकवृत्तित्वस्य तात्वादर्शत्वेनातिव्याप्तिरिति ।

नन्वप्येवमपि अन्यतमसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य साध्यतावच्छेदकतायामव्याप्तिरिति तादृशसम्बन्धावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपं निमित्तत्वात्

। षड्गतेमेव तन्नाष्टतिरवस्याप्रसिद्धिरिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धता-
वच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावाच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदक-
निष्ठत्वोभयाभावस्य विवक्षणेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगगननिष्ठावच्छेदकताऋप्रमेयाभावस्यैव
लक्षणघटकत्वात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धतावच्छेदकत्वस्य गगने प्रसिद्ध्या प्रसिद्धता-
दशरूपाऽष्टतिरवस्य तत्प्रतियोगितायां सत्त्वादिति ।

अथात्र धर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावोक्त्यैव निर्वाहे कृतं साध्यतावच्छेद-
कातिरिक्तत्वस्य धर्मविशेषणत्वेन सर्वत्रैव गगनस्वरूपेण साध्यभावस्य लक्षणघटकत्वाद-
व्याप्त्यतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न । भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावाच्छिन्नाभावस्येत्यादिर्वाधि-
तिसंगमनायकत्वात् । केचित्तु धर्मानवच्छिन्नत्वमात्रनिवेशने प्रतियोगितामात्रस्यैव सम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वेन वृत्तिमद्रूपधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽर्भवः स्यादतोऽतिरिक्तान्तं धर्म-
विशेषणम् । न च धर्मविधया धर्मनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वनिवेशनेवाऽदोषोक्तद्वारकम-
तिरिक्तान्तविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् । व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मोपि केचिदित्यादिना भट्टाचार्यैः
स्वीकृततया तन्मतेऽसम्भव एव गगनेन प्रमेयाभावस्यापि प्रमेयस्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकरत्वात् । न च सिद्धान्तेऽपि गगनेन प्रमेयाभावस्य कथं धारणमिति वाच्यम् । रूप-
पर्यन्तनिवेशस्याऽऽवश्यकतया तद्वारणसम्भवात् । न च तादृशसम्बन्धताविशिष्टान्या याऽ-
वच्छेदकता तन्निरूपितसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावेत्युक्त्यैव गगनेन प्रमेयत्वास्तीत्यभावस्य
लक्षणघटकत्वात् रूपपर्यन्तनिवेशो व्यर्थः । यै० स्वामानाधिकरण्यस्वानवच्छेदकानवच्छिन्न-
त्वेत्यादिप्रसिद्धचतुष्टयसम्बन्धेनेति वाच्यम् । द्वित्वावच्छिन्नभावत्वादि शिरोमणिग्रन्थविरो-
धादिति प्राहुः ।

नन्वेवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूत-
धर्मोपि सत्त्वेन गगनेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकधूमत्वातिरिक्तप्रमेय-
त्वावच्छिन्नतया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वाभावेन गगनेन प्रमेयाभावमादाय
धूमवान् बहुरित्यादावतिव्याप्तिरिहात् सामान्यामावीयान्यप्रतियोगित्वमिति जगदीशग्रन्था-
संगतिरिति चेन्न । धूमानुयोगिकस्वरूपेण प्रमेयत्वविशिष्टस्य साध्यतायां बहवादिहेतावति
व्याप्तिभियां तदग्रन्थसंगतिरिति ।

ननु अधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव निवेद्यताम् । न च गगनीयत्वास्तीत्यभाव-
मादाय पूर्वोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्ध-
त्वाभाववद्व्यक्त्यवच्छिन्नाभावस्तदर्थः, तथाच न तादृशाभावमादायाऽतिव्याप्तिरिति । न
चाऽन्यतमसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतापक्षतादृशसम्बन्धत्वाभावाऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् ।
पूर्वोक्तरीत्येवाऽत्रापि वारणसम्भवादिति । तन्न । द्वित्वावच्छिन्नाभावत्वादिग्रन्थविरोधात् ।

ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितारुः कश्चि-
दभाव इत्युक्त्यैव सामञ्जस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकातिरिक्त्यादिनिवेशेन । अत्र बहिष्कृतो-
भयाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय रूपपर्यन्तं निवेद्यम् । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्यले प्रतियोगितानिरूपितनिरूपकतास्वीकारे मानाभावेन तथानिवेशस्य कर्तुमशक्य

इति वाच्यम् । वह्नित्वेन वह्निधूमोभय नास्तौत्यभावतात्पर्येण वह्निर्नास्तीति प्रमा स्यात्, उभयस्मिन्नपि वह्नि वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहनादिति । यदि च तत्र उभयनिष्ठप्रतियोगिताकत्वमनगाहते तत्र च नेति विशेष इत्युच्यते, तदा वह्नित्वेन तार्णातार्णोभय नास्तौत्यभावतात्पर्येण वह्निर्नास्तीति प्रत्ययस्य प्रमात्वापत्ते, उभयत्रापि वह्निर्नावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहनात्, तस्वीकारे तार्णातार्णोभयत्वावच्छिन्ननिरूपकतासम्बन्धेनोभयमवगाहते वह्निर्नास्तीत्यत्र तु न इति उभयत्रापि अनुयोगिताया वैलक्षण्यात् तथा प्रत्यय, एवं चैतदनुसंधेनैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वलेऽपि निरूपकता स्वीकार्या, तत्र व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्थले प्रतियोग्यशो प्रकारीमूतधर्मस्य लाघवेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारेणैव दोषाभावात्, भवन्मते निरूपकत्व तदवच्छेदकत्वं चोभय स्वीकार्यं स्वमते प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव लाघवात्, तथा निवेशस्य कर्तुमशक्यत्वात् लक्षणान्तरत्वाच्चेति ।

तदर्थमेवेति । अनिध्याप्तिवारणार्थमेत्यथ । जातिमान् जातिव्याप्त्यादौ साध्यतावच्छेदकसमवायेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याऽप्रतिषेध्याऽतिव्याप्तिविरहऽपि स्वरूपेण साध्यतायां व्यभिचारिमात्रे ऽतिव्याप्त्यापत्तेरित्यर्थो वाच्य इति ।

ननु प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगितावा इत्यत्र व्याप्यत्वं यदि साध्याभाववद्वृत्तिस्वरूप तदा केवलान्वयिन्यव्याप्ति, यदि च प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावीप्रतियोगिताया सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकत्वघाटता व्याप्तिरुच्यते, तदा एतल्लक्षणस्याऽर्थान्तरत्वम् । न च स्वाश्रयवशिष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमाश्रयतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । स्व प्रतियोगिता, वाच्य श्रेय वादित्यादौ प्रमेशमत्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वं नास्तीत्यभावीप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन तत्र तादृशविषयत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येन, वह्निमान् धूमादित्यादौ तु बद्धभावमादाय लक्षणगमनेन विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव लक्षणगमनत्रे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रथाऽसगते, एव वह्नि वेन पटाभावमादाय वह्नित्वेन महानसायिह्यभावमादाय वा साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्याप्यतावच्छेदकाऽप्रतिषेधेति चेन्न । स्वाश्रयवशिष्टाभावविशिष्टान्यनाप्यतावच्छेदकत्वम्, वै० व्यापकतासम्बन्धेन व्याप्यता च स्वनिरूपितप्रतियोगितान्वयसम्बन्धेन । व्यापकता च स्वावच्छिन्नत्वस्वाभिज्ञत्वेभ्यश्च इति ।

न च धूमतदन्यप्रमेयान्यतरत्वेन धूमतदन्यप्रमेयोभय नास्तौत्यभावीधूमस्वरूपप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेन तत्र रूपकतादशाभावस्याऽयोगोलकावच्छेदेन तदीयप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यात्, धूमवान् वह्निरित्यादावतिव्याहरिति तद्वारणाय व्याप्यवृत्तिनानिरूपकत्वस्य निवेशनीयता नोभयाभावमादाय लक्षणगमनमिति वाच्यम् । यादृशानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणस्य भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्साध्यतावच्छेदक तादृशानुयोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यमिति तद्व्यतिरेकवाक्येन बोधात् नोक्तदोष इति । तथाच तादृशोभयाभाव वरुणाजुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य द्रव्यमात्रे सत्त्वेन तत्र धूमाभावस्यापि सत्त्वात् प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वस्य धूमत्वेऽसत्त्वात् । इदं च स्वयाऽप्यवश्यं वाच्यम्, अन्यथा न

कृतं भूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेस्तादृशोभयात्मकसा-
ध्यस्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव तादृशोभयाभावमादायाऽतिव्याप्यभावा-
दिति विभावनीयमिति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् ।

केचित्तु ननु यत्किञ्चिद्भाषो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यनिरूपितसा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्येव लक्षणं-
कृतो न कृतमित्यत आह अत एवेतीत्यपि वदन्ति(१) ।

भूतत्वमात्मभिन्नत्वे सति विशेषगुणवत्त्वं, तच्च न व्यापकतायाः प्रति-
योगिवैयधिकरण्याघटितकल्पे भूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्य व्यापकं तादृशोभय-
वति घटादौ उत्पत्तिक्षणावच्छेदेन विशेषगुणत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्त-
उक्तम् मनोन्वयेति । साध्यस्याभावमादाय नातिव्याप्तिः सुतरां वस्त्वन्तर

नेन प्रमेयाभावस्यापि यत्किञ्चिदभावमध्ये धारणात् तदीयधूमनिष्ठप्रतियोगितायाः
साध्यव्याप्यतावच्छेदकतया तत्रिरूपकाभावस्यापि तथात्वात्, ताज्वेशेऽप्यतिव्याप्ति-
रिति मन्तव्यम् ।

अथ कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः, तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकर-
णवृत्तिर्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । पटत्वेन घटाभावीयप्रतियोगित्वावच्छि-
न्नाधिकरणं यथा महाकालस्तद्बद्धूतलादिकमपि तथाऽममानकालिनस्य तत्तद्व्यत्यभावस्य
वर्तमानतया तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यापि सत्त्वेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वस्य तद्भूतले एव सत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वरूपसाध्यतावच्छेदके
सत्त्वेन तत्रिरूपकाभावस्य तथात्वेन नोक्तदोषावकाशादिति । न च महाकालानुयोगिककालि-
कसम्बन्धेन घटवान् महाकालत्वादित्यादौ अव्याप्तिः, संयोगेन घटाभावीयप्रतियोगित्वावच्छि-
न्नाधिकरणत्वस्य भूतलेऽपि सत्त्वेन तत्र महाकालानुयोगिककालिकसम्बन्धेन साध्यभावस्यापि
सत्त्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकेऽसत्त्वेन प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरण-
महाकाले तत्सम्बन्धावच्छिन्नाऽभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । विशेषरूपेण ससर्गत्वानभ्युपगमा-
दिति । तदभ्युपगमे वा स्ववच्छिन्नाधिकरणवृत्त्यभावीयप्रतियोगित्वे यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वय-
द्दर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तदनवच्छेदकत्वमेव वक्तव्यमिति गौरवम् ।

अत्र यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणं तद्भू-
तिरभावश्च साध्यतावच्छेदावच्छिन्नो बोध्य इति । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धेन बोध्यम् इति ।

विशेषत्वं च रूपादिपञ्चकान्यतमत्वं, सामान्यगुणभिन्नत्वं स्वाश्रयद्रव्यविभाजकोपाध्य-
वच्छिन्नेतरभेदव्याप्यतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा बोध्यम् । उत्पत्तिक्षणावच्छेदेनेति ।
इदमुपलक्षणम् । विशेषगुणस्य चालनीन्यायेन साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिकत्वेन भूतत्वस्य सा

(१) 'ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपदस्य व्यर्थतया साध्यव्यापकतावच्छेदकमातिप्रतियोगिताकाभावा-
एव यावच्च विशेषणमुचितमित्यत आह अत एवेति । उक्ताभावे यावत्त्वेपादानादिनेत्यर्थ इति प्राहुः' इति
कुण्डलितोऽधिकं पाठ ।

स्येति केमुतिक्रम्यायेनोक्तं मनोन्यत्येतीत्यपि वदन्ति । अतयात्वादिति । स्व-
विशिष्टहेत्व्याधिकरणत्वच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद्द्वैत्यर्थः । मन-
स्येव व्यभिचारदिति भावः ।

तनु यत्समानाधिकरणा यावन्तोऽभावाः व्याप्यवृत्तितानिरूपकपूर्ति-
योगिताश्रयसमानाधिकरणास्तत्स्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे 'साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नेत्यादिकं व्यर्थम् । (१) अभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्न-
स्वीयप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरण्यं तद्व्यप्रतियोगिताया एव व्या-
प्यवृत्तितानिरूपकतया धूमधमावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावादि-
प्रतियोगिताया अतथात्वेन धूमधाम् बहोरेत्यादौ अतिव्याप्ययोगाद्दत्त
आह (२) साधनेत्यादि । गोस्वादीत्यादिशब्देन गगनादिसंग्रहः, तथाच तद्-
लानुक्तौ असम्भव एव स्यादिति भावः ।

ध्वव्यापकत्वं न सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

धूमधाम् बहोरेत्यादौ धूमाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टितीयाभावस्वरूपप्रतियोगिसमा-
नाधिकरण्यादतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायां व्याप्यवृत्ति-
तानिरूपकत्वस्यावश्यमिवेक्षनीयतया साध्यतावच्छेदकानच्छिन्नेत्यादिकं व्यर्थमित्याशङ्कते—
नान्विति । अत्र समानाधिकरणान्तं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंग्रहयेति ध्येयम् । प्रतियो-
गिताविशिष्टान्यं यत्प्रतियोगित्वं सैव व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगिता । वै० स्वतादात्म्य-
स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्व-स्वनिरूपकत्वात्प्रतियोगितायाः प्रतियोगित्वेन, वृत्तित्वं च स्वा-
श्रयसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनेति ।

अथ बहोरेत्यादौ धूमदित्यत्र महानधीयत्वेन बहव्यभावोऽप्युक्तत्वावदन्तं तस्य च व्याप्य-
वृत्तितानिरूपकमहानधीयत्ववाच्छिन्ने यत्प्रतियोगित्वं तदाश्रयसमानाधिकरण्यविरहादव्या-
प्तिरिति वेद । अथम्, स्वीयपदं प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां व्याप्यवृत्ति-
तानिरूपकत्वलाभाय, तथाच व्याप्यवृत्तितानिरूपकं प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रतियो-
गित्वं तदाश्रयसमानाधिकरण्यमर्थः । अतो महानधीयत्वेन बहव्यभावस्य लक्षणाऽपटकतया
भाव्याप्तिशङ्कापीति हृदयम् ।

कोचित्तु अभावाधिकरणत्वाऽभावस्य अपि करणस्वरूपतामते अयोगोलकभेदेस्तु घटभेद-
रूपः प्रतियोगित्वानु प्रतियोगित्वं, तथा चाऽयोगोलकभेदाभावीवाऽयोगोलकभेदेनेष्ट यत्प्र-
तियोगित्वं सदाश्रयपदभेदासमानाधिकरण्यादयोगोलकभेदाभावमादावाऽपि धूमधाम् बहोरे-
त्यादावतिव्याप्तिवारणं न सम्भवति इति स्वीयपदोपादानम् । तथाच विलक्षणाऽयोगोलक-

(१) न च साधनसमानाधिकरणगोत्याभावस्य हेतुधिकरणत्वच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
त्वादसम्भव इति वाच्यम् । तस्यापि 'पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावावच्छिन्नतामेति प्रतियोगितायाः प्रतियोगिता । न
चैवंतीत्या व्यभिचारेण प्रतियोगितादिति वाच्यम्' इति आधिक्यं पाठः ।

(२) चरमोक्तत्वात्त्वस्यैव व्याप्यवृत्तिप्रदत्तत्वेन चरमोक्तत्वेन विशेषणान्तरत्वेन च व्याप्यवृत्तित्व-
दापितौ साधनसमानाधिकरण्यस्येति ।

सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद् यावत्सोपादानम् । अत एव भू-
तत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ द्विःवाचच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्याऽतथात्वाच्चातिप्रसङ्गः ।
साधनसमानाधिकरणगोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चाऽत-
थात्वात्साध्यतावच्छेदकेत्यादि(१) ।

नन्वेवं यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्यप्रतियोगिकाभावाः साध्यत-
च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तस्वमित्येवोच्यतां, तावतैव
गोत्वाद्यभावमादायाऽसम्भयस्य व्युदासादित्यत आह—ततदिति । तथा
चोक्तविषयायां द्रव्यत्वाद्येकव्यक्तिसाध्यकसद्देशेन लक्षणसंभवेऽपि वह्नि-
मान् धूमात् जातिमान् सत्त्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्ब्रह्मभा-
वानां आत्मत्वाद्यभावानां च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद्व्याप्तिरिति-
भावः । न च साध्यव्यापकप्रतियोगिका इत्यस्यैव सम्पत्त्वे व्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगित्वपर्यन्तं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्तत्साध्यव्यक्तीनां गग-
नादीनां च प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादायाऽसंभ-

भेदाभावरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वस्य अयोगोलकेऽसत्त्वात् अयोगोल-
कभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां न निरुक्तव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वहानिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

संयोगेन साध्यतायामव्याप्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतायामप्याह जातिमानिति । प्र-
तियोग्यसमानाधिकरणत्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेति शेषः । तेन संयोगेन
द्रव्यस्याऽव्याप्यवृत्तितया तत्तद्ब्रह्मभावस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्येन तत्तज्जात्यभावस्यापि
प्रतियोग्यधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वेनाऽव्याप्तिविरहेऽपि नाऽसङ्गतिः । प्रमेयत्वादिप्र-
कारेण साध्यव्यापकतयेति । साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव व्याप-
कत्वादिति भावः । तथाच साध्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्विष्टप्रतियो-
गिताकाभावः समुदितार्थः ।

अत्रेदं जिज्ञास्यते । साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इति पूर्वकल्पापेक्षयाऽत्र गौ-
रवमेव, तथाहि पूर्वकल्पस्य तादृशप्रतियोगिताऽनवच्छेदकपर्यन्तमर्थः । अत्र तु प्रतियो-
गितानवच्छेदकधर्मवत्विष्टत्वपर्यन्तमिति चेत् । न, पूर्वकल्पे साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नेत्या-
दिरूपपर्यन्तस्य घटकत्वम्, अत्र तु साध्यमात्रस्यैव, विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ तादृश-
मेयत्ववद्द्रव्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणमिति ।

किञ्च किञ्चिदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावाप्तास्तौत्यभावस्य सामान्यरूपेण विशे-
षामावधारणाय चोपायान्तरस्य चाऽऽश्रयणम्, अत्र तु नेति महालाघवम् ।

ननु साध्याधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताकाभाव इत्युक्तौ ल्या-
घंत्वसम्भवस्तथाच साध्याधिकरणतासम्बन्धेन गगनत्ववाप्तेति भेदस्यापि वृत्तित्वेन वह्निमाप्ते-
ति भेदस्य चाऽवर्तमानतया तदीयप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वस्य साध्ये एव सत्त्वत् । न च

(१) सर्ववत्त्वादि—नन्वेवमित्यन्तः पाठ कश्चिन्न दृश्यते ।

येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव तदाधिकरणं बोध्यम्, तेन आत्मत्वे साध्ये
समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्तमानस्य साध्याभाव-
स्याऽस्तथात्वेऽपि न क्षतिः ।

वापत्ते । न च स्वानधिकरणसाध्यवशिष्टाभावाऽप्रतियोगित्वेन सा-
ध्यव्यापकत्वं निरुच्य तत्प्रतियोगिकाभावा एव निवेद्यन्तामिति
वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वेऽपि उक्तलक्षणस्याऽदुष्टत्वादिति भावः ।

यत्समानाधिकरणा इत्यत्र हेत्वधिकरणत्वं विशिनष्टि येनेत्यादिना । तद-
धिकरणमिति । तत्संबन्धीत्यर्थः । तेन तादात्म्येन हेत्वधिकरणाऽप्रसिद्धा-
यपि तत्संबन्धेन सङ्घेतौ नाऽऽपत्तिः । अतथात्वेपीति । प्रतियोग्यधिकरण-

महावसीयवह्निमात्र घटवृत्तित्वविशेषवाच्यत्ववादेत्यादिभेदानामपि तत्र सत्त्वात् तदनव-
च्छेदकत्वस्य बहिर्ववाच्यत्वरूपसाध्येऽस्तत्त्वेनाऽसम्भव स्वस्य एवेति वाच्यम् । साध्याधिकर-
णवृत्तिभेदात्साध्यताविशिष्टान्यप्रतियोगितानवच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षणे दो-
षाभावात् । वै० स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकनानिरूपितत्वं—स्वाश्रयवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नावच्छेदकनानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच महानसीयवह्निमात्रेति भेदादीनामतथात्वाच्च
तानादाय पूर्वोक्तदोष इति चेन्न । महानसीयवह्निमात्र चत्वीर्यवह्निमात्रेति भेदादीनामपि सा-
ध्यधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यताविशिष्टान्यप्रतियोगिताकनया तदवच्छेदकत्वस्यैव साध्ये सत्त्वे
नासम्भवावपत्तेरिति विभावनीयम् । साध्यव्यापकत्वं निरुच्येति । ननुत्र साध्यसमानाधि-
करणभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव व्यापकत्व, न तु साध्यसमानाधिकरणाभावा
ऽप्रतियोगित्वरूप, तथासति उभयाभावस्य तत्तद्व्यस्त्यभावस्य च साध्यसमा-
नाधिकरणतया तत्प्रतियोगित्वमेव साध्येऽस्तीति । न च तथापि प्रमेयघटोभयाभावस्य वा-
च्यत्वघटोभावस्य च साध्यवति सत्त्वात् तादृशाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वमपि प्रमेयत्वे
नास्तीति सर्वत्राऽसम्भव इति वाच्यम् । तथापि व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकल्पेपि घट-
त्वावच्छिन्नवाच्यत्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नगगनोभयाभावस्य साध्यवति सत्त्वेन तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वाच्च तादृशप्रतियोगिता लक्षणघटिका इत्यप्रसिद्धेरत प्रतियोगितासमानाधिकरणो-
भयाश्रितधर्मनिष्ठावच्छेदकतामिन्नावच्छेदकत्वानिरूपिता या प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकता त-
द्विन्नाऽवच्छेदकत्वानिरूपितप्रतियोगिताकाभाव साध्यवशिष्टाभावपदेन प्राप्य, तथाचोक्तदो-
षवारणसम्भवात् । न च तथापि साध्यवति वाच्यत्वत्वेन वाच्यत्वघटोभयाभावस्य बहि-
र्वत्वेन तद्बहुधभावस्य सत्त्वेन तत्प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्व बहिर्ववाच्यत्वादी नास्तीति व्या-
पकत्वाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । भवन्मतेषु घटत्वेन तात्पर्यतोभयाभावस्य सा-
ध्यवति सत्त्वाद् व्यापकत्वाऽप्रसिद्धेरत साध्यवशिष्टाभावीयप्रतियोगितायां स्वनिरूपितत्व—स्व-
निरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्ववृत्तित्वोभय-
सम्बन्धेनाऽनुयोगिताविशेषत्व निवेशनीयम्, अस्माकमपि तापद् निवेशनीयमिति न दो-
षः । एव सति व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकल्पे विशिष्टसत्तावत् जतिरियादावतिव्या-

वृत्तिव्यवहारहेतुत्वर्थः । यद्यपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमवश्यं स्वाविशिष्टहेत्वधिकरणत्वच्छेदेनाऽप्रे विषयक्षणीयम्, तथाच हेतुतावच्छेदकसंयन्धेन हेत्वधिकरणाऽनुक्तौ कालिकसम्यन्धेन धूमस्याधिकरणे महाकाले वर्तमानस्य प्रलयान्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्, तद्विशिष्टहेत्वधिकरणाऽप्रासिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावपि अव्याप्तिः संभवति, तथापि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्यादेरुक्तावनुक्तौ च उभयथापि अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राऽव्याप्तिः । वह्निमान् धूमादित्यत्र तु स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावेव तथा, इत्याशयेन प्रसिद्धौदाहरणं परित्यक्तम् ।

यत्तु-महाकालस्यैव प्रलयान्यत्वाद्यभावविशिष्टहेत्वधिकरणत्वसम्भवात् । स्वविशिष्टेत्याद्युक्तावपि वह्निमान् धूमादित्यत्र नाव्याप्तिः, महाप्रलयस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगसम्यन्धेन धूमाधिकरणत्वाभावेऽपि धूमसम्यन्धित्वाऽनपायात्, तादात्म्येन हेतोः संप्रहार्यं हेतुतावच्छेदकसम्यन्धेन यो हेतुसम्यन्धी तद्वृत्तिव्यवहारभावानामेव निवेदयत्वात्-इति मतम् । तत्तुच्छम्, संयोगमात्रेण धूमहेतोः प्रभामण्डलादौ वह्नियभिचारेतया पर्वतादिनिरु-

तिवारणाय साध्यव्यापकत्वपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताया निवेशनीयतया तत्कल्पे गौरवं, अस्मत्कल्पेपि च तत्र साध्यवति गुणादौ गुणान्यत्वाभावस्य तत्त्वेऽपि प्रमेयत्वावच्छिन्नाऽसत्सादन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्ववद्गुणान्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वात्प्रयसामानाधिकरण्यविरहात्प्रातिव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याऽप्रवेशनीयत्वात्प्राथम्यमिति दिक् ।

ननु स्वानधिकरणसाध्याधिकरणको यो यस्तदन्यत्वमेव व्यापकत्वमित्युक्तौ सामंजस्ये अभावप्रतियोगित्वदलं व्यर्थम् । अत्र कश्चित् । अस्यायौ यदि स्वतादात्म्यस्वानधिकरणप्रकृतसाध्याधिकरणकालीनत्वोभयसम्यन्धेन वस्तुविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो विवक्षितस्तदा गुरुधर्मस्याऽवच्छेदकत्वाऽस्वीकारे गुरुरूपेण साध्यतायामव्याप्तिः, अतः स्वानधिकरणसाध्याधिकरणको यो यस्तत्तत्त्वकितावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवत्त्वं निवेशनीयं तदपेक्षया स्वाधिकरणसाध्याधिकरणसकलकं यद्यत् तदन्यत्वविशिष्टं यत्साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं व्यापकत्वमिति निवेशस्य समीचीनतया एतादृशार्थकाऽभावप्रतियोगित्वादिघटितलक्षणमुक्तमित्याहुः ।

नम्यास्तु तन्मात्रोक्तौ व्यापकत्वस्य पारिभाषिकत्वापत्त्याऽभावप्रतियोगित्वघटितलक्षणं दर्शितमिति प्राहुः । अत्र लक्षणे तादृशाऽप्रतियोगित्वे सति वृत्तिमत्त्वमिति वाच्यम् । तेन गगनाभावमादाय नाऽसम्भव इति ध्येयम् ।

तद्विशिष्टहेत्वधिकरणाऽप्रसिद्धयेति । ननु जन्यभावाऽनधिकरणत्वरूपप्रलयत्वस्य कालिकसम्यन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणत्वस्य प्रसिद्धिसम्भवाद् प्रत्याऽसङ्गतिरिति चेत् । प्रलयत्वस्य चरमस्वरूपत्वेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्बोध्यः । सङ्गहार्यमिति । इदमुपलक्षणम् । तादात्म्येन हेतोः संप्रहार्यं अप्रेपि हेतुतावच्छेदकसम्यन्धेन स्व-

पितसंयोगेनैव तस्य हेतुत्वात्, तादृशसंयोगेन च धूमस्याधिकरणे पूर्व-
तादौ प्रलयत्वादिस्वरूपस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य वैशिष्ट्याऽप्रतिद्धेरा-
वश्यकत्वात्, विभिन्नकालिनयोर्विषयतान्यसम्बन्धेना(१)ऽऽधाराधेयभाव-
विरहादिति दिक् ।

विशिष्टहेतुसम्बन्धवच्छेदेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयम्, तेन परमाणुमहा-
कालादेः संयोगेन धूमाद्यधिकरणत्वाभावेऽपि न क्षतिः संयोगेन धूमादिसम्बन्धित्वेनैवेष्टसि-
द्धेरिति ध्येयम् । विषयताऽन्यसम्बन्धेनेति । ननु चरमज्ञानस्य धूमदुःखोभयविषयक-
त्वसम्भवे विषयितासम्बन्धेन धूमाधिकरणे चरमज्ञाने विषयितया वर्तमाने दुःखात्मकाऽभावे
स्वविशिष्टस्याद्यभावादव्याप्तिसम्भवे किमर्थं प्रसिद्धोदाहरणत्याग इति चेत् । चरमज्ञानस्य धू-
मदुःखोभयविषयकत्वसन्देशेनाऽव्याप्त्यनिर्णयात् । केचित्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानुपादाने
हेतुसम्बन्धिवपर्यन्तस्याऽनिवेशने विषयितासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन
धूमाधिकरणत्वस्य चरमज्ञानेऽसम्भवादित्याहुः ।

अन्वय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धघटितहेतुसामानाधिकरण्यस्य सम्पूर्णस्यैव व्यावृत्तिर्दातु-
मुचिता, न तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमात्रस्य, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाऽविवक्षणे केवलहेतु-
सामानाधिकरण्यस्याऽव्यावर्तकत्वात् । न चाऽऽकाशाभावाभाववारणाय तत्सार्थक्यम् । वृ-
त्तिमस्वमात्रोपादानादेव तद्धारणसम्भवादिति चेत् । येन सम्बन्धेनेत्यादिदोषधितिग्रन्थः केवल
हेतुसामानाधिकरण्योपादानानुपपत्तिप्रदर्शनपुर-स्तर सम्पूर्णस्यैव व्यावृत्तिप्रदर्शकः, न तु के-
वलहेतुतावच्छेदकसम्बन्धोपादानस्येत्यदोषात्, एवं च बोध्यमित्यस्याऽभावविशेषणहेतुसामा-
नाधिकरण्यघटकं बोध्यमित्यर्थकृतया तेन तदधिकरणत्वघटितं हेतुसामानाधिकरण्यमभाव-
विशेषणमिति लाभः । समवायेनेत्यादिना वर्तमानस्येत्यन्तेन केवलहेतुसामानाधिकरण्योपादा-
नानुपपत्तिरेव दर्शितेति ।

वस्तुतस्तु हेतुसामानाधिकरणा इत्यस्य व्यावृत्तिरर्थात्सूचिता, शब्दात्तु सम्बन्धविशेष-
व्यावृत्तिः, एवं च “ननु अत्रोक्तरीत्या बह्विमान् धूमादित्यत्राऽव्याप्त्यभावेन अयमात्मा ज्ञा-
नादित्यत्रैवाऽऽत्मत्वत्वेनाऽऽत्मत्वाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय हेतुसामानाधिकरण्यमुपादेयं,
तच्च न सम्भवति यथाश्रुतस्य तस्याऽव्यावर्तकत्वादत् आह येनेत्यादि” इत्यादिरित्या त-
द्व्यन्यावतारणं सम्यगिति ।

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाघटितहेतुसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मूर्त-
स्वविशिष्टवह्नौ साध्ये तादृशधूमहेतौ प्राचीं मते क्रियामात्रस्य कालोपाधेयता बह्वित्वेन बह्वप-
भावं द्रव्यत्वत्वेन द्रव्यत्वाभावं चादाय व्यावृत्तिः सम्भवति, यद्वा गगनाभावाभावमादाय
बह्विमान् धूमादित्यत्रैव तस्याऽव्यावृत्तिः सम्भवति । न च तद्धारणाय वृत्तिमस्वमात्रमुपादेयमिति
वाच्यम् । विनिगमनाविरहेण अनन्ताऽधिकरणनिरूपितवृत्तितानिवेशे गौरवेण हेतुसामाना-
धिकरण्यस्यैव लाघवेन निवेशादिति तत्त्वमिति शुद्धवरणाः ।

अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वानुपगमे धूमवान् पक्षेरित्यादावतिव्याप्त्यभावादुक्तम्

एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदानिवन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः ।

ननु पृथिवीत्ववान् महाकालत्वात्, महाकालकपालान्यतरत्वाद्वा इत्यादावतिव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेतुधिकरणमहाकालाद्यवच्छेदेन कालिकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद्दत्त आह—एवमिति । दलान्तरेपि-प्रतियोगिसमानाधिकरण्यदलेपीत्यर्थः । एकसम्बन्धेन व्यापकत्वमन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यमित्येवं सम्बन्धभेदानिवन्धनः प्रोक्ताऽतिव्याप्तिरूपो दोषः, साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेन सार्द्धं प्रतियोगिसमानाधिकरण्यघटकसम्बन्धस्य ऐक्यविवक्षया निरसनीय इत्यर्थः ।

तथाच यत्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाऽनधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तदन्यप्रतियोगिताकः साध्यवन्निष्ठाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः समानाधिकरणावच्छेदकान्यप्रतियोगिताको वा योऽभावस्तस्य तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वं विवक्षितमिति फलितार्थः । पृथिवीत्वाद्यभावप्रतियोगित्वन्तु न कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्यां व्यभिचारात्, किन्तु समवायेनैव, तेन सम्बन्धेन च पृथिवीत्वाद्यभावस्य हेत्व-

पृथिवीत्ववानिति । विरुद्धहेतावतिव्याप्तिं दर्शयित्वा व्यभिचारिहेतौ तामाह-महाकालकपालान्यतरत्वाद्भेति । केचित्तु अव्यभिचारितत्त्वस्य व्याप्तिस्त्वे केवल व्यभिचारिण एवाऽलक्ष्यत्वं विरुद्ध महाकालत्वं लक्ष्यमेवेति सपक्षवृत्तित्वघटितसाधारण्योपपादनायैव तत्त्यागः । वस्तुतो हेतौ साध्यसमानाधिकरण्यनिवेशेनापि विरुद्धवारणं सम्भवतीति तत्त्याग इत्याहुः ।

कालत्वहेतौ पार्थिवरूपाभावमादाय नातिव्याप्तिः, हेत्वधिकरणे महाप्रलये जन्यरूपादेरसत्त्वादतो महापदम् । केचित्तु यावदन्तर्गतस्य सयोगाद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणतया स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाप्रत्ययावच्छेदेन स्वप्रतियोगिसंयोगसमानाधिकरणत्वविरहान्नातिव्याप्तिरतो महापदमित्याहुः । अन्ये तु साधनसमानाधिकरणस्य जन्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाप्रलयावच्छेदेन स्वप्रतियोगिजन्याधिकरणत्वविरहान्नातिव्याप्तिरतो महापदमित्याहुः । तथाचेति । अनुगमस्तु सम्बन्धविशिष्टाऽभावत्वव्यापकाऽभावकालीनहेतुतावच्छेदकत्वम् । सम्बन्धविशिष्टं चाऽभावे स्वकालीनहेतुसमानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावीयप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकत्वेभयसम्बन्धेन । प्रतियोगितावै० प्रतियोगितायां स्वविशिष्टान्यत्वसम्बन्धेन, स्ववै० स्वावच्छेदकत्व—स्वतादात्म्याभयसम्बन्धेन । व्यापकता च स्वाश्रयत्व—स्वनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन, प्रतियोगितावै० निरूपकतायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व—स्वसमानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनेति ।

नित्यपृथिव्यां व्यभिचारादिति । अतो न कालिकसम्बन्धमादायातिव्याप्तिस्सम्भाव-

धिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्प्रोक्ताति-
व्याप्तिरिति भावः ।

यत्तु येन संबन्धेन व्यापकत्वं तेन संबन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्योक्तावपि नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वा(१)द्वित्यत्राऽतिव्याप्तिः । साधन-
समानाधिकरणस्य इच्छामिन्नत्वाद्यभावस्य साध्यव्यापकताघटकाविषयि-
तासम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन(२)प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति ।
न च येन येन संबन्धेन व्यापकत्वं तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यविवक्षणात्त दोषः । तथासति यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेः । विशेषणता-
सम्बन्धसामान्येनेव साध्यादिमस्त्रिरूपितविशेषणतयापि वाच्यत्वादेः सा-
ध्यव्यापकतया घटत्वादिना वाच्यत्वाभावस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेत्वधि-
करणावच्छेद्य(३)प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद् धूमवान् वह्नेरित्यादि-
व्याभिचारिणि अतिव्याप्यसम्भवादिति । तन्मन्दम् । विषयितासम्बन्धेन
व्यापकताया एवाऽसत्त्वात् । विषयितासम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरण-
साध्यवन्निष्ठाभाव इत्यादिव्यापकतायास्तेन सम्बन्धेनाऽसम्भवात् । न
च तेन सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाऽसम्बन्धिघटत्वमेव व्यापकतायां निवेशनी-
यम् । (४)उक्ताऽतिप्रसंगमयेन तस्याऽनिवेदयत्वात् । न च तत्संबन्धाव-
ना । नन्वत्र साध्ये नित्यपद व्यर्थमिति चेन्न । ज्ञानत्वाधिकरणे इच्छामेदाविषयकजन्यज्ञाने
इच्छामिन्नत्वनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्येच्छामिन्नत्वस्य विषयितासम्बन्धेनाऽप्रत्येनाऽव्या-
पकत्वाद् विषयितायाः व्यापकताघटकसंसर्गत्वानुपपत्त्या चाऽतिव्याप्तिविरहादतो नित्यप-
दम् । तथा विश्वरज्ञानस्य सर्वविपत्कतया न व्यापकत्वहातिः । न च हेत्वशे नित्यपदं कि-
मर्थमिति वाच्यम् । इच्छान्यत्वाभावस्य विषयितासम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति-
योगिताकत्वेपि स्वविशिष्टे इच्छामेदाऽविषयकवत्किञ्चिज्जन्यज्ञाने हेत्वधिकरणे इच्छामेदा-
त्मकप्रतियोगिनौ विषयितासम्बन्धेनाऽभ्रत्वात्प्रातिव्याप्तिः सम्भवना इत्यतो नित्यपदम् ।

न चेत्ति । अस्य न दोष इत्येनेनाऽन्वयः । येनयेनेति । तथासति येन येन सम्ब-
न्धेनेत्यादिनिबन्धे च । यावत्पदवैयर्थ्यापत्तेरिति ।

नन्वत्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यदिशि संसर्गतायाः पर्याप्तमनिवेश्य तत्संसर्गतावच्छे-
दकामृतधर्मावच्छिन्नत्वं निवेदयते, एवं च व्यापकताघटकसंसर्गो यो मस्तत्तन्निष्ठावच्छेदक-
ताघटप्रतियोगित्वाभ्रयनिष्ठानिरूपकता प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटिका वाच्या, तथाच साध्य-
वन्निरूपितत्वरूपस्य साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धपरत्वेऽपि स्वरूपनिष्ठावच्छेदकताघटप्रति-
योगि वाधयनिष्ठानिरूपकत्वं घटितप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वाद् व्यभिचारिणि घटत्वे-
न वाच्यत्वाभावमादायैवातिव्याप्तेवारणाय यावत्पदसार्थक्यसम्भवे अयं कल्पः कथं परि-
त्यज्य इति चेन्न । अन्यतमत्वस्याऽखण्डोपाधित्वमते पर्वतमहानसचरत्वरण्यतमानुयोगि-

(१) श्रीशरत्सविषयकत्वमिति पाठान्तरम् । (२) यावदेतदधिकरणे इति पाठान्तरम् ।

(३) हेत्वधिकरणत्वच्छेदेन इति पाठान्तरम् । (४) ननुचेति पाठान्तरम् ।

च्छिन्नायाः साध्यघञिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकधर्मवत्स्वल्पक्षणे व्यापकत्वं विषयितासंबन्धेन सुलभं, साध्यघति नित्यज्ञाने घस्तुमात्रस्यैव विषयितासंबन्धेन स्वान्धत्वेऽपि नित्यज्ञानान्व-
स्वविशिष्टस्य घटादेर्विषयितासंबन्धेनाऽभावस्य तत्र सत्त्वे याधकाभावा-
दिति चाक्ष्यम् । विषयिताया वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगित्वाप्रसिद्धेः ।

यदपि मनस्त्ववान् परमाणुन्धादित्यत्राऽतिव्याप्तिः, परमाणुत्वस-
मानाधिकरणस्य मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकविकृत-
विशेषणतया सर्वत्रैव परमाणौ प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । तदपि
तुच्छम् । नित्यानामव्यावर्तकत्वाज्जन्यानामेव मूर्त्तानां दिगुपाधितया
परमाणौ दिक्कृतविशेषणतया कस्याप्यसत्त्वात्, तेनाऽपि सम्बन्धेन सा-
ध्यव्यापकत्वाविहाद्, अन्यथा घस्तुमात्रस्यैव कालोपाधित्वसम्भवात्तदपि
जन्यमात्रस्य न स्यात्, अतएव प्रलयदशायां दिग्देशविभागो नास्ती-
त्यपि सिद्धान्तः संगच्छते, अन्यथा परमाणूनां सत्त्वात्तदानीमपि दिक्वि-
भागप्रसंगादिति दिक् ।

यदि च स्पन्दो महाकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, साधनसमानाधिक-

कान्यतमस्वरूपेण वाच्यत्वस्य व्यापकतया तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावान्ना-
तिव्याप्तिरित्यभिप्रायः । यत्तु स्वकालानायोगोलकभेदात्मकस्वरूपात्मकतद्व्यक्तिसम्बन्धेन
वाच्यत्वस्य साध्यव्यापकतया तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्तदतिव्याप्तिविर-
हादिति । स्व-वाच्यत्वादिः । तत्तुच्छम् । एतदभिप्रायेणैव यावत्पदस्य वैयर्थ्यमिति दिक् ।

वस्तुवस्तु लक्षणस्याऽस्य "येन येन सम्बन्धेनेत्याद्युक्तौ" हेतुसमानाधिकरणाभावकूट-
विशिष्टकालीनहेतुतावच्छेदकत्वमेव व्याप्तिरित्यनुगमः । वै० स्वतादात्म्य-स्वरूपितप्रति-
योगिताविशिष्टनिरूपकतानिरूपिताधिकरणताकूटवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । प्रतियोगितावै० स्वा-
श्रयनिष्ठत्व-स्ववृत्तिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । स्वशतित्वन्तु स्वावच्छिन्नसाध्यविशि-
ष्टानावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकत्वसम्बन्धेन । उक्ताधिकरणताकूटवृ-
त्तित्वघटकवृत्तित्वन्तु स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकत्वसम्बन्धेन । तथाच यावत्पदासत्त्वे
उक्तसम्बन्धेन हेतुसमानाधिकरणाभावान्नातिव्याप्तकालीनहेतुतावच्छेदकत्वमेव व्याप्तिरित्यवश्य
वक्तव्यं तावतापि उक्ताधिकरणताकूटान्तर्गता साध्यविरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गित्वाश्रयनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधिकरणताऽपि स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकत्वसम्बन्धेन
तद्वृत्तित्वस्य घटत्वेन वाच्यत्वाभावेऽसत्त्वादव्यभिचारिण्यतिव्याप्त्यसम्भवेन यावत्पदस्य
वैयर्थ्यसम्भवादिति ।

केचित्तु साध्यविरूपितस्वरूपस्य स्वरूपाऽनतिरिक्ततया उक्तकल्पे यावत्पदस्य वैय-
र्थ्योक्तिरतो न प्रत्यासन्नतिरित्याहुः ।

यदि चेति । अस्य इत्यादिकं विभाव्यते इत्यनेनाऽन्वयः । अत्र कालत्वमात्रस्य हेतु-

रणस्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटककालिकसम्बन्धेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । न च स्पन्द इत्याकारकयत्किञ्चिद्बोधव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेनैव स्पन्दत्वव्यापकत्वाद् यावदन्तर्गतस्य तदभावस्यैव व्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणे महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावात्प्रतिव्याप्तिः, नहि तादृशबोधव्यक्तेः कालिकसम्बन्धेनापि स्पन्दत्वव्यापकत्वं, भाविभूतस्पन्देषु व्यभिचारादिति

त्वे प्रलयप्रागभावाभावस्य महाकालादौ हेतुसमानाधिकरणस्य हेत्वधिकरणप्रलयावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणविरहान्नातिव्याप्तिरतो महेति । प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति । ननु कालिकेन स्पन्दत्वमपि अव्याप्यवृत्तिः, एवं च प्रतियोगिवैयधिकरणव्यापकतायां साध्यभूतस्पन्दस्वाधिकरणे स्पन्दात्मककाले स्पन्दत्वानधिकरणदेशावच्छेदेन स्पन्दत्वाभावप्रतियोगिताश्रयस्पन्दत्वस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसत्त्वे न साध्यव्यभिचाराभावीप्रतियोगितावच्छेदस्त्वस्यैव स्पन्दत्वाभावीप्रतियोगिमाया सत्त्वेन कालिकसम्बन्धस्य साध्यव्यापकताघटकत्वाभावात् कालिकेन स्पन्दत्वाभावमादाय स्पन्दो महाकालत्वादित्यत्रातिव्याप्तिविरहाद् प्रत्यङ्गुतोऽतिव्याप्यभिधानमसंगतम् । न च प्रतियोगिवैयधिकरणव्यापकताकालिकेन उक्तव्यापकताघटकससर्गत्वेपि यावदन्तर्गतस्य स्पन्द इत्याकारकजन्यज्ञानाभावस्य व्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावेनाऽतिव्याप्तिविरहादिति वाच्यम् । “विषयिताया ज्ञानसमानकालानतद्वृत्तिव्यक्त्यभावदशायामेव स्पन्दत्ववति विषयतासम्बन्धेन तद्वृत्तिव्यक्त्यभावसत्त्वाद्बिषययतासम्बन्धेन स्पन्द इत्याकारकजन्यबुद्धे साध्यव्यापकत्वाऽसम्भवात्” इत्युत्तरप्रत्यासङ्गते, सर्वं प्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिद्ज्ञानाभावमादाय सर्वत्र लक्षणगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रन्धापुरियतिप्रसङ्गाच्च इति चेन्न । समनियताभावानानैक्यमते स्पन्दानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाच्यत्वाद्यभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्पन्दत्वाभावाऽभिज्ञतया स्पन्दत्वाभावस्य प्रतियोगी यथा स्पन्दत्व तथा वाच्यत्वमपि, वाच्यत्वन्तु कालिकसम्बन्धेनाऽपि व्याप्यवृत्ति तदनधिकरणदेशाऽप्रसिद्ध्या वाच्यत्वनिष्ठप्रतिषेधित्वात्किञ्चिदभावस्य स्पन्दे विरहात् स्पन्दानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाया सत्त्वस्य निष्ठप्रतियोगिताया साध्यव्यभिचरकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकतया कालिकस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकससर्गतया स्पन्दानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्य समवायेन स्पन्दत्वाभावेऽपि सत्त्वेन स्पन्दत्वाभावस्यापि तादृशव्यापकताघटककालिकसम्बन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणे महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिप्रसम्भवेन न प्रत्यासङ्गति । प्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिदजन्यज्ञानाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावव्यतिरेकेणापि लक्षणगमनात् प्रतियोगिवैयधिकरणव्यापकतावच्छेदस्यानुसरणीयतया स्पन्द इत्याकारकयत्किञ्चिदजन्यज्ञानाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वसम्भवेऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

वाच्यम् । विषयतायाः क्षानसमानकालीनतया तद्व्युद्भिद्व्यक्तधर्मावदशाया-
मेव स्पन्दत्ववति विषयतासम्बन्धेन तद्व्युद्भिद्व्यक्त्यभाषसत्त्वाद् विषयता-
सम्बन्धेन स्पन्द इत्याकारकजन्यबुद्धेः साध्यव्यापकत्वाऽसम्भवात् ।

किञ्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावास्याऽसत्त्वेऽपि व्यधिकरणसम्बन्धा-
वच्छिन्नभावात्तदापैध(१) केवलान्वायिसाध्यकस्थले लक्षणसमन्वयात्,
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति मूलस्य दूषकत्वाऽनुपपत्तिः । न च साध्यवच्छिन्नाभा-
वप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकधर्मवस्वरूपव्यापकतायां
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावमादायाऽसम्भववारकस्य सामानाधिकरण्येने-
त्यस्य व्यर्थतायामेव तन्मूलग्रन्थस्य तात्पर्यमिति वाच्यम् । सामान्यधर्मेण
विशेषाभावमादाय व्यापकत्वाप्रसिद्धिवारणायैव सामानाधिकरण्यदलस्य
व्यापकतायामवश्यं निवेशादित्गदिकं विभाव्यते, तदा सम्बन्धैक्यविवक्ष-
येतिग्रन्थे साध्यव्यापकत्वस्य तदवच्छेदकप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्य चैकसंबन्धावच्छिन्नत्वविवक्ष-
येत्यर्थः । तथाच स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगितायाः यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभाद्, यावदन्तर्गतस्य समवायादिसं-
बन्धेन नित्यज्ञानत्वमनस्त्वस्पन्दरूपाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूत-
समवायादिसम्बन्धेन यावद्व्यधिकरणे प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्,
नित्यज्ञानं सविषयकत्वात्, मनस्त्ववान् परमाणुत्वात्, स्पन्दो महाकाल-
त्वादित्यादी कुत्रापि नातिव्याप्तिः । नचैवं वाच्यं श्रेयत्वादित्यादावव्याप्तिः,
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्यैव तत्र घटकतया तस्य च प्रति-
योगितावच्छेदकसंबन्धसत्त्वे मानाभावादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन
घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि प्रति

वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैव किञ्चित्यादिना दोषान्तरस्य सम्बन्धत्रयस्यैक्यविवक्षणे बी-
जत्वमुक्तमिति ।

साध्यव्यापकत्वाऽसम्भवादिति । ननूकाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति-
योगितात्त्वाऽसम्भवेऽपि स्पन्दत्वप्रकारकतद्विशेष्यकनित्यज्ञानाभावमादायाऽतिव्याप्तिविरहेण
तदग्रन्याऽसम्भूततादवस्थमिति चेन्न । तादृशाभावस्य नित्यज्ञानरूपप्रतियोगिसामानाधिक-
रण्यात्तदभावमादायाऽप्यतिव्याप्तिवारणायोगात्, यथा विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिनी सत्तापि
भवति तथोक्ताभावस्य प्रतियोगि नित्यज्ञानम्, विशिष्टस्य केवलानतिरेकाद् तथाच तदभाव-
स्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये बाधकामावादिति ।

प्रतीत्यनुरोधेनेति । तथाच व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सम्बन्धावच्छि-
न्नत्वेऽनुभव एव प्रमाणाभिहितः । अन्यथा सयोगेन घटो नास्तीत्याद्यनुभववलात्सामाना-

योगितावच्छेदकसम्बन्धस्वीकारात्, अन्यथा भूतलं संयोगेन पटत्वावच्छिन्नघटवदित्येवं निर्णयसत्त्वेऽपि भूतले संयोगेन पटत्वेन घटो नास्तीति प्रश्यापत्तेः । न चैवमपसिद्धान्तः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा सर्वैः सम्बन्धैस्तत्प्रतियोगिता अवाच्छिद्यन्तामिति ग्रन्थकृतैव सामान्याभावे घश्यमाणत्वात् ।

केचित्तु सम्बन्धैक्यविक्षयेत्यस्य साध्यवत्त्वं साध्यव्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वं चैकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणीयमित्यर्थः, तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणा इत्यर्थलाभात्त कुत्राप्यतिव्याप्तिः ।

न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणं व्यर्थमिति वाच्यम् । तदनुक्तौ वाच्यत्वादिभेदमादायैव केवलान्वय्यादौ लक्षणगमनसम्भवेऽपि प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रन्याधतारानुपत्तेः । (१) न चैव-

धिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धासिद्धिप्रसङ्गात् । ननु अनुभवलाभ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धादरः किन्तु वाच्यबुद्धिप्रतिबन्धकतायाः सम्बन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेनैव, अन्यथा एकैकविधाभावज्ञानस्य संयोगसमनायादिनिश्चितसंस्माद्वागोद्देशानप्रतिबन्धत्वप्रसङ्गादित्याशङ्कते तर्हि तुल्य प्रकृतेर्पात्याह अन्यथेति । अन्यथा—व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाऽस्वीकारे ।

तथाचेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावकालानेहेतुतावच्छेदकवरमिरत्यनुगमः । वै० स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याधिकरणनिष्ठाभावायप्रतियोगितावच्छेदकबोभयसम्बन्धेन । व्यापकता च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताव्यापकत्वसम्बन्धेन । अधिकरणताव्यापकत्व च स्वनिष्ठापेयतानिरूपकत्व-स्वरूपितप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन । प्रतियोगितावै० स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनेति ।

प्रन्याधतारानुपपत्तेरिति । तथाच प्रतियोगितायां तदनिवेशे वाच्यत्वादिभेदमादाय प्रन्याऽसङ्गतिः स्वादत्तस्तात्रिवेशितमिति प्रन्यकारणामाशयः । ननु व्यभिचाराद्यत्वरक्तया तदस्य व्यर्थत्वं ध्रुवमेवेति चेत् । अस्य । प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वाऽनुक्तौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्त्वं तेन व्यापकत्वं व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यस्यैव निवेशपतया समवायेन वदयभावमादाय तत्प्रतियोगितावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यार्थरहाद् बद्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् ।

मपि सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रन्थविरोधः वाच्यत्वादेः संयोगादि-
सम्बन्धेन धूमाद्यव्यापकत्वादिति वाच्यम् । वाच्यत्वाद्यभावस्येत्या-
दिपदसत्त्वाद्यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता तत्र वाच्यत्वाद्यभावमादाय,
संयोगादिसम्बन्धेन साधरतायाञ्च द्रव्यत्वद्यभावमादायातिव्याप्तिपरतयैव
तत्सङ्गतेरित्याहुः । तन्मन्दम् । मनोन्यत्वाद्यभावस्येत्यादयुत्तरग्रन्थविरो-
धान्, भूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्य समवायेन साध्यतायां मनोन्यत्वस्य तत्स-
म्बन्धेन साध्यस्य व्यापकत्वासम्भवात्, घृत्यनियामकसम्बन्धेनाधिकरण-
त्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिद्धा तेन सम्बन्धेन साध्यतायां धनी चैत्रत्या-
दित्यादिसङ्घेतावव्याप्तेः, तद्रूपान्यरूपं रूपत्वादित्यादावतिव्याप्तेश्च, सा-
ध्यताघटकसमवायसम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकार्णा
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नरूपत्वाद्यभावानां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेत्वधिकर-
णावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति ।

वस्तुतस्तु निरुक्ताऽनुगमे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानुपादाने सं-
योगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावस्यापि तथात्वेन तस्य प्रतियोगितामानाधिकर-
ण्यधिरहादसम्भवः स्यात् । नन्वेवमसम्भवदानस्यैवोचितत्वाद् ग्रन्थासंगतिदान जगदीशस्य
सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगित्वमित्याद्यननुगतरूपेण निवेशपक्षे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियो-
गितायामनिवेशे ग्रन्थाऽऽङ्गतिरित्यतोऽनुगतरूपेणैव ताविवेश इति ग्रन्थकाराणामाशय इति ।

संयोगादिसम्बन्धेन साध्यतायां चेति । अत्र "सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावेत्यादि-
ग्रन्थविरोधं दत्त्वा संयोगादिसम्बन्धेन साध्यतायां द्रव्याभावमादायाऽतिव्याप्तिं सगमनीये"-
त्युक्तं जगदीशेन । ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादेरपि व्यभिचारित्वेनोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र
च गगनेन द्रव्याभावमादायातिव्याप्तिविरहेण ग्रन्थाऽसंगतितादवस्थामिति चेन । हेत्वधिकर-
णताव्यापकतावच्छेदकसंयोगत्वावच्छिन्नसंसर्गताकसाध्यतायामेव तादृशाभावमादायाऽतिव्या-
प्तिः, द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गगनेन सत्ताभावमादायाऽतिव्याप्तिरेवेति तात्पर्यामिति विभावनी-
यम् व्यापकत्वाऽसम्भवादिति । अथ भूतत्वमूर्त्तत्वप्रकारकप्रमीयविशेष्यतासाध्यकस्थलाभिप्रा-
येणैव मनोन्यत्वाद्यभावेत्यादिग्रन्थसंगतिः, साध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धेन मनोन्य-
त्वस्य साध्यव्यापकत्वात् । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतायां साध्याभावमादाये-
वाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् अभावान्तरानुसरणं ध्वर्यमिति वाच्यम् । तथापि वस्तुतस्तु व्या-
पकताया लक्षणघटकतया, मनोन्यभेदसाध्यकव्यभिचारिणि वा तादृशाभावस्य तात्पर्यादिति
चेत्तदाप्याह घृत्यनियामकेति । केचित्तु भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावेत्यादिपदेन स्वशांभावमा-
दायाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवादाह घृत्यनियामकेतीति प्राहुः ।

घृत्यनियामकसंभन्धावच्छिन्नप्रतियोगितास्वीकारेप्याह धनी चैत्रत्वादिति । वस्तु-
तस्तु घृत्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिं दर्शयित्वाऽतिव्याप्तिमप्याह धनी चैत्र-
त्वादित्यादिना ।

यत्तु विशेषणताविशेषेण साध्यव्यापकत्वं तेनैव च प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं च सम्बन्धैक्यविषयक्षयेत्यर्थमाहुः । तदपि गव-
द्यभावस्याऽऽत्मत्वाद्यभावस्येत्यादिप्रत्ययस्याऽलप्रकतापत्तेरुपेक्षितमिति सं-
क्षेपः ।

नन्वत्र सम्बन्धैक्याऽधिवक्षायां रूपसामान्याभाववान् पृथिवीत्वात्,
जन्यपृथिवीत्वात्तेत्यादिविरुद्धहेतावतिव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणस्य
पृथिव्यन्पत्वाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणजन्यपृथिव्यवच्छेदेन वा दि-
कृतविशेषणतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्, मूर्त्तमात्रस्य
दिगुपाधित्वोपगमात् । न च तस्याऽलक्ष्यत्वे नीरूपमित्याकारकय-
त्किञ्चित्प्रमादपक्तेः विषयतासम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वात्, यावदन्त-
र्गतस्य च तदभावस्यैव हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकर-

नव्यास्तु दलान्तरेपीत्यादिप्रत्ययमन्यथा ध्याचक्षते, तथाहि-हेतुसमानाधिकरणा इत्यत्र
हेत्वधिकरणत्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणे अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राऽव्याप्तिरेव, घट-
त्वादिना आत्मत्वाभावस्यापि स्वविशिष्टहेतोर्विषयतयाऽधिकरणे घटादौ व्यापकताघटकस-
मवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादित्यत आह दलान्तरपीति । पश्चादुक्तहेत्व-
धिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणदलेऽपीत्यर्थः । सम्बन्धेभेदीनबन्धनो दोष, एकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणपृथ्यात्मत्वाद्यभावस्याऽन्यसम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकर-
ण्यप्रयुक्ताऽव्याप्तिरूपो दोषः । सम्बन्धैक्यविषयक्षयोत् । हेतुसमानाधिकरणा इत्यत्र हेत्व-
धिकरणत्व येन सम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्रापि हेत्वधिकरणत्वं तेन सम्बन्धेनेति
विवक्षयेत्यर्थः । इत्थं च दलान्तरपदमपि साधु सक्तच्छन इति भावः । यद्वा ननु धूमवान्
बन्हेरित्यत्राऽतिव्याप्तिः, धूमत्वाद्वा न धूमानावस्याऽपि हेत्वधिकरणीभूतायोगोलकावच्छेदेन स्व-
प्रतियोगित्वस्य कालिकसम्बन्धेनाऽधिकरणीभूतबन्धादेः समानाधिकरणत्वादित्यत आह दला-
न्तरेपीति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यत्र प्रतियोगित्वाश्रयदलेऽपीत्यर्थः । सम्बन्धभे-
दनिबन्धनो दोष, प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्य एकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिता
काभावस्य अन्यसम्बन्धेन प्रतियोगिताश्रयीभूतबन्धादेः सामानाधिकरण्यनिबन्धनो दोष,
सम्बन्धैक्यविवक्षया, यत्सम्बन्धेन व्यापकताया अवच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वस्य, प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यमित्यत्रापि तेन सम्बन्धेन प्रतियोगित्वाश्रयत्वविवक्षया प्रतियोगिपदस्य स्वश-
क्त्या बोधितयेत्यर्थः इति प्राहुः (१) ।

नन्वाह । न च मूर्त्तमात्रस्य दिगुपाधित्वे धूमवान् बन्हेरित्यत्रैवाऽतिव्याप्ति किं
स्यलान्तरालुपाधनेनेति वाच्यम् । धूमऽऽसमानकालीनायोगोलके हेत्वधिकरणे केनाऽपि स-
म्बन्धेनाऽवर्त्तमानत्वात् ।

(१) 'न-वेतावताश्रयमात्मा ज्ञानादे'-इत्यादि 'इति संक्षेप' इत्यन्तमपमेव पाठो जागदीशशमेव धृत
पुस्तकान्तरे उपलभ्यते इति द्रष्टव्यम् ।

रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं सद्देतुरेव, प्रलये परमाणौ उत्पत्तिकाले चाऽवयविनि तत्सत्त्वात् ।

प्यविरहान्नातिव्याप्तिः, तादृशबुद्धिव्यक्तैर्भिन्नकालीनतया भाविभूतघटादौ केनाऽपि सम्बन्धेनाऽसत्त्वादिति वाच्यम् । विषयताया ज्ञानसमानकालीन-तया तादृशबुद्ध्यभावदृशायामेव रूपशून्ये गगनादौ विषयतासम्बन्धेन बुद्ध्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नभावसत्त्वात्, तादृशज्ञानव्यक्त्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिनाकत्वाभावात्, स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठेत्यादिव्यापकतायास्तद्बुद्धिव्यक्तौ सत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकत्वगर्भनिरुक्तेरुक्तस्थलेऽतिव्याप्तेः (१) रावश्यकत्वादिति भ्रमं निराकुरुते । रूपादिसामान्येत्यादिना । पृथिवीत्वादिकमिति । नित्यपृथिव्या विगुपाधित्वे मानाभावात् आदिपदम्, तेन जन्यपृथिवीत्वाद्युपग्रहः । सद्देतु-

कचित्तु नवीनमतानुसंगेप्यवतरणं सम्भवति, तथाहि ननु पृथिव्या रूपासामान्याभावसत्त्वेऽपि रूपासामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वं विरुद्धं पृथिवीत्वे रूपात्मकसाध्याभावव्याप्यत्वस्य यत्समानाधिकरणा इत्यादिरूपस्य तत्र सत्त्वात् साध्याभावस्य च रूपासामान्याभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादत आह—रूपादीति । सद्देतुरेवेति । प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यत्वमेव विरुद्धत्वम्, अन्यथा कपिसंयोगी एतद्बुद्धत्वादित्यादावति व्याप्यापत्तेरिति भाव इत्याहुः ।

अन्ये तु पृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपासामान्याभावसत्त्वेऽपि तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववति तत्कालावच्छेदेन वृत्तिस्वरूपकालिकव्यभिचारितयाऽसद्देतौ तत्साध्यप्रपृथिवीत्वेऽतिव्याप्तिरत आह रूपादीति । सद्देतुरेवेति । दैशिकव्यभिचारित्वादेवेत्यर्थः । दैशिकव्याप्तेर्दैशिकव्यभिचारिण एवालक्ष्यतया कालिकव्यभिचारिणोऽपि सद्देतुत्वेन लक्ष्यतया तत्र लक्षणगमनेन दोषाय, कालिकव्याप्तेस्तु यदात्कालावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणा यावन्तः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाऽभावास्तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्याहारकतया स्थितिकालमन्तर्भाव्य हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य लक्षणघटकतया तत्काले प्रतियोगिसमानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरित्यास्य इत्याहुः ।

अपरे तु सम्बन्धैक्याविवक्षणे रूपासामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यादावतिव्याप्ति, साध्याभावपृथिव्यन्यत्वाद्यभावानां स्वविशिष्टहेतुवधिकरणावच्छेदेन कालिकदैशिकविशेषणताभ्यां प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतः सम्बन्धैक्य विवक्षणीयमिति कस्यचिन्मतं निराकरोति रूपादीत्याहुः ।

वस्तुतस्तु रूपासामान्याभाववान् पृथिवीत्वादित्यस्य विरुद्धत्वमङ्गीकृत्य पृथिव्यन्यत्वाभाव

(१) 'व्यापकत्वस्य तद्बुद्धिव्यक्तावच्छेदोक्तस्थलेऽतिव्याप्त'—रिति पाठान्तरम् ।

न च प्रतियोगिवद्ब्रह्मसमागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वम् । माना-

त्वप्रतिकूलं विरोध निरस्यति प्रलये इति । महाप्रलये इत्यर्थः । खण्ड-
प्रलये तु पार्थिवपरमाणौ रूपमस्त्येव अन्यद्योत्तरसर्गे पार्थिवद्यणुकस्य
रूपोत्पत्त्यर्थं पाकान्तरकल्पनापत्तेरिति प्राञ्जः ।

प्रलये इत्यस्य पाकेन रूपादेः प्रलयदशायामित्यर्थः, तेन महाप्रलया
ऽनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः. उत्पत्तिकाले चेत्यत्र चकारेण निरुक्तप्रलयस्या-
ऽप्यनुकर्यादवयविन्यापि पाकदशयां तत्सत्त्वात्त प्रन्धन्यूनतेत्यपरे । ननु
विरोधविरहेपि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारात्कृतः सञ्ज्ञेतुत्वमत आह वत्सी-
ति । यद्यपि पाकेन श्यामादिनाशकालेऽप्यवयविनि तस्य सत्त्वं तथापि पीलु-
पाकवादिमते तदसम्भवात्, अपच्यमानाऽवयव्यनुरोधाच्चोत्पत्तिकाल-
मात्रानुसरणम् । तत्सत्त्वादिति । रूपादिसामान्याभावसत्त्वादित्यर्थः । विरो-
धित्वम्—एकदा एकदेशाऽव्युत्पत्तित्वम् । मानाभावादिति । प्रलयाद्यवच्छेदेन प-

मादायाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि लक्ष्यतयाऽतिव्याप्यभावसम्पादनस्याऽकिञ्चित्करत्वात्,
असद्वेतुत्वाभ्युपगमेनाऽतिव्याप्तेरुद्धारे स्वस्यापि भ्रान्तरत्वेन निग्रहापाताच्च वादक्यात्मके
शास्त्रे वस्तुगतिमनुबध्य व्यवहृत्तव्यमित्याशयेन सञ्ज्ञेतुत्वेनैव समाधानमाह दीधितौ रूपा-
दीति । एतेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वादिना रूपसामान्याभावाभा-
वस्य यावदन्तर्गतस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेनाऽतिव्याप्तिवा-
रणसम्भवात्कथमुक्तंरतैव तदुपन्यावतार इत्यपि निरस्तम् ।

जलपरमाणुरूपस्य नित्यत्वाद्, अन्यत्र रूपाभावसाधनस्य प्रकृतानुपयोगाच्चेत्यत उ-
क्तम् पार्थिवपरमाणाविति । अन्यथा—खण्डप्रलये पार्थिवपरमाणौ रूपाऽस्वीकारे ।
पाकान्तरकल्पनापत्तेरिति । तथाच सर्गाद्यकाले द्यणुकूपोत्पत्त्यर्थं खण्डप्रलये परमा-
णौ पूर्वसर्गोत्पन्नस्यैव रूपस्य स्वीकार आवश्यकः, अन्यथा तद्रूपनाशरूपान्तरोत्पादयोः क-
ल्पने गौरवादित्यतो महाप्रलये इत्युक्तम् । न च तदनभ्युपगमे का गतिः । तदभ्युपगमा-
वश्यकत्वस्याऽन्वयत्र व्यवस्थापितत्वात् ।

रूपस्य रूपप्रतिबन्धकत्वे रूपनाशोत्पत्तिकाले रूपोत्पादाऽसम्भवेन रूपसामान्याभावस-
म्भवे प्रलयपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यमत आह प्रलये इत्यस्येति । इत्यर्थे इति । प्रकृत-
सत्पथमानो ल्यो रूपादिध्वसो यत्रेति व्युत्पत्त्या पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिकाले इत्यर्थः । एतेन उत्प-
त्तिकाले चेति चकारः पाकाद्रूपनाशकालसमुच्चायक इति व्याख्यानं परास्तम् चकारेणेति ।
वस्तुत उत्पत्तिकाले चेत्यत्र चस्त्वर्थे, प्रलयव्यवच्छेदकः । अवयविनि चेत्यप्रापि चस्त्वर्थे,
परमाणुव्यवच्छेदक इति ध्येयम् । दीधितौ तत्सत्त्वादित्यत्र तच्छब्देन प्राधान्येन पृथिवीत्व-
स्यैव पूर्वेपस्थिततया परामर्शेऽसङ्गातः स्यादत आह रूपादिसामान्याभावेति ।

नचेति । अस्य विरोधित्वमित्यनेनाऽन्वयः । प्रातयोगिवदिति । प्रतियोगिन इवे-
त्यर्थः । एकदा एकदेशाऽव्युत्पत्तित्वम्, सामानाधिकरण्यविरह इति यावत्, तथाच पृथिव्या

रमाण्वादी रूपादिसामान्याभावे तु योग्यसन्निकर्षाभावात्प्रत्यक्षाऽसम्भवे-
प्यनुमानादिकमेव मानमस्तीत्याशयः ।

यत्तु घटादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव स-
म्भवति तदानीं चक्षुःसंयुक्तविषयतायास्तत्राऽसर्वेपि द्रव्यसमवेतवृत्त्यभा-
वप्रत्यक्षहेतोश्चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः सत्त्वेन सन्निकर्षसम्भ-
वादिति । तत्तुच्छम् । चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्रव्यणुकविशेषणतया रूपाद्य-
भावचाक्षुषापर्या चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवेतविशेषणताया एवाऽभावप्रा-
दकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव नञ्जन्यतावच्छेदकत्वो-
पगमात्, अन्यथा प्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुष व्यभिचारापत्तेरिति भावः ।

रूपसामान्याऽभावाऽसिद्ध्या कथं सद्हेतुत्वमिति भावः । मानाभावादिति । तयोरत्यन्ताभा-
वविरोधित्वे इति शेषः । ननु त्वन्मते रूपसामान्याभावसत्त्वे एव किं मानमित्याह प्रलया-
वच्छेदेनेति । योग्यसन्निकर्षाभावादिति । प्रलये प्रत्यक्षसामान्यभावेनेत्यादिः ।
मानमस्तीति । पार्थिवपरमाणुः प्रलये रूपसामान्याभाववान् तदा रूपसामान्याभावबा-
धाभाववत्त्वात्, यो यदा यद्बाधाभाववान् स तदा तद्भानिति सामान्यमुखव्याप्तिमूलक-
मनुमानमेव मानमस्तीत्यर्थः । न चाऽप्रयोजकत्वम् । प्रतिकूलतर्काभावविशिष्टनिष्पत्ति-
इति चारस्यैवाऽनुकूलतर्कस्य सत्त्वाज्ञाप्रयोजकत्वम् ।

केचित्तु घटः उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपत्वावच्छिन्नाभाववान् स्ववृत्तित्वविशिष्टरूपत्वावच्छि-
न्नानधिकरणोत्पत्तिकालनिरूपितवृत्तित्वात् । यः स्ववृत्तित्वविशिष्ट्यदर्मावच्छिन्नानधि-
करणयत्कालनिरूपितवृत्तित्वावान् स तत्कालावच्छेदेन तद्दर्मावच्छिन्नाभाववानिति व्याप्त्या
स्ववृत्तित्वविशिष्ट्यदर्मावच्छिन्नानधिकरणयत्कालवृत्तित्वमेव मानम् । स्ववृत्तित्ववैशिष्ट्यन्तु
सामाधिकरण्यसम्बन्धेनेति प्राहुः ।

अत्र ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावाऽसत्त्वे ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधस्यार्थ-
सिद्धत्वेन एकस्यैवाऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिष्वंसप्रागभावैतात्त्रितयप्रतियोगिकत्वे लाघवं, त-
त्सत्त्वे तु तस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वाऽसम्भवेन ध्वंसप्रागभावयोरतिरिक्तात्यन्ताभावकल्पने गौ-
वाद् प्राचीनमतमेव तन्म्यक् प्रतिभाति ।

यच्चिति । ननु घटादिवृत्त्यभावप्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियसंयुक्तविशेषणताया एव हेतु-
त्वमस्तु तस्या एवाऽन्यत्र बलवत्त्वादित्यत आह द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतो
रिति । घटीयरूपादिवृत्त्यभावप्रत्यक्षं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणताया एव हेतुत्वम्,
तथा चोभयोरपि हेतुताया घटादिवृत्त्यभावप्रत्यक्षस्योभयकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया सन्नि-
कर्षसम्भवादिति हृदयम् । तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति । अथात्र चक्षुःस-
युक्त "परमाणु" समवेतद्रव्यणुकविशेषणतया रूपाभावचाक्षुषापत्तिवारणाय कारणतावच्छे-
दककोटौ समवेतांशे योग्यत्वं निवेशनीयम्, तथाच प्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यापि त-
ज्जन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया व्यतिरेकव्यभिचारविरहेण द्रव्यसमवेते द्रव्यान्यत्वं विशेषणं
व्यर्थम्, एव च घटादौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषवारणं जगदीश-

वस्तुतः स्वोत्पत्तेः पूर्वं चक्षुःसंयुक्तसमवेतस्य घटादेरसत्त्वात्तद्विशेष-
णताया अपि तदानीमसत्त्वाद्गुक्तकमेणैव प्रपञ्चः। स सम्भवति इत्येवम् (१)।

स्याऽनुचितमित्येव चेत् । द्रव्यसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुर्पं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः
कारणत्वम्, अत्र संयुक्तांश समवेतांश च योर्ग्याः निवेशनीयम् । परमाणौ चक्षुःसंयोगद-
शार्था द्रव्यत्वाद् रूपसामान्याभावस्य चाक्षुःसत्त्वापत्तेः चक्षुःसंयुक्तसंयोगसमवेतविशेषणता-
या अपि तदानीं सत्त्वात्, अतः संयुक्तांश निवेशनीयम् । एव घटनिष्ठगुरुवृत्तिरूपभाव-
चाक्षुःसत्त्वापत्तिवारणाय समवेतविशेषि निवेशनीयम्, एवं च उपसरेणुद्रव्यभावचाक्षुःस्य व्यभि-
चारवारणाय कार्यतावच्छेदकसौती ममवेतांशे द्रव्यान्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया घटादी उत-
पिकात्वावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य चाक्षुःसत्त्वं न सम्भवतीति श्येयम् । सन्निकर्ष एव ना-
स्तीत्याह वस्तुत इति ।

अत्रेदं शोध्यम् । घट. उत्पत्तिकाले रूपसामान्याभावत्वात् तदुत्तरक्षणे रूपत्वादिद्य-
नुमानेनापि तदसत्त्वात् बाधकामावः । न चाऽत्रापि अप्रयोजकत्वम्, कार्यकारणभावस्यैवाऽनुकूल-
तर्कस्य सत्त्वात्, रूपोत्पत्तिद्वितीयक्षणे सामान्यसामग्रीबलाद् रूपोत्पत्तिवारणाय रूपं प्रति
रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हेतुत्वकल्पनस्याऽवश्यकत्वात्, उत्पत्तिकाले रूपत्वाव-
च्छिन्नाभावाऽस्वीकारे तदुत्तरं रूपानुत्पादप्रसंगात् ।

यत्तु रूपं प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावा न हेतुः, स्वर्शोत्पत्त्यनुरोधेनाऽवश्यकल्पनीयस्पर्श-
सामान्याभावस्य रूपहेतुत्वैव रूपवति रूपोत्पत्तेः शक्यवारणत्वात् वायौ स्पर्शोत्पत्त्यनन्तर
स्पर्शोत्पत्तिः रूपानावहेतुतया धारयितुमशक्या, अतः स्पर्शाभावस्य हेतुताया आवश्यकत्वा-
दिति । तदसत् । रूपं प्रति स्पर्शाभावस्य हेतुत्वे यत्र पाकाद् रूपसञ्जे एव स्पर्शानाशः, तत्र
स्पर्शान्तरोत्पत्तिकाले रूपान्तरोत्पादप्रसंगात् । न च एकजातीयस्यैवाग्निसंयोगस्य रूपस-
मन्वस्पर्शानाशकतया स्पर्शानाशकाले रूपानाशोऽप्यावश्यक इति वाच्यम् । तथापि रूपं प्रति
रूपभावस्य स्पर्शाभावस्य वा अकनत्वमित्यत्र विनिगमनाविरोधेन रूपानावहेतुताया आवश्यक-
कत्वात् । किञ्च प्रागभावे मानाभावेन समानदेशानां युगपदुत्पत्तिकानां असाते बाधके तस्यक-
त्वेन नानाजातीवाग्निसंयोगानामेव रूपावहेतुत्व वाच्यम्, अन्यथा कारणभेदेन रूपादीनां
भेदानुपपत्तिः, तथाच रूपादिजनकामेनसमागानां क्रमेणोत्पत्तिसन्देहेन क्रमेणरूपाद्युत्पत्तिसन्दे-
हाद् रूपं प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वे व्यभिचारसन्देहाद् रूपं प्रति रूपानावहेतुताया आवश्यकत्वा-
त् । अपि च प्राचीनैर्बौद्धैः प्रत्यक्षानुरोधेन चित्ररूपोपगमेपि चित्रस्पर्शानभ्युपगमात् सुकु-
मारकठिनवकाशारम्भघटे रूपसत्त्वेऽपि स्पर्शासत्त्वाद् रूपोत्पत्त्यापत्तिरिति रूपं प्रति रूपभावस्य
हेतुत्वमावश्यकमिति ।

ध्येयमिति । तथा च स्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरोधित्वे अन्तरा इयमे रक्त रूप
नास्तीति प्रत्ययानुपपत्तिरिति तयोर्विरोधे उक्तलाघवस्याऽकिञ्चित्करत्वेन तयोर्विरोधेऽतीरिकाऽ
त्यन्ताभावकल्पनारूपगौरवस्य प्रामाण्यकत्वेन प्रतिकूलतर्काभावेन उक्तप्रत्ययानुपपत्तिरूपानुकूल

भावात् । अत एवाऽन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः, न चैव रक्ति-
मध्वंसाद्यवगाही, पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तथा प्रत्यय-
प्रसङ्गात् ।

अत एवेति । ध्वंसप्रागभावयोस्त्यन्ताभावाविरोधित्वे मानाभावादेवेत्यर्थः ।
रक्तिमध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वमावेद्रयितुमन्तरापदम् । रक्तं रूपमिति । न च
शुणे शुक्लादयः पुंसीत्यनुशासनाद् रक्तो नास्तीत्येव प्रयोगो युक्त इति वा-
च्यम् । चस्त्यन्तराऽविशेषणस्यैव शुक्लादिशुणबोधकपदस्य पुंस्त्वानुशास-
नात्, अत एव शुक्ल रूपमिति प्रयोगः समासवादे मणिकृतैव वक्ष्यते
इति ध्येयम् ।

एवः—रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः । पूर्वत्यादि । पूर्वरक्तस्य ध्वंसवति
उत्तररक्तस्य प्रागभाववति इदानीं रक्तेपीत्यर्थः । न च रक्ततादशायां वर्त्त-
मानस्यापि रक्तान्तरध्वंसदिस्तदानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविर-
हात् तादृशप्रत्ययस्तस्याऽव्याप्यवृत्तित्वादिति वाच्यम् । ध्वंसप्रतियोगि

तर्कस्यापि सत्त्वेनोक्तरीत्याऽनुमानमेव प्रलये परमाणौ, उत्पत्तिकाले चावयविनि रूपसा-
मान्याभावसत्त्वे प्रमाणमिति समुदितार्थः । केचित्तु ननु प्रतियोगिध्वंसप्रागभावानां त्रयाणां
एक एवात्यन्ताभावो लाघवात्, इति ध्वंसप्रागभावविरोधित्वे तत्प्रतियोगित्वमेव मानमित्यत्र
प्रत्यक्ष बाधकमाह दीधितौ अत एवेति । तद्ध्वंसतत्प्रागभावयोस्तदत्यन्ताभावाऽवि-
रोधित्वादेवेत्यर्थः । न च जलपरमाणौ रूपप्रागभावादिक नास्तीत्यादि प्रत्ययानुरोधात्
जन्यरूपत्वावच्छिन्नाभावे रूपप्रागभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभ्युपगमात् कथं रूपप्रा-
गभावध्वंसयोः रूपसामान्याभावप्रतियोगित्वेन रूपसामान्याभावविरोधित्वे मानत्वमाशङ्क्य
अत एवेत्यादिप्रन्यावतार इति वाच्यम् । उत्पत्तिकालावच्छेदेनाऽवयविनि महाप्रलयावच्छे-
देन परमाणौ च जन्यरूपसामान्याभावात्मकव्यापकाभावेन व्याप्यस्य रूपसामान्याभावस्याऽ-
भावसाधनाजोक्तेतोः सत्त्वेत्यमित्यताऽऽत एवेत्यादिप्रन्यावतारणसम्भवात् । न च तथापि
जन्यरूपसामान्याभावप्रतियोगित्वस्य ध्वंसप्रागभावयोः सत्त्वे बाधकाभावादत एवेति प्रन्यस्त-
थाप्यनुपपन्न एवेति वाच्यम् । अत एवेत्यादिप्रन्यस्य पाकाद्रूपनाशानन्तरमप्रिमपाकजन्य-
रूपानुत्पादशायां जन्यरूपं नास्तीति प्रत्ययस्य व्यवहारस्य चानुपपत्तौ तात्पर्यात्, प्रन्यस्य
दिश्यात्रप्रदर्शकत्वादित्याहुः ।

दीधितौ रक्तिमध्वंसेति । रक्तद्रव्यध्वंसप्रागभावविषयकत्वमुक्तप्रत्ययस्य न सम्भ-
वतीत्यतो रक्तिमेति भावप्रधाननिर्देशः, न हि रक्तपदं शुणे शुणिनीव रक्तिमपदं शुणिनि
प्रयुज्यते इति भावः । पूर्वापरेति । न च पूर्वापरेति व्यर्थं ध्वंसप्रागभावयो पूर्वापरपदो-
पन्यासात् ।

तस्य—रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य । अव्याप्यवृत्तित्वादिति । यदा

त्वस्य सामान्यधर्मानवच्छेद्यत्वात्सदन्तध्वंसप्रागभावादिषु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्य रक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसम्बन्धस्यैवान्तराश्यामादिदशायां कल्पनाया लघुत्वाच्च ।

न च यावन्ति रक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिकनिष्ठप्रतियोगिताकाभावकूटैरेव रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः क्रियते, प्रकृते न विद्यमानरक्तरूपप्रतियोगिताकस्य तादृशाभावस्याऽसत्त्वात् तथा प्रतीतिरिति वाच्यम् । तथासति अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीत्याकारकनिर्णयेऽपि तत्र रक्तं रूपमस्तीति प्रत्ययापत्तेः, विरोधिनः सामान्याभावस्याऽनिश्चयाद् विशेषाभावकूटनिश्चयस्याऽप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा सामान्याभाव एव न सिद्धेदिति भावः ।

प्राञ्चस्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकः संसर्गाभावविशेष्यकः प्रत्ययो रूपत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धेर्विरोधीति रूपत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमेव नेति श्यामतादशायां रूपं नास्तीति प्रतीतेर्न विषयः किमनुरोधेन रूपध्वंसादिमति तदत्यन्ताभावसिद्धिरिति प्राहुः । तन्मन्दम् । अन्तरा श्यामे समवायेन रक्तं रूपं नास्तीति प्रामाण्यानुरोधादेव ध्वंसात्य-

न रक्तरूपं तत्कालावच्छेदेनैव ध्वंसे रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारादिति भावः । सामान्यधर्मानवच्छेद्यत्वादिति । तच्चाऽन्यत्र साध्यधिष्यते । तत्सदन्तध्वंसप्रागभावादिष्विति । आदिना तदध्वंसप्रागभावसमनियताऽत्यन्ताभावादिपरिग्रहः । कल्पनामपेक्ष्येति । विनिगमनाविरेहेत्यादि । रक्तत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावसम्बन्धस्यैवेति । अन्यत्र क्लृप्तस्येति शेषः । न च यावन्ति रक्तरूपाणीति । अस्यानुगमस्तु रक्तत्वव्यापककूटत्वावच्छिन्नवत्त्वम् । व्यापकता च स्वाश्रयिणीरूपितरक्तत्वविशिष्टप्रतियोगितावत्सम्बन्धेन । वै० स्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मवत्त्वसम्बन्धेन । उभयावृत्तिधर्मवत्ता च स्वैतरानवच्छिन्नत्वस्वसमानाधिकरण्यैतदुभयसम्बन्धनेति । केचित्तु तत्तद्यक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नान्तर्दलं गुणसामान्याभावानिरासार्थं तेनान्तरा श्यामे गुणसामान्याभावाऽसत्त्वेपि न तादृशप्रतीतेः कश्चिद्वाधकः श्यामध्वंसस्यापि प्रतियोगिता तादृशधर्मानवच्छिन्नैव तत्तत्स्वकम्बन्धसंवाश्रणाय तत्तत्तत्किनिष्ठेति । ननु यस्य रक्तरूपस्याऽन्तरा श्यामे ध्वंसस्तद्रक्तरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य ध्वंसादिना सह विरोधित्वादनन्तरा श्यामेऽसत्त्वात्कथमन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतिरिति चेन्न । यावन्ति रक्तरूपाणि तत्तद्व्यक्तित्वस्युभयावृत्तिधर्मकूटविशिष्टधर्मैव रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतिविषयः । वै० स्वविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकाभाववत्तासम्बन्धेन । अत्र वै० स्वसमानाधिकरण्ये स्वैतरानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । तथा यद्रक्तस्य ध्वंसोऽस्ति तदत्यन्ताभावो न वर्तते तत्रापि तद्रक्तवृत्त्युभयावृत्तिधर्मस्योक्तसम्बन्धेन स्वाविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकध्वंसारम्भकाभाववत्त्वस्य धर्मिणि सत्त्वात् तादृशकूटविशिष्टधर्मिणः उक्तप्रतीतिर्विषयत्वं सम्भवतीति ध्येयम् । यदा रक्तत्वव्यापकं यत्कूटत्वं तदवच्छिन्नवत्त्वमेवोक्तप्रतीतिविषयः, व्यापकता च स्वसमानाधिकरणानुयोगिताविशिष्टप्रतियोगितावत्त्वसम्बन्धेन ।

तत्सामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टदेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यम् ।

स्ताभावयोर्न विगोधाऽन्यथा समवायावच्छन्नप्रतियोगिताकृष्णसाद्यप्रामि-
ञ्ज्ञा नाप्रतीतिं भ्रमश्चापत्तेरिति तु परमार्थः ।

तत्सामानाधिकरण्यं चेति । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेत्यर्थः । स्वविशिष्टेति ।
स्वपदं साध्यव्यापकतावच्छेदकप्राप्तियोगिनाकतत्तद्भावव्याक्तिपरम्, तथाच
तत्तद्भावश्रयीभूतं यद्धेतुभावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुभावच्छेदकावच्छिन्ना-
धिकरणं तदवच्छेदेन तत्तद्भावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं प्राह्यमित्य-
र्थः । तेन हेतुसामानाधिकरणस्य घट-वन वस्तुभावस्य कालिकादिसम्ब-
न्धेन धूमाद्यधिकरणस्यन्दादौ व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यभावेऽपि बाह्यमान् धूमादित्यादौ नाऽव्याप्तिः । न चा-
द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिभ्यादौ घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य हेत्वधिकरणा-
द्यवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वेऽपि क्षतिः । गुणानां विशिष्टसत्ता-
त्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । यद्यपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वे मानाभावात्
वाच्यत्वाद्यभावात्तदं यन्प्रातयोगिसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वं न हे-
त्वधिकरणस्येत्यसम्भवं, कार्यतातव्याप्तिनादवस्थं च । न च स्वविशिष्ट-
हेत्वधिकरणताव्यापकप्रातयोग्यधिकरणतावहृत्तित्वं वाच्यम् । स्वविशिष्टप-
दस्य व्यर्थतापत्तेः । स्वप्रतियोग्यधिकरणीभूतव्यविशिष्टयावच्छेत्वाधिकरण-
वृत्तित्वस्योक्तौ च द्रव्यं तदघट वादित्यादावव्याप्तिर्यावच्छेत्वाधिकरणाऽप्र-

अनुयोपितावै० स्वरूपपतित्वं—स्वरूपपतप्रतियोगित्वमन्वन्वावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदक-
तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृष्णप्राप्तियुनियोगिनानच्छेदकौभूतरूपावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । रूपवृत्ति-
स्यघटकवृत्तित्वन्तु स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृष्णप्राप्तियुनियोगितावच्छेदकत्वसम्ब-
न्धेनेति प्राहुः ।

स्वशब्देन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योपादानेऽसंगतिरत आह स्वपदमिति । तेन—
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धापादानेन । हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य व्याप्तिरामाह नवेति ।
यद्यपीति । अत्रेदं बोध्यम् । अवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तथाचाऽभावनिष्ठप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया स्वविशिष्टेहाधिकरणाऽनवच्छिन्नतयाऽसम्भवः, व्या-
प्यवृत्तेरपि प्रातीतिकःवच्छेदकस्वीकारे च गामान् शोत्वादित्यादौ वक्ष्यमाणाऽतिव्याप्तितादव-
स्थम्, गवाद्यभावनिष्ठगवादिसामानाधिकरण्यस्यापि सृष्टिकालरूपहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वात् ।

एवं हेतुमतीत्यादिदीर्घप्रत्ययाऽसंगतिः प्रलयस्य तत्सामानाधिकरण्यऽनवच्छेदक-
त्वानपायात् । एवं व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकस्वीकारेऽस्वीकारे च स्वविशिष्टपदव्यर्थ्यम्, स्वी-
कारपक्षे संयोगनिष्ठयोगाभावसामानाधिकरण्यस्य हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वेनाव्याप्यभावात् ।
अस्वीकारपक्षे च तस्य संयोगविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वाभावेन स्वविशिष्टपदाने-
ऽप्यव्याप्तितादवस्थ्यादिति ध्येयम् ।

सिद्धेः । तथापि यावन्तो हेतुमहत्तिधर्माः हेत्वधिकरणत्वानि वा यावन्ति तत्प्रत्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् दोषः । एकमात्रवृत्तिहेतावपि तत्तत्क्षणवृत्तित्वाविशिष्टस्य बहुतराऽधिकरणत्वस्य सत्त्वादिति ध्येयम् (१) । न च निरुक्तप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिस्वविशिष्टया-
पक्षेत्वधिकरणताकत्वमात्रं सम्यक्, हेतुसमानाधिकरणा इत्यस्य स्वविशि-
ष्टपक्षस्य च व्यर्थत्वापातात् (२) ।

तथापि यावन्तो हेतुमहत्तिधर्मा इति । तथाच अभावे हेत्वधिकरणवृत्तिधर्म-
कूटवत्त्वमिति फलितार्थः । कूटवत्ता चाऽभावे स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन । वृत्तिता च स्वप्रति-
योग्यधिकरणत्व-स्वाश्रयत्वोभयसम्बन्धेनेति ।

हेत्वधिकरणत्वानि षेति । अत्र कल्पे स्वविशिष्टहेत्वाधिकरणो यः स न हेत्वधि-
करणावदाश्रयः अतः स्वविशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वक्तव्यं, तथाच स्वविशि-
ष्टहेत्वाधिकरणत्वानि यावन्ति तदाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वस्य कपिसयोग्यात्मकामात्रे
सत्त्वात्कपिसंयोगाभाववात् भेद्यत्वादित्यादौ न क्षतिरिति चिन्त्यम् ।

द्वयं पूर्वक्षणवृत्ति तद्रूपमित्यत्र यावद्धेत्वाधिकरणत्वाऽऽप्रसिद्धा वाकारोऽनास्थायागिति ।

निवेशस्तु साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावत्वव्यापकाऽभावकालानहेतुताव-
च्छेदकवत्त्वं व्याप्तिः । व्यापकता च स्वतादात्म्यं, स्वविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तिधर्मत्वावच्छिन्ना
नुयोगिताकपर्याप्तिककूटत्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । कूटवत्ता च स्वाश्रयनिरूपितवृत्तिना
वत्त्व-स्वाश्रयनिरूपितवृत्तिताविशिष्टप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन । प्रतियोगितायां वृत्ति
तावैव स्वावच्छेदकत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । एवरीत्यैवाऽधिकरण
त्वस्याऽपि निवेशः ।

तत्र धर्मत्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वं परित्यज्य अधिकरणतात्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वनि-
वेशः । ननु प्रथमकल्पं परित्यज्य द्वितीयकल्पानुसरण कथं कृतमिति चेन्न । धर्मपर्यन्तनि-
वेशेऽधिकरणतात्वातिरिक्त "अधिकरणत्वात्मक" धर्मग्रहणेन गौरवात्, अधिकरणतात्वा-
तिरिक्तपदार्थव्यवच्छेदाय अधिकरणत्वावो यावत्त्वनिवेश इति भावः । नन्वत्र बहुपरमा
वस्य स्वरूपेण साध्यतायां प्रतियोगितासम्बन्धेन बहिर्हेतुकस्थलेऽध्याप्ति, तत्र यावदन्तर्ग-
तस्य हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन बहुपरमाण्वस्य
स्वविशिष्टमहानसायबद्धित्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्तिकम-
हानसायबद्धित्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावत्त्वस्य प्रतियोग्यधिकरणे विरहादिति
चेन्न । हेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिनिरु-
पकताकाधिकरणत्वानि यावन्ति इत्यादिनिवेशः, तथाच नोक्तदोषः । एवमपि द्वयं तद्व-
दत्वादित्यादौ पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाधिकरणतायास्तादृशाभावत्वेन ज-

(१) हेतोपि तत्क्षणवृत्तित्वस्य बहुत्याधिकरणानि सन्तीति न तत्राभ्यातिरिति पाठान्तरम् ।

(२) वैदर्भ्यापनेरिति भाव—इति पाठान्तरम् ।

तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयाऽवृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधि-
करणधर्मावच्छेदेन तद्वति काले महाकाले वाऽवृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौः,

प्रागुक्तमपि स्वविशिष्टपदं हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेशे एषा
ऽर्धवद् भविष्यतीत्यतः पश्चादुक्तस्यापि तस्य प्रथम प्रयोजनमाह तेनेति ।
गोत्वादिना गवाद्यभावस्य तद्वति काले वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गौरित्वा
दौ नातिप्रसङ्ग इति योजना ।

इदमुपलक्षणम् । तत्तदयोगोलकाऽन्यत्वाभावस्यापि काले, प्रतियोगि
समानाधिकरणत्वाद् धूमवान् घृहेरित्यत्राऽतिप्रसङ्गे द्रष्टव्यः । गवाद्यभावस्य
प्रतियोग्यधिकरणे दैशिकसम्यग्धेनाऽपि वृत्तित्वमुपपादयितुमाह गवाद्यन
धिकरणेति । इदानीं चत्वरे गौर्नास्तीति प्रत्ययात् गोमत्यपि काले कालिकस-
म्यग्धेन गवाद्यभावस्य (१) गवाद्यनधिकरणचत्वरान्यवच्छेदेन वृत्तौ न विरो-
धः । न चैतत्प्रत्ययस्य चत्वरे एव एतत्कालावच्छेदेन गवात्यन्ताभावो वि-
षय इति वाच्यम् । देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्तौ देशस्याप्यवच्छेदक-
त्वानुभवाद् एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात्, इदानीं गगने गौर्नास्तीति
प्रतीतेर्गवाद्यभावस्य एतत्कालावच्छेदेन गगनवृत्तित्वावगाहितायां स्रम-
त्वापत्तेश्च गवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वकालिकत्वेन व्याप्यवृत्तितया का-
लाद्यत्वाऽसम्भवादिति भावः । तद्वतीति । गवादिमतीत्यर्थः । काले—
जन्यकाले ।

गदीश्लिखनाऽसंगतेरिति चेन्न । हेतुतावच्छेदकत्वात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाऽप्यनुयो-
गिनावच्छेदकरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणतासमानाधिकरणत्वानि यावन्ति इत्यादिनिवेशः,
नथाच शुद्धतद्वत्त्वाधिकरणतामादाय नासंगतिरिति । एवं प्रतियोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नबद्धि-
त्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतासमानाधिकरण्यं महानसौयबद्धित्वावच्छिन्नतादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताया विरहान्नोक्तदाय इति दिक् ।

प्रमाणामावादिति । अत्रेदं बोध्यम् । प्रलये गोत्वादिजातेरस्वीकारे जाते, सदान-
त्वानुपपातेः । यो वृत्तिमत्त्वे सति यत्कालाऽवृत्तिः स तत्कालवृत्तिर्ध्वंसप्रागभावान्यतरप्रति-
योगीति व्याप्तिफलं तस्या अनित्यत्वापत्तिश्चेति । केचित्तु साङ्ख्याद् गोत्वजातेरसत्त्वेनाऽव-
यवविलक्षणसंयोगवत्त्वस्याऽवयवसंस्थानमेव गोत्वं, तथा वाऽस्य सत्त्वेऽनुभवमेवेत्यत आह
दीधितौ जन्यद्रव्यत्वेति । अत एवात्र गोत्वजातेरभावेन हेतुत्वासम्भवाद्देत्वन्तरानु-
सरणत्वारस्यमपीत्याहुः । वस्तुनस्तु गोशब्दस्य नानार्थत्वेन सास्त्रान्माप्रबोधककृतया वि-
र्णायकाभावेन दिगिन्द्रियचिन्हादानामपि गोपदार्थत्वेन तत्साध्यत्वे गोत्वस्य सत्त्वेऽनुभवमेवेत्यत
आह—जन्यद्रव्येति ।

यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यं प्रलयावृत्तिर्वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः, हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्यमावात् ।

ननु चरमध्वंसात्मकस्य महाप्रलयात्यन्ताभावामावस्यापि यावन्त-
गतत्वात् तस्य च सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमावात्प्रतिव्या-
प्तिरत आह महाकाले वेति । तथा च तस्यापि महाकाले प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यं(१)तस्य कालिकसम्बन्धेन जगदाधारत्वादिति भावः ।

ननु गोत्वादिजातेः प्रलये कालिकसम्बन्धेन सत्त्वे प्रमाणाभावाद् यदा
गोत्वं तदा गौरिति सद्येतुरेवेति यदि द्रूयात् तदाप्याह यत्र कालत्वमिति ।
उक्तविवक्षानादरे घटादिसाधारणरूपेणापि गोः साध्यतायामतिव्याप्तिरि-
त्याशयेन साध्यान्तरमाह जन्यद्रव्यमिति । द्रव्यस्य साध्यतायां कालत्वं
सद्येतुरेव प्रलये कालिकसम्बन्धेन परमाण्वादेः सत्त्वादित्यतो व्यभिचा-
रित्वसम्पत्तये जन्यपदम् ।

ननु महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागुक्तहेतुद्रव्यमेव लक्ष्यं, खण्डप्रलयेऽपि ब्र-
ह्माण्डान्तरं जन्यद्रव्यसत्त्वात्तः साध्यान्तरमाह प्रलयावृत्तिर्वेति । खण्डप्र-
लयाऽवृत्तिर्वेत्यर्थः ।

यद्यपि प्रतियोगिनो यदाधिकरणं तदवृत्तित्वस्य दैशिकविशेषणतास-
म्बन्धेन विवक्षायामपि यदा गोत्वं तदा गौरित्यादावतिव्याप्तिवारणं सम्भ-
वति प्रलयाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणमहाकालादौ
दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहात् । न च द्रव्यं महाकालत्वादित्य-
त्राऽव्याप्तिः, कालिकसम्बन्धेन महाकालान्तघस्य द्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वप्र-
तियोग्यधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति वाच्यम् । हेतुसामाना-
धिकरणस्यापि तादृशविशेषणतया निवेशनीयत्वात्, तथापि रूपभिन्नं
गुणत्वादित्यादौ साधनसामानाधिकरणस्य रूपान्यत्वाद्यभावस्य रूपभिन्न-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूपत्वादिस्वरूपत्वात्तस्य दैशिक-
विशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वविरहेण यावदनन्तर्गतत्वात् घटत्वादिना-
रूपभिन्नत्वाद्यभावस्य च सर्वस्यैव महाकालादौ स्वप्रतियोगिसामानाधि-
करणत्वादतिव्याप्तिरतः स्वार्थाशयत्वाधिकरणेत्यादिविवक्षानुसरण-
मिति वदन्ति ।

वस्तुतो दैशिकविशेषणताघटितस्य लक्षणान्तरत्वादेकेनाऽपरस्याऽन्य-
था कर्तुमशक्यत्वादुक्तलक्षणे न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् ।

यत्तु विशेषणतया हेतुसामानाधिकरणानां निरुक्त(१)यावदभावानां
तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवृत्तित्वमेव वक्तुमुचितं, न तु प्रतियोग्यधिकर-

स्वविशिष्टेति विशेषणात् कपिसंयोगाभावधान् मेयत्वादित्यादौ संयो-
गाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य सकलेहेत्वधिकरणाऽवृत्तित्वेऽपि नाऽप्याप्तिः ।

णवृत्तित्वप्रवेशो गौरवात्, सर्वव्यभिचारिस्थलान्यत्वाभाघस्यैव प्रतियो-
ग्यवृत्तित्वनातिव्याप्यसम्भवादिति । तत्तुच्छम् । स्ववृत्तित्वविशिष्टानां
केवलान्वयिधर्माणामत्यन्ताभाघस्य यासदन्तर्गतस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वेन
सञ्ज्ञेतावसंभवापत्तेः, (१) नहि वाच्यत्वादिवृत्तित्वाविशिष्टानां वाच्यत्वादी
नामभावो वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् ।

प्राचां मते संयोगसामान्याभावसाध्यकं मेयत्वं द्रव्ये एव व्यभिचारी-
त्यतः कपिपदम् । प्रतियोगिवैयधिकरणघटितमेव साध्यव्यापकत्वमत्र
निवेशितं यथासन्निवेशे वैयर्थ्यविरहान्, अतस्तदनवच्छेदकत्वं संयोगा-
भावनिष्ठप्रतियोगित्वेऽप्यक्षतमित्याशयेन संयोगाद्यत्मकाऽभावाभिधानम्,
तदघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेशे तु गगनत्वादिविशिष्टस्य गगनाद्यभा-
वस्याभावो यावदन्तर्गत इति तस्यैव (२) हेत्वधिकरणीभूतगगनावच्छे-
देन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद्वाप्तिरतः स्वविशिष्टपदं बोध्यम्,
एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्यात्मकाभावेत्यादिपदम् (३) ।

वस्तुतः सत्तावान् द्रव्यत्वात् गुणत्ववान् रूपत्वादित्यादौ काले जन्य-

दीधितौ कपिसंयोगाभाववानिति । अत्रेयमाशङ्का । ननु बहिमान् धूमादित्या-
दावपि महानसीयबद्धिसंयोगात्मकस्य निरुक्ताभावस्य भाविभूतहेत्वाधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यविरहादेवाऽप्याप्तिसम्भवे कथं प्रसिद्धस्थलमुपेक्षितम् । न च संयो-
गाभावसाध्यकस्थले गगनवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावमादाय प्रतियोगिवैयधिकरणघटितक-
त्वेऽपि अव्याप्तिसम्भवादेव प्रसिद्धस्थल परित्यक्तमिति वाच्यम् । पर्वतीयपरमाण्वादिगृत्तित्व-
विशिष्टवाच्यत्वाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणाघटितनिरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि-
ताकस्य हेत्वधिकरणपरमाण्वावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव तत्राऽप्याप्तिसम्भ-
वादिति चेत् । अत्र केचित् । मूर्तमात्रस्यैव दिगुत्पत्तिवमते परमाणुश्रुतित्वाविशिष्टवान्यत्वा-
भावस्यापि परमाणुश्रुतित्वेनाऽत्राप्यव्याप्यसम्भवेन स्थलान्तरानुपावनमित्याहुः ।

गुणवृत्तित्वविशिष्टरूपध्वंसात्मकाभावस्य निरुक्तप्रतियोगिताकस्याऽतीतहेत्वधिकरणे
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादेव तत्राऽप्याप्तितादवस्थ्यात् । यदि चाऽभावस्य हेत्वधिकरण-

(१) हेत्वाधिकरणे विशेषणतया बर्चमानानां निरुक्तेति पाठान्तरम् ।

(२) तेनतियोग्यधिकरणवृत्तित्वप्रवेशे गौरवात्सर्वत्र व्यभिचारिस्थानान्यत्वाभावमादायप्रतियोग्यसम्भ-
वादिति पाठान्तरम् ।

(३) गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वापभावगगनावच्छेदोभयत्वात्तदत्राभावादेवविरुद्धतत्वापस्य चेति-
माठान्तरम् ।

(४) वेत्वावपपदमुपात्तामिति पाठान्तरम् ।

जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावः, जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसंगात् ।

रूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च केनापि सम्बन्धेनात्मगगनादौ नित्यरूपे चाऽवृत्तित्वाद् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तस्यैव यावदन्तर्गतस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याविरहादव्याप्तिः स्याद्यदि स्वविशिष्टपदं न स्यादिति विक् ।

ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्वविशिष्टस्य गोत्वाद्यभावस्याभावो धूमाद्यभाव एव अभावप्रतियोगिकस्य अभावाधिकरणकाभावस्याऽधिकरणस्वरूपत्वात्, तथाच धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूमाद्यभावस्यापि हेत्वधिकरणावच्छेदेनैव गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह—जलादिवृत्तिरिति । न च तादृशाभावस्य धूमाभावरूपत्वेऽपि वृत्तित्व विशेषणताविशेषण विवक्ष्यते तदा तादृशार्धसमादाय बहिमान् धूमादित्यत्रान्यान्सम्भवात् स्थलान्तरानुसरणमित्युच्यते, तदा केचिन्मतेपि परिष्कारः सम्भवतीति ध्येयम् । मैवम् : सयोगाभावसाध्यकस्थले साध्याभावमादायैवाऽव्याप्तिसम्भवेन प्रसिद्धस्थलपरित्याग इति बोध्यमिति सक्षेपः ।

नन्विति । तथाच धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति । अथ जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि यावदन्तर्गतस्यायोगोलकान्यत्वाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहादेवाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् अभावाधिकरणकस्यैवाऽभावस्याऽधिकरणस्वरूपतयाऽयोगोलकत्वादिवृत्तेर्जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावभावस्याऽयोगोलकत्वाऽनात्मकत्वात् कथं तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वखण्डनमिति चेन्न । गगनाभावभिन्न प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, यावदन्तर्गतस्य गगनाभावभेदाभावस्यापि तादात्म्येन गगनाभावरमकतया तद्वत्तेर्जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावभावस्य तदात्मकतया तत्प्रतियोगिना गोत्वाभावेन समं सामानाधिकरणात् । केचित्तु प्रतियोगिकैव्यधिकरण्याघटितकल्पानुसारेणैव एतद्ग्रन्थानुसरणात्, तत्कल्पे जातिसामान्याभावाभावमादायाऽसंभववारणयाऽभावस्य भावभिन्नत्वेन निवेशस्याऽवश्यकतया अयोगोलकान्यत्वाभावरम्युदाससम्भवात् । न चैवं षट्त्वेन जातिसामान्याभावाभावमादायाऽसंभववारणाय भावभिन्नत्वस्य पारिभाषिकार्थकरणावश्यकतयाऽयोगोलकान्यत्वाभावस्य तादृशाभावभिन्नत्वसम्भवं इति वाच्यम् । भावभिन्नत्वस्य पारिभाषिकार्थं विना परिष्कारस्य प्रागुक्तत्वात्, यथाशुनार्थभावभिन्नाभिप्रायेण एतद्ग्रन्थानुसरणाच्चेत्वाहुः ।

दधिती जलत्वाद्यभाव एवेति । जलत्वादिस्वरूपविशेषणभाव एवेत्यर्थः । न तु धूमाद्यभाव - न तु विशेषणामानात्मकधूमाद्यभावस्यैव, तथा च सर्वत्र विशेषणवति विशिष्टाभावस्य विशेषणभावस्वरूपत्वस्यैव फलप्रतया प्रकृते तादृशाभावभावभावस्य जलत्वादिरूपं विशेषणमेव प्रतियोगी न तु गोत्वाद्यभावरूपं विशेष्यमिति भावः । न च तादृश-

जलादेर्न तादृशाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमिति न प्रत्ययाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेणाऽभेदप्रसङ्गात्, उक्तक्रमेणैवाऽतिप्रसङ्गस्य चारणसंभवादिति भावः ।

ननु तथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिन्यासिः, समनियताभावानामैक्याद्धूमाभावस्य धूमत्वेन प्रमेयाभावादभिन्नस्य, अयोगोलकन्यत्वाभावाद्देव्याऽयोगोलकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेत्वाधिकरणावच्छेदेन बहुपादिभेदाद्यात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति चेत् । अत्राहुः । यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोऽभावस्तस्य स्वविशिष्टहेतुव्यधिकरणाव-

विशिष्टाभावस्य 'अधिकरण'धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि तत्प्रतियोगी धूमो गोत्वाद्यभाव इति वक्तुं शक्यमनया धूमाभावस्वरूपत्वखण्डनम् दृश्येति वाच्यम् । विशिष्टाभावस्य विशेषणभावनस्वरूपत्वे एव विशेष्याप्रातयोगिकत्वस्वीकारात्, अत एव घटाभावादिना भूतलाद्यधिकरणस्वरूपतावादिते घटादिप्रतियोगिकत्वाङ्गीकारः । ननुऽताभावस्य जलत्वाभावस्वरूपत्व जल गामिन्नद्रव्यत्वादित्यत्र "साध्याभावस्य" जलत्वाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरण्यदतिव्याप्तिरिति चेन्न । यावदन्तगतव्यभिचारस्थलभेदाभावमादायाऽदोषात् समनियताभावैक्यमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितायां यावत्त्वस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मान्वाच्छिन्नत्वस्य च निवेशस्याऽऽवश्यकतया तत एवाऽताऽतिव्याप्तिवारणात् । न चैवं तादृशानुसन्धाने तादृशरीत्या सर्वत्रैवाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात्तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वखण्डनं किमर्थमिति वाच्यम् । जलादिवृत्तिव्यतिरेक्यादिप्रत्ययस्तु वस्तुगतमनुकुर्येवोक्त इति जगदीशेनैव वक्ष्यमाणत्वादिति तु शुरुचरणाः ।

अथ तथापि धूमवान् वह्नेरित्यनाऽतिव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायां निवेशितं तावतैव गोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताया व्युत्पत्तिसम्भव इति चेन्न । अभावस्य स्वसमाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वीयप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं तत्तत्प्रतियोगिताभेदकूटस्यैव निवेश्यतया जलादिशून्यत्वविशिष्टगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताया अपि तथारथेन तद्भेदस्यापि निवेश्यतया महागौरवम्, अतो लघवाद्यत्प्रतियोगितानिरूपकभावत्वे स्वसामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वीयप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं तत्प्रतियोगिताभेदकूट एव निवेशनीयम् । इत्थं च जलवृत्तिव्यतिरेकगोत्वाभावाभावस्वरूपानुयोगिताया तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरहात्तदन्यत्वमक्षतम् । पूर्वक्षणवृत्तिव्यतिरेकधूमाभावानुयोगितायां चाऽपरक्षणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वावच्छेदव्याप्तिविरहादिति ध्येयम् ।

यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति । प्रतियोगितायां यावत्त्वनिवेशेऽनुगमस्तु । हेतुतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताव्यपन्नप्रतियोगिताकालीनहेतुतावच्छेदकत्वम्, वै० स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावीयत्व-स्वकालीनसाध्यव्यापकतावच्छेद-

-च्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् । तथाच धूमादि सामान्याभावस्य धूमनिष्ठनादशप्रतियोगिताकस्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयेण धूमादिना हेतवधिकरणवच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहाज्ञानिव्याप्तिः । न चैवं यत्समानाधिकरणा इत्यस्य ध्येयधर्ममिति वाच्यम् । आत्मत्वसा-

-कत्वोभयसम्बन्धेन व्यापकता च स्वनादात्म्य-स्वरूपकाभावविशिष्टहेतवधिकरणत्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन व्यापकता च स्वाश्रयाधिकरणत्वस्वरूपकाभावत्वोभयसम्बन्धेनेति ।

नानिव्याप्तिरिति । अथात्र बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, तथाहि हेतुसमानाधिकरणस्य बहव्यभावस्य यथा बाहुनिष्ठा प्रतियोगिता तथा कालिकमम्बन्धावच्छिन्नवह्यभावाभावनिष्ठापि प्रतियोगिता सापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकतावच्छेदिका तादृशाभावस्य बह्विस्वरूपतया स्वरूपेण साध्यवदवृत्तित्वात् । तदकल्पे स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवनिष्ठत्वस्याऽभावविशेषणत्वात्, तथाच स्वविशिष्टहेतवधिकरणत्ववच्छेदेन यावदन्तर्गततादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादिति चेत् । व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां अभावाऽवृत्तित्वस्य निवेशनीयत्वात् । न च जातिसामान्याभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वाद् भावभिन्नपदं ध्येयमिति वाच्यम् । भावभिन्नपदेनापि तादृशविशेषणलाभात् ।

केचित्तु हेतवधिकरणवृत्तित्वं स्वरूपेण विवक्षणीयानिति नाऽव्याप्तिरसम्भावना । न च भावभिन्नपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । घटत्वादिना जातिसामान्याभावाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय तत्पदस्य परिभाषिकार्थकस्याऽऽवश्यकत्वात्, मनोन्यत्वाद्यभाव इत्यादिप्रत्यस्तु आदिपदप्राधान्याऽन्यविधाभावमादाय सङ्गत इत्याहुः । अपरे तु साध्यवदवृत्तित्वावच्छेदकत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयतया उक्तप्रतियोगिताया यावदन्तर्गतत्वात् । अत एवोक्ताभावार्थकभावभिन्नदलं प्रतियोगिताया विशेषणं भवतीति चिन्त्यमिति प्राहुः ।

अथ साध्यव्यापकतावच्छेदिका यावत्यः प्रतियोगिताः कस्मिंश्चिद्भावे प्रत्येकं तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैव सामंजस्ये हेतुसमानाधिकरण्यपदस्य पुनर्विशिष्टादस्य च वैयर्थ्यमिति । न च भट्टाचार्येण एतद्वैयर्थ्यमेवेन एतत्कल्पस्य परित्यक्ततया जगदीशेनाऽपि तद्दोषेण साम्प्रदायिका इत्युक्तमिति वाच्यम् । तथासति यासमानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यमित्यादाभिधानाऽसङ्गतेरिति चेत् । मैवम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्य स्वयमेव दूषितत्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्यानुसरणीयतया जातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यापि यावदन्तर्गततया हेतवधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवः स्यादतस्तदुपात्तम् । न च तथापि भावभिन्नाभावान्विषयकतत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैवाऽसम्भववारणादुक्तदोषतादवस्थमिति वाच्यम् । भावभिन्नत्वस्याऽभावात्निततया प्रतियोगित्वांशे तस्याऽनिवेशेन यथासंभिवेशं वैयर्थ्याभावादिति ध्येयम् ।

केचित्तु यत्समानाधिकरणानाभिसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितात्वव्यापको योऽभावस्तःकालीनहेतुतावच्छेदकत्वमेव व्याप्तिः । व्यापकता च स्वविशिष्टहेतवधिकरणतात्वव्यापकत्व-स्वरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । स्वविशिष्टहेतवधिकरणतात्वव्यापकता च स्वाश्रयसामानाधिक-

मान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतिषे-
गिताकस्य आत्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकर-
ण्यविरहाद्अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वात्, जलादिवृत्तित्व
विशिष्टेत्यादिप्रन्थस्तु वस्तुगतिमनुरुध्यैवोक्तः, तेन जलादिवृत्तित्ववि-
शिष्टगोत्वाभावाभावस्य(१)धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि हेत्वधिकरणावच्छेदेन-
साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्त्याश्रयसामानाधि-
करण्यविरहादेवाऽतिव्याप्यसम्भवेऽपि नाऽसङ्गतिः ।

न च धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठ यत्प्रतियोगित्वं तदेव धूमत्वेन
प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं छाद्यवात्, न तु
तद्भिन्नं प्रतियोगित्वान्तरं गौरवात्, इत्युक्तविवक्षयाप्यप्रतीकार इति वा-
च्यम् । स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्थले प्रति-
योगिभेदेनैव भिन्नत्वादिति साम्प्रदायिकाः ।

रण्य-स्वरूपकाभाववृत्तित्योभयसम्बन्धेन । एव च यत्समानाधिकरणा इत्युक्तौ आत्म-
त्वाभावीयप्रतियोगित्वस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वाऽव्यापकत्वाद्-
व्याप्तिरतस्तदुपात्तम् । कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियाधि-
त्वस्व प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन हेत्वधिकरणतात्वाऽव्यापकत्वाद्व्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् । न
च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वादिशि सम्बन्धविधया स्वरूपकाभाववृत्तित्वनिवेशनमनुचित-
मिति वाच्यम् । स्वविशिष्टपदसार्थक्यार्थं तन्निवेशात् । अन्यथा यावत्त्वस्याऽभावविशेषण
त्वेऽपि हेत्वधिकरणताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणतावृत्तित्वनिवेशेनाऽपि सामञ्जस्ये स्वविशि-
ष्टपदवैयर्थ्यभयेन तदर्थं त्यक्त्वा हेत्वधिकरणत्वानि जावन्तीत्यादिना गुरुनारायणकरणस्थानाच्चि-
त्यादित्याहुः ।

अपरे तु यत्समानाधिकरणाभावीयसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितात्वव्यापकप्रति-
योगिताकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वं व्याप्तिरित्यभिप्रायेण तद्वलसार्थक्यं सम्पाद्यन्ति, व्याप-
कत्वन्तु स्वतादात्म्य-हेत्वधिकरणताव्यापकत्वाश्रयाधिकरणतावृत्तयभावीयत्वोभयसम्बन्धेन ।
न च संतर्गतपदकाऽभावीयत्वमनिवेश्य अभावकालीनत्वनिवेशे यत्समानाधिकरण्यदलस्य
व्यर्थता स्यादिति वाच्यम् । एतदस्वरसेनैव वस्तुतस्तु इत्यादिप्रन्थावतारादिति । नन्वेवम-
पि धूमवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य योऽभावस्तस्य धूमाभावस्वरूपतायामविवादात् गौरवा-
भावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्त्वाद् धूमवान् बडेरित्यादावतिव्याप्तितादवस्थम् ।
अतः साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितायां यावत्त्वनिवेशे आवश्यकः, एवं च जलवृ-
त्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि यावदन्तर्गतधूमनिष्ठप्रतियोगिताश्रय-
सामानाधिकरण्यविरहेणाऽतिव्याप्तिविरहात्, जलादिवृत्तित्वविशिष्टयुक्तप्रन्थासङ्गतिरित्यत
आह-जलादिवृत्तित्वविशिष्ट इत्यादिप्रन्थस्त्विति ।

(१) तादृशाभावस्येति पाठान्तरम् ।

वस्तुतस्तु साध्यव्यापकतावच्छेदकस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृश-
प्रतियोगितानिरूपकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियो-
गित्वाश्रयसमानाधिकरण इत्येव वक्तव्यम्, तथाच धूमादिनामान्यामा-
पानतिरोक्तया तदीयं प्रमेयसामान्यनिष्ठं प्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधूम-
त्वादिधर्मेणाऽवच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यमु-
पादायाऽतिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्यामः ।

यत्तु समनियताभावैक्यमते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं
येन येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तैः प्रत्येकं प्रतियोगिसामानाधिकर-

वस्तुतस्त्यति । तादृशेति । स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वर्थः । अथ प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्यघटकप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वानवच्छेदेन तादृशप्रतियो-
गित्वाश्रयसम्भवे साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया तन्निवेशनमफलमिति चेन्न । वक्षि-
मान् धूमादित्यादावव्याप्यापत्तेः । यावदभावान्तर्गतस्य व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिता-
कस्य तद्वह्निस्त्वेन वह्निमद्भूत्वभावात्मकस्य तद्वह्नीयभावस्य, एव महानसीयत्वेन वह्नीयभाव एव
महानसीयवह्नीयभावस्तस्य च स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयत्तद्वह्नीयदिनिष्ठं प्रतियोगित्वं तदा-
श्रयसामानाधिकरण्यविरहाद्, अत उभयदिशि नात्रवेश इति ध्येयम् ।

इति युक्तमुत्पश्याम इति । अत्रेयमाशङ्का । स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवे-
शेन धूमाभावादभिन्नस्य धूमत्वे प्रमेयसामान्याभावस्य प्रतियोगितामादायाऽतिव्याप्तिवार-
णेऽपि धूमाभावादभिन्नस्य धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना-
या गोत्वाद्यभावादिप्रतियोगिता तदाश्रयसामानाधिकरण्यमादायाऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, स्वन्यु-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मभिन्नधर्मनिष्ठावच्छेदकताकृत्यार्थकतया धूमव-
द्वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि धारणसम्भवाच्च । न च स्वन्यूनवृत्ति-
धर्मनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपकत्वमेव तदर्थं इति वाच्यम् । तथापि धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वा-
भावस्य यावदन्तर्गतस्य वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताया, स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वात् । न च
स्वन्यूनवृत्तिर्षं न स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं,
किन्तु स्वश्रयवक्षिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वमेव, तथाचो-
क्तगोत्वाभावादिप्रतियोगितायां स्वाश्रयवक्षिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद् धूमवद्वृत्तित्ववि-
शिष्टगोत्वाद्यभावत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं तन्निरूपकतावच्छेदकतादृशविशिष्टगोत्वाभावत्वाव-
च्छिन्नत्वस्य सत्त्वेन स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविरहात्प्रतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गगन-
त्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावविनिर्माणेण सद्भेदुमात्रे एव
लक्षणगमनसम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिधेत्यादिप्रन्यानुत्थितप्रसङ्ग इत्युत्तरप्रन्याविरोधापत्ते गग-
नत्वविशिष्टवाच्यत्वाभावात्प्रतियोगिताया उक्तरोत्या स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविरहात्,
गगनवाच्यत्वोभयाभावमादाय कथंचित्क्षणान्तरस्यावतारमन्भवेऽपि धूमाद्यभावादिभिन्नस्य
द्रव्यत्वत्वेन धूमादिमद्भूत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य अयोगोलकभेदाभावादिभिन्नस्य अयोगो-
लकभेदगगनाभावान्यतरत्वेन तादृशोभयाभावस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्न महत्त्वस्य

यं विवक्षितं, तथाच व्यभिचारिभावे एव यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तद् यत्वस्य स्वात्मकस्वरूपसम्बन्धेनापि साध्यव्यापकत्वात्, तदभावस्य च ईत्वाधिकरणावच्छेदेन तादृशान्यत्वस्यरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्याभावात्प्रतिव्याप्तिः, अत एव विषयितासम्बन्धस्य व्यापकता घटकत्वेऽपि नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः, नित्यज्ञानत्वाभावस्य व्यापकताघटकीभूतेन समवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति मतम् । तन्मुच्छम् । घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव

नाभावनिष्ठप्रतियोगित्वं तदाश्रयसामानाधिकरण्यमादायाऽतिव्याप्तेर्दुर्वात्वाच्च इति । तत्र । एतः कल्पेऽपि यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वजगद्गुताभ्यन्तरोभयाभावस्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविषयतादेवाऽतिव्याप्त्यभावात् । गयनाभावादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नवद्वृत्तित्वजगद्गुताभिन्नत्वोभयस्यैव सत्त्वे न तदाश्रयसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि खल्यभावात् । धूमत्वेन प्रमेयसामान्याभावप्रतियोगिताव्यावर्तनायैव स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य सार्थक्यामात । केचित्तु यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वाश्रयसामानाधिकरण्यजगद्गुताभिन्नत्वोभयाभावस्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यनिवेशेनैव तावदौपचारणसम्भवात् अवच्छेदकपर्यन्तानुधावनमनुचितम्, धूमाद्यभावाद्भिन्नधूमनियसंयोगसम्बन्धेन द्वयसामान्याभावप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमादायाऽतिव्याप्तिवर्णनाय स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वदलसार्थक्यमिति प्राहुः । तच्चिच्छन्त्यम् ।

केचित्तु धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य धूमाभावे एव पर्यवसानात् तत्प्रतियोगित्वमपि धूमे एव स्वीक्रियेत अतो न गोत्वाभावादिनिष्ठप्रतियोगित्वमादायाऽतिव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तित्वे स्वसामानाधिकरण्यत्वे सति स्वाश्रयवशिष्टप्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमतो धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नताभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि तदीयधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादायैव धूमवान् बद्धेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूमवद्वृत्तिवशिष्टगोत्वाभावस्य गोत्वाभावादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशन्यूनवृत्तिवात्, अत एव विशिष्टाभावमपह्नीय वाच्यत्वगमनोभयाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिर्निर्वेण लक्षणगमनं द्वितयिलक्षणानुसरणे बीजत्वेन दर्शितमिति । न च तथापि गोत्वाभावत्वेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य प्रमेयत्वेन धूमधूमान्यप्रमेयोभयाभावस्य च धूमाभावावर्तनरेकितया तस्य निरुक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नाया प्रतियोगिता तदाश्रयसामानाधिकरण्यमादातिव्याप्तेर्दुर्वात्वेति वाच्यम् । निरुक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावाऽऽवृत्तित्वेनाऽपि विषयणीयत्वात् । हास्तस्य च स्वरूपकत्व—स्वाश्रयवृत्तित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वपदेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताया विवक्षणात् कोपि दोषः । वै स्वतादात्म्य—स्वविशिष्टधर्मानवच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठवच्छेदकताकप्रतियोगिताकमेदवत्त्व—स्वकालानाऽभाववृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वानि

घटत्वादिनां अथापिण्डान्यत्वाभावस्वरूपतया तस्य च व्यापकताघट-
केनाऽप्यपिण्डान्यत्वादिनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन यावच्छेत्वाधिकरणे प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यविरहादेव धूमवान् वन्द्हेरित्यादावार्थव्याप्तिविरहात्,
यावन्त इत्यस्य स्वविशिष्ट इत्यस्य यत्सामानाधिकरणा इत्यस्य च व्यर्थ-
तापातादिति दिक् ।

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि सर्वत्र सङ्गतौ गगन-
वाच्यत्वोभयाभाव—गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावमादरशेकलक्षणस-
मन्वयसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलावतारानुपपत्तिः । न च वैशि-
ष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिता-
या विशेषणीयत्वान्नैवमिति वाच्यम् । व्यभिचाराऽवारकत्वेन तादृशवि-

ष्टावच्छेदकतावप्रतियोगिताकमेवस्वैतन्नित्यसम्बन्धेन । धर्म स्वैव स्वसामानाधिकरण्य-
स्वाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । ससर्गघटकश्रुतित्वं च स्वविरूपकत्व-
स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवृत्तित्त्वोभयसम्बन्धेनोते ।

केचित्तु स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं स्वावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणस्वाश्रयाधिकरणकं
यत्तदन्यत्वं विवक्षणीयम्, तथाच धूमत्वेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगित्वाश्रयाधिकरणं यद्यो-
गोलकादि तदेव स्वानवच्छिन्नानाधिकरणमपि भवति स्वपदेन धूमत्वेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगि-
त्वस्य धर्तुं शक्यत्वात्, तदन्यत्वं केवलधूमभावप्रतियोगितायामेव तत्प्रतियोगितानादाय
नतिव्याप्तिः, एवं स्वपदेन धूमवद्वृत्तिवविशिष्टवाच्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया धर्तुं शक्यतया
नातिव्याप्तिः । बाह्यमान् धूमदित्यादी तु इन्धनत्वेन बह्वयभावो लक्षणघटकः स्वपदेन घटत्वेन
बह्वयभावप्रतियोगिताया धर्तुं शक्यत्वात् । न च तस्यापि वाच्यत्वत्वेन धूमवद्वृत्तिवविशिष्ट
वाच्यत्वाभावादेः धूमाभावागतिरेकितया तस्य निरुक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना वाच्यत्वा-
वच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदाश्रयसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वतमानाधि-
करणस्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नवद्वृत्त्यभावीया या प्रतियोगिता तदन्यत्वेत्येकप्रति-
योगितार्या विशेषणीयत्वात्, तथाच वाच्यत्वगगनोभयाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवे-
त्तकमन्यविरोध इत्यतो द्वितीयलक्षणावतार इति श्रुतुः ।

मूलावतारानुपपत्तिरिति । नन्वत्र धूमवत् नग्नेरेत्यत्राऽतिव्याप्तिवारणाय स्व-
न्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायामवश्यं निवेदनीयं, तच्च स्वतमानाधिकरणत्वे गति-
स्वाश्रयसामानाधिकरण्यापन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वमेव वाच्यम्, न तु
भेदघटितम्, तथाच वाच्यत्वगगनोभयत्वे स्वतमानाधिकरणत्वम्, एवं स्वाश्रयाधिकरणे
वाच्यत्वगगनोभयं नास्तीत्यभावप्रसक्तया तदवच्छेदकत्वस्योक्तोभयत्वे च सत्त्वेन तदनव-
च्छिन्नावशोक्तोभयाभावीयप्रतियोगितार्या, विरहात्तद्यमयं कल्पः परिरक्त इति । तदप्य-
स्वविशिष्टान्या या प्रतियोगिता तदाश्रयसामानाधिकरण्यमेव वृणोते । रूपवै० स्वावच्छि० ।
प्राणुयोगिताकार्यासिद्धावच्छेदकताकथं—स्वाश्रयसामानाधिकरण्य—स्वावच्छिन्नानुयोगिताकथं
यासिद्धावच्छेदकताप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वेत्प्रतियोग्यसम्बन्धेन इति चेत् । गुरपमेव

यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत् ।

शेषणस्य व्यर्थत्वात्, अन्यथा व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकालिनत्वेन
हेतुत्वं विशिष्य प्रत्यावतारणं कुतो न समर्थयेदतो लक्षणान्तरमाह—
यत्समानाधिकरणानामिति ।

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते घटत्वावच्छिन्नघटनिष्प्रतियोगितावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं घटत्वे एव स्वीकरणीयम्, तथाच साध्यव्यापकतावच्छेदिका या घटत्वाव-
च्छिन्नघटनिष्ठा प्रतियोगिता तन्निरूपकाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावात् बहिमान्
धूमादित्यादौ अर्थातिभयेनैव तल्लक्षणं परित्यक्तमिति ध्येयम् ।

द्विधितौ यत्समानाधिकरणानामिति । पृष्ठयन्तत्रयममभिव्याहारेणाऽभावत्वं
धर्मितावच्छेदकीकृत्य यत्समानाधिकरण्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वयोरन्वयः, यत्समानाधिकरण्यतादृशप्रतियोगिताकत्वाऽभावत्वैतन्नित्यधर्माणां धर्मिता-
वच्छेदकीकृत्य यावत्त्वस्याऽन्वयः । यावत्त्वं चाऽनुयोगितावच्छेदकव्यापकत्वरूपं तस्य प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् ।

अथात्र प्रथमरीतिं परित्यज्य कथं पृष्ठयन्तत्वेन निवेश इति चेन्न । प्रतियोगिसमा-
नाधिकरणतादृशाऽभावे किं हेतुसामानाधिकरण्यं विधीयते, हेतुसमानाधिकरणतादृशाभा-
वे वा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विधीयते, इति सन्देहनिरासार्थं पृष्ठय-
न्तत्वेन निवेश इति । इष्टापत्तौ समानवचनस्थले उद्देश्यविधेयभावस्याऽनन्वत्वात्प्रतियो-
ग्यममानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाऽभावा यत्समानाधिकरणा इत्यपि वक्तुं शक्यते “अत्र
पृष्ठयन्ततयाऽनुपादाने सर्वेषां यत्समानाधिकरणादीनां प्रथमान्ततया अभावत्वं धर्मिताव-
च्छेदकीकृत्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यतादृशप्रतियोगिताकत्वयोरन्वयः,
तादृशप्रतियोगिताकत्वात्तादृशसामानाधिकरण्याऽभावत्वैतन्नित्यधर्माणां धर्मितावच्छेदकीकृत्य
यावत्त्वस्याऽन्वयः । नच व्यापकत्वरूपं तस्य हेतुसामानाधिकरण्यप्रथमान्तार्थेऽन्वयः” त-
थाव धूमवान् बह्वेदित्यादौ व्यभिचारिणि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणतादृ-
शरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाविशिष्टाभावत्वव्यापकत्वस्य हेतुसमानाधिकरणभावे सत्त्वाव-
तिव्याप्यापत्तेः । पृष्ठयन्ततया निर्देशे तु तस्य प्रथमान्तत्वाभावात्तन्मुख्यविशेष्यकबोधानुदये-
न प्रथमान्तस्यैव विधेयतया नोक्षापत्तिरिति (१) ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावस्य
त्वेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिति कत्वादरे रूपवच्छिन्नत्वा-

(१) केचित्तु अत्र यत्समानाधिकरणाधिकता यावन्तेऽभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकर-
णास्तत्रमित्युक्तौ विवक्षणीयत्वेन विकल्पव्यापकत्वेनेत्येव सामानाधिकरण्यपदावैकदेशे सामानाधिकरण्येऽन्व-
यात्तत्रैव पृष्ठयन्ततथोक्तिरित्याहुः ।

वह्निमान् धूमात्, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः, साध्यव्यापक-
प्रतियोगिकानां जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-गुणत्वविशिष्टसत्ताद्यभावानां
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशि-
ष्टद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादत उक्तम् व्यापकतावच्छेदक-

नुपादाने जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राऽव्याप्तिविरहाद्
सत्तावानिति । न च तथापि वह्निघटोभयाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्रैवाऽव्याप्ति-
सम्भवे स्थलान्तराऽनुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वस्य व्यापकता,
वच्छेदकप्रतियोगितायां निवेशनयित्वात्, वह्निघटोभयाभावीयप्रतियोगितायां घटादिसाध्या-
रणतया साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविरहात् । न च तार्कताणोर्भयाभावीयप्रतियोगितायां
साध्यतावच्छेदकवह्निव्याप्यत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः सत्त्वात् तादृशप्रतियो-
गिताकाभावनादाय पुनरपि तत्रैवाऽव्याप्तिताद्वस्थ्यादिति वाच्यम् । व्यासम्भृतिधर्मन
वच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतियोगितायां निवक्षणात्, तादृशाभावीयप्रतियोगितायां व्यासज्यष्ट-
तिधर्मावच्छिन्नत्वादतो विशिष्टभावोति ।

केचित्तु अत्र द्रव्यत्व द्रव्येतराऽसम्भवेतमानं, अपाच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वस्याऽपि सत्त्वात्, तादृशाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाऽप्यसम्भवात् । संयोगेन सा-
ध्यतास्थलेऽव्याप्तिमुक्त्वा समवायसम्बन्धेन साध्यतास्थलेऽव्याप्तिनाह गुणत्वविशि-
ष्टेतीत्याहुः ।

अव्याप्तिरिति । अथ रूपावच्छिन्नत्वाऽनुपादाने इदत्वादिविशिष्टवाच्यत्वादाभावमा-
दायाऽसम्भवस्यैव सम्भवादव्याप्त्यभिधानमनुचितमिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यव्यापकत्वोत्पादिकत्वादेर कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ अभावमात्रस्य साध्यता-
वच्छेदककालिकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन लक्षणसम-
न्वयात् । यत्तु ईश्वरेच्छाविषयत्वरूपस्य वाच्यत्वस्य विषयभेदेन नानात्वे घटवृत्तित्वावेदि-
ष्टवाच्यत्वाभावस्य व्यापकत्वविरहाद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावमादाय वाच्यं ज्ञेय-
त्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयेनाऽसम्भवविरहात् । न च घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य ल-
क्षणाऽपटक्त्वेऽपि घटवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभावस्य यावदन्तर्गततया तमादायैवाऽसम्भ-
वसम्भवेऽव्याप्तिदानमनुचितमिति वाच्यम् । अधिकरणभेदेनाऽभावभेदात् घटवृत्तित्वावे-
शिष्टगगनाभावाभावस्यापि व्यापकत्वविरहात् । केचित्तु यत्प्रयुक्तः सभयाभावो विशिष्टभा-
वश्च वर्तते तत्प्रतियोगित्वे तस्यैत मते घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वात् प्रतियोगित्वस्य घट-
वृत्तित्वविशिष्टे गगनव च्यत्वोभयाभावप्रतियोगित्वस्य गगने स्वीकर्णीयतया घटवृत्तित्वात्
शिष्टवाच्यत्वाभावस्य गगनवाच्यत्वोभयाभावस्य लक्षणाऽपटक्त्वात् वाच्यं ज्ञेयत्वादि-
न्यत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावमादाय लक्षणसमन्वयात् । न च जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्य-
त्वाभावप्रतियोगित्वं जलवृत्तित्वधर्मोत्पाद्यं स्वीकार्यं तावता जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमा-
दायाऽव्याप्तिविरहात्, गुणवृत्तित्वविशिष्टसत्तामायप्रतियोगित्वं गुणवृत्तित्वधर्मोत्पाद्यं स्वीकार्यं
गुणवृत्तित्वधर्मोत्पादात्तात्सामानो न पुनादौ तिष्ठेत् तादृशाभावस्य लक्षणापटक्त्वात् तमादा-

रूपावच्छिन्नेति । तथाच जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छे-
दकत्वाददोषः ।

याऽव्याप्त्यभिधानं न युक्तमिति वाच्यम् । पर्वतान्यत्वाविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादाय बहिमान्
धुमादित्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावमादाय सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तेः, नहि ता-
दृशामावप्रतियोगित्वं पर्वतान्यत्ववैशिष्ट्ये गुणादौ पर्वतान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वं नास्तीति प्र-
तीत्यनुपपत्तेः द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावंप्रतियोगित्वं नहि द्रव्यान्यत्ववैशिष्ट्ये जातौ तादृ-
शामावप्रतीत्यनुपपत्तेरित्याहुः ।

अपरं तु अव्याप्तिपदेनाऽसम्भव एव विनाशित इति प्राहुः । जलत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वा-
वच्छिन्नसामानाधिकरणप्रामावावदिति । अत्रयमाशङ्का । जलवृत्तिवैशिष्ट्यद्रव्यत्वभावप्रति-
योगितावच्छेदकीभूतशुद्धद्रव्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य तादृशभावे सत्त्वात्कथमव्याप्ति
रिति चेत् । धूमवान् बहोरित्यादौ धुनाभावस्य अव्याप्यवृत्तिवप्रयुक्तलक्षणापटकतया अयो-
गोलकान्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतशुद्धमेदत्वावाच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेनाऽतिव्या-
प्त्या प्रतियोगितावच्छेदकस्य न्यूनवारकपर्याप्तिसिद्धेशस्याऽऽवश्यकतया जलवृत्तवैशिष्ट्यद्रव्य-
त्वाभावस्य न्यूनवारकपर्याप्तिसहितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहेणाऽव्याप्ति-
सिद्धादवस्थ्यात् । न च तत्राऽयोगोलकभेदरूपतद्यक्त्यभावस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस-
म्बन्धनाऽयोगोलकत्ववदभावस्य च यावदन्तर्गततया तत्रप्रतियोगितावच्छेदकीभूततत्त्ववृत्ति-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहेणाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् न्यूनवारकपर्याप्तिसिद्धेश्चाऽसम्भ-
वादिति वाच्यम् । समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्येन एतदभावस्य स्वनि-
रूपितायोगोलकभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतशुद्धभेदत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस-
त्त्वेनाऽतिव्याप्तिसिद्धादवस्थ्यात् न्यूनवारकपर्याप्तिसिद्धेश्चाऽऽवश्यकत्वात् । तथा च यावदभावाव-
प्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकताकाधिकरणतावृत्तित्वं पर्यवसितार्थः । वै० स्वावच्छेदकतात्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । न च समनियतनानाधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्येन बह्वधभावीयबहिरूपानिष्ठयावत्त्वं इत्यादिसमनियतनानाधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वाऽप्रसिद्धेः बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः बहिक्त्वावच्छिन्ननिरूप-
कतायास्तादृशानुयोगितावच्छेदकबहिक्त्वबह्वीयरूपवह्निनिष्ठयावत्त्वेतत्समुदायत्वाऽवृत्तित्वादिति वा-
च्यम् । समनियतत्वस्वावच्छेदकनस्वावाच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूप-
वृत्तिव्यान्यतरसम्बन्धेन निरूपकतायां प्रतियोगितावैशिष्ट्यस्य विवक्षणात् । बहिक्त्वावच्छिन्न-
निरूपकताया बह्वधभावीयप्रतियोगितावच्छेदकयतरूपवृत्तित्वविरहेणापि समनियतत्वसत्त्वात्
लक्षणसम्बन्धादिति । न च समनियतत्वनिवेशेनैव साम्प्रत्ये तादृशरूपवृत्तिनिवेशो निष्प्र-
योजनक इति वाच्यम् । बह्वित्त्वेन घटाभावावप्रतियोगितावैशिष्ट्यस्य बहिक्त्वावच्छिन्ननिरूप-
कतायामसत्त्वेन बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः । एवं च जलवृत्तिवैशिष्ट्यद्रव्यत्वाभा-
वीयप्रतियोगितावैशिष्ट्यस्य शुद्धद्रव्यत्वत्वावच्छिन्ननिरूपकतायां सत्त्वात्तमादायाऽव्याप्तिसिद्धि-
रहेऽपि वाच्यत्वनिष्ठाधेयतासम्बन्धेन जलवच्छिन्नाभावमादाय बहिमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तिवारणाय रूपावच्छिन्नभावशेषणस्य सार्थकमिति हृदयम् ।

यत्तु(१)साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य घटत्वेन बह्व्यभावस्य यावद्धेतव्य-

अथ रूपावच्छिन्नत्वदानेऽपि साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमूत्रद्वयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकञ्जलुगुत्तित्वविशिष्टद्वयव्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणविरहा-
दव्याप्तितादवस्थामिति चेन्न । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावपदेन सा-
ध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतावाचावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याय्यनुयोगितावच्छेदकरूप-
प्रतियोगिताकाभावपर्यन्तविवक्षणात् । साहशानुयोगितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नत्वत्वावच्छे-
दिरुक्ताभावस्य लक्षणाघटत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसम्बन्धसम्भवात् ।
न च साध्यवति पर्वते वहित्वेन घटाभावस्य वाच्यत्वत्वेन घटाभावस्य च वर्तमानतया व-
त्त्ववाच्यत्वादाौ साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नऽमा-
वाऽप्रतिबद्धा सर्वत्राऽसम्भवः स्यादिति वाच्यम् । साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताविशिष्टप्र-
तियोगिताकाभावनिवेशात् । वै० स्वविशिष्टरूपवृत्तित्वसम्बन्धेन । स्ववै० स्वावच्छेदकता-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याय्यनुयोगितावच्छेदकत्वविरहितरूपितानुयोगिताविरहितरूपवत्त्वा-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याय्यनुयोगितावच्छेदकत्ववैतदुभयसम्बन्धेन । रूपवृत्तित्वं च प्रति-
योगितायां स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याय्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । तथा च वृत्ति-
त्वेन घटाभावस्य साध्यवच्छिन्नत्वेऽपि तद्व्यतिरिक्तप्रतियोगिताविशिष्टरूपऽप्रतियोगिता साहस्यप्रतिब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याय्यनुयोगितावच्छेदकत्ववैतदुभयसम्बन्धेन ।

अथवा साध्यवच्छिन्ने यः प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावस्तप्रतियोगितालवच्छे-
दकरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमि-
ति निवेशात् , वहित्वेन घटाभावस्य प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकत्वविरहेण साध्यवच्छि-
न्नत्वविरहात् । साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकघटाभावप्रतियोगितालव-
च्छेदकवहित्वेन घटाभावमादाय लक्षणसम्बन्धः । वै० स्वविशिष्टरूपवृत्तित्वसम्बन्धेन । स्ववै०
उक्तोभयसम्बन्धेन । वृत्तित्वमपि पूर्ववद् ।

परेषु प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकाभावे एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वावच्छि-
न्नाभावविरयनेन विवक्षितः । वै० स्वतादात्म्य-स्वमिश्रित्या वा साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिता ता-
द्विशिष्टरूपवदन्यावांभयसम्बन्धेन । स्ववै० स्वावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकरूपवृत्तित्वं — स्वावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कपर्याय्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । रूपवृत्तित्वं च स्वविद्यमानसम्बन्धेन ।
प्रतियोगितावै० रूपे स्वावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याय्यनुयोगितावच्छेदकत्व-
विरहितरूपकानुयोगितानिरुपितरूपकतावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याय्यनुयोगिता-
वच्छेदकरूपवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन । रूपवृत्तित्वं च स्वावच्छेदकतावच्छिन्नत्वविरयनेन ।
विशेषसम्बन्धावच्छिन्नतावच्छेदकतावच्छिन्नत्वविरयनेन ।

यद्विचिन्ति । घटत्वेन बह्व्यभावस्यैव घटित्वेन घटाभावात्तदिति । अनुत्तर-

(१) साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्ववैतदुभयसम्बन्धेन ।

करणे घटत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावाद् व्यापकतावच्छेदकेरूपा-
वच्छिन्नेति । तदत्यन्तमसत् । घटत्वेन वन्ध्यभावस्यैव वन्दिहत्वेन घटाभाव-
तया तस्यापि यावद्धेतुमति म्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्दिहत्वावच्छि-
न्नसामानाधिकरणत्वात् ।

पि समनियताभावानामैक्ये जलवृत्तिवद्विशिष्टाव्यवस्थाभावस्य जलवद्रव्यम्बान्यतरत्वेन तदु-
भयाभावस्वरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकाऽन्यतरत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादव्याप्तिविर-
हेण रूपावच्छिन्नस्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न । एवं सति धूमवाद् वडेरित्यादौ बहिर्धूमान्य-
तरत्वेन तदुभयाभावस्य धूमाभावस्वरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकाऽन्यतरत्वावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यात्तद्वारणाय अभावाऽनवच्छिन्नत्वादिकं वा चरमावशेषणं वा प्रतियोगितायां
निवेश्य तद्वारणेऽव्याप्तिसङ्गतिरिति ध्येयम् । ननु तथापि द्रव्यान्धाऽपमवेतत्वेन हदान्यास-
मवेताऽभावस्य हृदशक्तित्वाविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावरूपतया निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यात्तादृशाभावमादायाऽपि बह्विमान् धूमादित्यादौ नाऽव्याप्तिरिति तदशक्यत्वात्
च्छिन्नत्वदलेनेति चेन्न । यादृशप्रतियोगिताकाभावे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यजगद्गोतेभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया लक्षणाऽटकत्वेन द्रव्यान्धाऽपमवे-
तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाऽघटकतयाऽव्याप्तितादवस्थ्यादिति ।

अथैवमपि यत्तुप्रन्यां यदि समनियताभावैक्यमताभिप्रायकः तदा “तदत्यन्तमसत्”
इत्यादिप्रन्याऽपमज्ञातेः, समनियताभावानामैक्यतया घटत्वेन वन्ध्यभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येऽपि समनियताभावानामैक्यमते घटत्वेन वन्ध्यभावमादा-
याऽव्याप्त्या रूपावच्छिन्नत्वस्य व्यावृत्तिमम्भवे, यत्तुप्रन्यखण्डनाऽपमभवादिति चेन्न । समनि-
यताभावानामैक्यमतेनैव यावत्स्वनिवेशाऽभिप्रायकतया घटत्वेन वन्ध्यभावमादायाऽव्याप्त्या
रूपावच्छिन्नत्वस्य व्यावृत्तिदानं यत्तेऽभिप्रेतं तदत्यन्तमसदित्वादिना जगदशेन खण्डितम्
प्रतियोगितायां यावत्त्वस्य दृपितत्वेन अभावे यावत्त्वस्याऽवश्यकतया समनियताभावानामैक्ये
घटत्वेन वन्ध्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवन्दिहत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वात्तमा-
दायाऽव्याप्तिवारणाद् रूपावच्छिन्नत्वव्यावृत्तिदानाऽप्रसङ्गेरिति तु विभावनीयम् ।

अथ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकथावद्भावे स्वनिरूपितप्रतियो-
गिताश्रयसामानाधिकरण्यमित्युक्त्यैव सामंजस्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपर्यन्त निष्क-
लम्, न च वन्दिमानू धूमादित्यादौ तादृशरूपस्य वन्दिहत्वादेस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकामा-
धीत्यप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरिति वाच्यम् । समनियताभावानामैक्यत-
या वन्दिहत्वेन घटाभावस्य स्वनिरूपितवन्दिहनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यसत्त्वात्तद-
णसमन्वयादिति चेन्न । धूमाभावस्य स्वनिरूपितप्रतियोगित्वेन, श्रयनिष्ठप्रमेयत्वावच्छिन्ननिरूपकता-
काधिकरण्यात्तदवच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया यत्र वन्देर्विक्रयितामम्बन्धेन साध्यता वन्दिवियसक-
ज्ञानत्वं हेतुस्तत्र विशिष्टहेत्वधिकरणे विषयितासम्बन्धेन बहुशभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्ननिरूपक-
ताकाधिकरण्यात्तदवच्छिन्नत्वव्याप्यपत्तेः । न च समनियतभावानामैक्यत्वात् विषयितासम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकवरह्यभावस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वाभावस्यैव्येन

स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वाभावस्यैक्येन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतद्विषय
तियोगित्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावद्दृष्टित्वसत्त्वेन तत्र लक्ष्यसम्बन्धः सम्भवतीति ।
तथासति धूमाभावस्य समनियतवन्द्ध्युमोभयाभावीयप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यसत्त्वेन
धूमवान् वन्देहिरत्यादावतिव्याप्यापत्तेः । न च यावदन्तर्गततयाऽयोगोलङ्घन्यत्वाभावस्य त-
दीयायोगोलङ्घन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यविरहात्प्रतियोगितासिद्धिरिति वाच्यम् ।
तस्यापि अयोगोलङ्घनेदवाच्यत्वोभयाभावेन सह समनयत्येन वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रय-
सामानाधिकरण्यसत्त्वात् । न च प्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविरहात्तत्राति-
व्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । प्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्दृष्टि-
त्वजगद्वृत्तिभिन्नत्वोभयाभावद्वयरूपव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वस्य स्वावश्यकतया स्वन्यूनवृत्तिध-
र्मानवच्छिन्नत्वनिवेशस्य प्रयोजनविरहात् तदीयप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्न-
त्वविरहेऽपि उक्तव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वसत्त्वेन तदीयप्रतियोगितामादायाऽतिव्याप्तेर्दुर्धारात्वाद्
समनियताभावानामनैक्यमते वाहेत्वेन घटाभावस्य स्वनिरूपितप्रतियोगिताश्रयसामानाधि-
रण्यविरहादसम्भवापत्तेरिति दिक् ।

कोचित्तु अथ हेत्वाधिकरणाऽवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यामिरे-
व कश्चनोक्तं किमवच्छेदकत्वोपादानेन । न च निपयितया घटस्य साध्यताया घटत्वेन घट-
विषयकतद्ज्ञानत्वस्य हेतुतायां विषयितासम्बन्धेन घटाभावस्य यावदन्तर्गततया तदीयप्रति-
योगित्वावच्छिन्नधिकरणत्वस्य तज्ज्ञानेऽसत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । विषयितासम्बन्धेन
घटाधिकरणत्वाभावात्मकतया प्रतियोगितावच्छेदकभूतस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यादव्याप्तिविरहात् । न च धूमवान्, वन्देहिरत्यादी धूमाभावस्य धूमत्वेन प्रमेयाभाव-
तया तादृशप्रतियोगितामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । धूमाभावस्य धूमोभयस्येनेन
प्रमेयाभाक्तया प्रकृतपक्षेऽप्यतिव्याप्तिवारणाय याप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यजगद्वृत्तिभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिता विशेषणीया । तथाप्र पक्षे-
ऽप्यवच्छेदकमपहाय तादृशोभयाभावनिवेशे धूमत्वेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगितायाः लक्षणा-
घटकत्वादतिव्याप्यसम्भवात् । नापि वक्षित्वेन तद्यत्त्वभावमादाय तादृशव्याप्यवृत्तितानि-
रूपकतावच्छिन्नावच्छिन्नप्रतियोगित्वाश्रयसामानाधिकरण्यस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेनाऽसत्त्वा-
दव्याप्तिः कथितरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि तादृशोभयाभावघटितत्वस्य विवशणीयत्वात् ।
मैवम् । प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगितास्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदविशिष्टभेदकालीनहेतु-
तावच्छेदकवत्त्वमित्येव निष्कृष्टार्थः । अत्र प्रतियोगितात्वं । स्वतादात्म्यस्वसामानाधिकरण-
त्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयभावीयत्वोभयसम्बन्धेन । भेदत्वं । स्वतादात्म्य-हेत्वधिक-
रणवृत्तिस्वाश्रयसाध्यव्याप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायानिरूपकः साध्यकूटत्वसम्ब-
न्धेन । कूटत्वात् च स्वनिरूपितत्व स्वविशिष्टहेत्वधिकरणताभ्याप्यकारिभ्रणतानिरूपितनिर-
पकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । स्वत्वं । प्रतियोगितावृत्तिरवसम्बन्धेन । यगिन-
सम्बन्धान्तर्गतलक्षणाकावच्छेदकत्वार्थः साऽवच्छेदकत्वानुपादाने धूमाश्रयस्य धूमत्वेन ।
प्रमेयाभावात्मकत्वावृत्तितानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । भेदत्वं । समानकालीनत्वसम्बन्धेनेति प्रदु-
रिति शङ्के ॥ ।

प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः ।

ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एव । शेषं दर्शितादिशा-
ऽवसेयमत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ।

समवायित्वस्य वाच्यत्वव्यापकतानवच्छेदकत्वादाह—ज्ञेयत्वत्वादिनेति ।
शेषमित्यादि । येन सम्बन्धेन हेतुस्तेन सम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहे-
त्वधिकरणवृत्तित्वमभावे ग्राह्यम्, तेनाऽयपात्मा ज्ञानाद् घटान्यत्वे सति आ-
त्मघटसंयोगाद्वेत्यादौ आत्मत्वसामान्याभावस्याऽतथात्वेऽपि नाऽव्याप्तिः,
एवं येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
स्यप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यं बोध्यम्, अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वेऽपि
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भ-
वात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः. न वा जलत्वादेः समवा-
येन महाकालत्वादावतिव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यं च स्वाविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बाध्यम्, तेन द्रव्य स-
त्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य काले हेतुमति प्रतियोगिसामानाधिकरण-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

इदन्वधातव्यम् । साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-
नाऽनवच्छेदकरूपमेव व्यापकतावच्छेदकत्वमत्र प्रवेक्ष्यम्, न तु प्रति-
योगिवैयधिकरण्यघटितम्, तथा सति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाऽस-
त्त्वेऽपि सर्वे प्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयतासामान्याभावमा-
दायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुप-
पत्तेः, जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्य तादृशज्ञानदशायामेव सत्त्वेन तादृशज्ञान-
विषयत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वात् । एव चात्र स्वाविशिष्टपदं न क्वपि
संयोगाद्यात्मकं गगनत्वादिविशिष्टस्य वा अभावमुपादाय (१) कपिसंयोगा-
भाववान् मेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारकं कपिसंयोगाभावत्वादेरेकव्यापक-
ताऽनवच्छेदकत्वात् . किन्तु हेतुमति काले वर्तमानस्य सत्तासामान्याभा-
वस्यापि निरुक्तरूपशालित्वात्तस्य चाऽऽत्मादायसत्त्वेन यावद्धेतव्यधिकरणे
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात् सत्तावान् द्रव्य-
त्वादित्यादाव-याप्तिवारकमेव स्वाविशिष्टपदम् ।

न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावो यद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्तत्त्वमित्येव सम्यग्, वाच्यत्व-

(१) कपिसंयोगात्मकामर्षं गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावं बाधयेति पाठान्तरम् ।

त्वादिना घटाद्यभावमादायैव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाऽभावाप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वात् ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमांशत्रत्वा(१)दित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन गवादेः साध्यतायामव्याप्तेदचेति । दिक् ।

ननु बन्धित्वेन धूमवद्बृत्तिसामान्याभावो धूमीयसंयोगेऽद्रव्यसामान्याभावो वा धूमाभाव एव तथाऽयोगोलकभेदतद्भावाभ्यन्तरत्वेनाऽयोगोलकान्यवृत्तेरभावोऽयोगोलकान्यत्वानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन भेदसामान्याभावो वाऽयोगोलकान्यत्वाभाव एव समनियताभावानामेक्यात्, तथाच धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वन्धित्वादिकं तदवच्छिन्नेन समं यावद्वेत्वधिकरणे धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाद् धूमवान् बद्धेरित्यादावतिव्याप्तिः, सामान्यधर्मण विशेषाभावाभ्युपगमे तु सुतरां तथा धूमत्वेन धूमाद्यभावानामेव प्रमेयत्वादिना धूमाभावतया तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति चेत् । अत्रापि यावत्स्य फलतः प्रतियोगिताविशेषणत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताको यत्समानाधिकरणोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्तत्त्वं पर्यवसितार्थः । तथाच धूमादिनिष्ठतादृशधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमादिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्नेन समं हेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्याविरहात्प्रातिप्रसङ्ग इति सम्प्रदायः ।

वस्तुतोऽत्रापि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयत्प्रतियोगिताया निरूपकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकर-

वस्तुत इति । इत्थं च बन्धित्वेन धूमवद्बृत्त्यभावनिरूपितस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताऽप्रसिद्ध्या बद्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्यया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगितायामपि तादृशधर्मानवच्छिन्नत्वं जगदीशतात्पर्यविषयम्, अत एव स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभावस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणमित्यनेनोभयत्र स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं इति जगदीशलिखनमापेक्षाधु संगच्छते । स्वन्यूनवृत्तित्वं च स्वसमानाधिकरणत्वे सति एतादृशव्यभिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, धूमीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यसामान्याभावोयत्प्रतियोगितासमानाधिकरणस्य तादृशप्रतियोगिताध्रयवति घटादौ धूमीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकद्रव्यवाक्येति भेदस्य वर्तमानतया तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वादौ सत्त्वात् तदनवच्छिन्नत्वस्य तत्प्रतियोगितायां विरहात्, धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितामादायाऽतिव्याप्तेर्वा-

णावच्छेदेन तादृशप्रतियोगितायां यद्वच्छेदकं तद्वच्छिन्नसामानाधि-
करण्यं वक्तव्यं, धूमत्वादिना धूमाद्यभाषस्तु न प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभाषः

णम् । एवं बद्धित्वेन धूमवद्भूत्यभावीयप्रतियोगिताया न्यूनश्रुतित्वस्य बद्धित्वे सत्त्वात् तद-
नवच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतियोगितायां विरहात् बद्धित्वेन धूमवद्भूत्यभाषवारणं च । ननु एवं
जलश्रुतित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया न्यूनश्रुतित्वस्य जलश्रुतित्ववैशिष्ट्ये सत्त्वात्
नवच्छिन्नत्वस्य तादृशप्रतियोगितायां विरहात् रूपावच्छिन्नत्वानुपादाने कथं तमादायाऽव्या-
प्यनुधावनम् । न च स्वन्यूनश्रुतित्वं स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वमेव, तावत्तैव धूमसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यसामान्याभावप्रतियो-
गितायां स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्वविरहः तादृशप्रतियोगिताया स्वन्यूनश्रुतिधूमसंयो-
गसम्बन्धावच्छिन्नत्वात् । स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकता चात्र यावद्भावीयप्रति-
योगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना प्राह्या, तेन तादृशप्रतियोगित्वाधिकरणे घटपटादौ
प्रतियोगितावच्छेदकधूमसंयोगवाञ्छेते भेदाऽप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति । ननु धूमाभावीयप्र-
तियोगितायां स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्वविरहः, तादृशप्रतियोगित्वाधिकरणे धूमे धूमत्वेन
घटो नेति भेदस्य वर्तमानतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वेन तदवच्छिन्नत्वा-
दिति चेन्न । प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकस्वसम नाधिकरणभेदस्य विवक्षणात्, वै० स्व-
विशिष्टरूपश्रुतित्वसम्बन्धेन, रूपे स्ववै० स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमयाप्यनुयो-
गितावच्छेदकत्वस्वरूपकानुयोगितानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतात्वात् चिन्नप्रतियोगितापर्या-
प्यनुयोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच धूमत्वेन घटो भेदो भेदीयप्रतियोगितायां प्र-
तियोगितावैशिष्ट्यविरहात्, घटो नेति सामान्यभेदस्य प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकस्य
धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाध्रयाधिकरणे वर्तमानत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे
विरहेण धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् । न च तथापि
धूमघटोभयभेदस्य प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूम-
त्वे सत्त्वात्, तदवच्छिन्नत्वेन स्वन्यूनश्रुतिधर्मावच्छिन्नत्वविरह इति वाच्यम् । स्वसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपाश्रुतिव-
मेव प्रतियोगितायां स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्वपदेन विवक्षणीयम्, धूमाभावीयधूमत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगितायामुभयभेदप्रतियोगितावच्छेदकरूपाश्रुतित्वेन स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्व
सत्त्वात् एवं सति जलश्रुतित्ववैशिष्ट्ये निरुक्तस्वन्यूनश्रुतिविरहेण स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्व
स्य तादृशप्रतियोगितायां सत्त्वात् न जगदीशप्रख्याऽसंगतिरिति वाच्यम् । सयोगेन द्रव्यवि-
शिष्टस्य धूमवदनुयोगिकसंयोगिताऽभावस्य धूमाभावसमानियततया तदीयप्रतियोगितायां स्वन्यून-
श्रुतिधर्मानवच्छिन्नत्वसत्त्वात् प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदक-
ताकधूमवदनुयोगिकसंयोगवाञ्छेते भेदाऽप्रसिद्धा धूमवदनुयोगिकसंयोगेन भेदीयप्रतियोगितास-
मानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेण स्वन्यूनश्रुतित्वविरहात् धूमवान् बद्धिरित्यादा-
वतिव्याप्यापत्तेः । न च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गता-
नियामकसंसर्गान्यतरसम्बन्धेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकताविवक्षणात् धूमवदनुयोगिकसंयोगे-

न स्वन्यूनवृत्तित्वसत्त्वात् प्रतियोगितावच्छेदकर्ताघटकसंसर्गानियामकसमवायसम्बन्धावच्छे-
 द्भावच्छेदकर्ताकधूमवदनुयोगिकसंयोगवाञ्छेति भेदस्य तादृशप्रतियोगिताश्रये घटे पटादौ वर्त-
 मानतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशसंयोगे सत्त्वात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिना स्वन्यून-
 नवृत्तिधर्मावच्छिन्नैवेति न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । धूमाभावस्य धूमवदनुयोगिकसमवाय-
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावस्यैक्येन तदीयप्रतियोगितायां तद्घटभेदाभावस्य
 तद्घटभेदवदनुयोगिकस्वरूपेण भेदसामान्यभावस्यैक्येन तद्घटभेदाभावयितद्धटभेद-
 सामान्यनिष्ठप्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा-
 मानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्यापत्तेः तादृशप्रतियोगिताश्रयभेदसामान्यरूपेण तद्घटभेदवदनु-
 योगिकस्वरूपसत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवच्छेदकर्ताकतादृशस्वरूपवाञ्छेति भेदस्याऽवस-
 मानतया स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तद्घटभेदप्रतियोगिकस्वरूपे विर-
 हात् स्वन्यूनवृत्तित्वस्य स्वसमानाधिकरणत्वं सति स्वाश्रयवाञ्छिन्नभेदप्रतियोगिताव-
 च्छेदकर्तावच्छेदकत्वस्यावश्यं वाच्यतया जलवृत्तिविविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य स्वन्यून-
 वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहादव्याप्तिरित्याशंका दुर्बारा । न च स्वाश्रयव-
 ञ्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकर्तावच्छेदकत्वरूपस्वन्यूनवृत्तित्वनिवेशेऽपि तत्र प्रतियोगितावच्छे-
 दकसंबन्धेन प्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्चाऽवश्यं वाच्यतया
 धूमसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यसामान्याभावीयप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तित्वस्य
 द्रव्यत्वे विरहः प्रतियोगितावच्छेदकधूमसंयोगेन तादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणे पर्वतादौ
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवच्छेदकर्ताकद्रव्यत्ववान्नेति भेदश्चावृत्तिरिति वाच्य-
 म् प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धांश प्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वस्य तदंशे न्यूनवारकं इतरवारकं
 च निवेश्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितायां
 निवेशात् । शुद्धसंयोगसंबन्धेन तादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणे घटपटादौ तादृशविशेषसंब-
 न्धावच्छिन्नवच्छेदकर्ताकद्रव्यत्ववाञ्छेति भेदस्य वर्तमानतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
 द्रव्यत्वे सत्त्वेन न्यूनवृत्तित्वसत्त्वात् । न च यावदभावीयप्रतियोगितावैशिष्ट्यस्य स्वावच्छेदक-
 धर्मावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन निरूपकतायां भवन्मतेऽप्याव-
 श्यकतया तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यत्र तद्घटभेदाभावीयप्रतियोगितावैशिष्ट्यायाः शुद्धरूप-
 पसंबन्धावच्छिन्नतद्घटभेदावच्छिन्ननिरूपकतायास्तद्घटभेदवदनुयोगिकस्वरूपसंबन्धाव-
 च्छिन्नभेदत्वावच्छिन्ननिरूपकतायाश्चाधिकरणे तद्घटे विरहेणैव तत्राऽतिव्याप्तिवारणसंभवात् ।
 एतादृशस्वन्यूनवृत्तित्वस्याऽत्र निष्प्रयोजनकतया पूर्वोक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं
 जलवृत्तित्वविविशिष्टद्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितायामशतम् । अन्यथा प्रतियोगितावैशिष्ट्यनिरूपक-
 त्वविवक्षणे एतद्घटभेदवदनुयोगिकस्वरूपतद्यत्किमंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनाकसामान्यामा-
 वस्य तद्घटभेदाभावसमनियततया स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नभेदसामान्यानिष्ठप्रतियोगि-
 तामादायाऽतिव्याप्तिताद्वस्प्यात् । तद्द्रव्यकिंसंबन्धेन तादृशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणे एत-
 द्घटादौ तद्घटभेदवदनुयोगिकस्वरूपतद्द्रव्यकिंसंबन्धेन सामान्यतो भेदस्य वर्तमानतया
 तद्यत्किमंबन्धावच्छिन्नवच्छेदकर्ताकभेदावच्छेति भेदस्याऽवच्छेदेन स्वाश्रयानेष्टभेदप्रतियोगि-
 तावच्छेदकर्तावच्छेदकत्वरूपस्वन्यूनवृत्तित्वस्य भेदस्य विरहादिति वाच्यम् । प्रतियोगिता-

विशिष्टनिरूपकताविवक्षणे धूमवदनुयोगिसंयोगसंबन्धावच्छिन्नद्रव्यसामान्यभावमादायाऽ-
तिव्याप्तिवारणसंभवात् तमादायाऽतिव्याप्तिदाने वक्ष्यमाणजगदीशप्रन्याऽसंगतिप्रसंगात्
अतस्तदनुपादेयम्, तद्व्यक्तिस्वरूपेण संसर्गतानभ्युपगमेनैव तद्व्यक्तिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तारुभेदसामान्याभावीयप्रतियोगितामादायाऽतिव्याप्तिवारणसंभवात्, अलवृत्तित्वद्रव्यत्वाभा-
वीयप्रतियोगितायां निरुक्तस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविरहेणाऽव्याप्तिदानाऽसंगतिर्दुर्वारै-
वेति चेन्न । धूमाभावस्य प्रमेयत्वेन धूमाभावस्यैक्यतया तदीयप्रतियोगितामादायाऽतिव्या-
प्तिवारणाय यादृशप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वजगद्वृत्तिभिन्नत्वोभया-
भावः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावानां तादृशप्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यामिति वक्ष्यमाणाव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वस्याऽऽवश्यकतया
स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं निष्प्रयोजनकमित्यभिप्रेत्य अलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावमादा-
याऽव्याप्तिदानादिति ।

अथवा व्याप्यवृत्तितानिनियामकताघटवस्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकसंबन्धेनाऽवश्यं वाच्यतया धूमवदनुयोगिकसंयोगसंबन्धावच्छिन्नद्रव्यसामान्याभावे
प्रतियोगितावच्छेदकधूमवदनुयोगिकसंयोगसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणपूर्व-
तादौ तादृशाभावविरहात् स्वविच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वविरहेणैवोभयाभावसत्त्वात् तादृश-
प्रतियोगितामादायाऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न । न्यूनवारकमानिवेश्य प्रतियोगितावच्छेदकसं-
बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वम्, न्यूनवारकं निवेश्य स्वप्रतियोगितावच्छे-
दकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरवावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्त्यभाव इति विवक्षणात् न्यूनवारकवि-
शेषितप्रतियोगितावच्छेदकशुद्धसंयोगसंबन्धेन स्वावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणे घटप-
टादौ न्यूनवारकेतरवारकसहिततादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नद्रव्यसामान्याभावस्य वर्त-
मानत्वेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तिभिन्नत्वोभयोस्तादृशप्रतियोगिताकाभावे सत्त्वात् तादृ-
शप्रतियोगितामादायाऽतिव्याप्तिविरहादिति दिक् ।

अथ धूमवदनुयोगिकसंयोगसंबन्धावच्छिन्नद्रव्यसामान्याभावस्य धूमाभावसमनियततया
तमादायाऽतिव्याप्या यावदभावीयप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नं, वगिहृत्वेन
तद्वह्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वनिरूपितस्वन्यून-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिभयेन तादृशप्रतियोगितायां च स्वन्यूनवृत्ति-
धर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतिपादितम् अगदीशेन ।

अथात्र स्वन्यूनवृत्तिधर्माभिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयावदभावानां स्वन्यून-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशेनैव सामंजस्ये तादृ-
शधर्मानवच्छिन्नत्वघटकाऽवच्छिन्नत्वनिवेशनमप्रे गुह्यतरतादृशधर्मावच्छिन्नत्वाभावानिवेशन
चाऽनतिप्रयोजकम्, तथासति प्रतियोगिताविशिष्टहेतुसामानाधिकरणाभावीयप्रतियोगिता-
निरूपकयावदभावानां स्वनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यामिति पर्यवसितार्थः । प्रथमप्रतियोगितावै० स्वतादात्म्यस्वन्यूनवृत्तिधर्माभिन्नसाध्य-
व्यापकतावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन, द्वितीयवै० स्वतादात्म्यस्वन्यूनवृत्तिधर्माभिन्नधर्मावच्छिन्न

त्वोभयसंबन्धेन इति चेन्न । यावदभावीयप्रतियोगितायामेतादृशरित्या निवेशे धूमवान्
 वेहोरत्यादावातव्यीसितादवस्थ्यात् । धूमाभावस्य धुमायसंबन्धेन द्रव्यसामान्याभावस्य-
 ष्येन तदीयंप्रतियोगितायां स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वरूपतादृशधर्मभिन्नत्वावच्छिन्नत्वेन तदीयंप्रतियोगिताविशिष्टतया तदीय-
 प्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् । न च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
 स्वाश्रयवर्धिप्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाविकशणाद् धुमायसंबन्धेन स्वन्यूनवृत्तित्वसत्त्वेन तद्-
 भिन्नत्वादतो नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति धूमाभावस्य धूमवदनुयोगिकसमन्तायेन द्र-
 व्यत्वाभावस्य च नयात्तदीयंप्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिधूमवदनुयोगिकसमन्तायसम्बन्धाव-
 च्छिन्नत्वे प्रतियोगिताविशिष्टतया सत्रातिव्याप्तितादवस्थात् । न च धूमाभावस्याऽऽप्यवृत्ति-
 तया व्यापकत्वविरहेणाऽयोगोलकान्यत्वाभावमादायाऽतिव्याप्तिवर्णामिति वाच्यम् । अयोगोल-
 कान्यत्वाभावस्याऽयोगोलकभेदवदनुयोगिकस्वरूपेण भेदसामान्याभावस्य चैक्यातदीयप्र-
 तियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिभिन्नाऽयोगोलकभेदवदनुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रति-
 योगिताविशिष्टतया तमादायातिव्याप्तेः । न च स्वन्यूनवृत्तिधर्मभिन्नधर्मनिष्ठावच्छेदकतायां
 किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेन तादृशप्रतियोगिताया वरणसम्भवः, सम्बन्धानिष्ठावच्छे-
 दकतायाः किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादिति वाच्यम् । अयोगोलकान्यत्वाभावसम-
 नित्यतअयोगोलकभेदवाच्यत्वान्यतरत्वेनाऽयोगोलकभेदवाच्यत्वोभयाभावस्य तःप्रतियोगि-
 तास्वन्यूनवृत्तिधर्मभिन्नादृशान्यतरत्वावच्छिन्नत्वेन तदीयंप्रतियोगिताविशिष्टसत्त्वात् अ-
 तिव्याप्तेः । एवं तदुघटभिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तदुघटभेदाभावस्य तम-
 नित्यततदुघटभेदवाच्यत्वान्यतरत्वेन तदुघटभेदवाच्यत्वोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदका-
 वच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् । ननु स्वन्यूनवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि तादृशा-
 न्यतरत्वस्य स्वन्यूनवृत्तित्वविरहात्तदीयंप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मनिष्ठावच्छिन्नत्वपदेन
 विवक्षितत्वात् । धर्मवत्ता च स्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नानिरूपकतानिरूपितानुयोगि-
 तानिरूपितत्वान्यतरसम्बन्धेन, तथाच तादृशप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तित्वादादोभयत्वा-
 वच्छिन्नत्वविरहेऽपि तादृशोभयत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वसत्त्वेन स्वा-
 न्यूनवृत्तिधर्मवदन्यत्वविरहात् । न चास्माकमपि स्वन्यूनवृत्तिधर्मवैशिष्ट्यस्य प्रतियोगितायां
 निवेशः, वै० स्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वसम्बन्धेन, तथाच तादृशा-
 न्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिभिन्नतादृशान्यतरत्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिता-
 निरूपितत्वाविरहेण स्वन्यूनवृत्तिधर्मभिन्नवैशिष्ट्याविरहात् सत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । धूमा-
 भावस्य वदित्वेन धूमवदनुत्यभावस्यैक्यतया तदीयंप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिभिन्नधूमव-
 दवृत्तित्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितत्वेन तदवच्छेदकभूतवद्विन्त्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्याद्
 धूमवान् वेहोरित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, स्वन्यूनवृत्तिधर्मवदन्यत्वनिवेशे तु तादृशान्यतर-
 सम्बन्धेन स्वन्यूनवृत्तिवदित्वरूपधर्मत्वेन तदीयंप्रतियोगितायां तदन्यत्वविरहात् ।

अथ तथापि स्वन्यूनवृत्तिभिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक्यावद-
 भायानां स्वनिरूपितधर्मनिष्ठावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादित्युक्तावे

वह्नित्वेन धूमवद्भूत्यभावीयप्रतियोगितायां स्वन्यूनश्रुतिधर्मभिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूप-
 वाच्छिन्नप्रतियोगिकाभावमादायाव्याप्त्यभावात् साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्वन्यु-
 नश्रुतिधर्मानवाच्छिन्नत्वद्रूपप्रवेशनं जगदीशकृतां सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न । तत्पर्वतभेदवाच्य-
 त्वान्यतरत्वेन तत्पर्वतभेदवाच्यत्वोभयाभावस्य स्वन्यूनश्रुतिभिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदक-
 तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया तदीयस्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्या
 वह्नित्वात् धूमादिभ्यादौ अव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च तत्र तादृशान्यतरत्वेन तादृशोभयाभावस्य
 समनियततया तादृशान्यतरत्वेन तत्पर्वतभेदवद्भूत्यभावीयप्रतियोगित्वाश्रयभूतवाच्यत्वाधिक-
 रणतत्पर्वतश्रुतिभेदप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वस्य तत्पर्वतभेदवद्भूतित्वसत्त्वेनाऽवदन्यन्यूनश्रुति-
 तया तदवच्छिन्ननिरूपकनानिरूपितत्वेन तदीयप्रतियोगितायामपि स्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यत्व-
 विरहादव्याप्तिनादवस्थ्यात् । अथ रूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवाच्छिन्नत्व-
 निवेशेऽपि तादृशान्यतरत्वस्य स्वन्यूनश्रुतिविरहात्तदीयप्रतियोगितायां स्वन्यूनश्रुतिधर्मानव-
 च्छिन्नत्वसदरात्तादायाऽव्याप्तितादवस्थ्यमेवेति चेन्न । स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवाच्छिन्नत्वमित्यनेन
 स्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यत्वस्य रूपावच्छिन्नप्रतियोगितायां विवक्षणात् । धर्मवत्ता चोक्तान्यतर-
 सम्बन्धेन, तथाच तादृशान्यतरत्वस्य स्वन्यूनश्रुतिविरहेऽपि तादृशोभयावादिः स्वन्यूनश्रु-
 तितया तदवाच्छिन्नानेरूपकनानिरूपितानुश्रुतिगतानेरूपितत्वसत्त्वात् न तदायप्रतियोगिता स्व-
 न्यूनश्रुतिधर्मवदन्येति सत्राभ्याप्तिविरहात् । न च स्वन्यूनश्रुतिमाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपा
 वाच्छिन्नत्वमेव स्वानवाच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुश्रुतिगतानेरूपितत्वसम्बन्धेन निवेश्यतां ताव-
 त्वेन तादृशान्यतरत्वेन तादृशोभयाभावाद्यप्रतियोगिताया वारणं सम्भवतीति स्वन्यूनश्रुतिधर्म-
 भिन्नतादृशान्यतरत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुश्रुतिगतानेरूपितत्वविरहादिति वाच्यम् ।
 तद्वह्नित्वेन वह्न्यभावस्य स्वन्यूनश्रुतिधर्मभिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नानेरूप-
 कतानिरूपितानुश्रुतिगतानेरूपितप्रतियोगिताकृतया तदीयस्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यप्रतियोगित्वाऽ-
 प्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यात् स्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि-
 न्नप्रतियोगितायामावश्यकत्वादिति विभावनीयम् ।

अथ वह्नित्वेन धूमवद्भूतिव्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य स्वनिरूपितस्वन्यूनश्रुतिधर्मानव-
 च्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यभवेन साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्र-
 तियोगितायां स्वन्यूनश्रुतिधर्मानवाच्छिन्नत्वमिति जगदीशस्याभिप्रायवत्तं सन्दर्भविरुद्धम्,
 तत्समानियतस्य धूमसामान्वाभावस्य स्वनिरूपितस्य स्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यत्वावच्छिन्नसामान-
 नाधिकरण्यस्य सम्भवेन लक्षणगमनसम्भवात् । न च वह्नित्वेन पर्वतवृत्त्यभावस्य या-
 वदन्तर्गतस्य तदीयस्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिगणनेकादेशे स्वन्यु-
 नश्रुतिधर्मानवाच्छिन्नत्वनिवेश इति वाच्यम् । तत्समानियतस्य वह्नित्वेन धूमवद्भूत्यभावस्य
 स्वीयस्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्भवेन लक्षणसम-
 न्ययसम्भवात् । न च तथापि वह्नित्वेन पर्वतवृत्त्यभावस्य निरुक्तत्वावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकृतया तदीयस्वन्यूनश्रुतिधर्मवदन्यप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
 तादृशान्यतरत्वेन वह्न्याधिकरणश्रुतिघटैतदुभयाभावस्यैकनियतया तदीयप्रतियोगितायां स्वन्यु-

प्रतियोगिकाऽभायानुयोगिकाऽभावरस्याधेतरणस्वरूपत्वमिति मते" घटाभावस्वरूपतया स्व-
 रूपेणैव प्रतियोगिगृह्णित्वादिति व्याख्यापत्तेः । अथ सिद्धान्तकल्पेऽपि गगनाभावभिन्नमभाव-
 त्वादित्यादौ गगनाभावभेदाभावस्य गगनाभावस्वरूपतया प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवाच्य-
 त्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात्तत्रातिव्याप्त्या अभावप्रतियोगिकाऽभावाधिकरणकाभावो ना-
 धिकरणस्वरूप इति मतेनैव लक्षणस्य वक्तव्यतया उक्ततिव्याप्तिवारणसमवादिति चेन्न ।
 तत्रातिव्याप्तिवारणाय यावद्भावीयप्रतियोगितायां स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकाभावीयत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावनिवेद्यात् गगनाभावभिन्नमभाव-
 त्वादित्यादौ गगनाभावीयवाच्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदक-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितारूपगगनाभावभेदाभावीयत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वात्,
 गगनाभावभेदिष्ठप्रतियोगितायामेवोभयाभाव इति तत्रातिव्याप्तिवारणसंभवात् । न चैवं
 सति वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितायामपि स्वसमानाधिकर-
 णस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकावाच्यत्वाभावी-
 यत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वात्तत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवावच्छेदकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नगृह्णित्वावच्छेदकीभूतस्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
 वीयत्वघटितोभयाभावस्य विवक्षणात् । वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
 वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नगृह्णित्वावच्छेदकीभूतस्वसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नत्वविरहेण वाच्यत्वत्वेन घटाभावीयप्रतियोगितायां तादृशप्रतियोगिताका-
 भावीयत्वघटितोभयाभावसत्त्वात्तमादाय लक्षणगमनसम्भवादिति । न च तथापि वाच्यत्व-
 त्वेन ज्ञेयत्वाद्यभावीयप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नगृह्णित्वावच्छेदकीभूतस्वसमा-
 नाधिकरणस्वावच्छेदकगगनाभावभेदात्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयत्वव्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्तत्वोभयोः सत्त्वादव्याप्तितादवस्थामिति वाच्यम् । अभावमात्रगृह्णित्वावच्छेदकीभूतानुयोगि-
 तानिरूपितत्वसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावस्य स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नगृह्णि-
 तावच्छेदकीभूतस्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां विवक्षणात्, वाच्यं
 ज्ञेयत्वादित्यादौ स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नगगनाभावभेदाभावीयप्रतियोगि-
 तायामभावमात्रगृह्णित्वावच्छेदकीभूतगगनाभावभेदाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वसाध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वेनोभयाभावविरहात् उभयाभाववदुघटानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकावाच्यत्वाभावीयत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य वाच्यत्वत्वेन
 ज्ञेयत्वाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वालक्षणसम्बन्धः ।

अथवा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाभावस्य यावद्भावांनिरूपितप्रतियोगितायां विवक्षणात् ।
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाभावश्च स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताकाभावी-
 यत्वस्वकालीनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः । वै स्वावच्छि-
 न्त्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच गगनाभावभि-
 न्नमभावत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्नज्ञेयत्वनिष्ठप्रतियोगितायामुभयसम्बन्धेन साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धसत्त्वात् गगनाभावभेदिष्ठप्रतियोगितायां स्वकालीनव्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-

केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया
अनवच्छेदकं—

सामान्यधर्मेण विशेषानाघाऽनभ्युपगमात्, तदभ्युपगमे तु यादृशप्रति-
योगिताकाभावे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकापच्छिन्नप्रवृत्तित्वस्य जगद्वृ-
त्तिमिप्रत्यस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावाच्छिन्नता-
दृशप्रतियोगिताकाभावानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यं वाच्यमतो न काश्चिदपि इति श्येयम् ।

अप्रतिच्छेदकान्घाद् केचित्त्विति । अनवच्छेदकमिति यासाध्यतावच्छेद-

त्वविरहेणोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाभावसत्त्वात् वाच्यं
शेयत्वदित्यादौ स्वात्च्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वाऽप्रतिष्ठा तदुपतिनोभयस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाभावस्य केवलान्वयितया वाच्यत्वंन
शेयत्याभाषीयमातमोगितायां सत्त्वात्तगाद्य लक्षणसम्बन्धाय यंपि दायः पदमादधाति ।

अथ यावदभावत्वरूपानुयोगितायां वृत्तितावच्छेदकत्वनिर्देशादयं घटाभावमिप्रमभाव-
त्वादित्यादौ घटाभावभेदाभावस्य घटाभावरूपतया प्रतियोगिवृत्तित्वेऽपि घटाभावभेदाभा-
वत्वरूपानुयोगितायां वृत्तितावच्छेदकत्वविरहात् न चाऽप्रतिव्याप्तिः । घटीयरूपध्वं-
साभावाभावमादायाऽव्याप्तितादवस्थ्यात्, न हि तादृशभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय हेतुसामाना-
नाधिकरण्यं संबन्धविशेषेण वाच्यम् तस्य लक्षणान्तरत्वेनाऽदुपकृत्वात्, अत एव पूर्वलक्षणस्य
दशिकविशेषणताविशेषेण हेतुसामानाधिकरण्यघटितस्य लक्षणान्तरत्वमुक्तं जगदीशेन । अनु-
योगिताया अनुयोगित्वरूपत्वे तु घटाभावभेदाभावत्वरूपानुयोगितायां प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सत्त्वादातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । नन्वेव घटाभावभेदाभावस्य व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
प्रतियोगितावत्त्वविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय प्रतियोगिता-
वच्छेदकार्वाच्यसामानाधिकरण्यकल्पेऽपि अतिव्याप्तितादवस्थ्यामिति चेन्न । साध्यव-
मिष्टयारिचिदधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतावावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिताव-
च्छेदकरूपवृत्तिनिर्हणिकतानिरूप्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद्रूपावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभाव इत्यादिनिवेशात् घटाभावभेदाभावे निरुक्तसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावाच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वसम्भवादिति विभावनीयम् ।

अथ यावदभावस्य केवलान्वयित्वमेवोच्यतां किं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतादिनिवे-
शेन इति चेत् । गगनाभावमिप्रमभावत्वादित्यादौ गगनाभावभेदाभावस्य गगनाभावस्वरू-
पतया केवलान्वयित्वेनाऽतिव्याप्यपत्तेरिति दिक् ।

तदभ्युपगमे त्विति । सामान्यरूपेण विशेषाभावाभ्युपगमे त्वित्यर्थः । द्वयोर्व्यति-
रेक इति । अथेदृशव्याप्यवृत्तितानिरूपकरत्वनिवेशेऽपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रवृत्तित्वमि-
त्यत्राऽवच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशस्य प्रयोजनाविरहेण जलवृत्तित्वाविशिष्टप्रव्यत्वाभावस्य
स्वावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रवृत्तित्वजगद्वृत्तिभिन्नत्वाभयोः सत्त्वेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्ववि-

कमिति परेणान्वितम् । घटत्वादिना बहुधाद्यभावमादाय घट्टिमान् धूमादि-
त्यादौ लक्षणसंगतिः । व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसा-
मान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमतो नातिव्याप्तिः ।
कपिसंयोगी तस्मादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्य प्रति-

रहात् तत्कल्पेपि तमादायाव्याप्तिविरहेणाऽव्याप्तिदानपरोक्तजगदांशप्रन्याऽसंगतिरिति चेन्न ।
धूमवान् वहेरित्यादौ अयोगोलकान्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे प्रतियोगितावच्छेदकशुद्धभेद-
त्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यजगद्गुतिभिन्नत्वोभयोः सत्त्वेनोभयाभावाऽसत्त्वात्, यदधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावमादायाऽतिव्याप्त्या व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वपदकस्वावच्छेदकावच्छिन्नैर्य-
त्र न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वात् । जलगुत्तिद्रव्यत्वानिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य तादृश-
त्वात्तमादायाऽव्याप्तिर्न प्रन्याऽसंगतिः । न च धूमवान् वहेरित्यादौ अवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसम्बन्धेनाऽयोगोलकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे निरुक्तव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वसत्त्वेन
तमादायाऽतिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । समानियतनामधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया
ऐन्द्र्येन तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वस्य तादृशभाव
सत्त्वेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वाऽसत्त्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् । न चायोगोलकाऽगुत्पिवावच्छिन्ना-
भावमादायाऽव्याप्तिवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । अयोगोलकनिरूपितगुत्तित्वाभावविशिष्टप्रमे-
यस्यायोगोलकनिरूपितगुत्तित्वाभावसमानियततया अयोगोलकनिरूपितगुत्तित्वाभावविशिष्टप्रमे-
यप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तस्यापि व्याप्यवृत्तितानि-
रूपकत्वविरहात् न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकतया न प्रन्यासंगतिः । अथवा स्व-
निष्ठाद्येतासम्बन्धेन जलावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्त्या रूपावाच्छिन्नत्वेपादानादिति हृदयम् ।
यत्प्रतियोगिताकाभावे तादृशोभयाभावरूपव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वनिवेशे प्रमेयत्वेन गग-
नाभावमादाय विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं सर्वत्र लक्षणसमन्वये प्रतियोग्यवृत्तिद्वेया-
दिप्रन्यानुत्थितिप्रसंग इति चेन्न । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वसमानाधिकरणस्वावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकाभावत्वरूपव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वनिवेशात् प्रमेयत्वावच्छिन्न-
गगननिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वसमानाधिकरणप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्य
प्रतियोगिताकत्वरूपव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वविरहात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वीकारस्या-
वश्यकतया प्रन्यासंगतिविरहात् । एतेन जगद्गुतिभिन्नत्वसामान्यतद्गुत्ति बोधयापेक्षया वाच्या-
त्वत्वेन घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्गुत्तित्वजगद्गुत्तिभिन्नत्वोभयत्वस्य गुरुनय-

तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धावपि वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति सुधीर्भिर्भावनायाम् ।
अथ यत्प्रतियोगिताकाभावे तादृशविशिष्टाभावनिवेशेनैव सामंजस्ये किमुभयाभावनिवे-
शेन । न च विशिष्टाभावे उभयाभावापेक्षया किं लापवम्, फलतः वैशिष्ट्यात्तत्कता-
मानाधिकरण्यसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे गौरवमेव दृष्टिविषय
इति वाच्यम् । गगनं द्वाविति प्रतीतेरनुदमेनोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यपर्याप्तित्वेन द्वित्वप्रतियो-
गिकपर्याप्तिस्तत्र ससंगता कल्प्यते, अन्यथा शुद्धपर्याप्तित्वे सम्बन्धत्वे उभयत्वस्य प्रत्ये-
कानतिरिक्तपट्टगनोभये पर्याप्तिसत्त्वेन केवलगगने द्वित्वपर्याप्तिवत्त्वेन गगनं द्वाविति

योगितावच्छेदकं कपिसंयोग्यमाद्यत्वमित्यव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति । तथाच कपिसंयोगाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वाविरहात्, घटत्वेन कपिसंयोगाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । बह्विधादिना (१)घटादेरभावमादायाऽव्याप्तिरतः साध्येति । अत्र प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्या, तेन समवायादिसम्बन्धेन बहुधाद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बह्विधादेर्नासंभवः । प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं श्लेषत्वादित्यादाव्याप्तिः । प्रतियोगिव्यधिकरणमाध्याभावाऽप्रसिद्धेरतस्तत्परि-

प्रतीतिः स्यात् । एवं चोभयाभावनिवेशे उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वस्य संसर्गतावच्छेदकतया भानाद् विशिष्टाभावापेक्षया गौरवादिति चेन्न । स्वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वतदन्यत्वानिवेशात् विशिष्टाभावनिवेशापेक्षया गौरवानवकाशात् उभयाभावनिवेशस्य जगदीशतात्पर्यविषयत्वात् अन्यथा प्रमेयत्वेन गगनाभावमादाय लक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रधानानुपपत्तेः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे वाच्यं श्लेषत्वादित्यादौ तादृशाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरसंगादिति ।

अभावमादायेति । तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकीभूतवद्वित्वे सत्त्वात् । अव्याप्तिरिति । ननु सर्वत्राऽसम्भवसम्भवऽव्याप्तिदानमनुचितमिति चेन्न । प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र लक्षणसमन्वयात्, सामान्यरूपेण विशेषाभावस्योऽनङ्गीकर्तुमते प्रमेयत्वेन घटाभावस्याऽस्वीकारात् । केचित्तु कालिकेन प्रमेयस्य साध्यतायां महाकालत्वहेतौ घटत्वेन पटाभावमादाय लक्षणसमन्वयात् । कालिकेन गगर्नादृष्टितत्त्वतन्वये हेत्वधिकरणे प्रमेयत्वरूपेण कस्याऽप्यभावस्वाऽसत्त्वात् । अत्र प्रतियोगितायां स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्त्यभावीत्वाभाववत्त्वं निवेशनीयम् । तेनाशिकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय न दोष इति प्राहुः ।

नासंभव इति । ननु (२)दधित्वविशिष्टप्रमेयवान् स्थूलदधित्वादित्यत्र स्वरूपसमवायसंयोगादितत्सम्बन्धेन दधित्वविशिष्टप्रमेयस्य हेत्वधिकरणे वर्तमानतया साध्याभावस्य हेतुसमानाधिकरण्यविरहणाभावांतरमादाय लक्षणसमन्वयात् । न च विषयित्वप्रकारित्वादितत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वाद्भावाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गतास्वीकारे दधन्तरानुषोभिकसमवायेन साध्याभावस्य हेतुसमानाधिकरणतयाऽसंभव उक्त इति ध्ययम् ।

नन्वेवमपि प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशोऽपि घनी चैत्रत्वादित्यादाव्याप्तिः, तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वपदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वहेत्वधिकरण्यार्थिकश्रियक्तिनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वस्य साध्यनिष्ठप्रतियोगितायां निवेशात् निरुक्तस्थले संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटत्वेन धनाभाव-

(१) ।द-मादाव-यातिवारणार्थं •प्राप्यवृत्तेरिति । बह्वि-वादिनिति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र दधित्वविशिष्टस्य समवायघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् ।

मादायैव लक्षणसमन्वयात् । न चैवं धनी द्रव्यत्वादित्यादी संयोगसंबन्धावच्छिन्नधनाभावप्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्व-हेत्वधिकरणचैप्रतिरूपितस्याभि-
त्वसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वाद्बुभयाभावविरहात्, यत्किञ्चि-
त्त्वधिकरणघटादिनिरूपितत्वाभित्त्वसंबन्धावच्छिन्नतासंबन्धाऽप्रसिद्धेः, घटात्वेन धनाभावमा-
दायाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेत्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिरूपितसाध्यतावच्छेदकतादात्म्या-
न्यतरसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धित्वप्रवेशात्, हेत्वाधिकरणघटादिनिरूपिततादात्म्यतरान्तर्गतता-
दात्म्यसंबन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नसंबन्धिताप्रसिद्ध्या तदवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य संयोगेन
धनाभावीयप्रतियोगितायां विरहेणोभयाभावसत्त्वादित्याप्त्यभावादिति । न च तथापि स्वाभि-
त्वसंबन्धेन धनस्य साध्यत्वे धनवैप्रान्यतरत्वादिहेतौ संयोगसंबन्धावच्छिन्नधननिष्ठप्रतियोगि-
तायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नत्वहेत्वाधिकरणधनचैत्रान्यतरनिरूपित-
तादात्म्यन्यतरसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धितावच्छेदकधनत्वावच्छिन्नत्वोभयोः सत्येनोभयाभावविरहात्
अभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिप्रतियोगि-
कतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धितानिवेशे हेत्वाधिकरणाभूतधने धनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादा-
त्म्यसंबन्धेन धनत्वावच्छिन्नसंबन्धिताविरहात्, तथाकिंत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतादात्म्यसंबन्धा-
वच्छिन्नतद्वाकित्वावच्छिन्नधननिष्ठसंबन्धितावच्छेदकतद्वाकित्वावच्छिन्नत्वाविरहेणोभयाभाव-
सत्त्वात् । न च तथापि स्वष्टृतिषाच्यत्ववत्तासंबन्धेन घटादेः साध्यत्वे वाच्यत्वादिहेतौ घटत्वेन
घटाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धेः, तत्संबन्धस्य वृत्त्यनिय-
मत्त्वात्, अन्यसंबन्धावच्छिन्नतादात्म्यप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धातिरिक्तसंबन्धा-
वच्छिन्नत्वहेत्वधिकरणनिरूपिततत्संबन्धावच्छिन्नसंबन्धितावच्छेदकावच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वं
द्व्यतिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसंबन्धघटिता-
न्यतरसंबन्धवाच्छिन्नसंबन्धितानिवेशात्, तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नसंबन्धितावच्छेदकीभूतघट-
त्वावच्छिन्नत्वविरहेण घटात्वेन घटाभावीयप्रतियोगितायामुभयाभावसत्त्वात्तमादाय लक्षण
समन्वयादिति ।

वाच्यं हेत्वत्त्वादित्यादावव्याप्तिरिति । ननु घटत्वेन बहुधभावस्यापि प्रतियोगि-

व्यधिकरणत्वाभावाद्वाहीमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधानेन व्यर्थमिति चेन्न ।
तत्र घटत्वेन महानसीयबहुधभावमादाय लक्षणसमन्वयादिति ।

तत्पारित्यागः-प्रतियोगिवैयधिकरणपरित्यागः । अथ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्योक्तौ केवलान्वयिन्यभ्यासिवारण-
सम्भवे तत्परित्यागोऽनुचित इति चेन्न । तथासति बह्वित्त्वेन घटाभावादिलक्षणघटकतया
दोषितिकारोक्तसाध्यपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

अथ स्वसमानाधिकरणत्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वसंबन्धावच्छिन्नस्वा-
भावच्छेदाधिकरणत्वात्स्वरूपकत्वोभयसंबन्धेन साध्यनिष्ठप्रतियोगिताविशेषो योऽभाव-
स्तत्प्रतियोगिताऽनवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशाद् वाच्यं हे-
त्वत्त्वादित्यादी घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वावच्छेदकधर्माऽप्रसि-
द्ध्या तादात्म्यधर्मावच्छिन्नरूपकताकाधिकरणत्वस्य तादात्म्यप्रतियोगितायां व्यधिकरणधर्मा-

त्यागः व्याप्यवृत्तिवन्तु निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं, हेत्वाधिकरणी
भूयार्थिकचित्तवृत्तिस्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यात् न वच्छे

प्रच्छिन्नप्रतियोगिताकृतादृशप्रतियोगित्वाभावस्य केवलान्वयितया तादृशाभाववद्देत्वधिकरण-
वृत्तिवत्स्य स्वरूपकत्वस्य चोभयोः घटत्वेन वाच्यत्वाभावे सत्त्वाच्छिन्नसमन्वयसम्भवे कर्त्तव्यं
प्रतियोगिव्यधिकरणस्य परित्यागः, वहित्वेन घटाभावमादायाभ्यासिवारणाय साध्यनिष्ठ-
पदम्, घटत्वेन वह्यभावीयप्रतियोगिताविशिष्टवहित्वेन घटाभावादिकमादायाभ्यासिवारणाय
स्वरूपकत्वदलामिति चेन्न । परम्परायाः संसर्गत्वानुपगमाद्, उपगमेपि गुरुत्वेन निवेश-
यितुमशक्यत्वाच्च ।

निरवच्छिन्नहेत्वाधिकरणवृत्तिकत्वमिति । अथ निरवच्छिन्नहेत्वधिकरण
वृत्तिकत्वं अन्व्याप्यवृत्तितानियामकभूताऽवच्छेदकत्वाऽनिरूपितहेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तिः ।
वत्त्वम् । तच्च विषययोगाभावेऽप्यक्षरं, तादृशावच्छेदकत्वानिरूपितप्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्ति-
तावत्त्वादिति चेत् । सत्यम् अव्याप्यवृत्तितानियामकभूतावच्छेदकत्वानिरूपितवृत्तित्वादन्यत्व-
स्य, तादृशावच्छेदकत्वानिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानुयोगितावत्त्वस्य वा विवक्षणात् ।
प्रमेयत्वावच्छिन्नवृत्तितया तादृशावच्छेदकत्वानिरूपितत्वसत्त्वेऽपि क्षतिविरहादिति ध्येयम् ।

अथ आत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
स्वरूपेण साध्यतायामात्मत्वादिहेतौ साध्याभावस्याऽऽत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपतया
हेत्वधिकरणे स्वरूपेण वर्त्तमानतया व्याप्यवृत्तितया च तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्य-
तावच्छेदके सत्त्वादभ्यासिः । न च तादृशाभावस्य तादृशविशेष्यतास्वरूपत्वेऽपि स्वरूपसब-
न्धावच्छिन्नतादृशविशेष्यत्वाभावाभावत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताविरहात्, तत्प्रतियोगिनस्तादृश-
विशेष्यत्वाभावस्य सत्त्वाच्च तादृशाभावत्वावच्छिन्नवृत्तित्वा हेत्वधिकरणनिरूपितेति वाच्यम् ।
विरोधिताघटकसंबन्धेनैव सर्वत्राभावस्य प्रतियोगिना सम विरोधो, न त्वन्यसंबन्धेन, अन्य-
था कालिकेन पर्वतादौ वह्यभावे न स्यात्, तत्प्रतियोगिनो वह्नेः सत्त्वात्, एवं च स्वरूप-
संबन्धावच्छिन्नतादृशविशेष्यत्वाभावाभावत्वावच्छिन्नवृत्तितया आत्मनिरूपकत्वसत्त्वे बाधका-
भावादिति चेन्न । स्वीयप्रतियोगितानिश्चिष्टप्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिषध्यतानिरूपित-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वनिवेशात्, निरुक्त-
स्थले तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धेन हेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्या
साध्याभावस्य धारणाऽसंभवादभावान्तरमादायाऽभ्यासिवारणात् । न च तथापि विषयिता
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायां तादृशघटाभावाभावविषयक-
ज्ञानत्वस्य हेतुतायां विषयितासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावरूपप्रतियोगिमत्ताबुद्धि-
विरोधिताघटक“विषयिता”संबन्धेन हेत्वधिकरणे वर्त्तमानतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
साध्यतावच्छेदके सत्त्वादभ्यासिरिति वाच्यम् । तथापि स्वीयप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट-
प्रकारताशालिबुद्धिविरोधिताघटकीभूतप्रकारताविशिष्टहेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावदभावप्रति-
योगितानवच्छेदकेत्यादिनिवेशात्, वृत्तितयां तादृशप्रकारतावि-
त्त्वावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयसंबन्धेन, एवं सति विषयित्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

घटाभाववत्ताबुद्धिं प्रति विषयित्वसंबन्धावच्छिन्नघटवत्ताबुद्धिर्विरोधिनी न तु तादृशघटाभावा-
भाववत्ताबुद्धिरिति तादृशाभावस्य विषयितासंबन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिर्वेऽपि तादृशाभावत्वा
वच्छिन्नवृत्तितया तादृशप्रकारतावैशिष्ट्यविरहात् ।

अथ वाच्यत्वानुयोगिकस्वरूपेण ज्ञेयत्वे साध्ये वाच्यत्वत्वेदौ ज्ञेयत्वाभावस्तादृशसंब-
न्धेन ज्ञेयत्ववानित्याकारकप्रतियोगिताबुद्धिं प्रति तादृशसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन
ज्ञेयत्वाभाव ज्ञेयत्वाभावः एतादृशनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकी
भूतस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धावच्छिन्नज्ञेयत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्यतादृश
संबन्धावच्छिन्नज्ञेयत्वाभावत्वावच्छिन्नवृत्तितया हेत्वधिकरणवाच्यत्वानिरूपिततया तादृशवृत्ति-
तावदभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विरहादव्याप्तिरिति चेन्न । यद्दर्मा-
विशेष्यकस्वीयप्रतियोगिताबुद्धिः प्रसिद्धा तत्तद्दर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्वीयप्रतियोगितावैशिष्ट्य-
प्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकभूतप्रकारतावैशिष्ट्य-
वृत्तितानिवेशात्, घटत्वपटत्वादितत्तद्दर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्वीयप्रतियोगितावच्छेदकावैशिष्ट्य-
प्रकारताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकभूतस्वरूपसंबन्धाव-
च्छिन्नज्ञेयत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतैव न तु स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाधेयतासंबन्धावच्छिन्न-
ज्ञेयत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रकारता तादृशप्रकारतावैशिष्ट्यसाध्याभावत्वावच्छिन्नवृत्तितया हेत्वधि-
करणवाच्यत्वानिरूपितत्वविरहात् । अस्य परिष्कारस्तु—स्वीयप्रतियोगितावैशिष्ट्यप्रकारतात्वं-
व्यापकप्रकारतावैशिष्ट्य इत्यादि । व्यापकता च स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकत्वसंबन्धेन, एवं च तादृशाधेयत्वसंबन्धावच्छिन्नज्ञेयत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायां
तादृशप्रकारतात्वंव्यापकत्वविरहात्, स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वस्य घटत्वपटत्वावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यप्रकारकज्ञानीयप्रकारतायां विरहादिति धेयम् ।
सौ० अथ निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे वैशिष्ट्यताभाववान् गुणत्वादि-
त्यादावव्याप्तिः, साध्याभावस्य सत्तास्वरूपतयां निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तितया तत्प्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विरहादिति चेन्न हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानु-
योगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशात्, साध्याभावस्य सत्तात्मकतया गुणवृ-
त्तिर्वेऽपि साध्याभावत्वरूपानुयोगितायां हेत्वधिकरणभूतगुणवृत्तित्वावच्छेदकत्वविरहेण घटा-
भावत्वरूपानुयोगितामादाय लक्षणसमन्वयः । न च तथापि धूमाभावत्वाभावस्य साध्यतायां
वन्त्यादिहेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकीभूतधूमाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपित “वाधि-
करणविधया” धूमाभावत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । स्वनिरूपितत्वस्वाश्रयनिरूपितत्वोभयसंबन्धेन तादृशानुयोगितावैशिष्ट्यस्य
प्रतियोगितायां विवक्षणेन धूमाभावत्वाभावनिष्ठप्रतियोगितायां हेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित-
वच्छेदकीभूतधूमाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वसत्त्वेऽपि स्वाश्रयान्निरूपितत्वविरहेण तादृ-
शानुयोगितावैशिष्ट्यविरहात्, धूमनिष्ठप्रतियोगितायास्तथात्वेन तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात् । न च धूमाभावत्वधूमाभावोभयाभावसाध्यकवन्त्यादिहेतु-
कस्येहेत्वधिकरणयोगैलकनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकीभूतधूमाभावत्वरूपानुयोगितानिरूपित-
त्वस्य तादृशानुयोगिताश्रयीभूतधूमाभावनिरूपितत्वस्य च तादृशोभयाभावोभयप्रतियोगितायां

दकं यद्भावव्यक्तिर्यं तत्त्वं वा । एवं चैतद्व्याप्त्यर्थमेव हेतुसमानाधिकरणस्येत्युक्तं न तु स्वातंत्र्येण तद्विशेषणं वैयर्थ्यात् यदिकाचित्स्वनिवेशाच्च

सत्त्वात्, तादृशोभयस्य तादृशोभयाभावाभावस्वरूपनया तादृशानुयोगिताविशिष्टसाध्याभावीयप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विरहादव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन तादृशानुयोगिताविशिष्टपविवक्षणात् । तादृशोभयाभावीयप्रतियोगितायां धूमाभावस्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वमप्येवऽपि स्वनिरूपितादृशोभयाभावाभावस्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वविरहात् धूमनिष्ठप्रतियोगितायास्तथात्वेन तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति संक्षेपः ।

संयोगिभिन्नं सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारिणि साध्याभावस्य संयोगादेर्हेत्वधिकरणद्रव्यनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वविरहात्, अभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तित्वमन्यथा निर्वक्ति हेत्वधिकरणयदिकाच्चदित्यादिना तद्व्यवस्थेन । अथवा वृत्तिमात्रस्याऽव्याप्यवृत्तिस्वने हेत्वधिकरणनिरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्वाऽप्रतिषेध्याऽमभावापत्तौ व्याप्यवृत्तित्वस्यार्थान्तरमुक्त हेत्वधिकरणयदिकाचिदिति ।

ननु निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वमित्यनेन अव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूताऽवच्छेदकतानिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य हेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वायां विवक्षणात्, संयोगिभिन्नं सत्त्वादित्यादौ संयोगस्वरूपाभावत्वावच्छिन्नद्रव्यनिरूपितवृत्तित्वायामव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतावच्छेदकतानिरूपितत्वसत्त्वेऽपि हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वविरहेण तदघटितोभयाभावसत्त्वात्साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात्प्रतिव्याप्तिः ; कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादौ साध्याभावत्वावच्छिन्नवृत्तित्वायां अव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्य च द्वयोः सत्त्वादाभावान्तरनिष्ठवृत्तित्वामादाय लक्षणगमनसंभवात् वृत्तिमात्रस्याऽव्याप्यवृत्तित्वेऽपि सर्वसामंजसत्वात् कलान्तरं निर्युक्तिरुक्तम् । न च कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणनिरूपितसाध्याभावत्वावच्छिन्नवृत्तित्वायां वृत्तिमात्रस्याऽव्याप्यवृत्तित्वपक्षे अव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतावच्छेदकतानिरूपितत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकीभूतसंयोगाभावत्वावच्छिन्नत्वद्वयोः सत्त्वेनोभयाभावविरहादभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशानिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वविरहेण तदघटितोभयाभावसत्त्वात्प्रतिव्याप्तिरिति चेन्न । घटवन्नेत्यज्ञानत्वादेत्यादावभावाऽप्रतिषेध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् पदार्थमात्रस्यैव हेत्वधिकरणीभूतनित्यज्ञाने विषयितासम्बन्धेन वर्तमानतया पटत्वेन घटाभावनिरूपिततायामपि हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्व-अव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतावच्छेदकतानिरूपितत्वोभयोः सत्त्वेन तदभावविरहात् सामानाधिकरण्यमात्रस्यैवाऽव्याप्यवृत्तित्वात् । न च यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकतयां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेश आवश्यकः, अन्यथा बन्दिमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टस्यापि यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्वावच्छेदकत्वविरहात्

संयोगाभावत्वस्य हेत्वाधिकरणाभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक

सितया घटत्वेन वन्यभावस्य लक्षणाऽनाक्रान्ततया अभावाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिः स्यात्, एव च घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ गगनरूपेण घटाभावस्य लक्षणघटकतया तमादायाऽव्याप्तिवारणसंभवः, गगनस्य समवायेनाऽवृत्तितया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-हेत्वधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकताकत्वविरहादिति वाच्यम् । तादात्म्यसम्बन्धेन विपयितासम्बन्धेन वा घटविशिष्टस्य विपयितासम्बन्धेन साध्यतायां नित्यज्ञानत्वस्य हेतुतायामव्याप्तिप्रसंगात् । तत्र तादात्म्यसम्बन्धेन विपयितासम्बन्धेन वा गगनविशिष्टस्य विषयितासम्बन्धेन हेत्वधिकरणनित्यज्ञाने वर्तमानतया गगनस्य तादृशवृत्तित्वावच्छेदकत्वात् गगनरूपेण घटाभावस्य लक्षणाघटकत्वादव्याप्तितादवस्थामिति ध्येयम् ।

केचित्तु गगनाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे स्वरूपेण साध्ये आत्मत्वहेतावव्याप्तिः, गगनाभावस्य कस्यचिदसामान्याभावस्यापि हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तित्वात्ततः कल्पान्तरमित्याहुः ।

अपरं तु कपिसंयोगो एतत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य तत्त्वेन हेत्वधिकरणनिरूपिताऽवच्छिन्नाऽऽधेयतावत्त्वेपि प्रमेयत्वादाना वृक्षनिरूपितानरवच्छिन्नाधेयतावत्त्वादव्याप्तिरितौ हेत्वधिकरणयत्किञ्चिदित्यादिना तस्य निष्कृष्टार्थमाह । न च निष्कृष्टकल्पेऽपि विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिः, विशिष्टसत्ताभावव्यक्तित्वस्य "विशिष्टसत्ताभावाभावस्य सत्तारूपस्य" हेत्वधिकरणगुणादिश्रुततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । यत्केचिद् हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपकप्रतियोगितासामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकस्यदभावव्यक्तित्व तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । नचैव पूर्वकल्पेऽपि निरवच्छिन्नप्रहेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकाभूता या साध्याभावनिष्ठानुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वस्य विवक्षणादेव सामञ्जस्ये किं गुदतरकल्पान्तरेणेति वाच्यम् । तथाविवक्षणे व्यधिकरणधमावच्छिन्नाभावं धिनैव षट्पटोभयाभावादिक्रमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयसंभवे प्रतियोग्यवृत्तित्वेति प्रन्यानवतारप्रसंगात्, अत एव जगदीशेन एतादृशदोय विहाय समानयताभावैक्यमतेऽव्याप्तेरेव एतल्लक्षणपरित्यागदीजःवमुक्तम्, प्रकृते तु साध्याभावव्यक्तित्वेन घटाभावादिक्रमादाय तादृशव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धाऽसमवधारणायोपात्तस्य सामानाधिकरण्यदलस्य वैयर्थ्यपरतयैव तादृशमूलसङ्गतिः । न चाऽत्रापि कल्पे द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपसत्ताव्यक्तित्वस्य हेत्वाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । हेत्वाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितासामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकस्यदभाववच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमेव तादृशव्याप्यवृत्तित्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्, तथाच द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य हेत्वाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकीभूता या द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपानुयोगिता तन्निरूपितप्रतियोगितासामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकत्वात्ताव्याप्तिरिति प्राहुः ।

हेत्वधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपीति । एव च

संयोगाभावे व्याप्यवृत्तित्वविरहादभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिः स्यादतस्तन्निवेशः, तथाच द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि यत्किञ्चित्पदेन गुणादिकमादाय तन्निष्ठाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वस्य संयोगाभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत् सत्त्वेन संयोगाभावे व्याप्यवृत्तित्वसत्त्वादिति ।

न च यत्किञ्चित्पदेन निवेशेऽपि कथं वारणम्, यत्किञ्चिन्मध्ये द्रव्यमपि भवतीति वाच्यम् । हेत्वधिकरणविशिष्टो यो धर्मस्तद्धर्मवत्साध्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्यादि । पै० स्पष्टयभावियप्रतियोगितास्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, प्रतियोगितावत्ता च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन, एवं च हेत्वधिकरणयोगोलकविशिष्टो यो धर्मः स धूमाभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत् स्ववृत्त्यभावमध्ये बह्वयभावाभावस्तादृशाभावप्रतियोगितावत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य धूमाभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत् सत्त्वात्, स्वसामानाधिकरण्य-स्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियोगितावत्ता बह्वयभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत् वर्तते न तु धूमाभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत् अतस्तादृशाधर्मवद्धूमाभावमादायाऽतिव्याप्तिव्युदासात् तादृशास्थले गुणविशिष्टत्वं संयोगाभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत् वर्तते इति नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

एतादृशापरम्परायाः ससंगतान्भ्युपगमे हेत्वधिकरणवृत्त्युभयावृत्तिधर्मनिष्ठानिरवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता सती निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वावावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकाभावात्स्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितास्वावच्छिन्नानिरूपितसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिता सती सामानाधिकरण्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिकावच्छेदकतास्वावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभाववान् यो धर्मस्तद्धर्मवत्त्व व्याप्यवृत्तित्वमिति कृत्वा न दोष इत्यस्मद्गुरुचरणाः ।

अथात्र यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिमपहाय स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न । व्याप्यवृत्तित्वघटकीभूतविशेषणस्याव्याप्यवृत्तिसाप्यकस्थले एवाऽतिव्याप्तिवारणं प्रयोजनं सूचितम् । वस्तुतस्तु हेत्वंशे यत्किञ्चित्त्वनिवेशेनाऽपि प्रसिद्धस्थलाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् अधिकरणेशे यत्किञ्चित्त्वनिवेशार्थं तावत्पर्यन्तानुधावनामिति मन्तव्यम् ।

अथ तादृशाभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वमित्यस्यैव सम्बन्धेन सामानाधिकरण्यनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न । घटत्वेन बह्वयभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत्वादिना घटाभावस्य हेत्वधिकरणवृत्तितया घटत्वेन बह्वयभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत्त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन बहिमान् धूमादित्यादावसम्भवः स्यादतस्तन्निवेशः । एव तादृशाप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकं यदभावत्वमित्येतावन्मात्रोक्ती तद्यत्किञ्चेत्वाऽनिवेशे विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नाभावस्य विशिष्टसत्तास्वरूपत्वेन सत्तानतिरिक्ततया तस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन विशिष्टसत्ताभावत्वे गुणनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकत्वेन व्याप्यवृत्तित्वविरहात् अभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिः स्यात्, तदुपादाने तु विशिष्टसत्ताभावावच्छिन्नाभावस्यैव विशिष्टसत्तास्वरूपत्वेन विशिष्टसत्ताभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेत्वावच्छिन्नाभावस्य तदस्वरूपतया तस्य तदनवच्छेदकत्वेन व्याप्यवृत्तित्वं सुघटमेवेति ।

अथात्र हेत्वधिकरणवृत्तित्वं यदि येन केन सम्बन्धेनोच्यते तदा धूमवान् बहोरित्यादौ

धूमाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः, यत्किञ्चिद्देहवधिकरणायोगोलके धूमाभावाभावस्य कालि-
केन सत्त्वात् अभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिः । यदि च विशेषणताविशेषेण तदा कपिसंयोग-
सामान्याभावस्यापि व्याप्यवृत्तित्वावृत्तिः कपिसंयोगाभावाभावस्य “कपिसंयोगस्य” हेत्वधि-
करणे ऐशिकविशेषणतया वृत्तित्वाविरहात्साध्यकाऽव्याप्तिरिति चेत् । यत्किञ्चिद्देहवधिकरणवृ-
त्तित्वं स्वरूपसम्बन्धेनैव, यतः सर्वत्राऽभावनिष्ठतद्यत्किञ्चावच्छिन्नभावोऽतिरिक्त एव । परन्तु
तद्यत्किञ्चावच्छिन्नप्रतियोगिता च व्याप्यवृत्तित्वेनाभिमतताऽभावीयप्रतियोगिताविशिष्टप्रकार-
ताशालियुद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोग्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्ना प्राज्ञा । अन्यथा स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे द्रव्यत्वशून्यं सत्त्वादित्यादौ
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावानिष्ठतद्यत्किञ्चावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयि-
तया तादृशतद्यत्किञ्चेऽनवच्छेदकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहादतिव्याप्तिः स्यादिति । नचैवं
विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य साध्यतायां तादृशसाध्याभावविषयकघट-
विषयकज्ञानान्यतरत्वस्य हेतुतायां व्यभिचारिणि तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतविषययितास-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यभावनिष्ठतद्यत्किञ्चावच्छिन्नाभावस्य साध्याभावविषयकज्ञाने-
हेत्वधिकरणे वर्तमानतया च तादृशभावनिष्ठतद्यत्किञ्चेऽनवच्छेदकत्वविरहेण साध्याभाव-
स्य निष्कल्याण्यवृत्तित्वाविरहादिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवस्त्वावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतप्रकारतावैशिष्ट्यस्य प्रतियोगितायां
विवक्षणात् विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशसाध्याभावनिष्ठतद्यत्किञ्चावच्छिन्न-
प्रातयोगितायां तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतविषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकार-
वैशिष्ट्यविरहात् स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठप्रकारतावैशिष्ट्यसत्त्वात् तद्विरूप-
कामावस्य हेत्वधिकारणाभूतघटाविषयकज्ञाने विरंहण तादृशसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वासत्त्वा
दतिव्याप्तिविरहात् ।

नन्वेवमपि तद्यत्किञ्चावच्छिन्नप्रतियोगितायां तादृशविरोधितावच्छेदकीभूतप्रकारता-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वविरहेण प्रकारतावैशिष्ट्यविरहात् साध्याभावनिष्ठतद्यत्किञ्चे तादृशान-
वच्छेदकत्वस्य दुर्निवार्यतया कपिसंयोगो एतद्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैव । तद्यत्किञ्चम-
पहायाभावत्वेनावच्छेदकत्वदाने विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वाभावाहेत्वधिकरणी-
भूतगुणवृत्तित्वविशिष्टसत्तारूपविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वादत्-
वच्छेदकत्वविरहेण विशिष्टसत्त्वाभावे व्याप्यवृत्तित्वविरहादभावान्तरमादायातिव्याप्तिः स्यादिति
चेत् । सत्यम् । तद्यत्किञ्चाननवच्छेदकत्वसत्त्वमनुपादेयमेव, किन्तु हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चि-
द्यत्किञ्चनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकं यदभावत्वं, त-
त्त्वमेव व्याप्यवृत्तित्वम् । तद्यत्किञ्चननिवेशनमेतादृशव्याप्यवृत्तित्वत्वाभार्थकमेव, तथासात्
विशिष्टसत्त्वाभावत्वे हेत्वधिकरणगुणनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वसत्त्वेन विशिष्टसत्त्वाभावे व्याप्यवृत्तित्वसत्त्वादतिव्याप्तिविरहात् । एवं च हे-
त्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्यत्किञ्चनिरूपितत्वभावे स्व(१)प्रतियोगितायाद्विरोधितावच्छेदकीभूतप्र-
कारतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यमन्यथा द्रव्यत्वशून्यं सत्त्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न

प्रतियोगिताद्द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य सम्बन्धान्तरेण हेत्वधिकरणे वर्तमानतया त-
 दप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विरहादतिव्याप्तिः स्यादिति । विषयितासम्बन्धेन घटादेः सा-
 ध्यतायां विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाभावविषयकज्ञानान्यतरत्वस्य हेतुतायां स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधितावच्छेदकभूत-
 विषयतासम्बन्धेन साध्याभावत्वावच्छिन्नाभावस्य यत्किञ्चिद्धेतवधिकरणघटाभावाभावविषयक-
 ज्ञाने वर्तमानतया साध्याभावत्वेऽनवच्छेदकत्वविरहेणातिव्याप्या स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरो-
 धितावच्छेदकभूताया प्रकारता तादृशप्रकारतावैशिष्ट्यं यत्किञ्चिद्धेतवधिकरणानिरूपितश्रुतियायां
 पूर्वोक्तोभयसम्बन्धेन विवक्षणीयम्, तथाच तादृशविरोधितावच्छेदकभूतविषयतासम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रपटत्वावच्छिन्नप्रकारतावैशिष्ट्यस्य साध्याभावत्वावच्छिन्नश्रुतियायां विरहेणातिव्याप्तिविर-
 हात्, एवं वाच्यत्वानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नज्ञेयत्वसाध्यकवाच्यत्वज्ञेयत्वान्यतरहेतु-
 कस्थले वाच्यत्वानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञेयत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नश्रुतियायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धावच्छि-
 न्प्रहेत्वधिहरणज्ञेयत्वनिरूपितश्रुतियायां तादृशविरोधितावच्छेदकभूततादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
 कारतावैशिष्ट्यसत्त्वेनातिव्याप्या यत्किञ्चिद्धेतवधिकरणश्रुतियायां स्वीयप्रकारताविशिष्टप्रकार-
 तात्वव्यापकप्रकारतावैशिष्ट्यं तादृशोभयसम्बन्धेन विशेषणीयम्, तथाच स्वरूपसम्बन्धावच्छि-
 न्नाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतायां स्वीयप्रकारताविशिष्टप्रकारतात्वव्यापकत्वविरहात् घटा
 ज्ञेयत्वाभाववानिति ज्ञानायप्रकारतायां स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धेन तादृशप्रकारतायाः सत्त्वात्, अपि तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नज्ञेयत्वाभावत्वाभावत्वा
 वच्छिन्नप्रकारतैव तादृशप्रकारताविशिष्टस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नश्रुतियायां हेत्वधिकरणान्तिव्याप्ति-
 विरहात् । प्रतियोगिता च व्याप्यश्रुतित्वेनापि सत्त्वाभावप्रतियोगिताविशिष्टप्रकारतात्वव्यापक
 प्रकारताविशिष्टा ग्राह्या । तथा चास्य निवेशः—अनुयोगिताविशिष्टानुयोगितावत्त्वं व्याप्यश्रुति
 त्वमिति यावत् । अनुयोगितावैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्य-स्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । स्वाभा-
 वश्च स्वविशिष्टं यत्किञ्चिद्धेतवधिकरणश्रुतियावच्छेदकभूताऽनुयोगितानिरूपितप्रतियोगितायाः सा-
 मानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, स्ववैशिष्ट्यं च यत्किञ्चिद्धेतव-
 धिकरणश्रुतियायां स्वविशिष्टप्रकारताविशिष्टत्वसम्बन्धेन, प्रकारतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्व-
 विशिष्टप्रकारतात्वव्यापकत्वसम्बन्धेन, स्वविशिष्टप्रकारतायां वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वस्वनि-
 ष्टानुयोगितानिरूपितत्वसम्बन्धेन, यत्किञ्चिद्धेतवधिकरणश्रुतियायां स्वविशिष्टप्रकारतावैशिष्ट्यं
 च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, प्रकारताया
 प्रकारतात्वव्यापकत्वश्च स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन,
 प्रकारतायां प्रतियोगितावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
 त्वोभयसम्बन्धेन, प्रकारतायां स्वविशिष्टप्रकारतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वाव-
 च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन, अत्र प्रकारतायां प्रकारतात्वव्यापकत्वं च स्वावच्छिन्न-
 प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, प्रकारतायां स्वविशिष्टप्रतियोगितावैशि-
 ष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेनेति
 ध्येयम् ।

—हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा-
 ऽभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकं यत्साध्यता-
 वच्छेदकं तदवाच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।

त्वेऽपि संयोगि सत्त्वादिप्यादौ नातिव्याप्तिः ।

ननु समनियताभावैक्यमते(१)पि घटत्वेन बहुयभावस्यैव घटित्वेन
 घटाभावतया हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रति-
 योगितावच्छेदकं बह्वित्यादिकमित्यव्याप्तिरतः समनियताभावैक्यमतेऽपि
 निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरणस्येति व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायां
 सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना ।

नन्वत्रापि हेतुसमानाधिकरणस्य बह्वित्वेन बह्विधूमोभयाभावस्य वाहि-
 त्वेन पर्वतावृत्तेरभावस्य वा प्रतियोगितायाः समानाधिकरणं सदेव बह्वि-
 त्वमवच्छेदकमित्यव्याप्तिस्तादृशप्रतियोगिताया अन्यूनवृत्तित्वे सति यद-
 वच्छेदकं तदन्यस्याकावपि तथा, पर्वते बह्वित्वेन नार्णातार्णोभयं नास्तीति

समनियताभावैक्यमतेऽपीति । ननु समनियताभावैक्यमतेऽपि प्रतियोगितायां सा-
 ध्यनिष्ठत्वविशेषेनैवाऽव्याप्तिवारणसम्भवेऽलं लक्षणान्तरेणेति चेन्न । विवक्षितव्याप्यवृत्तित्वस्य
 तत्तदभाव एव पर्यायमिततया व्याप्यवृत्तिनतदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकृतस्य व्याप्ति-
 घटकत्वे व्याप्यवृत्तियावदभावान्तर्गतघटाभावनिरूपितसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वाऽप्र-
 सिद्ध्या तदभावऽप्रसिद्धेः चान्दमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

अपरे तु न च व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणाभावायमाध्यनिष्ठप्रतियोगिताऽनवच्छेदक-
 मित्युक्तावपि बह्वित्वेन बह्विधूमोभयाभावमादायाऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यमात्रनिष्ठ-
 प्रतियोगिताकाभावनिवेशेनैव वारणात् । न च तथापि बह्वित्वेन महानसीयबन्धभावमादा-
 याऽव्याप्तितादवस्थमेवेति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतात्वावाच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याय-
 सुयोगितानवच्छेदकत्वस्य रूपवृत्तिनिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेद-
 कत्वस्य साध्यतावच्छेदकनिवेशेनैव तादृशभावमादायाऽव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेत् । मैवम् ।
 गुह्यमावच्छिन्ननिरूपकतया मानाभावादेति मते प्रमेयवन्धमान् धूमादित्यादौ गुह्यरूपेण
 साध्यतायामव्याप्तिः घटत्वेन प्रमेयबन्धभावस्य गुह्यमावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगि-
 तानिरूपितप्रतियोगिताक घटत्वेन बन्धभावे तादृशरूपवृत्तेनिरूपकतानिरूपितानुयोगिता-
 निरूपितप्रतियोगिताकत्वविरहात् । ननु गुह्यसाध्यतायां व्यभिचारेण्यातिव्याप्तिवारणायाऽप्रे-
 पारिभाषिकत्वस्य बध्यमाणतया अत्रापि पारिभाषिकत्वादरेणाऽव्याप्तिवारणं संभवतीति,
 तथाहि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धानिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावाच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकपर्यायसुयोगितावच्छेदकीभूतरूपवृत्तेनिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगि-

(१) 'भाषानामैक्यात्' इति पाठान्तरम् ।

प्रतीतिसिद्धस्यैव तादृशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्बहिर्व्यस्य, न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व न बाह्वत्वमात्रे पर्याप्तं किन्तु ताणां ताणोभयत्वेऽपि, अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतबाह्विवावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशाभावाऽसत्त्वप्रसंगादिति वाच्यम्(१)। सोन्द्रमते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवत्तामात्रस्याऽभावाऽविरोधित्वात्, अन्यथा

तानवच्छेदकेत्यादिनिवेशात् । प्रमेयवन्दिमान् धूमादित्यादौ वन्दिहत्वगतैकत्वस्यापि तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितानवच्छेदकतया तद्वृत्तिनिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितघटत्वेन बह्व्यभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमादाय लक्षणगमनं संभतीति ।

न च तादृशावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकस्य समुदायत्वे सत्त्वाद् वन्दिधूमोभयत्वगताद्विभे च तादृशपर्याप्यनुयोगितानवच्छेदकत्वसत्त्वाद् वन्दिहत्वेन वन्दिधूमोभयाभावस्य बहिर्व्यसनेन महान्नीयवन्त्याभावस्य च लक्षणाक्रान्ततयाऽव्याप्तितादवस्थमेवेति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसंबन्धिनिष्ठतदभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितानवच्छेदकरूपवृत्ताद्यादिनिवेशात् । बहिर्व्यधूमोभयोभयगतद्विभे च तादृशपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेन वन्दिधूमोभयाभावे तादृशानवच्छेदकरूपवृत्तानिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताकत्वविरहात्ति । अत्रोच्यते वन्दिहत्वेन इन्धनाभावमादायाऽव्याप्तिर्भवत्येव तद्वारणप्रयासाधिकृत्येन गौरवादिता ।

वस्तुतस्तु प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वाविवक्षणऽव्याप्तिवारणेऽपि तादृशप्रतियोगितासामानाधिकरण्येवाऽनवच्छेदकत्वविवक्षयापि तादृशदाषवारणसम्भवात् प्रकारान्तरस्य प्रकारान्तराऽदुष्कत्वात् । न च घटत्वेन बन्त्याभावस्य वन्दिहत्वेन घटाभावस्य वैक्यमते तादृशाभावीयप्रतियोगितासामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकत्वस्य वन्दिहत्वादी सत्त्वात्कथमव्याप्युद्धार इति वाच्यम् । तादृशाभावीयप्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवाक्षितत्वात् । वैस्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकत्वोभयसंबन्धेन प्राण्यमिति न किंचिदनुपपन्नमिति ।

केचित्तु प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वनिवेशेऽपि वन्दिहत्वधूमत्वान्यतरवत् साध्यत्वे धूमादहंतौ वन्दिहत्वेन धूमाद्यभावादेकमादायाऽव्याप्तिरतस्तत्परिहाराय इत्याहुः ।

सामानाधिकरण्यघटितद्वितीयलक्षणपारत्याग बाजमाह नन्वग्रापीति । अथ वन्दिहत्वेन वन्दिधूमोभयाभावादायाऽव्याप्तिर्भवेऽभावान्तरानुधावनं सन्दर्भावेदमिति चेन्न । यथाप्यदृष्टहेतुसामानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितायां केषलान्वयितावच्छेदकभूतानुयोगितानिरूपितत्वस्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवोभयाभावविवक्षणेनैव, वन्दिधूमोभयाभावीयप्रतियोगितायां तादृशानुयोगितानिरूपितत्वतादृशधर्मावच्छेदकत्वोभयोः सत्त्वेन तत्प्रतियोगिताकाभावमादायाऽव्याप्तिवारणसम्भवादतो वन्दिहत्वेन पर्वतादृष्टैरित, तथाच तदभावीयप्रतियोगितायां तादृशधर्मावच्छिन्नवत्त्वसत्त्वेऽपि तादृशानुयोगितानिरूपितत्वविरहोभयाभावस-

घटवति घटत्वेन पटाभावस्याऽपलापात्तेः, किन्तु प्रतीतियलाद्यधिकरण-
धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसिद्धौ सत्यां प्रतियोग्यशे प्रकारीभूतधर्म-
विशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावाच्छिन्नैव सार्द्धमनायन्याऽभावस्य विरो-

एवात् । अत्र संबन्धघटकस्वसामानाधिकरण्यदलं लक्षणघटकसामानाधिकरण्यविशेषणस्य
साध्यस्यसंपादनाय, अन्यथा बन्दिहत्वेन घटाभावीप्रतियोगितायां तादृशानुयोगितानिरूपि-
तावत्त्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकत्वेन सामानाधिकरण्य-
दलस्य व्यर्थतापत्तेरिति । न चैवं व्याप्यवृत्तिवदल व्यर्थम्, कपिसंयोगाभावीप्रतियोगि-
तायामुभयोः सत्त्वादिति वाच्यम् । संयोगी सत्त्वदित्यादौ संयोगाभावे तादृशोभयोः सत्त्वेन
तन्निवेशानाकान्ततया अभावान्तरमादायाऽतिव्याप्या निरवच्छिन्नविशेषणताविशेषधर्मव्या-
वच्छिन्नकेवलान्वयितावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितत्वपटितोभयभावस्यावश्यकतया क-
पिसंयोगाभावप्रतियोगितायामुभयाभावसत्त्वाद्याप्यवृत्तिवनिवेशात् ।

अथवा व्याप्यवृत्तिहेतुप्रमानाधिकरणाभावीप्रतियोगितायां साध्यवृत्तिव्यासजयवृत्ति-
धर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वसाध्यतावच्छेदकव्याप्यव्यासजयवृत्तिध-
मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् । व
न्दिहत्वेन बन्दिधूमोभयाभावीप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यव्यासजयवृत्तिव्यावच्छि-
न्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वसाध्यवृत्तिवन्दिधूमोभयस्वरूपव्यासजयवृत्तिधर्माव-
च्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयोः सत्त्वात्तदभावमादायाऽव्याप्तिविरहण
बन्दिहत्वेन पर्वताशूत्तेरभावपर्यन्ताऽनुधावनम् । तथाच तदभावीप्रतियोगितायां साध्यवृत्ति
व्यासजयवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपि त्वावेरहणोभयाभावसत्त्वेन त
दभावमादायाऽव्याप्तिसंभवात् तार्णातार्णोभयवन्धमावीप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक
व्याप्यव्यासजयवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वावेरहणोभयाभावस-
त्त्वेन वक्ष्यमाणाऽव्याप्तिः संगच्छते ।

अथवा बन्दिहत्वेन पर्वताऽवृत्त्यभ्रमादायाऽव्याप्तिवारणाय “प्रतियोगिताया अन्यून
वृत्तिवै सति यदवच्छेदक तदन्यत्वस्य’ निवेशनीयतया एतादृशानिवेशस्य निष्प्रयोजनकरवा-
त् बन्दिहत्वेन तार्णातार्णोभयाभावमादायाऽव्याप्तिदानस्य सन्दर्भोपद्रव्यादिति । अथैवमपि व-
न्दिहत्वेन बन्दिधूमोभयाभावमादायाव्याप्तिसम्भवे द्वितीयाभावानुसरणे किं बोजमिति चेन्न । त-
त्राऽनुगमनेनाऽव्याप्तिवारणदत्तो द्वितीयाभावानुसरणं कृतम् । तथाहि धर्मविशिष्टान्यत्व प्रति-
योगितायां विशेषणीयम्, वै० स्वावच्छिन्नत्वस्वभिन्नत्वव्यापको यो धर्मस्तद्वर्मावच्छिन्नानिरूप-
कतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयोः सत्त्वात्तादृशाभावासंग्रहेण प्रत्यासङ्गतिरिति
वाच्यम् । वै० स्वावच्छिन्नत्वस्वव्यापकस्वाभाववृत्तिलक्षणवच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयो-
गितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, ईरशसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षणे
तादृशाभावसंग्रहसम्भवात् । यत्तु बन्दिधूमोभयान् वद्वेरित्यत्र बन्दिधूमोभयाभावीप्रतियोगि-

धित्वं वाच्यम्, एवं च बह्वित्यादिना तार्णान्तार्णोभयाभावसत्त्वेऽपि बह्वित्वा-
बच्छिन्नवत्त्वं न क्षतिकरम् (१) ।

गिता धर्मविशिष्टान्या न जाता, बह्वित्वरूपधर्मविशिष्टत्वात् तत्र स्वावच्छिन्नत्वं वर्तते स्वव्या-
पकस्वाभाववति धूमादौ वृत्त्युभयस्वावच्छिन्नानिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयोः
सत्त्वाद्, पटाद्यभावमादायाऽतिव्याप्तिरिति । तत्तुच्छम् । तादृशप्रतियोगितायां रूपावशिष्टा-
न्यत्वं निवेदयम्, वै० स्ववृत्तिस्ववृत्तिनिरूपकताभ्यापकनिरूपकत्वाभाववृत्तियां निरूपकता
तादृशानिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, एवं च बह्वित्वगतैकत्वविशिष्टा-
न्यत्वस्य तादृशवद्विधूमोभयाभावीत्यप्रतियोगितायां सत्त्वात् “स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्ववृत्तिस्वविरहात् उभयाभावमादायाऽति-
व्याप्तिव्युदासात् । ईदृशनिवेशाऽभिप्रायेण द्वितीयाभावमादायाऽतिव्याप्याभिधानमिति ।

अनाद्यत्या अभावस्य विरोधित्वं वाच्यमिति । अत्रयमाशंका । एता-
दृशाधिकरणतया समनभावस्य विरोधिताकल्पने ऽपि तार्णवद्विमति बह्वित्वेन तार्णान्तार्णवत्त्वं
न स्तः इत्यभावस्याऽपलापापत्तिर्दुर्वारैव, तार्णवद्विमति पर्वतं स्वप्रतियोग्यशे प्रकारीभूततार्ण-
त्वविशिष्टबह्वित्वावच्छिन्नानिरूपकताकाधिकरणतावत्त्वात्, एवं घटवति घटत्वेन पटो नास्ती-
त्यपलापापत्तिर्दुर्वारैव, समनियताभावानामेक्यमते घटत्वस्यापि घटत्वेन पटो नास्तीत्यभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वात्, पटवत्यपि प्रतियोग्यशे प्रकारीभूतपटत्वविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदक-
पटत्वावच्छिन्नानिरूपकताकाधिकरणतावत्त्वादिति । मैवम् । स्वनिरूपकताभावस्य स्वविशिष्टाव-
च्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणतया-
समं विरोधात्, वै० स्वनिरूपितत्व-स्वनिरूपितानुयोगितानिरूपितनिरूपकतानिरूपितत्वान्यतर-
सम्बन्धेन । तथाच बह्वित्वेन तार्णवद्विमति तार्णान्तार्णोभयं नास्तीत्यभावीत्यप्रतियोगिता-
विशिष्टावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकोभूतं यद् बह्वित्वता-
र्णत्वातार्णत्वगतत्रिवं तद्बह्वित्तिनिरूपकताकाधिकरणताविरहेणापलापापत्तिविरहात् ।

ननु महानसीयवद्विविषयकज्ञाने बह्वित्वेन महानसीयो नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तिः,
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकोभूतद्वित्ववृत्तिनिरूपकताका-
धिकरणतावत्त्वेन तादृशज्ञाने सत्त्वादिति । ननु तादृशरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणतायां स्वाव-
च्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणता-
व्याप्यत्वस्य निवेशात् तादृशद्वित्ववृत्तिनिरूपकताकाधिकरणतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
रूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणताव्याप्यत्वविरहात्, तदभावसत्त्वे बाधकाभावादिति वाच्यम् ।
महानसीयवद्विविषयकज्ञाने महानसीयवद्वित्वेन बह्वित्नास्तीति प्रतीत्यपलापापत्तेः प्रतियोगिता-
वच्छेदकगतीद्वित्वरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणताव्याप्यतादृशरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणताया
महानसीयवद्विविषयकज्ञाने सत्त्वादिते नञ् । विषयिताद्यवधत्वेनेयमनुगतविरोधिता,
शेषे तु महानसीयवद्वित्वेन बह्वित्नास्तीत्यभावस्य महानसीयत्ववद्वित्वोभयप्रकारतानिरूपित-

अतएव च द्रव्यत्वेन बाह्यनास्तीत्यादिप्रतीत्या सामान्यधर्मेणापि वि-
शेषाऽभाषोभ्युपेयते । नच तत्र बाह्यत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं भासते

बाह्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नमहानसौयत्वावच्छित्तोभयधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकाधि-
करणतया सममनुगतहरेणैव विरोधित्वमिति ध्येयम् ।

केचित्तु स्वनिरूपकाभावस्य स्वविशिष्टावच्छेदकतानिरूपकताकाधिकरणतया समं विरोधित्व-
म्, वै० स्वनिरूपितानुयोगितानिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्तयनुयोगिताव-
च्छेदकत्वभूतरूपावच्छिन्नानुयोगिताकसामानाधिकरण्यासम्बन्धावच्छिन्नभावच्छेदकतानिरूपितत्व-
स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कपर्याप्तयनुयोगितावच्छेदकत्वभूतरूपावच्छिन्नानुयोगिता क-
पर्याप्तप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन । एवं च तार्किकमिह मति तार्किकतार्किकभावाविशेषप्रतियोगिताविशि-
ष्टसामानाधिकरण्यासम्बन्धावच्छिन्नतार्किकतार्किकभावाविशिष्टावच्छेदकतानिरूपितत्वानिष्ठाव-
च्छेदकतानिरूपकतानाधिकरणताविरहात् इत्याहुः । तद्यन्त्यम् । वन्दिद्विषयकताने वन्दि-
त्वेन वन्दिनास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, तत्र सामानाधिकरण्यासम्बन्धावच्छिन्नवन्दिद्विषयानिष्ठावच्छेद-
कतानिरूपितत्वानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकताकाधिकरणताविरहात् ।

केचित्तु ननु वदित्वेन बहिष्कृतोभयाभावस्य केवलान्वयिनया तस्य विरोधित्वं न कल्प्यं,
किन्तु कथितप्रतिषेधप्रतिषेधनभावकल्पने उक्ताभावस्य प्रतिषेधकत्वकल्पनसम्भवात् कथं
न केवलान्वयित्वव्यापात इति चेन्न । प्रतियोगिताविशिष्टप्रकारताविशिष्टानिरूपकतानिरूपित-
धिकरणतया विरोधित्वमित्यर्थः । प्रतियोगितावै० स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पर्याप्तयनुयोगितावच्छेदकरूपप्रतीततादात्म्यसम्बन्धवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभिन्न-
त्वस्वनिरूपसंसर्गताकनिरूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कपर्याप्तयनुयोगितावच्छेदक-
रूपप्रतित्वोभयसम्बन्धेन । उक्तोभयघटकप्रतित्वं च स्वावच्छेदकताप्रतियोगिकपर्याप्तयनुयोगि-
तावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रकारतावै० स्वानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धस्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धान्यतरावच्छिन्नस्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कपर्याप्त-
यनुयोगितावच्छेदकरूपप्रतित्वसम्बन्धेन, प्रतित्वानु स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कपर्याप्तयनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । तथाच वदित्वेन बहिष्कृतोभयाभावो या प्रति-
योगिता तद्विशिष्टा तु बहिष्कृतोभयविशिष्टत्वात् एतद्ज्ञानयतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवदित्वा-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वाभिन्नवद्विष्कृतोभयवच्छिन्नप्रकारता, तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नतदवच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्तयनुयोगितावच्छेदकरूपान्तु विलक्षण-
धीविशेषविषयत्वमेव तद्वृत्तिनिरूपकत्वाऽऽर्याकारात्, विरोधित्वकल्पनासम्भवेन केवलान्व-
यित्वात् । तेन रूपत्वेन नित्यसमवेताभावरूपप्रतिसत्तया स्पर्शवृत्तिसत्तावदभावस्थले
न कोपि दोष इति विभावनीयम् ।

केचित्तु केवलान्वयित्वानवच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वमुक्तप्रतियोगि-
तावच्छेदके निषेधमिति न दोष इत्याहुः ।

अत एव चेति । उक्तविरोधित्वकल्पनादेव चेत्यर्थः । सामान्यधर्मेण विशेषाभावत्वं

द्रव्यत्वस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यम् । वह्निमानयमित्येवंनिश्चयस-
त्त्वेऽपि द्रव्यत्वेन वह्निर्नास्तीतिप्रत्ययात् द्रव्यत्वस्यैवाऽवच्छेदकतया भा-
नात्, अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वप्रकारेण बह्व्यभाव-
बुद्धौ वह्नित्वंन वह्निमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्तादृशप्रतीत्यसम्भवा-
पत्तेः, अस्माकन्तु द्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन बह्व्यभाव-
बुद्धिं प्रति द्रव्यत्वेन वह्निरवविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधित्वात्तदसत्त्वादेव
तादृशाभावस्य प्रतीतिसम्भवादित्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्याधिकरण-
स्य वेति ।

केचित्तु सामानाधिकरण्यमभेदस्तथाच हेतुसमानाधिकरणाभावीय-
स्वाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्स्वं तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षि-
तं, प्रतियोगित्वं हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः, स च सामान्याभावस्थले प्रति-
योगितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रतियोगिस्वरूपोऽननुगमादाधाराधेयमा-
धानुपपत्तेश्च, सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्थले च प्रतियोग्यंशे प्रकारीभू-
तो विशेषधर्म एव न तु सामान्यधर्मः, अतिप्रसक्तत्वात् ।

नौकं माथुर्याम् ।

स्वाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्स्वमिति । नन्वत्र हेतुसमानाधिकरणा-
भावीयप्रतियोगित्वाभिन्नं स्वावच्छेदकं यत्तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके निवेश्यताम्, किं स्वाऽ-
भिन्नत्वनिवेशोनेति चेन्न । धूमवान् बहोरित्यादौ घटाभावीयप्रतियोगितामादायाऽतिव्याप्ति-
वारणाय तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकूटत्वावच्छि-
न्नविशिष्टं यत् साध्यतावच्छेदकमिति निवेश आवश्यकः, वै० स्वतादात्म्यस्वावच्छेदकत्वा-
भयसम्बन्धावच्छिन्नस्विनिष्ठायच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन, तथाच प्रतियोगि-
ताकूटान्तर्गतव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासाधारणकूटमेव तद्विशिष्टत्वस्याऽप्रसिद्धेरतः
स्वाभिन्नेति । तथाच स्वतादात्म्यस्वावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टा या व्याप्यवृत्तिहे-
तुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितास्वावच्छिन्नकूटविशिष्टान्यत्वस्य साध्य-
तावच्छेदके विवक्षितत्वात् । वै० पूर्ववद् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां धर्मविशिष्टत्व-
विरहेण कूटान्तर्गतत्वाभावात् । न च तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगिताभिन्नं साध्य-
तावच्छेदकमिति निवेशेनैव सामञ्जसादलं स्वाभिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमित्यनेन ।
न च वह्निमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिः, महानसीयबह्व्यभावप्रतियोगितायाः महानसीयत्व-
वह्नित्वोभयरत्वरूपत्वेन प्रतियोगिताभिन्नत्वस्य वह्नित्वे विरहादिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्ति-
हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगिताको यस्तरप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकस्वरूपमि-
हं यत्साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकं तद्वृत्तिनिरू-
पकताप्रदसामानाधिकरण्यनिवेशेनैव सामञ्जस्यात्, तेनैवाऽऽत्ताव्याप्तिवारणसम्भवात् । महा-
नसीयबह्व्यभावीयप्रतियोगिताको यस्तरप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकं द्वित्वमेव, ताद-
ृशद्वित्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वात्, तादृशत्वस्य च हेतुगतैकत्वे सत्त्वादिति चेन्न । घटत्वावच्छिन्नय-

व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्थले च प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपं न प्रतियोगित्वं किन्तु अतिरिक्तम्, अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकधिशिष्टप्रतियोगिनैव सार्वभौमभावस्य विरोधित्वात्तदवच्छिन्नमिति तादृशाभावस्याऽस-
स्वप्रसङ्गात् । विधादोऽपि अतिरिक्तायां प्रतियोगितायामेव, अन्यथा सम-
नियताभावेक्यमते(१) निखिलव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभा-
वात्मकतया गगनाभावस्वीकर्तृणां तदनङ्गीकारानुपपत्तेः । इत्थं च प-
षेते घटित्वेन तार्णार्णवद्दी न स्त इति प्रतीतिबलात्तादृशाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य घटित्वे सत्त्वेऽपि तादृशप्रतियोगित्वं न घटित्वामिदं । के-
न्तु तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तं वेति स्वाभिज्ञायाः साधनधशिष्टाभाव-
प्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य घटित्वे सत्त्वात् तस्य धूमव्याप-
कतावच्छेदकत्वहानिः ।

द्विनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयवान् धूमादित्यादौ व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणाभावान्तःपातिघटत्वेन
बद्धभावस्तदायप्रतियोगिताभिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके विरहात्, अतः स्वाभिन्नत्वनिवेशः ।
तथाच घटत्वेन बद्धभावप्रतियोगितायां स्वाभिन्नत्वविरहेण लक्षणाऽघटकत्वान्न दोषः । न
च महानसीयबद्धभावप्रतियोगितायाः बद्धिन्त्वभिन्नतया तमादाय बद्धिमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तितादवस्थामिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकता-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपभिन्नं यत्तादृशप्रतियोगिताकतादात्म्यप्र-
तियोगिताकप्रतियोगितावच्छेदक रूपं तद्रूपभिन्नसाध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
पर्याप्यनुयोगितावच्छेदकरूपं तद्रूपवृत्तिनिरूपकताश्रयसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । रूपवृत्तित्वं
च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, निरूपकता-
यामेतादृशनिवेशेऽपि धूमवान् बद्धित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावायप्रतियोगितावच्छेदक-
तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदक रूपं धूमत्वघटत्वपटत्वसाधारणसमु-
दायत्वमेव तद्विन्नत्वं धूमत्वगतैकत्वे सत्त्वादिति चेन्न । व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकर-
णाभावायप्रतियोगितावदन्यं यत् साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनु-
योगितावच्छेदकरूप तद्रूपवृत्तिनिरूपकताश्रयसामानाधिकरण्यस्यैव विवक्षणीयत्वात् । प्रति-
योगितावत्ता च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्वता-
दात्म्यानुयोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच धूमाभावायप्रतियोगितावत्त्वस्य धूमत्वग-
तैकत्वे सत्त्वात्तादृशप्रतियोगित्वाभाववाञ्छेति भेदस्य तत्र विरहाज्ञातिव्याप्तिः । न च बद्धित्वेन
महानसीयबद्धभावायप्रतियोगिता बद्धिन्त्वमहानसीयत्वरूपा, तथाच बद्धित्वरूपतादात्म्यानु-
योगितावच्छेदकत्वस्य बद्धित्वगतैकत्वे सत्त्वेन तदन्यत्वस्य तादृशैकत्वे विरहादव्याप्तिरिति
वाच्यम् । स्वरूपितानुयोगितानिरूपितप्रातयेगितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादात्म्यानुयोगि-
तावच्छेदकत्वस्य द्वितीयसम्बन्धपदेन विवक्षणात् । किं वा स्वरूपितानुयोगितानिरूपक-
तावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य द्वितीयसम्बन्धपदेन

नन्वत्र लक्षणे हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावस्य न सम्बन्धमात्रेण वाच्यं, वह्निसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन धूमवति सत्त्वाद्ब्याप्त्यापत्तेः, नापि देशिकाविशेषणतया, घटमिच्छ द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः, घटत्वरूपस्य साध्याभावस्य विशेषणतया वृत्तित्वविरहादित्यतो लक्षणान्तरमाह प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति प्राहुः ।

अपरेतु प्रागुक्तव्याप्यवृत्तित्वं यत्किञ्चित्त्वघोटनत्वेन दुर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेत्यादिलक्षणान्तरमुक्तमित्यप्याहुः ।

अन्ये तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकाकाऽऽशाभावादौ साध्ये आत्मत्वे हेतावव्याप्तिः आकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरवाच्छिन्नवृत्तिकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति लक्षणान्तरमित्याहुः ।

हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजना। अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वं समनियताभावानामभिन्नतया घटाभावादेरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्वरूपतया तस्य च प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वाऽ-

विवक्षणात्तदेष. । तादृशप्रतियोगिता च साध्यतावच्छेदकताघटकससर्गतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षात्प्यनुयोगितावच्छेदकरूपगृप्ति, एवं साध्यतावच्छेदकससर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षात्प्यनुयोगितावच्छेदकरूपगृप्तिर्माहा, प्रथमरूपगृप्तित्वं च स्वनिर्हृषितावच्छेदकताघटकससर्गतावच्छेदतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षात् यनुयोगितावच्छेदकरूपसम्बन्धेन । द्वितीयरूपगृप्तित्वं च स्वयमूहनीयम् । तेन महानसंयवहृद्यनुयोगिकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतात्कप्रतियोगिताकाभावमादाय समवायेन वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतात्कविषयतया वह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभावमादाय, एव महानसानुयोगिकसमवायेन वह्नयभावमादाय अभ्याप्तिविरहादिति ध्येयम् ।

समवायेन शब्दावच्छिन्नाभावस्यले प्रतियोगिस्वरूपत्वेऽपि धनुगमसम्भवादत् आधाराधेयभाव इति । न च कालिनेन घटस्वरूपप्रतियोगिनाया घटेन सह आधाराधेयभावव्याप्त्येवेति वाच्यम् । जातित्वावच्छिन्नाभावीप्रतियोगिताया जातरूपतया, तया जात्या सम केनाऽपि सम्बन्धेनाऽऽधाराधेयभावविरहादिति ध्येयम् ।

विशेषणतया वृत्तित्वविरहादिति न च स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतादृशप्रतियोगिताश्रयप्रकारकयुद्धि प्रति यादृशसम्बन्धेन स्वप्रसारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिके योऽभावस्तस्य तादृशप्रतियोगिनासामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षया अनुपपत्त्यभावात् इति वाच्यम् । एतादृशरीत्या परिष्कारसम्भवेऽपि गौरवस्यैव तृतीयलक्षणानुसरणे योजत्वादि यवधेयम् ।

संभवात्, अतएव (१) स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणो य-
स्तदन्यत्वमपि न तथा, घटत्वेन घटाभावादेरेव प्रमेयत्वादिना घटाभावा-
त्मकत्वाद्प्रसिद्धावच्छेदः (२), व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रभावस्यापि ततएव
वारणसम्भवेऽव्याप्तिवारकस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यापाताच्च ।
न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताश्रयानाधिकरणं हेत्व-
धिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः, तथाच बह्विधेन घटा-
भावीयं घटानिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तद्वच्छेदकत्वं बह्विधेऽप्य-
स्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदम्, तेन तादृशप्रतियोगितायाः समाना-
धिकरणावच्छेदकाऽप्रसिद्धातद्विधप्रतियोगिनैव लक्षणघटिकेति वाच्यम् ।
विशिष्टसत्त्वान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेः गुणादीनां विशिष्टसत्त्वानिष्ठप्र-
तियोगिताश्रयाधिकरणत्वात्, घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रस-
गाच्च, हेतुमतो महाकालस्य साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन घटाद्य-

केचित्तु सयोगसामान्याभावान् सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तेः, सयोगात्मकभावाभावस्य
निरवच्छिन्नसमवायेन वृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्या लक्षणाघटकत्वात् तादृशसम्बन्धसमवायान्यतरसम्ब-
न्धेन तद्विबक्षया घटभिन्न कपालत्वादित्यादौ घटात्मकसाध्याभावस्य समवायेन हेत्वधिक-
रणवृत्तित्वादव्याप्तेरित्याहुः ।

प्रतियोगितान्तार्थ इति । अस्यार्थः हेत्वधिकरणत्वव्यापकप्रतियोगितान्यत्वं हेतु-
समानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितायां निवेदयम्, व्यापकताघटकसम्बन्धश्च स्वविशिष्टधर्मा-
वच्छिन्नाधिकरणरूप स्ववै० स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकत्वमित्यसम्बन्धेनेत्यवधयम् ।

अत्र प्रतियोगितायां यावत्त्वानुकौ बन्दिमान् धूमादित्यादौ बन्धभावीयप्रतियोगितायां
स्वाश्रयवृत्तित्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणकधूमाभावीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेनाऽव्याप्तिः स्याद्
हेत्वधिकरणे यावत्त्वानुकौ धूमाभावीयप्रतियोगितायां स्वाश्रयवृत्तित्वावच्छेदकधूमत्वावच्छ-
न्नाधिकरणयत्किञ्चिद्वैध्वधिकरणकतया तदन्यत्वनिरहणाव्याप्तिः स्यात् । स्वाश्रयवृत्ति वानुकौ
घटवाग्निज्ञानत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन साध्यतायां प्रतियोगितामाश्रयैव स्वावाच्छ-
न्नाधिकरणकतया तदन्यप्रतियोगित्वाऽप्राप्त्याऽव्याप्तिः स्यात् । तथाच व्यधिकरणधर्मावच्छ-
न्नप्रतियोगितायां स्वाश्रयवृत्तित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावच्छेदवाधिकरणकवाकिरहेण
तदन्यत्वसत्त्वत्तत्र लक्षणसम्बन्ध समवर्ताते । न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
तायास्तदन्यत्वेऽपि तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरण्यनाऽनवच्छेदकाऽप्राप्त्याऽव्या-
प्तिर्दुर्बरेवेति चाचरम् । प्रतियोगितायां सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकत्वमित्यस्य प्रतियो-
गिसामानाधिकरणवृत्तिर्बेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य अवशिष्टत्वात् । ननु नित्यज्ञाना-
ऽन्यत्वविशिष्टपदत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां नित्यज्ञाने विरहात्, नित्यज्ञानान्यत्वघटाभावीय-

(१) एवं हेति पाठान्तरम् ।

(२) घटाभाव देरति प्रमेयत्वादिना घटावकावस्य इत्यनेन घटवृत्तेरभावस्य वा तादृशप्रयोगमात्

अव्याप्तिव्याप्तेरिति पाठान्तरम् ।

भावप्रतियोगित्वाश्रयाधिकरणतया प्रतियोगिव्याधिकरणाऽभावाऽप्राप्तिश्चेति चेद् । अत्राहुः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नधिकरणयावच्छेदकव्यधिकरणिका यावत्पुः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः, तथाच बह्वित्वेन घटाद्यभावस्यापि घटनिष्ठप्रतियोगिता तादृशीति तदवच्छेदकत्वं बह्वित्वेऽप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदम्, घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु गगनाभावापि गगननिष्ठमेव तादृशप्रतियोगित्वं सुलभमिति न कोपि दोषः ।

प्रतियोगितायां तदन्यत्वसम्भवात् तमादाश्रयाऽभ्यासिवारणसम्भवात्स्वाश्रयवृत्तिस्वनिवेशो व्यर्थः । न च निरुक्तज्ञानान्यत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वे तस्य सर्वविषयकत्वाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकविषयकत्वेन सर्वविषयकत्वोपपत्तिरिति चेन्न । अत्यन्ताभावघटकतया तत्सार्थक्यसम्भवात् । न च निष्प्रयोजनकत्वमिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यदलसार्थक्यार्थवेति ।

अथवा स्वाश्रयवृत्तिस्वनिवेशो महागौरवम्, तथाहि भवन्मते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्यप्रतियोगितायाः भेदस्याऽपि भेदकूटान्तर्गतत्वेन भेदकूटाधिक्यात्, अस्मन्मते तस्याधारणाऽसंभवेन लाघवमिति ।

केचित्तु प्रतियोगिताविशिष्टान्या या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितासामानाधिकरण्येनेत्यादि । वै० स्वतादात्म्य-हेत्वधिकरणत्वव्यापिका स्वविशिष्टधर्मावच्छिन्ना याऽधिकरणता तत्त्वोभयसम्बन्धेन, स्वै० स्वाश्रयवृत्तिस्ववावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन, स्वं प्रतियोगिता, तथाचाऽस्वच्छेदाभावघटकत्वैव तत्सार्थक्यादिति प्राहुः ।

अपरे तु स्वकालीनमहाकालत्ववत्तासम्बन्धेन घटविशिष्टस्य तादात्म्येन साध्यतायां महाकालत्वहेती स्वकालीनमहाकालत्ववत्तासम्बन्धावच्छिन्नानिखिलधर्मनिष्ठावच्छेदकताकनिरूपकतावधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वेन तदन्यप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽभ्यासिरतस्तन्निवेशः । तन्निवेशे च तदन्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्यप्रतियोगिता प्रसिद्धवेति न दोषः । न च प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकमित्यस्य स्वावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगित्वाभावस्यैव विवक्षितत्वादित्याहुः ।

द्विधा यावत्स्वनिवेशानुगमस्तु हेतुतावच्छेदकरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणत्वावच्छिन्नानुपयोगिताकपयोक्तिकूटवृत्तिप्रतियोगितावसानान्याभावव्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः । प्रतियोगितायां कूटवृत्तिर्त्वं च स्वरूपिताधेयतावदमावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताववत्तासम्बन्धेन । आधेयता च स्वावच्छिन्नत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्ना । अत्र स्वरूपितत्वेन सत्त्वेन वा न सदसंगता, परम्परासम्बन्धपरत्वे प्रथमपदार्थस्य स्वरूपितत्वेन भाननियमात् । तथाच तादृशकूटवृत्तिर्त्वं प्रतियोगितायामाधेयतावदमावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताववत्तासम्बन्धेन, आधेयतायां स्वरूपितत्वं तदस्वरूपितत्व तादृशनियमादेव सम्पद्यते, धर्मावच्छिन्नायं धर्मनिष्ठावच्छेदकनिरूपितत्वम्, सच्च धर्मनिरूपिताधेयतावच्छे-

वस्तुतो धूमवति वह्नित्वेन घटाः नास्तीतिवद् धूमवाप्त वह्नित्वेन घट-
 षान् किन्तु घटत्वेनेति प्रतीतियलाद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकता-
 कप्रतियोगकान्योन्याभावोऽप्यस्ति, अत एव समवायितया वाच्यत्ववद्भेदो
 घटादौ पक्षधरामथैः स्वीकृतः, तथाच तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
 ष्णीयत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगित्वाश्रयाधिकरणा-
 न्यत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववत्त्वं, तादृशप्रतियोगितासमा-
 नाधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं वा
 साध्यतावच्छेदके विधाक्षितं, तथाच घटादिनिष्ठस्य वाह्नित्वेन घटाद्यभाव-
 प्रतियोगित्वस्यापि तादृशत्वेन वह्नित्वादेस्तदवच्छेदकत्वाद्द्व्याप्तिरतः सा-

दकतानिरूपितत्वं, स्वावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यामित्यत्र च सर्वेनाऽनिवेशात् आधेय-
 तावच्छेदकतानिरूपितत्वं आधेयतावन्निरूपकताकाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वावच्छेदोभयसम्ब-
 न्धावच्छिन्नाधेयता वाच्येति वाच्यम् । एवं चाधेयतावच्छेदकत्वानिरूपितत्व-आधेयतावन्नि-
 रूपकताकाधिकरणतावन्निरूपिताधेयतावच्छेदोभयसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावद्वर्मानिरूपितावच्छेद-
 कतानिरूपितनिरूपकताकाधिकरणतात्ववच्छेदोभयसम्बन्धेन प्रतियोगितायां कूटवृत्तिरिति
 पर्यवसितार्थः । नन्वेवं बन्दिमान् धूमादित्यादौ धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नानुयोगि-
 ताकर्षणीककूटवृत्तिप्रतियोगितात्वोपेक्षया प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नानुयोगि-
 ताककूटवृत्तिप्रतियोगितात्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । त-
 यासति तादृशवृत्तिप्रतियोगितात्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मनिष्ठावच्छेदकताकमेदत्वावच्छि-
 न्नानुयोगिताकर्षणीककूटवृत्तस्य विवक्षणात् गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि तत्राऽ-
 व्याप्तिविरहात् । न च तद्रूपवान् तद्रसादित्यत्र हेत्वधिकरणकूटाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वा-
 च्यम् । हेतुतावच्छेदकगतरूपवृत्तिनिरूपकताकाधिकरणताव्यापकप्रतियोगित्वान्येत्यादिनिवेशा-
 दव्याप्तिवारणसंभवात्, व्यापकताघटकसम्बन्धश्च पूर्वोक्त एवेति न काप्यनुपपत्तिरिति ।

प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेराह वस्तुन इति । केचित्तु गगनादेवृ-
 त्तिमत्त्वमते कालो घटवान् महाकालत्वदित्यादौ गगनाभावस्य लक्षणाऽघटकत्वान्नाऽव्या-
 प्तिः स्यादतो वस्तुत इत्यादिकल्पानुसरणमित्याहुः ।

यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेनेति । यादृशप्रतियोगितावच्छेद-
 कनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपकतानिरूपितत्वेनेत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन यादृशप्रतियोगित्वाश्रयाधिकरणान्यत्वं हेतुमत इति । साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगित्वाश्रयाधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं
 हेतुमत इत्यर्थः । ननु विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावीयप्रतियोगितावच्छे-
 दकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपकतानिरूपितत्वेन तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसत्तानिरूप-
 कताकाधिकरणतायाः शुभे वर्तमानतया तादृशप्रतियोगिताया धर्तुमशक्यत्वात्, इव्यत्वा-
 भावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादितिव्याप्यतापत्तिरिति चेन्न ।

च्छेदकता तादृशावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षणात्, यद्वित्त्वेन ताणार्ताणोभय-
 त्वावाच्छेदाधिकरणभावोति भेदस्योक्तनिवेशानाकान्तत्वेत् बहुत्वेन ताणार्ताणोभयाभावा-
 यप्रतियोगिताप्रयाधिकरणतावासेति भेदस्योक्तनिवेशाकान्तत्वमपि पर्वतादावसत्त्वाद् बहुमान्
 धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानरूपितया-
 दृशप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानरूपिताश्रयनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदनिवेशात् व
 हित्वेन ताणार्ताणोभयवासेति भेदकारणात्, यद्वित्त्वेन ताणार्ताणोभयाभावायप्रतियोगिताश्रय-
 वासेति भेदस्य निवेशाकान्तत्वेऽपि पर्वतादौ तद्विरहादिति चेत् । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ
 विशिष्टसत्ताभावायप्रतियोगितावच्छेदकसत्तात्वेन रूपेण तादृशप्रतियोगिताश्रयवचस्य गुणा-
 दौ वर्तमानतया तादृशप्रतियोगितायाः धारणाऽशक्यतयाऽतिव्याप्यपत्तेः इमे बहुवास्त्रित्वा-
 दित्यादौ बहुत्वत्वेन रूपेण बहुवनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य हेत्वाधिकरणे वर्तमा-
 नतया तत्राऽव्याप्तिप्रसंगात् बहुत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वादिति । ननु अधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदक-
 ताकप्रतियोगिताकभेदनिवेशाऽपि बहुत्वाधिकरणत्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदस्य हेत्व-
 अधिकरणे वर्तमानतया तत्राऽव्याप्तिदुर्वारिव, बहुत्वाधिकरणताया व्यासज्यवृत्तित्वात्, अन्यथा
 अधिकरणत्वात्यन्ताभावानिवेशं किमिति न रोचयेः इति चेत् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावाच्छेदप्र-
 तियोगिताकभेदोऽव्याप्यवृत्तिरित्येकमतम्, अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो व्या-
 प्यवृत्ति, अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताऽव्याप्यवृत्तिरित्येकं मतम्, इति मतद्वयेनैव
 लक्षणीमिति जगदीशाभिप्रायः । एव च प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रातेयोगिताश्रयवदन्य
 त्वनिवेशपक्षे कपिसंयोगी एतद्भूतत्वादित्यादौ कपिसंयोग-येन रूपेण प्रतियोगित्वाश्रयवद्भेद-
 स्य अव्याप्यवृत्तिनया वृत्तादौ सत्त्वेन प्रथममतमनुसृत्याऽव्याप्तिप्रसंगात् । अधिकरणत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताया अव्याप्यवृत्तित्वात्
 प्रथममते अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो व्याप्यवृत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छि-
 न्नाधिकरणताया अव्याप्यवृत्तित्वेऽपि वृत्तादौ तदवच्छिन्नभेदविरहात् द्वितीयमतेऽप्यस्माक
 मव्याप्तिप्रसंगः । अधिकरणत्वात्यन्ताभावानिवेशे अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणता अव्या-
 प्यवृत्ति, तद्वद्भेदा व्याप्यवृत्तिरिति मते नाऽव्याप्यवृत्तिरिति ध्येयम् ।

यद्वाऽनतिरिक्तवृत्तत्वं द्वितीयदिशि एव, तदा किं निवेश, यादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
 तच्छिन्नप्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यादृशप्रतियोगितायाः अधिकरणतावदन्यत्वं हेतुमतः
 एतादृशी या या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तेःत्वेन तादृशप्रतियोगिता-
 समानाधिकरणत्वे सति तादृशप्रतियोगित्वाभाव-द्वितीयमनुसृतत्वावशिष्टतादृशप्रतियोगित्वा-
 भाववत्साध्यतावच्छेदकवाच्छिन्नसमानाधिकरणम्, तथाच तादृशप्रतियोगित्वाभाववद्द्विवृत्ति-
 भिन्नवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगित्वाभाववत् यत् साध्यतावच्छेदकत्व्यादिनिवेशे कालो घटवान्
 महाकालत्वादि-यत्राव्याप्तिर्न स्यादतो द्वितीयसमानाधिकरणपर्यारम्भेन, प्रथमदिशि सामा-
 न्यधिकरण्यदलमित्याशयः ।

न च सयथायेन प्रमेयस्य साध्यताया वाच्यत्वेदेतावतिव्याप्ति, यादृशप्रतियोगितापदेन
 प्रमेवामार्गीयप्रतियोगिता न धार्या, प्रतियोगित्वाभावस्यैवाप्राविदेः, अन्यप्रतियोगितामाहाया-

वाहित्वाविसामान्यधर्मेण महानसीयवह्न्याद्यभावसत्त्वे, तु यादृशप्रति-

तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । धर्माविशिष्टान्या यां प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वच्छेदकत्वैतदुभयसंबन्धेन, तथा च प्रकृतस्यैव समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावीयप्रतियोगितामादाय नातिव्याप्तिः । न च तथापि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यत्र महानसीयवह्न्यभावोयप्रतियोगिता न लक्षण-
घटिका तादृशप्रतियोगिताया बहिरवविशिष्टत्वात्तोऽन्याऽभावमादायाऽतिव्याप्तिरिति वाच्य-
म् । रूपादिविशिष्टान्यत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशात्, वै० स्ववृत्तित्ववृत्तित्तेन रूपकनासा-
मानाधिकरण्यवशुत्तिनिरूपकतासमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन ।
तथाच महानसीयवह्निनिष्ठप्रतियोगितामादायैव नातिव्याप्तिः । यद्वा प्रमेयत्वात् वाच्यत्वा-
दित्यत्राऽव्याप्तिवारणायाऽयमेव निवेशः तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणवृत्तित्वेन तादृश-
प्रतियोगितासमानाधिकरण्यतादृशप्रतियोगित्वाभाववद्दृशतित्त्वौभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियागि-
साकतादृशप्रतियोगित्वाभाववद्दृशतित्त्वौधर्मस्तद्धर्मनिष्ठावच्छेदकत्वाभाववद् यत्साध्यतावच्छेदकं
तदवच्छिन्नेत्यादि, तथाच न कुत्राप्यातिव्याप्तिरिति । यत्तु इत्यादिकल्पे यत्प्रतियोगि-
त्वावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वाभ्रयतदुभयानधिकरणहेत्वधिकरणेत्यत्र समनियताभावौ-
यैकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यात्, तथाच सामानाधिकरण्याविशेषणं व्यर्थमुक्तं भृष्टा-
चार्येण । अत्रेयमाशङ्क । वस्तुतस्तु कल्पेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यात्
तथाच सामानाधिकरण्यमत्रापि व्यर्थमेवेति । तत्र । अत्र लक्षणो को लाभः, यदनुयोगि-
तानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नित्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यदनुयोगितानि-
रूपितप्रतियोगित्वाभ्रयाधिकरणतावदन्यत्वं हेतुमतः तदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगितासमा-
नाधिकरणवृत्तित्वेन तदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेत्यादि, तथाचाऽन सा-
मानाधिकरण्यं न व्यर्थमित्यभिप्रायः । तथाच निवेशः—हेत्वधिकरणवृत्तेर्वा प्रतियोगिता-
तादृशप्रतियोगित्वाभाववत्साध्यतावच्छेदकमित्यादि । हेत्वधिकरणवृत्तेर्वा च स्वावेशिष्ठाव-
च्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । वै० स्वाभ्रयनिरूपिताधिकरणतानिरूपितत्व—स्वा-
वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपशुत्तिनिरूपकतानिरूपितत्वानि-
रूपितत्वौभयसम्बन्धेन । न चात्र वाहित्वेन महानसीयवह्न्यभावमादाय वाहिमान् धूमादि-
त्यत्राऽव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । प्रतियोगित्वाभावः स्वावेशिष्ठावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताक, स्ववै० स्वनिरूपितत्वस्वाभाववद्दृशतित्त्वौभयसम्बन्धेन । तत्र स्वा-
भावः स्वसामानाधिकरण्य स्वाभाववद्दृशित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक । तथाच स्वावेशि-
ष्ठावच्छेदकतावहित्वनिष्ठा न जाता स्वाभाववद्दृशित्त्वामावादात् प्रतियोगित्वाभाववत्साध्यताव-
च्छेदकं जातमित्तिनाऽव्याप्तिः ।

महानसीयवह्न्याद्यभावसत्त्वे त्विति । ननु तादृशप्रतियोगितासमानाधिकरण-
वृत्तित्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्योक्तत्वाद् उक्तवृत्तित्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वेऽन्यत्र च सत्त्वेन अत्रकल्पे सामान्यधर्मेण विशेषामावस्याऽवश्यं स्वीकरणात्तया महा-
नसीयवह्न्याद्यभावसत्त्वे तु इत्यत्र तु शब्दार्थाऽऽध्यायित्वेति चेत् । वृत्तित्वेन वृत्तेभेदेन भिन्नमेव

योगितावच्छेदकेत्यत्राऽवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं प्राहां, तच्च त-
दतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समानाधिकरणं यत्तदन्यत्वं, नातो व्यधिकरण-
धर्मावच्छेदप्रतियोगितायास्तत एव धारणसम्भवे सामानाधिकरण्यद-
लवैयर्थ्यांमत्यस्मद्वृत्तचरणाः ।

तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्ववृत्ति यद्वृत्तित्वं तत्रान्यत्र इति मतेऽत्र सामान्यधर्मेण विशेष-
पाभावाऽस्वीकारपक्षस्य संभवाद् मन्यसंगतेरिति । केचित्तु तुशब्दस्य एवकारार्थत्वात्
प्रत्याऽसंगतिरित्याहुः ।

तच्चेति । नचैवं एतादृशाऽनतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणे संयोगेन प्रमेयसाध्यकप्रमेयत्वादि-
हेतुकेऽतिव्याप्तिः, संयोगेन प्रमेयाभावीया या प्रतियोगिता तस्याः केवलान्वयितया तदतिरि-
क्तत्वाऽप्रसिद्धेः प्रमेयाभावस्य लक्षणाऽघटकत्वेन तादृशघटाद्यभावमादायाऽतिव्याप्तिः,
एव गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावतः समवायेन साध्यत्वे जातिहेतुकेऽतिव्याप्तिः तादृशसाध्या-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्य सत्तानतिरेकितया तादृशप्रतियोगितासमानाधि-
करणतया तादृशप्रतियोगिताग्रन्थ यद् षण्णुकदिक तद्वृत्तितया तदन्वयविरहात्तादृशघटाभा-
वादिदकमाद् याऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छे-
दकधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकावच्छेदकताकनिरूपकताकत्वेन यादृशप्रतियोगिताप्रयाधिक्-
रणान्यत्व हेतुमतो वक्ष्यम्, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मे
प्रतियोगितावृत्तित्वं विशेषणं देयम्, प्रतियोगितावृत्तित्वं च स्वाश्रयवर्जित्वस्वावच्छिन्नानु-
योगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकत्व-स्वाधिकरणनिष्ठमदप्रतियोगितावच्छेदकत्ववैतन्त्रित-
यसंबन्धेन । स्वाधिकरणत्वं च स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकनिरूपकत्वसंब-
न्धेन । एवं च प्रथमोक्तस्थले प्रमेयाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं
यत्प्रमेयत्वगतसमुदायत्वं तस्य प्रतियोगित्वाऽवृत्तित्वमक्षतमेव, तादृशसमुदायत्वे प्रथमोक्त-
संबन्धद्वयेन प्रतियोगितावृत्तित्वेऽपि स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपक-
त्वसंबन्धेन स्वाधिकरणनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेण तृतीयसंबन्धेन प्रतियोगित्वा
वृत्तित्वसत्त्वेन तादृशसाध्याभावस्य लक्षणघटकत्वात्, एवं समवायेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट-
सत्तावत्साध्यकस्थले तादृशसाध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदक
यद्विशेषणविशेष्यपर्याप्तसमुदायत्व तस्याऽपि चरमसंबन्धेन प्रतियोगितावृत्तित्वविरहात्त्रितय
संबन्धेन प्रतियोगित्वाऽवृत्तित्वमक्षतमेव, प्रतियोगितावृत्तित्वसामान्यरूपेण विशेषामावीय-
प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्म एवेति न किंचिदनुपपन्नमिति ।

अथवा धर्मावच्छिन्नान्ययादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिनीयत्वेन यादृशप्रतियोगिताध-
याधिकरणान्यत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, धर्मवै० प्रतियोगितायां
स्वाश्रयवर्जित्वेन स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकत्व स्वाधिकरणनिष्ठमेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्ववैतन्त्रितयसंबन्धेन, स्वाधिकरणत्वं च स्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छे-
दकतानिरूपकत्वसंबन्धेन । यन्निहत्वेन तद्विषयभावस्थले तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य-
नुयोगितावच्छेदकं यद्विहत्त्वगतमेकत्वं द्वितयसंबन्धेन तद्विशिष्टत्वात् तादृशप्रतियोगिताया

यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगित्वाश्रयस्य च
 द्वयोः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाऽनधिकरणं हेतुव्यधिकरण तादृशप्रति-
 योगित्वं प्रतियोगितान्तार्थः । तथाच बन्धित्वेन घटाद्यभावस्य घटनिष्ठ-
 प्रतियोगिताया अपि तादृशत्वाद् बन्धित्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाऽव्या-
 प्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तार्थकम् । एतन्मते च सामान्यरूपेण वि-
 शेषाभावात्तन्भ्युपगमं, नातो बन्धित्वेन तद्बन्धयभावमादायाऽव्याप्तिः । न च
 स्वरूपसंभन्धात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वाद् बाह्यभाव
 धूमादित्यत्राऽव्याप्तिः, बन्धिनामान्याभावयिं यन्महानर्सीयबन्धित्वं प्र-
 तियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतबन्धित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिताश्रयीभूतम-
 हानसीयघटेश्च द्वयोरनधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्यन्ते सरदादिति वाच्यम् ।
 प्रतियोगिच्यकीनां भेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लाघवैक्य-
 र्थाकारादिति । न च कालो घटघान् महाकालत्वादित्यादौ तादृशप्रति-
 योगित्वाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिः, गगनाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य
 तदाश्रयीभूतगगनस्याऽधिकरणत्वाऽप्रसिद्धा निरुक्तरूपाभावादिति वा-
 च्यम् (१) । महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयतादृशविशिष्टघटत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव तथास्यात् ।

लक्षणघटत्वम्, धर्मविशिष्टप्रतियोगिता सर्वत्र सामान्यरूपेण विशेषाभावप्रतियोगितैव ।
 वस्तुतो यादृशप्रतियोगिताया किञ्चिद्धर्माऽवृत्तित्व विशेषण देयम्, वृत्तित्व
 च स्वसमानाधिकरणवृत्तित्व-स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्यनुयोगितावच्छे-
 दकत्व स्वाधिकरणवृत्तित्वएतन्नियसम्बन्धेन, स्वाधिकरणत्व च आश्रयत्वसम्बन्धावच्छि-
 द्धास्वानिष्टावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदेवत्वसम्बन्धेन । तद्वृत्तित्व च स्वावच्छिन्ना-
 नुयोगिताकर्पाप्तिकावच्छेदकतानिरूपकत्वसम्बन्धेन । सामान्यरूपेण विशेष भावीयप्रति-
 योगिताया एतादृशसम्बन्धेन स्वावच्छेदकतापर्याप्यनुयोगितावच्छेदकधर्मवृत्तितया न
 तस्या लक्षणघटकत्वम् । एतेन बन्धित्वेन घटाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्य-
 नुयोगितावच्छेदकं यद्बन्धित्वगतमेकत्व तदेव बन्धित्वेन तद्बन्धयभावप्रतियोगितावच्छेदकताया-
 पर्याप्यनुयोगितावच्छेदकमिति तादृशैकत्वस्य प्रतियोगित्वावृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्न भावस्य लक्षणाऽघटकत्वात्सागतित्वा वा पूर्वोक्तप्रमथादिसाध्यकस्थले व्यभिचारिण्याति-
 त्तिरिति ध्येयम् ।

यत्तु इत्यादिकल्पस्य किञ्चिन्निवेश, यदि यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्ननिरूपकताधिकरणता-य-
 त्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाधिकरणतैतदुभयाभाववत् यदेत्वधिकरण तादृशप्र-
 तियोगितानवच्छेदकेत्यादिनिवेश, तदा महाकालानुयोगिककालिकसम्बन्धेन घटसाध्यता-
 स्थले महाकालत्वादाव्याप्तिः, तद्वारणाय यदनुयोगितानिरूपितप्रतियोगित्वाभाववत् यदेत्व-
 अधिकरण, तादृशप्रतियोगितैत्यादि । प्रतियोगित्वाभावश्च, स्वनिरूपितप्रतियोगित्वावच्छिन्न-

(१) इत्या—तदृशप्रतियोगिताया लक्षणाघटक तादृशे वाच्यम् इति पाठा तरम् ।

यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्प्रतियोगिताश्रयोभयत्वं वा हेत्वाधि-
करणयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणताऽनवच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताया एव
प्रवेद्यतया घटत्वेन गगनाभायमादाय तत्र लक्षणसम्भवाच्चेति ।

निरूपकताकाधिकरणत्व—स्वनिरूपितप्रतियोगित्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वोभयसा-
म्बन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकः तथाच न कुत्रापि दोष इति ध्येयम् ।

यत्प्रतियोगित्वाभयत्वं हेत्वाधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतानवच्छे-
दकेत्यादि जगदीशः । अस्य किञ्चिद्वेशः ? यत्प्रतियोगितावच्छेदकयत्प्रतियोगित्वाधिकरण-
यत्किञ्चिन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकं, तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्व साध्यतावच्छेदके
विवक्षितमिति नोक्तदोषः ।

न च घ्राणप्राहृण्यवान्द्रव्यादेत्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं हेतुमनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकाभाववद्भूतियौ धर्मः, स एव पारिभाषिकावच्छेदकः तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके
विवक्षितम् । तथाच पुनरपि सत्तावान्जातोरित्यत्राव्याप्तिवारणार्थं हेतुमनिष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकयद्दर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं स-
एव धर्मः पारिभाषिकावच्छेदकः, तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षितं तथाच न कुत्रापि दोषः ।

न चात्रेयमाशंका—प्रथमलक्षणे बहिमान्धूमादित्यत्र व्याप्यवृत्तिः हेतुसमानाधिकरणो
यः साध्याभावः स इन्धनत्वेन बह्वयभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकं बह्वित्वविशिष्टसम्बन्धिनि-
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं भवत्येव; तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके नास्त्यतोऽव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । न च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्दर्मवि-
शिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं स एव धर्मः पारिभा-
षिकावच्छेदकधर्म इति न दोष इति वाच्यम् । तथासति साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः । न च
द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्तिवधाटितलक्षणयोर-
व्याप्यविरोधादिति—तत्र हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्दर्मसमाना-
धिकरणत्वे सति यद्दर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेद-
कं तत्पारिभाषिकावच्छेदकमिति । तथाचेन्धनत्वं न बह्वित्वसमानाधिकरणमिति, न पारिभाषि-
कावच्छेदकीमीत तत्र साध्याभावपदानुपादाने बह्वित्वे पारिभाषिकावच्छेदकत्वावतिरिति तत्पद-
मुपात्तमिति भावः । यद्यपि तन्निवेशेऽपि बहिमन्धूमादित्यत्रेन्धनतद्बह्वयन्यतरत्वेन बह्वयभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं बह्वित्वसमानाधिकरणत्वे सति तद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकं स्यादतोऽव्याप्तिरिति, तथापि व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगिताव-
च्छेदकं यद्दर्मव्यापकत्वे सति यद्दर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकेत्यादिनिवे-
शः तथाच नाव्याप्तिरिति दिक् । न च बहिमान्धूमादित्यत्र प्रमेयत्वेन बहिधूमोभयाभावी-
यप्रतियोगितावच्छेदकं बह्वित्वव्यापकत्वे सति बह्वित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः
सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं भवति तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदके न स्यादतोऽव्याप्तिरिति
वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यद्दर्मसमानियतत्वे सति यद्दर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभा-

तत्र। प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाऽभेदेन प्रतियोगिताया यद्ये
दस्तदा वह्नित्वेन घटाभावस्य या वह्नित्वावच्छिन्ना घटनिष्ठा प्रतियोगित
सैव वह्नित्वेन धूमाभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नधूमनिष्ठाऽपि प्रतियोगित

वप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिनिवेशः । तथा च प्रमेयत्वे वह्नित्वसमनियतत्वाभावा
ज्याप्तिः । परन्तु वह्नित्वेन वह्निविषयकधूमजनकतेजस्त्वेन धूमजनकतेजोविषयकं यज्ज्ञान
तादृशज्ञानानुयोगिकविषयितासम्बन्धेन धूमजनकतेजसः साध्यत्वे तज्ज्ञानत्वादित्यादावव्याप्ति
वह्नित्वेन धूमजनकतेजोऽभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्वाह्नित्वं, तादृशवह्नित्वे धूमजनकतेजस्त्वं
समनियतत्वे सति, धूमजनकतेजरूपाविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वर्तते
इति । तत्र । व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणभावीया या यद्धर्मविशिष्टान्या प्रतियोगिता तादृश
प्रतियोगितावच्छेदक यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धितेत्यादीनिवेशः । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नत्वत्वं
भिन्नसमनियतौ यौ धर्मोत्तद्वर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धे
न, तथाच तादृशप्रतियोगितायाः वह्नित्वधर्मविशिष्टत्वात् स्वावच्छिन्नत्व-स्वभिन्नसमनियतघ-
र्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वेभयोस्त्वत्त्वाद्दो लक्षणसमन्वयः ।

न चैतलक्षणे वह्निमान्धूमादित्यत्र हेतुमक्षिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्घटत्वं तत्तु घट
त्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न भवति घटत्वविशिष्टासम्बन्धिनिष्ठाभावप्र-
त्ये घटत्वेन तद्घटाभावः प्राप्तः, तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकं न भवति अतोऽव्याप्तिरिति
वाच्यम् । व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरणभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनि-
ष्ठाभावीया या निरूपकताविशिष्टा प्रतियोगिता, तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं भवति एतादृशो-
भयधर्मः स एव पारिभाषिकावच्छेदकः इत्यादि । वैशिष्ट्यं च स्वानिरूपकानुयोगितानिरूपितत्व-
स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतरूपवृत्तिरत्वोभयसम्बन्धेन, वृत्तिरवय
स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, तथाच घटत्वेन तद्घटाभा-
वीयनिरूपकताविशिष्टा प्रतियोगिता न जाता अतो लक्षणसमन्वयः ।

तृतीयलक्षणम् । हेतुमक्षिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यद्धर्मवि-
शिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं भवति तदन्यथां साध्य-
तावच्छेदके विवक्षितमित्यत्र ननुद्वयप्रवेशः किमर्थमित्येष कुतो नोपमम्, हेतुमक्षिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदक यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं भवति तद्धर्मावच्छिन्नसा-
सामानाधिकरण्यमिति । तन्मन्दम् । धूमवान्बहोरित्यत्र हेतुमक्षिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
धूमात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं भवति तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्याद-
तिव्याप्तिरिति भावः ।

न च हेतुमक्षिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्यापकतावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वं भवति तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम्, धूमत्वेन धूम-
त्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिरिति पाठ्यम् ।
प्रमाणप्राप्त्यनुगत्यादित्यत्र हेतुमक्षिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्घटत्वत्वं तत्र ताद-
ृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वर्तते, तत्र प्राणप्राप्त्यनुगत्यादित्यत्र हेतुमक्षिष्ठाभावप्रतियो-

विधात्, तथाच सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारम्, बहिर्वेन
 ट्टामावीयं यद् घटनिष्ठप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वाविशिष्टस्य
 दाश्रयीभूतधूमादेश्च द्वयोरधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हेतुमति सत्त्वेन बहिर्व-
 रूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणाऽघटकत्वादिति दिक् ।

गितावच्छेदकत्वाभावो प्राह्य इत्युच्यते । तत्र । गन्धत्वविशिष्टमम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकतात्वापेक्षया तादृशावच्छेदकतात्वस्य युक्तया, तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या द्रव्या
 भावमादायाव्याप्तिरिति भावः ।

मन्मते हेतुमाविष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदके यद्भवेविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
 नेरूपिता या तत्तदवच्छेदकता तादृशावच्छेदकत्वाभावाकूटनिवेशात् ।

सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमिति । अथ प्रतियोगितावच्छेदकाऽभे-
 देन प्रतियोगिताया ऐक्यमते सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यरूपद्रष्टव्याऽभिधानं न संगच्छते, तथा-
 हि—जगदीशमते प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताया भिन्नत्वे वह्निसामान्याभावीयमहानसीय-
 बद्धिनिष्ठं यत् प्रतियोगित्वं तदाश्रयनिरूपिताऽधिकरणान्यत्वस्य तदवच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छि-
 न्ननिरूपितत्वेन हेतुमति सत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियो-
 गितावच्छेदकाऽभेदेन प्रतियोगिताया एकरत्वे बहिर्वेन घटाभावीया या प्रतियोगिता संव
 बद्धिघटोभयाऽभावस्यार्पति तादृशप्रतियोगिताश्रयबद्धधिकरणान्यत्वस्य तादृशप्रतियोगिताव-
 च्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन हेतुमति पर्वतादावसत्त्वात् सामानाधिकरण्यदलवै-
 यर्थ्यं तन्मतेऽपि दुर्वारम्, यदि सामान्याभावीयप्रतियोगिता प्रतियोगिभेदेऽपि व्यधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगिताऽभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरभेदेऽपि बहिर्वेन बद्धिघटो-
 भयाभावप्रतियोगितातो भिन्नति जगदीशाभिप्रायः, तदा तन्मते बहिर्वेन घटाभावीयप्रतियो-
 गिताया बहिर्वेन धूमाभावीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेऽपि तादृशप्रतियोगिताश्रयनिरूपिताधिकर-
 णतावदन्यत्वस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन हेत्वधिकरणे
 सत्त्वात्तादृशाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय सामानाधिकरण्यदलसार्धक्यम्, तन्मते तादृशप्रति-
 योगितावच्छेदकविशिष्टवह्नित्वात्तादृशप्रतियोगिताश्रयधूमोभयाधिकरणत्वस्य हेतुमति सत्त्वाद् व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकतया सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यं दुर्वारमित्युच्यते, नदा
 तन्मतेपि न सामानाधिकरण्यदलस्य वैयर्थ्यं बहिर्भिन्नवान् घटादित्यादौ बहिर्भिन्नत्वेन बद्धि
 भावप्रतियोगिताया बहिर्भिन्नेऽसम्भावित्तया तादृशप्रतियोगिताया लक्षणघटकतयाऽव्याप्ति-
 वारणाय सार्धक्यसंभवादिति महदसमञ्जसम् । अत्रोच्यते । वह्निमान् धूमादित्यादौ बद्धिभा-
 वमादायाऽव्याप्तिवारणाय सामान्यत एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्याभिधानात् तादृ
 शाभिधानस्वरसादापान्तस्तादृशदोषो जगदीशेन दत्तः, यथोक्तरीत्या तादृशदोषवारणेऽपि
 कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिरेव तन्मते दोषः महाकाले महाकालान्यत्ववि-
 शिष्टघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः सत्त्वे युक्तेः स्वयं दर्शनीयतया महाकालान्यत्वविशिष्टघ-
 टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतादृशप्रतियोगिताश्रयोभयाभावाधिकरणत्वस्यापि मह-

एवं च व्याप्तेरव्यभिचारिसंबन्धरूपताऽपि संगच्छते, हेतौ साध्यता-
च्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वस्येव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठाभाव-

एवञ्चेति । तथाचाऽव्यभिचारस्य पारिभाषिकत्वाऽनादरेऽपि न क्षतिरि-
ति भावः । बह्विधावच्छिन्नघटाद्यभाववति धूमादेर्वर्तमानत्वादुक्तं साध्या-
भावेति । अत्र साध्याभावो व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः, एवं परत्रापि । निश्चिद्येति ।
महान्सीयत्वादिविशिष्टबह्विधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः । ननु वि-

काले सत्त्वात्तादृशाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाऽसंभवात् । न च यादृशप्रतियोगितावच्छे-
दकेयादृशप्रतियोगित्वोभयं यत्किञ्चिद्देहेत्वधिकरणवृत्तिनानवच्छेदकं तादृशप्रतियोगिताऽनव-
च्छेदकत्वमेव विवक्षणीयं, तथाच गगनाभाव एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् । का-
लिकेन गगनादेवृत्तिमत्त्वमते तत्राऽव्याप्तैर्बज्जुलेपत्वात्, स्वमते घटत्वेन पटाद्यभावमादाय
तत्र लक्षणगमनादिति ध्येयम् ।

दोषितौ अव्यभिचारिसम्बन्धरूपताऽपीति । अयमाशयः । अत्र व्यभिचार-
स्याभावोऽव्यभिचारं, अन्यभिचारं विद्यते यस्मिन् तदव्यभिचारि अव्यभिचारिणः सम्ब-
न्धोऽव्यभिचारिसम्बन्ध इति विप्रदः । व्यभिचारपदार्थो निरुक्ताऽवच्छेदकत्वं, नत्रयोऽ-
भावः, इन्प्रत्ययार्थं आश्रयत्वम्, सम्बन्धपदार्थः सामानाधिकरण्यम्, तत्पुण्ये पूर्वपदस्य
सम्बन्धिनि लक्षणा, तथाच तत्पदात् तादृशानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वप्रतियोगिकसामाना-
धिकरण्यान्वयबोधेन तल्लभ इति । संगच्छन् इति । एतन्मते योग्यस्याऽव्यागादिति
भावः । ननु साध्याभाववद्बृत्तित्वरूपव्यभिचारस्योक्तव्याप्तावप्रवेशादपंगतिरेवेत्यत आह
हेताविति । हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावेति । इदं च प्रथमलक्षणाभिप्रायेण ।
अत्र साध्याभावे व्याप्यवृत्तिर्यं देयम् । द्वितीयलक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिक-
रणव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यनाऽवच्छेदकत्वं, हेतुसमानाधिकरणप्रति-
योगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकत्वं क्रमेण व्यभिचारपदा-
र्थो बोध्यः । व्यभिचारत्वात्-व्यभिचारपदार्थत्वात् । विनिगमनाविरहेणोभयोरपि व्यभिचा-
रपदार्थत्वादिति । न च लाघवत्वात्विनिगमकसत्त्वात्प्रथमस्यैव तत्त्वमिति वाच्यम् । श्रेयत्वं
वाच्यत्वाऽव्यभिचारीति प्रामाणिकव्यवहारानुरोधेन द्वितीयस्यापि तत्त्वाऽवश्यकरत्वात् । तदर्थं
च शक्यता लक्षणया वेत्यत्राऽनाप्रहात् । अत्रेदं याध्यम् । प्रथमस्य व्यभिचारत्वे बहिर्भूत-
स्य व्यभिचारीत्वत्र अभाववद्बृत्तिर्यं व्यभिचारपदार्थयोऽर्थः न तु साध्यान्तर्भावेण शक्तिः,
मानन्त्यात् साध्यपदार्थोऽनन्वयप्रसंगाच्च । पृथगाः प्रतियोगितानिरूपितत्वं, साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक्रानुयोगित्वं चार्थः । इन्प्रत्ययार्थत्वाऽप्रयत्वरूपसम्बन्धः, धूम-
स्याऽऽधेयतया, धूमविशेषणतापरमधुपदत्वस्य चाऽवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितायामन्वयः,
तन्निरूपितत्वस्याऽनुयोगितायामन्वयः एकादार्थयोरप्यन्वयवशात्तस्य कृतिवर्तमानत्वादी म्यु-
त्पात्तिरिदत्वात् । तस्याथ व्यभिचारपदार्थच्छेदोऽभावेऽन्वयः । व्यभिचारपदार्थस्य इन्प्रत्य-
यार्थं आश्रयत्वसम्बन्धेनाऽन्वयः तस्य यदावन्वयः, तथाच धूमवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-

प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् । अवच्छेदकत्वं च तत्पर्याप्त्य-
धिकरणत्वम्, तेन विशिष्टबन्धभावस्य हृदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च

शिष्टस्याऽतिरिक्तत्वान्महानसीयत्ववह्नित्वयोर्बेशिष्टस्य वा परंपरया तद्-
वच्छेदकत्वात्प्रैप दोष इत्यत आह हृदत्ववह्नित्व इति । ननु व्याप्यवृत्तिरघटित-
लक्षणयोः संयोगी सस्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिः, स्वसमानाधिकरणाऽभावाऽ-
प्रतियोगित्वरूपस्य अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य संयो-

गितानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानुयोगिताकाभाववद्वृत्तित्वाश्रयो वह्निरि-
त्यन्वयबोधः । द्वितीयस्य व्यभिचारत्वे वह्निसमानाधिकरणधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
व्यभिचारपदार्थः । पष्ठयाश्च वृत्तिधूमत्ववृत्तित्वमर्थः । एककालीनत्वादिसवाश्रयावच्छिन्नसा-
मानाधिकरण्यं वा सम्बन्ध इन्प्रत्ययार्थः । धूमस्य निरूपितत्वेन वृत्तित्वेऽन्वयः । पष्ठपर्यंत्य
व्यभिचारपदार्थैकदेशेऽवच्छेदकत्वेऽन्वयः तस्य इन्प्रत्ययार्थे तस्य च बह्वावन्वयः, तथाच
धूमवृत्तिधूमत्ववृत्तित्ववह्निसमानाधिकरणधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकनाकालीनो, निरूपप्रतियो-
गितावच्छेदकधूमत्वावाच्छिन्नसमानाधिकरणो वा वह्निरित्यन्वयबोधः । धूमो बह्वेव्यभिचारी-
त्यत्र प्रथमे बह्वपभाववद्वृत्तिवसम्बन्धी धूम इति, द्वितीये वह्नित्ववह्नित्ववृत्तिधूमसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धी धूम इति बोधः । एवं ज्ञेयत्वं वाच्यत्वस्या-
ऽव्यभिचारीत्यादावपि द्वितीयव्यभिचाराभावमन्तर्भाव्य बोधे उत्करीतिरनुसरणीया । केचित्तु
वह्निधूमस्य व्यभिचारीत्यत्राऽभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारपदार्थैकदेशे पष्ठपर्यन्तत्वावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेनाऽन्वयः । प्रतियोगितायां च धूम-
देरन्वयः-पूर्ववत्, तेन धूमत्वावच्छिन्नधूमवृत्तिप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्ववह्निरित्यन्वयबोधः ।
द्वितीयस्य व्यभिचारत्वे समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं व्याभचारपदशक्यम्,
सामानाधिकरण्ये व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रथमान्नपदोपस्थाप्यस्यापि वह्निरूपकतासम्बन्धेनाऽन्व-
यः । वह्न्याद्यन्तर्भावेनैव वा शक्तिः धूमपदं लक्षणया धूमत्वपरम्, आप्यत्वं पष्ठपर्यंतः,
धन्वयथास्याऽवच्छेदकत्वे निरूपकत्वमिन्प्रत्ययार्थः । तथाच धूमत्ववृत्तिवह्निसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानिरूपको वह्निरित्यन्वयबोधः । ज्ञेयत्व वाच्यत्वस्याऽव्यभिचारीत्यादौ
च वाच्यत्ववह्निरुपेयत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगेनानवच्छेदकत्वानिरूपकं ज्ञेयत्वमित्यन्व-
यबोध इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । वह्निधूमस्य व्यभिचारी न वाच्यत्वस्येत्यादिभ्यवहाराणुपपत्तेः,
स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याऽप्रसिद्धेः, निरूपकत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनि-
यामकतया प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोगेत्वाभावाऽसि-
द्धेः । मन्मते तु पष्ठपर्यन्तादशाऽनुयोगित्वे वाच्यत्वप्रतियोगितानिरूपितत्वात्तत्वाभावाऽन्वयेनाऽ-
दोषात् । एवं बह्वादादी तादृशाऽवच्छेदकत्वानिरूपकत्वे मानाभावः । किं च सर्वं द्रव्यत्वव्यभि-
चारीत्यस्यैव सख सताया व्यभिचारीति व्यवहारापत्तिः, न च व्यभिचारपदसमभिव्याहृत-
ताप्यबोधकपदस्य धर्मपरतामेव साधुत्वमिति नियमात्रोक्तापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशानियमे
मानाभावात् । अपि च द्वितीयव्यभिचारे व्यभिचारपदशक्तिरूपने प्रमाणाभावः, साधवेन

प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्यस्य न क्षतिः । सत्त्ववति च गुणादौ संयो-

गामयेऽसत्यादत्त आह तावतीति । तथाच हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृ-
त्तेरित्यन्तेन निरपच्छिन्नप्रदेश्यधिकरणवृत्तित्वं, हेत्यधिकरणीभूतपर्यायवृ-
त्तिनिष्ठाभावाऽप्रतियोगित्वं वा व्याप्यवृत्तित्वं विवक्षितमिति भावः ।
गुरुभ्रमेण साध्यतायां ध्यभिचारिण्यतिथ्याऽसवारणाय पारिभाषिकावच्छेद-
कस्याऽनुसरणस्याऽव्यप्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेऽपि न

प्रथममभिचारस्यैव साध्यतेन द्वितीयमभिचारस्य लक्षणमेव बोधतमयात् । युज्यते च
पूर्वोक्तस्य रीतिः, तथासति उक्त्याप्तिरभ्यभिचारितसंबन्धपदेन स्वरसत् एव बोधेन पारिभाषि-
करस्येद्भारात्, एतन्मते चोक्त्याप्तिरभ्यभिचारितसंबन्धपदादलाभेन पारिभाषिण्व दुर्भरं
स्यात् । न चेत्प्रत्ययस्याऽऽध्ययकार्यकत्वा संबन्धस्य तदाध्ययसामानाधिकरणरूपत्वाऽव्य-
भिचारिसंबन्धपदादुक्त्याप्यसिलाभ इति वाच्यम् । बह्वित्यं धृमाऽव्यभिचारिण्यति प्रयोगभावेन
इत्प्रत्ययस्याऽऽध्ययकार्यकत्वाऽसम्भवात् । न चाऽव्यभिचारिसंबन्ध इत्यस्याव्यभिचारि-
हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यभिरप्यर्थं, एवं च साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वनामानाधिकरणा-
भायप्रतियोगिताऽनवच्छेदकतानिरूपयहेतुनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्यमिति पर्यवसितम्, उक्त-
लक्षणव्याप्यस्यैवाप्यं साध्यं, न तु यथाश्रुतविशेष्यविशेषणभाव इति अभ्याभिचारिसंबन्ध-
पदेनोक्त्याप्तिलक्षणलाभ इति वाच्यम् । तथासति क्लिष्टव्यननापातात्, उत्कर्षैवोपपत्तौ
एतादृशक्लिष्टत्वनाया अप्रयोजनकरत्वादिति दिक् । दीधिति न क्षतिः-नाऽव्याप्ति महानसी-
यवन्त्वाभावादिप्रतियोगितावच्छेदकताया आश्रयतासंबन्धेन बह्वित्वे सत्त्वेऽपि एते न द्वौ इति
प्रतीत्या प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याऽप्यग्री-
कारेण बह्वित्वे पर्यायसंबन्धेनाऽवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति भावः । नैव महानसीय-
वह्निमान् धृमादित्यादाविति व्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टवह्नित्वाऽनातरिकणि
बह्वित्वे उत्कर्षित्या तादृशाऽवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादिति वाच्यम् । प्रकृतानुमिति विधे-
यतावच्छेदकतापर्यायैर्यद्दर्मावच्छेदेन तद्दर्मावच्छेदेन तादृशभेदेवत्वस्य विवक्षितत्वात्,
प्रकृते च तादृशधर्म मिलितमहानसीयवह्नित्वनिष्ठद्वर्मावच्छेदेन तादृशभेदाऽसत्त्वनाऽति-
व्याप्यभावात् । अत्रेदं बोध्यम् । अनवच्छेदकत्वपदेन पर्यायसंबन्धेनाऽवच्छेदकत्वाऽयन्ता-
भाव एव विवक्षित, एको न द्वाविति प्रतीत्या प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन व्यासज्यवृत्तिधर्मा-
त्यन्ताभावस्वीकारेणोक्त्याऽव्याप्तिरभावात्, न तु पर्यायसंबन्धेनाऽवच्छेदकतावदन्त्येवभावः,
प्रत्येकव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानगीकारेणोक्त्याऽव्याप्तिरवधारणाऽसम्भवात् अन्यथा
पर्यायसंबन्धेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदस्य तद्वति स्वीकारे पर्यायसंबन्धेन द्वित्वादिसाध्यकम-
दैतौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितलक्षणेऽव्याप्तिप्रसङ्गात् । युज्यते चैतत् केवलविशेष्यवति विशि-
ष्टव्य-ताभावाऽग्रीकारेऽपि, केवलविशेष्ये विशिष्टभेदानगीकारेऽप्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छेदेन व्या-
सज्यवृत्तिधर्मात्यन्ताभावगीकारेण प्रत्येकव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छेदानगीकारस्यैवोपपत्त्यात् । एवं

- तलक्षणे वक्ष्यते । ननु तथापि पर्यायैरनगीकारे अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वमगी-

गाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः । वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकाऽनतिरिक्त-
चित्तमेव, तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम् ।

क्षतिरित्याशयेनाह वक्ष्यमाणं वेति । यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकान-
तिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तौ सत्ताधान् जातेरित्यादावव्याप्तिः, तादृशप्राप्तयोति-
तावच्छेदकीभूताविशिष्टसत्तात्वाऽनतिरिक्तवृत्तिवत्सत्तात्वस्य इत्यतो व-
क्ष्यमाणं वेति सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तथाच हेतुमन्निष्ठाभा-
धीयतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽवच्छेदकं यद्-
मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभाधीयतरसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामाना-
धिकरण्येनाऽनवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकं तदन्वयं साध्यता-
वच्छेदके वाच्यमिति भावः ।

ननुस्पष्टिदशायां गुणसामान्याभावस्य संयोगवनि घटादौ सत्त्वाद्
गुणत्वस्य संयोगवविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभाधीयसमवायसंबन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वविरहात् तमादाय संयोगत्वस्य पारिभाषिका-

कृत्योक्तरीत्या न निस्तारं रति चेत् । पर्याप्तेरन्यत्र व्यवस्थापितत्वात् । अत्र घटन्ति ।
पर्याप्तेरनङ्गीकारोऽपि न क्षीलः, अवच्छेदकत्वं चेत्यादिप्रत्ययस्य प्रकारान्तरेणैव व्याख्यातान् ।
तथाहि तत्पर्याप्त्याधिकरणत्व -- अवच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणत्वम्, अवच्छेदकतायाः पर्याप्तिः
परिपूर्तिः, तदाधिकरणत्वं, निरवच्छिन्नत्वे सति स्वरूपकप्रतियोगित निरूपितत्वसंबन्धेन
यत्किञ्चिन्निष्ठावच्छेदकताविशिष्टान्या याऽवच्छेदकता तद्वत्त्वमिति यावत् । क्रमेण दलद्वय-
प्रयोजनमाह तेनेति । विशिष्टवह्नयभावस्य -- हृदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य, हृदत्ववह्नि-
त्वाभ्यां वह्निर्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावस्य । नक्षतिः -- नाव्याप्तिः, महानसीयवह्नयभावप्रति-
योगितावच्छेदकताया वदित्वे सत्त्वेऽपि तस्याः सामानाधिकरण्यसंबन्धेन महानसीयत्वावच्छि-
न्नत्वात्ताऽव्याप्तिः, द्वितीयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकताया निरवच्छिन्नताया वदित्वे सत्त्वेऽपि
तस्या निरुक्तमन्वयेन हृदत्वनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टत्वेन तदन्यावाभावात्ताऽव्याप्तिरिति भावः ।
न च महानसीयवह्नयभावस्यापि विनिगमनाविरहेण वदित्वविशिष्टमहानसीयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वेन द्वितीयदलेनैव तमादायाऽव्याप्तिवारणे तद्व्ययमिति वाच्यम् । प्रतियोगिता-
वच्छेदकताभेदेन प्रतियोगिताभेदस्याऽऽवश्यकताया वदित्वविशिष्टमहानसीयत्वावच्छिन्नप्रात-
योगिताया महानसीयत्वविशिष्टवदित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च भेदेन सत्यन्तं विनाऽप्याभिव-
रणाऽसंभवात् । न च तथापि महानसीयत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय
द्वितीयदलव्याप्याप्तिसंभवे हृदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावपर्यन्तानुधावने किं बीजमिति वाच्य-
म् । प्रतियोगिताऽतिप्रसक्तधर्मस्य सामानाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेण महानसीय-
त्वस्याऽतिप्रसक्तत्वेनाऽवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वाभावेन तदप्यतिभयावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावात्तदभ्युपगमात् । अत्र निरवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकान्वयप्रतिअवच्छेदकत्वानिरु-

समपायेन ज्ञानसाध्यके द्रव्यवादिहेतौ जातिव्याप्तिः, न चा कालः प्रमेय-
वादिश्यादी मयैवामेष साध्यमावानां साध्यवति काले कालिकसम्बन्धेन
वृत्तावप्यतिप्रसङ्गः ।

साध्यमावनिष्ठं हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रकृतहेतोर्यादशाधिकरणं तत्र विशेषणतया वृत्तिस्वरूपं साध्यम्, तेना-
द्यमात्रमा ज्ञानादिश्यादी विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणे वर्तमानस्याऽऽ

तिसौगिताभूमाभावस्य वर्तमानतया भूमाभावेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वादतिव्याप्ति-
संभवे मत्परित्यागाऽनुचित इति चेन्न । भूमाभावस्येऽपि संयोगसम्बन्धेन धूमान्तरस्य वर्तमानतया
संयोगसंघन्यावच्छिन्नप्रतियोगित भूमाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविरहात् । अथवा हेतुसमा-
नाधिकरणतासाध्यभावस्य अयोग्यो, लक्षान्यस्वाभावे सत्त्वेन तत्र धूमाधिकरणत्वावयवनिष्ठस्य
तत्स्वरूपसंघन्यावच्छिन्नवृत्तिव्यविरहेण साध्यसामानाधिकरण्ये हेतुसामानाधिकरणसाध्यभाव
त्वव्यापकत्वविरहादेव तत्राऽतिव्याप्तिविरहादिति । न च कालिकेन धूमाधिकरणाऽयोग्योक्त्या
धूमाभावस्य अयोग्योक्त्याविरहादेव य वर्तमानतया साध्यसामानाधिकरण्ये तादृशाभा-
वत्वस्याप्यवच्छेदसाध्यव्यतिरिक्तमित्येवमिति वाच्यम् । अन्यमात्रस्य कालोपाधिरेव मानाभावा-
देव तत्रातिव्याप्तिवारणोक्तमभावात् । न च स्ववृत्तिवाच्यत्ववृत्तासम्बन्धेन धूमाधिकरणे घटपटादी
संयोगसंघन्येन धूमाभावस्य च वर्तमानतया हेतुसामानाधिकरणसाध्यभावे साध्यसामाना-
धिकरण्यमशक्तमेवेति वाच्यम् । परंपरायाः संसर्गत्वानभ्युपगमादिति । वस्तुतः साध्यतावच्छेद-
कसंसर्गतावच्छेदकतापट्टे यः संबन्धस्तत्साध्यवच्छिन्नतावच्छेदकताकसंसर्गताकाधिकरणत्व-
निवेशाप्रतिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

साध्यसामानाधिकरण्यपट्टकवृत्तितया स्वरूपसम्बन्धे वच्छिन्नत्वनिवेशस्य फलमाह—
येति । अथात्रापि धूमवान् बहोरित्यादी साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन साध्यवति परंते
कालिकसम्बन्धेन धूमाभावस्य वर्तमानत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यत्वादतिव्याप्तिसम्बन्धेन तस्य
रित्यागे किं बीजमिति चेन्न । अन्यमात्रस्य कालोपाधिरेव मानाभावेन साध्यवति परंते धूमाभा-
वस्य केनाऽपि सम्बन्धेनाऽवर्तमानत्वादिति । यद्यपि वृत्त्यनियामकसंयोगेन धूमस्याधि-
रणे महाकाले धूमाभावस्य वर्तमानतया साध्यसामानाधिकरण्यमशक्तम्, तथापि वृत्तियाम-
कसंयोगसम्बन्धेन धूमसाध्यकव्यभिचारिण एव प्रसिद्धस्थलत्वम्, नतु वृत्त्यनियामकसंयो-
गसम्बन्धेन धूमसाध्यकव्यभिचारिण, वृत्तियामकसंयोगसम्बन्धेन साध्यतास्थले तेन सा-
ध्यत्वस्य महाकाले विरहादिति विभावनीयम् । वस्तुस्तस्तु वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्या-
प्यत्वापकभावानभ्युपगमे संयोगसम्बन्धेन धूमाधिकरणत्वस्य महाकालेऽभावाद् धूमवान्
बहोरित्यत्राऽतिव्याप्तिरेवात्वादिति । एतेन स्वरूपेण वृत्तिलोकावपि धूमाधिकरणे महाकाले
धूमाभावस्य वृत्तित्वं न धूमवान् बहोरित्यत्राऽतिव्याप्तितादवस्थमित्येवमिति निरस्तम् ।

तेन—हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुव्यधिकरणत्वप्रवेशेन । आत्मत्वाभावस्येति ।
अस्याऽप्रतनसाध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि । ननु बहिमान् धूमादित्यत्र

त्मत्वाद्यभावस्य, द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः, न वा कालः कालपरिमाणादित्यादौ हेत्वधिकरणे कालिकसम्यग्धेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभावस्य साध्यवति दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वविरहेऽपि क्षतिः ।

साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः । तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाऽसत्त्वेऽपि साध्यस्य विशिष्टाभावादिकमादायैव लक्षणसङ्गमनात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावताराऽसङ्गतिः । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य साध्यसामानाधिकरणत्वेऽपि द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहात्प्रातिव्याप्तिः । कालिकसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनाभावस्याभावे साध्ये यत्र प्रमेयत्वादिकं हेतुस्तत्र हेतुमति दैशिकविशेषणतया वर्तमानस्याऽऽकाशा-

कालिकसम्यग्धेन हेत्वधिकरणघटादौ वर्तमानस्य बह्व्यभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिसम्भवेऽप्रसिद्धसाध्यकानुधावनमयुक्तमिति चेन्न । जन्यपदार्थस्य कोलापीधत्वाऽस्वीकर्तृभ्ये तत्राव्याप्तिविरहादिति ।

केचित्तु बह्व्यभावस्याऽव्याप्यवृत्तित्वेन बह्व्यभावमादाय नाऽव्याप्तिसम्भावनेति प्राहुः । अन्ये तु साध्यसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपेण निवेशे एव बहिमान् धूमादित्यत्राऽव्याप्तिः सम्भवति नान्यथा कालिकादिना साध्यसामानाधिकरण्यस्य बह्व्यभावे सत्त्वात्, अथमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु उभयर्थेवाऽव्याप्तिरित्याभिप्रायेणाऽयमात्मा ज्ञानादित्यत्राऽव्याप्तिपर्यन्तानुधावनमित्याहुः । परम्परायाः संसर्गत्वानभ्युपगमाच्च, अतः स्ववृत्तिवाच्यत्ववत्तासम्बन्धेन हेत्वधिकरणघटादौ बह्व्यभावस्य वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः ।

यादृशपदं हेतुतावच्छेदकरावच्छिन्नपरम्, तन्निवेशफलमाह द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादीति । स्वरूपेण हेत्वधिकरणवृत्तित्वप्रवेशफलमाह--न वेति । जन्यपदार्थस्य बालोपाधित्वे मानाभावादेव साध्यसामान्याभावस्य सम्बन्धसामान्येन हेत्वधिकरणाऽवृत्तिनया अव्याप्तिविरहेण बहिमान् धूमादित्यादिप्रसिद्धोदाहरणं परिम्यक्तम् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणमहाकाले कालिकसम्यग्धेन बह्व्यभावस्य वर्तमानतया तत्राऽव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । उत्तरीया हेतुतावच्छेदकवृत्तिनियामकसंयोगसम्बन्धेन हेतुत्वस्य महाकाले विरहादिति । न चात्र तद्घटभिर्ज्ञतघटत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिस्तद्घटभेदाभावस्य तद्घटत्वस्य विशेषणतया वृत्तित्वविरहेण लक्षणाघटकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादेव साध्यसामानाधिकरणस्य लक्षणघटकत्वादिति वाच्यम् । तद्घटत्वप्रकारक्यतिक्रिज्जन्यज्ञानविशेषत्वतद्घटभिन्नत्वप्रकारकप्रभावविशेषत्वैतदन्वयतराभावस्यैव तादृशजन्यज्ञानजन्यतादृशायां हेतुसमानाधिकरणस्य लक्षणघटकत्वादिति चिन्त्यम् ।

पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्य इति । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्य इत्यर्थः । अथ रूपावच्छिन्नत्वदानेऽपि तत्पर्यन्तभेदाव्यक्तत्वान्यतरत्वेन तत्र-

भवति च गुणस्व-गुणाऽवृत्तित्व-द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्व-
मित्याहुः ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधि-
करणसाध्याभावत्वकत्वम् ।

यच्छेदकत्वसंभावनाप्रित्यत आह गुणाऽवृत्तित्वेति । गुणासमवेतत्वेत्यर्थः ।
घटादाद्युत्पत्तिदशायामपि गुणाऽसमवेतस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वात् तदभाव
इति भावः । संयोगी गुणान्वये संति सत्त्वावित्यादौ गुणावृत्तित्वमादाय
संयोगत्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वं संभवति गुणावृत्ति-वार्वाच्छिन्न-
भावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वाधिरहादतः संयोगसाध्यकमात्रे यद्धर्ममादाय
संयोगत्वस्य पारिभाषिकाऽवच्छेदकत्वं तद्धर्ममाह द्रव्यमात्रेति । द्रव्यान्वाऽ-
समवेतत्वेत्यर्थः । उक्ताभावानामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकप्रतियोग्यधि-
करणवृत्तित्वेन कदाचिद् गुणत्वादिरूपाणां तत्प्रतियोगितावच्छेदकानां
संयोगत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात्, तदे-
ष नास्तीति, तेषां संयोगात्मकप्रतियोग्यधिकरणावृत्तिरवादेताद्यन्मात्रं
सूचयितुमुक्तं व्याप्यवृत्तीति ।

प्रगल्भलक्षणं कूपयितुमुपन्यस्यति साध्यतावच्छेदकति । स्वप्नं हेतुताव-

पकत्वं वाच्यं, तेन महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिः, विनिगमनाविरहणे
महानसीयत्वादेरपि साध्यतावच्छेदकत्वादिति । प्रतियोगितावच्छेदकताभेदेन प्रतियोगिता-
भेदाभावे निरवच्छिन्नत्वमनिवेश्य निरुक्तसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकान्यत्रातिअवच्छेदकता-
विशिष्टावच्छेदकतावत्त्वेमय तत्त्वमित्यपि कथिदिति संक्षेपः ।

ननु पारिभाषिकावच्छेदकलक्षणप्रविष्टयद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाऽभावे व्याप्यवृत्तिरवादि-
कमवश्यं निवेश्यम्, अन्यथा संयोगी सत्त्वावित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकसंयोगत्वादेः संयोगत्वाविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया पारिभाषिकाऽ-
वच्छेदकत्वानादितेः, तथाच हेतुसमानाधिकरणाभावेऽपि तन्निवेशनान्यम्, अन्यथा कथिसंयोगी
एतद्द्रव्यत्वादिशत्राऽव्याप्तेरित्याशंकाभिराकरण्याय पारिभाषिकाऽवच्छेदकत्वनिवेशे तदनि-
वेशेऽपि संयोगत्वस्य पारिभाषिकाऽवच्छेदकत्वमुपपादयति भवति चेति । द्रव्यान्वाऽसम-
वेतत्वे एति द्रव्यसमवेतमेव द्रव्यमात्रसमवेतत्वं तत्र विशेष्यां शब्दं धैर्यमित्याशयेनाह
द्रव्याऽन्यासमवेतत्वेत्यर्थ इति । नन्वेतत्त्वत्वे अभावे व्याप्यवृत्तिरवाऽनिवेशाद्
व्याप्यवृत्त्यभिव्यक्तगतं अत आह उक्ताभावानामिति ।

ननु अवच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसंबन्धविशेषः, हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वस्य
साध्यसमानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे मानाभावात्, नाप्यन्यूनवृत्तिरवह्निमान् धूमादित्यादौ-

च्छेदकाविशिष्टहेतुपरम्, तथाच यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छेदकत्वं पर्यवसितम् । अथच्छेदकत्वं चेहाऽनतिरिक्तवृत्तित्वम्, व्यभिचारिणि तु हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामान्याभावस्यैव साध्यसामानाधिकरण्यविरहाच्चातिप्रसङ्गः । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ यावत् एव हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य सत्तारूपसाध्यसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति, तथाच विशिष्टसत्ताभावस्य तादृशस्य विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वा(१)च्चातिप्रसङ्गः ।

अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं येन सम्बन्धेन साध्यता तेन सम्बन्धेन साध्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तित्वरूपं प्राह्यम्, तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणस्य ज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाधिकरणे वृत्तावपि

व्याप्तिप्रसंगादित्यत आह अवच्छेदकत्वं चेति । अथाऽनतिरिक्तवृत्तित्वं तदभाववदवृत्तित्वं, तथाच विशेष्यस्य विशिष्टाऽनतिरिक्ततया हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वघटकाऽभावत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्याभाववति साध्याभावे वर्तमानतया निरुक्तसाध्याभाववदवृत्तापि साध्यसामानाधिकरण्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटमिति चेन्न । साध्यसामानाधिकरण्याभाववदवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतादशसाध्याभावत्वकत्वस्यैव तत्वात् । वस्तुतस्तु स्वव्यापकताकत्वमेव तद्, तथाच यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नमिति फलितार्थः । तेन न धूमत्वेन धूमाभावत्वरूपयद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वेऽपि हेतुसमानाधिकरणसाध्यसामान्याभावे साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणैव साध्यसामानाधिकरण्ये हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकत्वाविरहाद् धूमवान् बहोरित्यादिव्यभिचारिण्यतिप्रसंगः ।

नवीनास्तु यथाश्रुताऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्योपदर्शितरीत्या दुर्घटत्वेन यावन्तः स्वसमानाधिकरणसाध्याभावाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमिति लक्षणं कर्तव्यम्, विशिष्टाप्रसङ्गे विशेष्यविशेषणसंबन्धप्रकाररूपः तत्रशशशशशश प्रसंगसंबन्धेनोभयव्याप्या इति मतेन चेदं लक्षणम्, अन्यथा तमादायैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्स्वैपि लक्षणसमन्वयेन प्रतियोग्यवृत्तेश्चैवतारणाऽसंगतेरिति वदन्ति । तादृचन्त्यम् । उक्तरीत्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेन विशिष्टाभावानंगीकारेप्युक्तरीत्याऽवतारणसंगतेः, भवन्मेतदपि अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपयावत्त्वस्य दुर्घटत्वेन व्यापकत्वरूपस्यैव तस्य वाच्यतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय दोषवारणाय तद्घटकाऽभावे तद्वारकविशेषणस्याऽऽवश्यकत्वेन तदसत्त्वे तद्घटितलक्षणासंभवेन तदंगीकारेऽपि अवतारणसंगतेष्वेति ।

साध्यनिष्ठापेयतायां साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य फलमाह तेनेति ।

अथात्र धूमवान् बहोरित्यादौ समवायेन साध्याधिकरणस्वावयवाद्यौ संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्र-

भावात्मकस्य साध्याभावस्य साध्यवन्ति देशिकविशेषणतया वृत्तावपि हेतुसमानाधिकरणस्य नित्यत्वादिसामान्याभावस्याऽपि निरुक्तसाध्या- भावतया तस्यैव सामानाधिकरण्यविरहाजानिव्याप्तिः ।

र्थभेदवाच्यत्वोभयामात्रादिकमादाय विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानां लक्षणसम्भवेन प्रत्याऽसंगतिर्दुर्विरथेति चेन्न । एतादृशाभावानंगीकारमतेनैवैतल्लक्षणकरणादिति भावनीयम् ।

अथान्न व्यभिचाराऽवारकस्य रूपावच्छिन्नत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न । हेतुसमा- नाधिकरणसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिभेदस्य प्रतियोगिताव- च्छेदकत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभाववृत्तिभेदप्रति- योगितावच्छेदकत्वाभावस्याऽराऽतया अखण्डाभावघटकतया सार्थक्यसम्भवात् । ननु रूपा- वच्छिन्नत्वविशेषणस्याऽखण्डाभावघटकतया सार्थक्ये संस्र साध्याभावपदवैयर्थ्यादित्यादिना साध्याभावपदस्य वैयर्थ्यदानं दीधितिहृत्नोऽसंगतं स्यात्, तत्रापि ६० धि . . भाववृत्तिभेदप्रतियोगि तावच्छेदकराभावस्य केवलहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति . . दकत्वाभावस्याऽखण्डतया अखण्डाभावघटकतयैव सार्थक्यसम्भवात् । न च साध्यसामानाधि- करण्ये नाऽस्माकं हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावव्यापकत्वनिवेशः, अपि तु हेतुसमानाधि- करणसाध्याभावत्वे साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याऽनतिरि- क्तवृत्तित्वस्यैव निवेशः, एवं च हेतुसमानाधिकरणसाध्याभाववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदक- त्वाभावरूपसाध्यव्यापकत्वनिवेशेनाऽखण्डाभावघटकतया सार्थकत्वाऽसम्भवेन साध्याभा- वस्य वैयर्थ्यं तदवस्थेभवेति वाच्यम् । तथासति हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वस्य शुद्धा- भावत्वाऽनतिरिक्ततया शुद्धाभावत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्याभाववति साध्यसामान्याभावे षत्तमानतया हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्तित्वविर- हात्, वहिमान् धृमादित्यादावव्याप्यया तादृशनिवेशाऽसंभवादिति चेन्न । यद्धर्मावच्छिन्न- सामानाधिकरण्य-साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व अभावत्वे- तन्नित्यधर्मावच्छिन्ननिरूपकतायां साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्तित्वस्य निषेधेन वहिमान् भूसादित्यादावव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्यव्याप्य- निरूपकताया अश्रुतित्वात् । एवं च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपतादृशाभाव- व्यापकतात्वनिवेशात्, अखण्डाभावघटकतया साध्याभावपदस्य सार्थकत्वाऽसम्भवाद् वैय- र्थ्यदानाऽसंगतिविरहात् । न च रूपावच्छिन्नत्वविशेषणस्यापि इदानीं व्यर्थत्वं दुर्वारमेव, अत्र व्यापकत्वाऽघटिततया अखण्डाभावघटकतया तस्यसार्थक्याऽसम्भवादिति वाच्यम् । सा- ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटिततया त्रितयधर्मावच्छिन्ननिरूपकतायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वघटितत्रितयधर्मावच्छिन्ननिरूपकताया मियो वेत्त- ष्येन साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्तित्वरूपत्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटितत्रितयधर्मावच्छिन्न- निरूपकतायां स्वसमानाधिकरणतादृशविशिष्टान्तरघटितत्वविरहेण व्यर्थत्वविरहात् । अथवा स्वसमानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकत्वस्यैव साध्यसामानाधिकरण्ये निवेशः । इयास्तु वि-

यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति । तन्न । सर्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् ।

यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति, तन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्याऽनुमितिहेतुत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् ।

यत्समानाधिकरणेति । यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्ये इत्यर्थः । तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रमाव्यक्तेः साध्यवत्ताज्ञानाऽविरोधित्वेऽपि साध्यसामान्याभावप्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया नातिव्याप्तिः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावत्वध्रमदशायां पर्वतो न वह्निमानित्याकारकतद्बुद्धेः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादसम्भवः स्यादतः प्रमात्वोपादानम् । प्रमात्व चात्र ध्रमसामान्यभिन्नज्ञानत्वम्, नातस्तादृशबुद्धेरप्यशतः प्रमात्वादुक्तदोष

शेष हेतुसमानाधिकरणसाध्याभाववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपहेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकत्वे साध्याभावत्वस्य न्यूनवारकपर्याप्तिर्न निवेश, किन्तु इतरवारकपर्याप्तिरेव, हेतुसमानाधिकरणस्येतरवारकपर्याप्तिनिवेश । तथाच हेतुसमानाधिकरणसाध्याभाववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याविषयकप्रतियोगितावच्छेदकत्वशुद्धहेतुसमानाधिकरणाभाववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नप्रतिष्ठितया व्यर्थत्वसम्भवाच्च काप्यनुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथवा वैयर्थ्यं प्रयोजनशून्यत्वमेवेति नाऽसंगतिः ।

पूर्वलक्षणेऽवच्छेदकत्वस्य प्रकारतया निवेशेन गौरवम्, एतल्लक्षणे चोद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयमयादयाऽवच्छेदकत्वलाभेन लाघवमित्याशयेन, सामानाधिकरण्यस्याऽन्याप्यवृत्तित्वेऽन्याप्यवृत्तिसञ्ज्ञेतावच्याप्यापत्या चेतल्लक्षणप्रणयनमिति ध्येयम् । प्रमासामान्य इत्यर्थः इति । प्रमात्वावच्छेदेनेत्यर्थः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनेव विधेयाऽन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन प्रमात्वस्याऽवच्छेदकत्वलाभः, अत्राप्युक्तयुक्तयाऽवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वमेव, तथाच तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रमात्वस्य विशेष्यीभूतज्ञानत्वानतिरेकेण ज्ञानत्वस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकवृत्तित्वेन विशिष्टप्रमात्वस्यापि तथात्वेन तद्दुर्घटामेति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकाऽवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकयत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वत्वमित्यर्थो बोध्यः । शेष पूर्ववत् । सामान्यपदस्य फलमाह तेनेति । प्रमात्वोपादानमिति । नन्वन प्रथमोपस्थितस्य यत्समानाधिकरणदलस्य प्रयाजनमनुक्त्वा पश्चाद्भुक्तस्य प्रमापदस्य प्रयोजनकथनमनुचितमिति चेन्न । अस्मिन्नर्थे प्रमापदस्य प्रमापदस्य प्रयोजनकथनमिति ध्येयम् । अस्मिन्सामान्यभिन्नज्ञानत्वमिति । तत्त्व च नित्यज्ञानाऽहेतुविषयितशून्यज्ञानत्वम् समासाकारकज्ञानीविषयिताया ऐर्क्येन भ्रमीयविषयितायाः नित्यज्ञानाऽवृत्ति-

तादृशस्यम् । इहादौ वह्निसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताधीविरोधि-
स्यादध्याप्तिरतो यत्सामानाधिकरणेति । तच्च फलतः प्रमाविशेषणम्, तथाच
यद्दर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्ये इत्यर्थः । तेन एतद्वृक्ष-

त्वात् । अत्र ज्ञानपदानुपादाने षट् पटाभिन्नत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वेन घटत्वाभाववत्कामिनी-
ज्ञानं जायतामितीच्छामादायाऽध्याप्तेः । न च कामिनी घटत्वाभाववती इति साध्यवत्ताज्ञान-
विरोधित्वाभावात् न दोष इति वाच्यम् । यत्र कामिनीविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानं न जाते
प्राऽध्याप्तेः, ईश्वरस्यापि संदृश एव ज्ञानं भवति, न तु विशिष्टवैशिष्ट्यवगादि ज्ञानमिति
ध्येयम् । तेन-यत्सामानाधिकरणत्वस्य प्रमाविशेषणेन । अथात्र हेतुसामानाधिकरणत्वस्य संबन्ध-
विशेषण निवेशे प्रयोजनाभावेन बन्दिमान् धूमादित्यत्रैवं व्यावृत्तिः संभवति साध्यसामान्या-
भावस्यापि हेतुमति पर्वते कालिकसंबन्धेन घटमानतया इहादिधर्मिकतत्प्रकारकप्रमायां
साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् इति तत्कथं परित्यक्तमिति चेन्न । अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे
मानाभावात् ।

अथ यद्दर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रकारकप्रमायामित्याद्यनुपावनेऽपि कि. "ने.
एतद्वृक्षत्वादित्यत्राऽध्याप्तिस्तद्वत्स्यैव, अध्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकत्ववशे स्वरूपेण कपि-
संयोगाभाववान् वृक्ष इति प्रमायां वृक्षः कपिसंयोगवानिति ज्ञानविरोधित्वादिति चेन्न । अध्या-
प्यवृत्तित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायामनुत्तेजकत्वमतेनेतल्लक्षणकरणात्, तथाच स्वमते निरव-
च्छिन्नस्वरूपसंबन्धघटित एव प्रतिबन्धकाभावः, एवं च शुद्धस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववान्
वृक्ष इति प्रमायां साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वाभावात् निरवच्छिन्नस्वरूपेण कपिसंयोगाभाववान्
वृक्ष इति ज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि तस्य प्रमात्वाभावात् । अथ साध्याभावश्चात्र
पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः, अन्यथा घटवृत्तिवैशिष्ट्यवत्त्वत्वाभावादिकमादाय विना व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव लक्षणसम्बन्धेन प्रतियोग्यवृत्तित्वेतिप्रमथानुत्थितप्रसंगात् ।
अत्र व्यापकत्वं यदि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितं, तदा सर्वं प्रमेयमित्वाकारकयत्किञ्चिज्ज्ञान-
नविषयत्वाभावस्य साध्याभावतया तत्प्रकारकप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वाभावसत्त्वेन
लक्षणगमनसम्भवेन प्रतियोग्यवृत्तित्वेतिप्रमथानुत्थितप्रसंगः । यदि च प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यघटितं, तदा कपिसंयोगाभावस्य साध्यवच्छिन्नतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वविरहात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकप्रमायां तादृशविरोधित्वाभावात्
दध्याप्तिविरहेण तादृशप्रमायां यत्सामानाधिकरण्यविशेषणं व्यर्थमिति चेन्न ।
प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमेवात्र व्यापकत्वं, अथ च प्रमाप्रकारतायां निरवच्छिन्नस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वं देयम्, तथाच तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि निरव-
च्छिन्नसम्बन्धेन तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रमात्वाऽसम्भवात्, निरवच्छिन्नसम्बन्धेन व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकप्रमायामेव तादृशज्ञानविरोधित्वाभावाल्लक्षणगमनसम्भवाद् प्रमथानु-
त्संगमतिविरहात् । अथवाऽस्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्याऽघटितमेव व्यापकत्वम्, कपिसंयो-
गाभावस्य लक्षणाऽघटकत्वेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकारक-वाच्यत्वत्वेन घटाभावात्

स्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुणे धर्मिणि प्रमायां

वान् कपिसयोगाभाववान् गुण-इत्यादिसमूहालम्बनप्रमामादाय कपिसंयोगी एतत्त्वादिस्थादाव-
व्याप्तिसम्भवेनाऽव्याप्तिदानाऽसंगतिविरहात्, एव समूहालम्बनमादाय संयोगी सत्त्वादित्या-
दावतिव्याप्तिवारणसम्भवात् ।

अथ वह्नित्वेन घटाभाववान् पर्वतः हृदय बह्व्यभाववानिति ज्ञानीयसमूहालम्बनप्रमाया
हृदो वहिमामिति ज्ञानविरोधित्वसत्त्वादव्याप्तिः । न च साध्याभावप्रकारकप्रमाया मुत्पद्यविशे-
ष्यताद्वयशून्यत्वनिवेशात्तादृशसमूहालम्बनप्रमामादायाऽव्याप्तिविरहादिति वाच्यम् । बह्व्य-
भाववद्बृहदकालीनपर्वतो वह्नित्वेन घटाभाववानिति प्रमामादायाऽव्याप्तितादवस्थात् । न च
यद्वर्मावच्छिन्नवह्निप्रविशेष्यताभिज्ञा या साध्याभावनिष्ठप्रकारतानिरूपिताविशेष्यता तदनिरू-
पकत्वनिवेशेनैव वारणसम्भवात् वह्नित्वेन घटाभाववान् पर्वत इति प्रमाया एव तादृशतया
तत्र साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वाभावेऽक्षत इति वाच्यम् । तथापि बह्व्यभाववद्बृहदकालीनप-
र्वतवृत्तिवह्निमान् धूमादित्यादौ व्यभिचारिणि तादृशसाध्याभावप्रकारकप्रमायां हेतुमन्निष्ठवि-
शेष्यताभिज्ञबह्व्यभावात्मकसाध्याभावप्रकारतानिरूपितहृदनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वविरहात्
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रकारकप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावसत्त्वादिति
व्याप्यापत्तेः । न च हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिज्ञसाध्यतावच्छेदकगतरूपावच्छिन्नानुयोगिताक-
पर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वस्य प्रमायां वि-
बक्षणात् बह्व्यभावस्य एतादृशसाध्याभावत्वविरहात्, वन्द्यभाववद्बृहदकालीनपर्वतवृत्तिवन्द्य-
भाववान् पर्वत इति प्रमाया हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिज्ञतादृशसाध्याभावप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यत्वानिरूपकत्वस्य सत्त्वात्, तत्र साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावविरहात्तादव्याप्तिरिति
वाच्यम् । तथासति महानसीयवह्निमान् महानसीयधूमादित्यादौ बह्व्यभाववद्बृहदकालीनवह्नि-
त्वेन घटाभाववन्महानसमित्यादिप्रमायां हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिज्ञतादृशसाध्याभावप्रकारतानि-
रूपितविशेष्यत्वानिरूपकतया तत्र साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वसत्त्वादव्याप्यापत्तेः, विशेषवत्ता-
द्युक्तिं प्रति सामान्याभाववत्तानिश्चयस्य विरोधित्वात् । न च बह्व्यभाववान् हृद इति निश्चय
प्रति महानसीयवह्निमान् अरुणवह्निमान् पतितवह्निमान् इति नानाविशेषवत्ताज्ञानस्य साध्य-
सामान्यवत्ताज्ञानस्य चैकरूपेण प्रतिबन्धत्वं, तथाच लक्षणे साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वमित्यत्र
साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धतायां साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिप्रकारतानिष्ठावच्छेदकतानिरू-
पितत्वनिवेशः । एवं च महानसीयवह्निमान् हृद इति ज्ञाननिष्ठबह्व्यभाववान् हृद इति ज्ञा-
ननिरूपितप्रतिबन्धतायां साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिमहानसीयत्ववह्नित्वोभयधर्मावच्छेदप्रकार-
रतानिष्ठावच्छेदकताकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वात्तादव्याप्तेर्दुर्वारत्वादि-
ति चेन्न । साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवृत्तिप्रति-
बन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभावास्तादृशसाध्याभावप्रकारकप्रमायां, रूपवृत्तित्वं च स्वानिरू-
पितविशेष्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रकारत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपितनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिता-
वच्छेदकत्वसम्बन्धेन, तथाच निरूपकस्थले बह्व्यभाववान् हृद इति निश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानि-

साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि संयोगी एतद्दृक्त्वादित्यादौ नाध्याप्तिः ।

रूपितप्रतिबन्धयतायां साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिविविरहात्, तादृशरूपवृत्तिप्रतिबन्धयताविर-
पितप्रतिबन्धकत्वाभावस्य बन्धभाववद्बहुकालीन-वह्नित्वेन घटाभाववन्महानसं-इत्यादि-
मायां सत्त्वात् साध्यनुपपत्तिः ।

अथवा यद्दर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यतानिरूपितसाध्याभावंनिष्ठप्रमायप्रकारतायां साध्याभा-
वनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रमाययद्दर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यतायां वा साध्यवत्ताज्ञाननिष्ठप्रतिबन्ध-
तानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावनिवेशात् सर्वदोषवारणसम्भवादिति दिक् ।

अथ हेतुमभिष्टविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावंनिष्ठप्रकारताशालिप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्र-
तिबन्धकत्वाभावनिवेशेनैव सामंजस्ये यद्दर्मावच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थः, वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ धूमवान् बन्धभाववानित्यस्य प्रमात्वविरहात्, वह्नित्वेन घटाभाववान् धूमवानिति
प्रमायां साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वाभावसत्त्वालक्षणसमन्वयः । न च धूमवान् वह्निरित्यादौ
बन्धवच्छेदेन धूमाभावावगाहिज्ञानस्य प्रमात्वविरहात्, वह्निसामानाधिकरण्येन धूमाभावा-
वगाहिज्ञानस्य प्रमात्वेऽपि वह्निसामानाधिकरण्येन धूमावगाहिज्ञानविरोधित्वाभावसत्त्वाद-
व्याप्तिः स्यादिति वाच्यम् । अयोगोलक्रीयवह्निं तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तद्व्यक्तिमान् धूमाभाव-
वानिति तद्व्यक्त्यवच्छेदेन धूमाभावावगाहिज्ञानस्य प्रमात्वात्, तत्र तद्व्यक्तिमान् धूमवानिति
सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तिविरहादिति चेन्न । द्रव्यं विशि-
ष्टसत्त्वादित्यादौ गुणवृत्तिव्यतिरिक्तसत्त्वावच्छेदेन द्रव्यत्वाभावावगाहिज्ञानस्य प्रमात्वेन तत्र
सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावविरहादव्याप्त्या हेतुतावच्छेदकगतरूपवृत्ति-
वच्छेदकताकविशेष्यताशालिसाध्याभावप्रकारकप्रमायां तादृशप्रतिबन्धकत्वाभावनिवेशस्याऽऽ-
वश्यकतया व्यभिचारिणि तद्व्यक्त्यवच्छेदेन साध्याभावप्रकारकज्ञानस्य प्रमात्वेऽपि हेतुताव-
च्छेदकगतरूपवृत्तिवच्छेदकताकविशेष्यताशालित्वविरहात्, शुद्धहेतुनिष्ठावच्छेदकताकवि-
शेष्यताशालिहेत्ववच्छेदेन साध्याभावावगाहिज्ञानस्य प्रमात्वविरहात्, हेतुसामानाधिकरण्ये
साध्याभावावगाहिज्ञानस्यैव प्रमात्वेन हेतुसामानाधिकरण्येन साध्यावगाहिज्ञानविरोधे-
त्वाभावादतिव्याप्तेर्दुर्बलत्वात् । यद्यपि हेतुसामानाधिकरण्येन साध्याभावावगाहिप्रमायां हेत्व-
वच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वसत्त्वम्, तथापि वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसी-
यसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबन्धभाववान् पर्वत इति प्रमायां महानसीय-
संयोगेन वह्निमानिति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावविरहात् अव्याप्त्या साध्यतावच्छेदकसंसर्ग-
स्येतरधारकपर्याप्तनिवेशस्यावश्यकतया अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञानस्य तादृशसाध्य-
तावच्छेदकसंसर्गात्कत्वाविरहादवच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ, तद्वर्त्म्यापकविधेयप्रतियोगिकत्वस्य
संसर्गतया भानात्, हेतुसामानाधिकरण्येन साध्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशसंसर्गात्कतयाहेतुसामा-
नाधिकरण्येन साध्याभावावगाहिप्रमायां तद्विरोधित्वाभावसत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । न च
हेतुव्यापकसाध्यप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसंसर्गात्तावच्छेदकगतरूपवृत्तिसंसर्गात्कसाध्यवत्ता-
ज्ञाननिवेशात् महानसानुयोगिकसंयोगेन वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानवारणसम्भवात् व्यभिचा-
रिणि हेत्ववच्छेदेन साध्यवत्ताज्ञानधारणसम्भवेनैवाऽतिप्रसंगवारणं सुलभमिति वाच्यम् । द्रव्य-

यत्तु-साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वं वाच्यम्, तथाच गुणो न संयोगीति प्रमायाः गुणः संयोगीत्याकारकनुद्धिविरोधित्वेऽपि तादृशी साध्यवत्ताधीनं हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यका गुणत्वादेर्हेतुमदन्यवृत्तिवादात् नोक्तदोष-इति । तत्तुच्छम् । यत्समानाधिकरणा इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः, साध्याभावप्रमासामान्ये यद्मन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यस्यैव सम्पत्त्वात्, जलादिधर्मिकवाहिसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताधीनविरोधित्वेऽपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यद्बहिमत्ताज्ञानं तद्विरोधित्वादेव वाहिमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यभावादिति दिक् ।

अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकरूपेण च सा-

त्वाऽव्यापकधूमप्रतियोगिकसंयोगेन धूमस्य साध्यतायां धूमादिहेतौ द्रव्यत्वावच्छेदेन तादृशसम्बन्धेन धूमावगाहिज्ञानस्य संसर्गाशे स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककतयाऽऽहार्यतया हेतुसामानाधिकरण्येन साध्याभावावगाहिप्रमासमकज्ञानप्रतिबन्ध्यावादादिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, सिद्धान्तकल्पापेक्षया लाघवानवकाशाच्चेति संक्षेपः ।

यत्त्विति । ननु हेतुमद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वानिवेशेऽपि सर्वदोषवारणसम्भवेन मात्रपदं व्यर्थम् । न च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादी प्रमेयत्वस्य हेतुमद्वृत्तितया तदवच्छिन्नविशेष्यकवह्निमत्ताज्ञानविरोधित्वस्य प्रमेयं बन्धभाववदिति प्रमायां सत्त्वादिति वाच्यम् । प्रमेयत्वावच्छेदेन बह्वयभाववगाहिज्ञानस्य प्रमात्वाविरहात्, प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन बह्वयभावावगाहिज्ञानस्य प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन बन्धयवगाहिज्ञानविरोधित्वाभावात्, तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्येन तदभावानिश्चयदशायामपि तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्येन तदवगाहिज्ञानसम्भवादिति चेन्न । धर्मिविशेषणनियन्त्रणप्रतिबन्धकरवमते तद्धर्मसामानाधिकरण्येन तदभाववत्तानिश्चये तद्धर्मसामानाधिकरण्येन तदवगाहिज्ञानं प्रतिबन्धकम्, एवं च प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन बह्वयभावावगाहि प्रमेयं बह्वयभाववदिति प्रमायां प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन बह्वयवगाहिज्ञानविरोधित्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तितादवस्थपत् हेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वनिवेशे प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वेन हेतुमन्मात्रवृत्तित्वाभावात् । अथवा द्रव्यान्यत्वावीर्षेष्टसत्त्वसामानाधिकरण्येनाऽपि कपिसंयोगवत्ताज्ञानविरोधित्वाद् कपिसंयोगी एतद्दृक्षत्वादित्यादावव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । यद्यपि हेतुमन्मात्रवृत्तित्वस्य हेत्वाधिकरणे एव वृत्तित्वाधिकृतया केवलान्वयिनि हेतौ हेतुमदितराऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिः सम्भवति, तथापि हेत्वभाववद्धर्मस्यैव हेतुमन्मात्रवृत्तिपदेन विवक्षणात्, हेत्वभावश्च स्वरूपेणैताधिकरणतावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्वात्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः, केवलान्वयिनि तादृशसम्बन्धो व्यधिकरण इति । केचित्तु स्वव्यापकहेतुकत्वस्य हेतुमन्मात्रवृत्तित्वपदेन विवक्षणाच्च कोपि दोष इति प्राहुः ।

अत्र चेति । ननु महानसीयवह्वयभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकय-

ध्यवत्ताज्ञानं बोध्यम्, तेन पर्वतः समवायसम्बन्धेन न वन्दिमानिति प्रमा-
याः समवायेन वह्निमत्तावुक्तिं प्रति, पर्वतो महानसीयवह्निमात्रेति प्रमा-
याश्च संयोगेन महानसीयवह्निमत्ताबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्निमात्र-
धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः । प्रतिबन्धकत्वं चाऽवच्छेदकधर्मवत्ताप्रहादिव्या-
वृत्तं प्राह्यम्, तेन वह्निसामान्याभावावच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयव-
ह्यभावादेः पर्वतादौ प्रमायाः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतधार्मिकवह्निम-

ह्यभावावस्य च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाविरहात्कथमव्याप्तिरिति
चेन्न । महानसीयवह्यभाववान् वह्नित्वेन घटाभाववान् पर्वत इति समूहालम्बनप्रमामादाव
समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वह्यभाववान् वह्नित्वेन घटाभाववान् पर्वत इति
समूहालम्बनप्रमामादाय चाव्याप्तिः । तथाहि महानसीयवह्यभाववान् वह्नित्वेन घटाभाव-
वान् पर्वत इति प्रमात्मकैकत्र द्वयमिति रीत्या ज्ञेयं वाह्नित्वेन घटाभावनिष्ठप्रकारतानिरूपित
या तादृशाविशेष्यता सैव महानसीयवह्यभावनिष्ठप्रकारतानिरूपिता, तथासति महानसीय-
वह्यभाववान् वह्नित्वेन घटाभाववान् पर्वत इति प्रमीयमहानसीयवह्यभावानिष्ठप्रकारता-
निरूपितपर्वतनिष्ठविशेष्यतायां महानसीयवह्निमानिति साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वसत्त्वात्, एवं महानसीयवह्यभाव—वह्नि-त्वेन घटाभावोभयवानिति प्रमायत्रितयधर्मावच्छि-
न्नमहानसीयवह्यभावानिष्ठप्रकारताया ऐक्येन साध्याभावनिष्ठतया महानसीयवह्निमानिति
साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वसत्त्वात्, इन्धनत्वेन वन्द्यभावस्यापि साध्याभावतया
तन्निष्ठपर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रमीयप्रकारताया इन्धनत्वेन वह्निमानिति साध्यवत्ताज्ञान-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वात्, एवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वह्यभावस्य
साध्याभावविरहेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वह्यभाववान् वह्नि-त्वेन घटा-
भाववान् पर्वत इत्येकत्र द्वयमिति रीत्या प्रमीयसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वह्य-
भावनिष्ठप्रकारतानिरूपितहेतुमन्निष्ठविशेष्यतायां साध्याभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितायां साध्य-
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वात्, एवं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वह्य-
भावस्य वह्नि-त्वेन घटाभावस्य वैक्यतया वह्नि-त्वेन घटाभावस्य साध्यभावत्वेन तस्यापि
साध्याभावतया तत्प्रकारतायां हेतुमन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितायां स्वरूपेण वह्निमानित्याकारक-
ज्ञानविरोधितावच्छेदकत्वसत्त्वादिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञाननिवेशे न
काप्यनुपपत्तिरिति परमार्थः ।

अवच्छेदकधर्मवत्ताप्रहादिव्यावृत्तं प्राह्यमिति । ज्ञानवैशिष्टयानवच्छिन्नं प्रति-
बन्धकत्वं प्राह्यमिति फलितार्थः । अन्यथा महानसीयवह्यभाववान् वह्यभाववानिति भ्रम-
कालीनमहानसीयवह्यभाववाञ्छे पर्वत इति प्रमायाः, वह्नि-त्वेन घटाभाववान् वह्निसामान्या-
भाववानिति भ्रमकालीनवह्नि-त्वेन घटाभाववान् पर्वत इति प्रमायाश्च साध्यवत्ताज्ञानविरोधि-
त्वादसम्भनः स्यादिति तदेवाऽहं तेनेत्यादिना । ननु साध्याभावप्रकारकप्रमासामान्ये-
साध्यतावच्छेदकगत रूपवृत्तप्रकारताकसाध्यवत्तानिष्ठयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धवत्ता-

साबुद्धिविरोधित्वेऽपि नाऽसम्भवः । सर्वत्रेति । साध्यसामानाधिकरण्यात् ।
च्छेदकस्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यत एव प्रथमस्य, द्वितीयस्य च य-
त्समानाधिकरणप्रमासामान्ये साध्यवत्साज्ञानप्रतियन्धकत्वं नास्ति तत्त्व-
मित्यत एव सामंजस्यादिति भावः ।

यत्तु यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकाद्य-
च्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्त्वमेव प्रथमलक्षणार्थः, तथाच धूम-
समानाधिकरणस्य घटादिसामान्याभावस्य वद्विधावच्छिन्नघटाद्यप्रसि-

भावनिवेशादेव तादृशभ्रमकालीनप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतियन्धत्वा-
भावसत्त्वेनाऽसम्भवविरहात् ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशो निष्प्रयोजनक इति चेन्न ।
वद्विमान्, वद्वित्वेन घटवानिति ज्ञानकालीनवद्विमान्, पर्वत इति बुद्धिं प्रति ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन
प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानकालीनवद्विमान् पर्वत इति साध्यवत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य वद्वित्वेन घटाभावावगाहिप्रमायां सत्त्वेनाऽसम्भवताद-
वस्थ्यात् । न च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकप्रतिबन्धकतानिरूपित-
प्रतिबन्धकत्वाभावनिवेशात्, ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायास्तादृशज्ञानाऽकालीनज्ञाने
विरहेण साध्यवत्तानिश्चयत्वव्यापकत्वविरहात्, तादृशनिश्चयत्वस्य तादृशज्ञानाकालीनसाध्य-
वत्तानिश्चयेऽपि सत्त्वात् न तादृशप्रतिबन्धकतामादायाऽसम्भवः सम्भवतीति वाच्यम् ।
तथासति निश्चयत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबन्धकतायां निवेशेऽनाहार्थाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कर्दित-
निश्चयत्वादिनिवेशस्याऽऽवश्यकतया गौरवात्, अस्माकं तु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकता-
निवेशनादनाहार्थादिनिवेशनस्य प्रयोजनविरहेण गौरवाभावादिति । सर्वत्रेतीति । प्रथम-
लक्षणे द्वितीयलक्षणे चेत्यर्थः । यत्तु अनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनाऽसम्भववारणाय
द्वितीयलक्षणे साध्याभावपदसार्थत्वमिति । तत्र । निरुक्तसाध्यवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध-
तानिरूपितप्रतिबन्धकताविवक्षणेनैवाऽऽसंभववारणात् । यदपि अभाववान् मेयत्वादित्याद्य-
भावसाध्यके व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रमायाः स्वाभावरूपसाध्यवत्ताप्रदे विरोधित्वेनाऽ-
व्याप्तिवारणाय शुद्धसाध्यवत्ताप्रदप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, शुद्धत्व च साध्यतावच्छेदकरूपेण
साध्यप्रकारकत्वम्, न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि प्रकारताविशेषणम्, न
चा साध्यतावच्छेदके प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिर्विवक्षिता । न चैवमप्यभावसाध्यके उक्ताऽ-
भाववत्ताप्रदस्य सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वादव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यम् । सिद्धिव्याप्तप्रति-
बन्धकताया एव विवक्षितत्वात्, तथाच समवायावच्छिन्नवद्विधाद्यभावस्य तत्तद्द्विधाद्यभावस्य च
प्रमायास्तथात्वेनाऽसम्भववारणाय साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकरूपावच्छिन्नव्यापकतापटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपरतया सार्थकमिति । तद-
पि चिन्त्यम् । उक्तविवक्षापेक्षया प्रकारतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य साध्यता-
वच्छेदके प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्यैव लाघवेनौचित्यात् ।

आ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भवः
 स्यादतः साध्याभावपदम् । न चैवमपि प्रतियोगिपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् ।
 अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्याभावस्याऽखण्डस्यैव निविष्टत्वात् । एवं द्वितीयलक्षणे
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्ताषोषविरोधित्वं निवेद्य साध्या-
 भावपदसार्थक्यं बोध्यमिति । तन्मन्दम् । प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलाव-
 तारानुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तप्रतियोग्यैव वक्तव्यतया हेतुसमा-
 नाधिकरणस्य बह्वित्वेन घटाभावादेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
 गिसामानाधिकरण्याऽप्रसिद्धा तादृशपदप्रक्षेपेऽपि अव्याप्तितादवस्थयात् ।
 न च घटत्वेन बहुषभाष एव बह्वित्वेन घटाभावः समनियताभावाना-
 मैक्यात्, तथाच तस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनः
 सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यम् । तथासति घटसामान्याभावादेर-
 पि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यतावच्छेदकी-
 भूतबह्वित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणतया तमादायाऽ-
 सम्भवधारकस्य साध्याभावपदार्थस्य व्यर्थताया वज्रलेपत्वादिति ।

प्रगल्भस्यैव लक्षणान्तरमुपन्यस्यति यत्त्विति । यद्वृत्ताविति । यन्नष्टसाध्या
 भाववद्वृत्तित्वसामान्ये इत्यर्थः । तेन बह्वितिपदस्य व्याधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्याविरोधित्वेऽपि धूमवान् बह्वे-
 रित्यादी नातिव्याप्तिः । धूमादिनिष्ठस्येन्धनत्वावच्छिन्नबह्वषभाववद्वृत्तित्व-
 स्यापीन्धनत्वाविप्रकारेण बह्वनुमितेर्विरोधित्वावदसम्भवः स्यादतः प्रकृ-

असम्भवः स्यादिति । ननु प्रमेयसाध्यकस्थलेऽव्याप्यसम्भवात्कथमसम्भवावोक्तिरिति
 चेत्सत्यम् । तादात्म्येन व्याप्यव्यापकभावानभ्युपगमात् अतः साध्याभावपदमिति । नेनु
 साध्याभावपददानेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यकस्थले प्रमेयत्वेन गणनाभावमादाय प्र-
 तियोगिसामाधिकरण्याऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति चेन्न । सामान्यधर्मेण विशेषाभावाऽनर्त्ताकारात्
 अखण्डस्यैव निविष्टत्वादिति । नन्वत्र प्रतियोगिपदस्य न्यूनवारकपर्याप्तनिवेशेनाऽ-
 खण्डत्वविरहादखण्डाभावघटकतया सार्धत्वाभिधानं सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न । प्रतियोगि-
 पदस्य न्यूनवारकपर्याप्तनिवेशे एव साध्याभावपदसार्थक्यसम्भवादित्यतः प्रतियोगिपदस्य
 न्यूनवारकपर्याप्तनिवेशे यत्कृतस्तात्पर्यात् तदानिवेशे साध्याभावपदसार्थक्याऽसम्भवादिति
 दिक् । वज्रलेपत्वादिति । इदमुपलक्षणम् प्रशालनाद्विति न्यायेन प्रतियोगित्वान्त-
 र्भावस्यैवाऽनौचित्यं बोध्यमिति ।

वृत्तित्वसामान्ये इत्यर्थ इति । वृत्तिनात्वावच्छेदेनेति निष्कर्षः । असम्भवः स्यादिति ।
 अथ प्रमेयवान् घटत्वदित्यादौ स्वरूपसमवायसंयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेय-

तेति, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकरूपेण च प्रकृतसाध्य-
केत्यर्थः । तथाच तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य बहिर्वत्वेन घञ्छानुमिति
प्रत्यविरोधित्वादोषः ।

प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रं,
धूमनिष्ठवह्नित्वादिना घटाद्यभाववद्वृत्तित्वस्यापि घञ्छानुमितिविरोधिना
व्यभिचारसमस्य विषयत्वसम्भवात्, किन्तु विषयतया प्रकृतानुमिति-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्, तथाच वह्निनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसा-
ध्यकानुमितिविरोधित्वाभावाद् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववती-
ति । तथाच यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्ध

भाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिनिष्ठस्य अप्रतिबन्धा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वादिक्मादाय
लक्षणसमन्वयात्प्रकृतानुमितिपदस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकत्ववच्छि-
न्नविधेयताकानुमितिपरत्वानुक्तौ जगदीशस्याऽसम्भवादानं सन्दर्भविरुद्धमिति चेत् । सत्यम्
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धव्यावृत्तौ असम्भवासम्भवेऽपि साध्यतावच्छेदकधर्मव्यावृत्तौ असम्भ-
वसम्भवेन ग्रन्थलापवानुरोधेन एकदा प्रकृतपदानुक्तौ असम्भवानादिति विभावीयम् ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतसाध्यकेत्यर्थ इति । अथात्र साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशो विकलः, प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिप्रन्यानुत्थितिभयेन साध्याभावप-
देन साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव विवक्षणीयतया तादृशप्रति-
योगिताया व्यपकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावमादाय तदनुत्थितेर्दुर्बारापत्तेः । तथाच धूमनिष्ठसमवायावच्छिन्नवह्नयभाववद्वृत्तित्वदे-
स्तादृशत्वाभावात्तादायाऽव्याप्यभावादिति चेन्न । बहिर्वत्वेन घटाभावस्य स्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नयभावस्य चैक्यतया बहिर्वत्वेन घटाभावस्य साध्याभावत्वेन
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नयभावस्यपि साध्याभावतया धूमनिष्ठस्वरूपसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नयभाववद्वृत्तित्वे स्वरूपेण बह्नयानुमितिप्रतिबन्धकत्वसत्त्वेनाऽव्याप्या साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नविधेयताशास्त्रयानुमितिपरत्वं व्याख्यातम् । अथवा यत्र संयोगेन प्रमे-
यत्वेन बह्नेः साध्यता तत्र स्वरूपेण प्रमेयत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकतया धूमनिष्ठस्वरूप-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वेन बह्नयभाववद्वृत्तित्वसामान्ये स्वरूपेण प्रमेयत्वेन वह्निमानित्यनुमिति-
विरोधित्वसत्त्वाद् व्याप्यापत्तेरतस्तादृशेशानम् । हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वाविषयकज्ञानस्यैवाऽ-
नुमितिविरोधित्वेन निरुक्तवृत्तिस्वस्याऽविरोधितयाऽतिप्रसङ्गादाह प्रकृतानुमितिविरोधित्वमिति ।
किन्तु विषयतयेति । सामान्यपदस्य फलमाह तेनेति । व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
रिति । ननु सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया हेतुनिष्ठवृत्तिसामान्यान्तर्गतवह्निनिष्ठ-
धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वे निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावविरहेण कथमव्या-
प्तिरुक्ता इति चेन्न । लापवात् स्वरूपरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनाऽदोषात्, तथाहि—यन्निष्ठ-
साध्याभाववन्निरूपितवृत्तिसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपरूपावच्छेदकत्वा-

केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदाधिकरण-
वृत्तित्वाभावस्तद्वत्त्वम्, तत्त्वम् ।

यदि निरुक्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति साध्याभाववृत्तित्वज्ञानं
न विरोधि, किन्तु साध्याभाववृत्तित्वमनुमितिधिरोधीत्याकारकं घानमेघ
तथेति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । यदि च साध्याभाववदवृत्तिर्हेतुरित्याका-
रकं ज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं, तदा निरुक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तद-
भिधानमर्थान्तरप्रस्तमिति भावः । एतेन यदि प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुध-
र्मिकसाध्यव्याप्त्यनुमितिपरं, न तु प्रकृतसाध्यकानुमितिपरम्, विरोधित्वं
च तत्र साक्षादेव निवेद्यते तदा न व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्य-
पास्तम् ।

मिश्रलक्षणं परिष्कर्तुमुपन्यस्यति केचित्त्विति । केवलान्वयिनि प्रसिद्धाव-
पि वद्व्यादिसाध्यके व्यतिरेकिणि यावन्तः साध्याभावास्तत्सजातीयत्वं तद्व-
त्तिअन्यतररूपात्मकम् अप्रसिद्धम्(१) अतउक्तम् प्रत्येकमिति । यावन्तः सा-
ध्याभावाः तेषां प्रत्येकमपि सजातीयत्वमेकस्मिन्नभावे नास्तीत्यत उक्तम्

दनाद्यैत्वस्य अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य निश्चयत्वस्य च निवेशः । व्यभिचारिणि
तु साध्यसामान्याभाववदवृत्तित्वात्त्वस्यापि यद्रूपपदेन धर्तुं शक्यत्वात् क्षतिः ।

निरुक्तव्याप्तिज्ञानामिति । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानमित्यर्थः । तादृशज्ञानं प्रती-
ति । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानं प्रतीत्यर्थः । न विरोधीति । प्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादिति
भावः । एवं च दोषितौ साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्याऽनुमित्यविरोधितयेत्यत्राऽनुमित्यविरोधि-
तयेत्यस्याऽनुमितिकारणीभूतज्ञानाऽविरोधितयेत्यर्थः । तदुपपादनायैव चाऽनुमित्यविरोधि-
त्वज्ञानस्याऽनुमितिहेतुत्वं इत्युक्तमिति ध्येयम् । ननु प्राह्याभावाद्यनवगाहित्वेऽपि मणिम-
न्त्रादिन्यायेनैव साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्य ताद्विरोधित्वं स्यादिति चेन्न । यज्ज्ञाने सति
यज्ज्ञानाऽभावस्तथैव तस्य मणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधित्वं कल्प्यते प्रकृते, तु न
तथेति भावः ।

केवलान्वयिसाध्यके व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाऽभावस्यैव लक्षणघटकतया न यावत्साध्या-
भाववृत्तिअन्यतररूपाऽप्रसिद्धिरत आह प्रसिद्धावपीति । प्रत्येकमितीति । तथाच
प्रत्येकपदासाध्याभावस्य प्रातिस्विकरूपेण साजात्यप्रतियोगिता लब्धेति भावः । अथात्र द-
ब्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रकृतहेतुसमानाधिकरणत्वस्य निरुक्तभावे निवेश-
स्याऽऽवश्यकतया सर्वत्र सदेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया यावन्तो
हेतुसमानाधिकरणाः निरुक्तसाध्याभावास्तत्सजातीयतदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाववत्त्व
व्याप्तिरित्यस्यैव सम्यक्त्वे प्रत्येकपदतत्तत्घटितलक्षणादरो व्यर्थः, व्यभिचारिणि

(१) तत्तदाधिकरणवृत्तित्वाभावे तादृशात्यतररूपात्मकमभिधायिति पाण्डुन्ताम् ।

तत्सजातीया इति । तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्युक्तौ तत्पदेन यावत्साध्य-
भावपरामर्शं वह्निमान् धूमाद् रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ सा-
ध्यभावात्मकतत्त्वविपक्षाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावयावत्पाधिकरणाऽप्रसि-
द्धाऽव्याप्तिरतस्तदधिकरणेति । तथाच प्रातिस्विकरूपेण साध्यभावानुपा-
दुय तत्सजातीयास्तदधिकरणवृत्तित्वाभावा ग्राह्या(१) इति भावः ।
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यभावसजातीयं घटत्वादिना तदधिकरणवृत्ति-
त्वाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्वारणाय यावन्त इति । तथाच
साध्यभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य तत्राऽसत्त्वा-
न्न दोषः । साध्यसामान्याभाववृत्तित्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो
व्यभिचारिण्यव्यस्तीत्यतः सजातीया इत्युक्तम् ।

तु यावत्साध्यभावसजातीयतादशाऽभावाऽप्रसिद्धाऽतिव्याप्यभावादिति चेन्न । हेत्व-
धिकरणत्वप्रवेशे सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानङ्गीकारे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतो
हेतुतावच्छेदकधर्मे यन्निष्ठाधिकरणताऽनवच्छेदकत्वव्यधिकरणतावच्छेदकत्वोभयाभावस्तदेव
हेत्वधिकरणं वाच्यम्, तथाच वाहमान् धूमादित्यादौ तथाविधहेत्वधिकरणं हृदादि एवं च
प्रत्येकपदाद्यनिवेशे तद्दोषतादवस्थमिति ध्येयम् ।

नन्वत्र लक्षणे प्रथमोपात्तयावत्पदस्य प्रयोजनमनुक्त्वा अन्योपात्ततत्पदप्रत्येकपद-
योरग्रे प्रयोजनकथनमनुवितमिति चेन्न । यावत्पदस्य धूमवान् बन्हेरित्यादौ अतिव्याप्तिवारकत-
या व्यावृत्तेः प्रसिद्धतया तत्परित्यज्य अग्रे प्रत्येकपदतत्पदयोर्व्यावृत्तिदानात् । नचैवं पूर्व-
लक्षणे यावत्पदस्य धूमवान् बन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारकतया प्रसिद्धत्वेन अनन्तरमपि याव-
त्पदव्यावृत्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम् । अन्यत्र तस्यावृत्तेः प्रसिद्धत्वेऽपि अत्र लक्षणे तद्वि-
शेषणस्याऽनतिप्रयोजनकत्वशङ्कानिराकरणाय तस्यावृत्तिप्रदर्शनात् ।

तत्सजातीया इतीति । तथाच तत्तदित्यस्य सजातीयपर्यायविशेषणतमा सा-
जात्यानुयोगिताऽपि प्रातिस्विकरूपेण ग्राह्येत्याशयः । नन्वपि तत्तदित्यस्य साजात्यविशे-
षणतया यावत्तामभावानां प्रत्येकनिरूपितं यत्तत्सजात्यं तद्वाच्यं कोप्यभावो व्यतिरेकिसा-
ध्यके इत्येवप्रसिद्धतादवस्थमिति चेन्न । प्रत्येकपदमनुर्वजनीयम्, तच्चचरमाऽभावे विशेष-
णमिति दौषविरहादिति ।

तत्सजातीया इतीति । ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिरसम्भवे रूपसा मान्या-
भाववान् वायुत्वादित्यादिस्थलान्तरानुधावनं सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यभावनिवेशे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्त्वविपक्षाऽवृ-
त्तित्वावच्छिन्नाभावादिनिखिलसाध्याभावकूटाधिकरणत्वस्य गुणादौ प्रसिद्धाऽव्याप्यसम्भवात्
अथवा साध्यसामान्याभावमादायैव रूपसामान्याभावसाध्यकस्थलेव्याप्यभिधानं वैमुक्तिकन्याये-
नेति ध्येयम् ।

वेचितु भावसाध्यकस्थले वह्निधूमादित्यादावव्याप्तिमुक्त्वाऽभावसाध्यकस्थले तामाह

साजात्यं च समानाऽसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपेण ।

ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वस्याऽभावोऽप्यभावत्वादिना धूमसामान्याभावसजातीय एवेत्यातिव्याप्तितादवस्थयमत आह साजात्यं चेति ।

यद्यपि साध्याभावादिप्रति यत् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतरूपं तेनैव साजात्यं वाच्यं, तथाच बहिसामान्याभावादिप्रति यत्तादृशान्यतरूपं बहिर्निष्ठवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तस्य निर्बहिवृत्तित्वाभावाद् अस्त्वाद्-सम्भवः, तथापि यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतरूप-तदभावादन्यतरूपेण साजात्यं वाच्यमित्यदोषः । समनियताभावाभावमैक्याद् गगनाभाव एव निखिलव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते तु गगनाभावत्व-तदन्यत्वाऽन्यतरूपेणैव साजात्यं वाच्यम्, तेन घ-

रूपसामान्याभावेत्यादि । अपरे तुसंयोगसम्बन्धेन साध्यतास्थलेप्याप्तिमुक्त्वा स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतास्थले तामह रूपसामान्याभावेत्यादीत्याहुः ।

यावन्तः साध्याभावास्तद्वत्त्वमित्युक्तौ वाच्यत्वभिन्नं वाच्यत्वादित्यऽतिप्रज्ञः स्यादिति । यथाश्रुतलक्षणस्याऽनुगमस्तु साध्याभावत्वव्यापकत्वं हेतौ व्याप्तिः । व्यापकत्व चाऽऽधेयतासम्बन्धेन आधेयता न स्वविशिष्टाभावत्वसम्बन्धानाच्छिन्ना । वै० स्वजातीयत्व, स्वाधिकरणनिरूपितवृत्तिवप्रतियोगित्वोभय सम्बन्धेनेति । प्रत्येकतत्त्वदानुपादाने तु साध्याभावत्वव्यापकाभाववत्त्वं हेतौ व्याप्तिः, व्यापकता च आधेयतासम्बन्धेन । आधेयता च स्वजातीयत्वस्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन एवं च बहिर्मान् भूमादिस्यादौ साध्याभावत्वव्यापकाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः सङ्गच्छत इति ।

साजात्यं तद्वृत्तिधर्मवत्वमेव, इयमिप्रारयेणाऽसङ्गते नन्विति । तथापीति । एवं च अत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे ये ये तत्तद्वृत्तित्वरूपं समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव-तथाविधतद्वृत्तित्वाभावसाधारणं बोध्यम् । एवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवत्त्वं बोध्यम् । यथाश्रुते साध्याभावादिप्रति यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रतियोगिताकरूपस्य तद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नतद्वृत्तित्वाभावसाधारण्यविरहेण साध्याभावादिप्रति यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य साध्याऽवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यवृत्तिप्रतियोगिताकत्वरूपस्य च तद्वृत्तित्वाऽवृत्तिधर्मावच्छिन्नतद्वृत्तित्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभावसाधारण्यविरहेण तयोस्तेन रूपेण साजात्यानुपपत्तेरिति भावः ।

मते तु इति । समनियताभावैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिखि-

दत्त्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया धूमसामान्याभावसजातीयत्वेन(१) नातिव्याप्तिः ।

लाऽभावानामीभन्नतया साध्याभावाविष्टव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तादृशस्य
ध्याभावाऽभिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्दृष्टित्वाभावसाधारणतया व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यथाश्रुतमेव ग्राह्यम्, समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वमपि नोक्तभेदकूटरूपं परन्तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावानामेव
व्यक्त्यात्मकतया तद्व्यक्तिवावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपमेवेति बोध्यम् ।

नातिव्याप्तिरिति । अथात्र पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वस्याऽभावोऽप्यस्ति तस्याऽभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव तस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्ववि
शिष्टव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्, न स
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभिन्नो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति, तथाचोक्त
युक्त्या व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिरिति चेत् । भाववृत्तिप्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाऽभावा यावन्तस्तावदन्यतमत्वतदभावान्यतरस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च
तथा, तद्धर्मस्याऽभाववृत्तित्वात् । स्वपदं प्रतियोगितापरम्, तथाच गगनाभावभिन्नभाव
त्वादित्यादौ न काप्यनुपपत्तिरिति विभावनीयम् ।

अथ गगनाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य चैक्यतया व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाऽभावस्यापि गगनत्वादेसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया यावन्तः समानाधिक
रणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावद्भेदकूटाधिकरणाऽप्रसिद्धा तावद्भेदावच्छिन्नभेदवत्स्वरूपाऽन्यतमो
त्वाऽप्रसिद्धा वक्षिमान् धूमादित्यादावसम्भवसम्भवेऽतिव्याप्तिदानं सन्दर्भविद्वदमिति चेत् ।
गगनाभावस्य केवलान्वयितया तदभावस्याऽप्रसिद्धा गगनादौ एव तादृशभेदकूटवत्प्रसि
द्धिसम्भवेन तादृशभेदावच्छिन्नभेदवत्स्वरूपाऽन्यतमत्वप्रसिद्धिसम्भवात् । न च संयोगसम्भ
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनाभावस्य केवलान्वयित्वविरहात्, तदभावस्य गगनस्वरूप
तया गगनादावपि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवेन तादृशभेदकूटाधि
करणाऽप्रसिद्धितादवस्यमेवेति वाच्यम् । संयोगस्य शुद्धसंयोगत्वेन संसर्गता नास्ति अपि तु
वृत्तिनियामकसंयोगत्वेन वृत्त्यनियामकसंयोगत्वेन च, तथाच वृत्तिनियामकसंयोगसम्भन्धा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनाभावस्य केवलान्वयित्वात्तदवस्यत्वात् पृथगनियामकसंयोगसम्भन्ध
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावास्याऽप्रसिद्धत्वात् । अथ तादृशान्यतमत्वस्य प्रसिद्धावपि सर्वेषामे
वाऽभावानां तादृशान्यतमत्वसत्त्वात् तदन्यत्वाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तितादवस्यमेवेति चेत् । गग
नादावपि तदन्यत्वसम्भवेनाऽसम्भवाभावात् । केचित्तु अन्यतमत्वं तदवृत्तिपरिदायाभाव
वत्त्वं, तथाच यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावास्तावदन्यतमत्वम्,
यावन्तो यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाः प्रत्येकं तत्तदवृत्तिपरिदायाभाववत्त्वं, एवं
च गगनादावपि तदवृत्तित्वस्य प्रसिद्धतया तदभावत्वरूपान्यतरस्य सर्वत्र प्रसिद्धिसम्भवा

साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यः ।

साध्याभावयेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोश्च साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याऽभिधाने घटत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्याऽपि साध्याभावपदार्थतया तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य कुत्रापि हेतावसत्त्वादसम्भवः स्यादतस्तत्परित्यागः ।

अत्र साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकस्याऽभावो प्रागुक्तः, तेनैकसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति हेतोरुच्यते न क्षतिः ।

यत्तु—साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकत्वं तेनैव सम्बन्धेन साध्यव्यापकस्याभावो निवेद्यः—इति मतम्, तन्नुच्छम्, यत्र तादात्म्येन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र तादृशसम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाऽप्रसिद्धा तत्र सद्धे-

दिति चेन्न । एवंरीत्याऽन्यतमत्वस्य प्रसिद्धिसम्भवेऽपि तदन्यत्वविरहेणाऽसम्भवात्तादवस्थात्वात् वस्तुतो यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इत्यत्र अभावा इति भावमिहा इति तदर्थः । तथा चाऽभावस्वरूपाभावे तदन्यत्वसत्त्वेनाऽसम्भवविरहादिति परमार्थः । अन्ये पुनः गगनाभावस्याभावानर्थाकारमते गगने तत्प्रसिद्धिरित्याहुः । तन्मन्दम् । विपर्ययिता गगनवद्भेदाभावस्य गगनस्वरूपत्वात् । यत्तु अभावाऽभावस्याऽतिरिक्तत्वे घटे तत्प्रसिद्धिरित्याह, तदपि न सम्यक् । निरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वमित्यादिप्रत्ये अभावाऽभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वस्वाकारेण तद्विरोधापातादिति । साध्याभावपदेन साध्यप्रतियोगिकामावमात्रोक्तौ तथाविधयावदन्तर्गतमहानसीत्यवहयभावसजातीयतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य धूमादावसत्त्वात् वहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोक्तौ च गृहधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले च तथाविधाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत आह साध्याभावश्चेतीति ।

असम्भवः स्यादिति । अथात्र रूपत्वेन नित्यसमवेताऽभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वावच्छेदकस्य विवक्षणीयतया घटवृत्तित्वावच्छिन्नव्याप्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकवाच्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्यप्रतियोगिताकत्वविरहात् घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावो व्याप्यवृत्तिरिति चेन्न । धूमवान् वह्निरित्यादौ धूमाभावस्याऽव्याप्यवृत्तितया लक्षणाऽघटकत्वात्, अयोगोलक्षान्यत्वेन निष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्यप्रतियोगिताकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहात् ।

तावव्याप्तेः प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्वकारेण कथंचित्तत्राऽव्याप्तिवारणसंभवेऽपि घृत्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धेः । किंचैवं धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, संयोगेन धूमसामान्याभावस्याऽव्याप्यवृत्तितया धूम

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र पर्याप्तिनिवेशस्याऽवश्यकतया घटवृत्तित्वाविशिष्टवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वसमानाधिकरणघटवृत्तित्ववैशिष्ट्यवाच्यत्ववैभयधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहे तदन्यत्वसत्त्वात् । नच व्यभिचारिणि धूमवान् वह्नेरित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनाऽयोगोलकावच्छिन्नाभावमादायैवाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् पर्याप्तिनिवेशो ध्यर्थ इति वाच्यम् । तथासति समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया ऐक्यमते एतादृशप्रतियोगिताया अयोगोलकावच्छिन्नप्रतियोगितायाक्षेप्यात् अयोगोलकावच्छिन्नाभावेऽपि तदन्यत्वविरहात् पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

अथवा तादृशप्रतियोगिताया भिन्नत्वेऽपि वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नघटावच्छिन्नाभावमादायाऽव्याप्तिवारणार्थं द्वितीयरीत्या साध्याभावः प्रवेशनीय इति ध्येयम् ।

अथ यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकं यत्त्वं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यत्वमेव प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षणीयम्, घटत्वाविशिष्टवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकतादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्यत्वविरहाद् व्यर्थमेव द्वितीयरीत्या साध्याभावानुसरणम् । रूपत्वेन नित्यसम्भवेतनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकनित्यसम्भवेतनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नसत्तासामानाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्यत्वाऽसत्त्वात् रूपत्वेन नित्यसम्भेताभावमादायाऽव्याप्तिवारणं च । नच नित्यसम्भेतानिष्ठप्रतियोगितायाः सत्तानिष्ठतया नानात्वेन रूपत्वेन नित्यसम्भेतसत्तानिष्ठप्रतियोगितायाः स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकाऽप्रसिद्ध्या धारणाऽसम्भवेन रूपत्वेन नित्यसम्भेताभावे तदन्यसत्तानिष्ठप्रतियोगिताकरवसम्भवेन रूपवान् शुद्धिबीत्वादित्यादावव्याप्तिदुर्बारेवेति वाच्यम् । सिद्धान्तेऽपि स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकधर्माऽप्रसिद्ध्या रूपत्वेन नित्यसम्भेतसत्तानिष्ठप्रतियोगितायाः धारणाऽसम्भवेन नित्यरूपनिष्ठप्रतियोगिताया धारणसम्भवेन तदन्यसत्तानिष्ठप्रतियोगिताकरवस्य तादृशाभावे सत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यात्, यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वनिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितासमानाधिकरणस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यत्वनिवेशस्याऽवश्यकत्वात् । मन्मतेऽपि यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वनिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितासमानाधिकरणस्वावच्छेदकं यत्त्वं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यत्वरूपस्यैव निवेशः, तथाच यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वनिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यत्वं पर्यवसितार्थः । ६० स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । एवं च रूपत्वेन नित्यसम्भेतसत्तानिष्ठप्रतियोगिताया अपि धारणसम्भवात् स्वनिरूपितानुयोगितानिरूपितनित्यसम्भेतनित्यरूपनिष्ठप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगि-

वेन घटाद्यभावस्य तादृशयावदन्तर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदाधिकरण-
वृत्तित्वाभावस्य चहौ सत्त्वात्, अस्माकं तु स्वरूपसम्बन्धेनाऽयःपिण्डमे-
दस्यापि धूमव्यापकतया षष्ठेस्तदभाववृत्तित्वादेवाऽतिव्याप्तिनिरासा-
दिति ध्येयम् ।

गितानित्यसमवेतसत्त्वानिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य रूपत्वेन नित्यसमवे-
तसत्त्वानिष्ठप्रतियोगिताकाभावे सत्त्वेन तदन्यप्रतियोगिताकत्वविरहात् । न च धूमनिष्ठप्रति-
योगिताकाभावे स्वनिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठ-
प्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्यप्रतियोगिताकत्वविरहात्, एवमयोगो-
लकान्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे तादृशप्रतियोगिताविशिष्टाऽयंगोलकभेदत्वावच्छिन्नभेद-
निष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्यप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावमादायाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वविशिष्ट-
प्रतियोगित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वमिति विवक्षणात् । वै० स्वस-
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्वनिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, एवं च धूमत्वा-
वच्छिन्नधूमनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठप्र-
तियोगिताया ऐक्येन अनुयोगिताया अपि ऐक्यात् धूमत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठप्रतियोगिता-
यामपि धूमत्वावच्छिन्नधूमनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितानिरूपितत्वसत्त्वात् धूमत्वावच्छि-
न्नधूमनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठप्रतियोगित्वावच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्यप्रतियोगिताकत्वविरहात्, एवमयोगोलकान्यत्वाभावेऽपि व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायाऽतिव्याप्यापत्तेः । न च सिद्धान्तेऽपि वाच्य-
त्वत्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितायाः वाच्यत्वत्वावच्छिन्नवाच्यत्वघटोभयनिष्ठप्रतियोगिता-
काभावे स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेन तदन्यप्रतियोगि-
ताकत्वविरहात् अभावाऽप्रसिद्ध्या वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यादिति वाच्यम् ।
सिद्धान्तेऽस्माकं यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्ष-
णात्, युष्माकमेतादृशोऽपि अतिव्याप्तितादवस्थ्यात् धूमनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे तादृशो-
भयोः सत्त्वात् ।

किञ्च साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे घटाभावमादायाऽसम्भवापत्तेः
घटत्वापेक्षया घटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य गुरुधर्मतया तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्ध्या तस्यापि ल-
क्षणघटकत्वात् । यद्यपि वक्ष्यमाणमहाकालभिन्नं घटत्वादित्यादौ अव्याप्त्या गुरुधर्मस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकृत्य लक्षणमिदमिति जगदीशेनोक्ततया गुरुधर्मप्रयुक्ताव्याप्ति-
वारणसम्भवेऽपि घटत्वावच्छिन्नघटानिष्ठप्रतियोगितायाः घटत्वावच्छिन्नप्रमेयनिष्ठप्रतियोगि-
तायाथैव्यात् घटत्वावच्छिन्नघटानिष्ठप्रतियोगितावाजास्तीत्यभावाऽप्रसिद्ध्या घटाभावे साध्य-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ।

ननु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः, रूपत्वेन नित्यसम-
वेताऽभावस्यापि निरुक्त्यावत्साध्याभावान्तर्गतत्वात्, तत्सजातीयस्य
तदधिकरणवृत्तिः सामान्याभावस्य हेतावत्त्वात्, सामान्यरूपेण वि-
गाभावस्य केवलान्वयितया समनियताभावानामैक्यमते गगनाभावत्वमस्ति तदधिकरणवृत्ति-
त्वाभावस्य तु तदन्यत्वमिति गगनाभावत्वतदभावान्यतररूपेण साजस्यं न सम्भवतीति क-
थमव्याप्तिरिति चेन्न । मूले वृक्षे न कपिसंयोग इति प्रतीतिबलाद् वृक्षे कपिसंयोगाभावात्
मूलावच्छिन्नवृत्तिकः, गगनाभावस्तु वृक्षे निरवच्छिन्नवृत्तिकः इति कपिसंयोगाभावात् न गग-
नाभावस्वरूपः, अवच्छिन्नवृत्तिकाऽनवच्छिन्नवृत्तिकयोरेक्यस्याऽत्यन्तसम्भावितत्वात्, अतः
कपिसंयोगाभावे गगनाभावान्यत्वमस्ति, तादृशवृत्तित्वाभावेऽपि तदस्तीत्यव्याप्तिदानस्य संग-
तत्वादिति ।

अव्याप्तिरिति । ननु रूपत्वेन नित्यसमवेताभावाधिकरणानिरूपितवृत्तित्वात्वेन पृथि-
वीवृत्तित्वपृथिव्यन्यवृत्तिवोभयाभावस्य तत्सजातीयत्वादिविशेषितस्य हेतौ सत्त्वाकथमव्या-
प्तिरिति चेन्न । आदिना प्रमेयो वाच्यत्वादित्यादिसंग्रहः । तत्र प्रमेयत्वेन घटाभावाधिक-
रणवृत्तित्वाभावस्य तादृशवृत्तित्वात्वेन तद्वृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावस्य हेतावत्त्वादिति
चिन्त्यम् ।

ननु रूपत्वेन नित्यवृत्त्यभावमादायाऽव्याप्तिरसम्भवे रूपत्वेन नित्यसमवेतानुधावन
किमर्थमिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रवृत्तित्वस्य प्रतियोगिता-
विशेषणत्वे तादृशाऽभावधारणसम्भवादिति ।

अथ रूपत्वेन नित्यसमवेताभावमादाय बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरसम्भवे रूपवान्
पृथिवीत्वादित्यनुधावन सन्दर्भविह्वलमिति चेन्न । साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावनिवेशादेव
वारणसम्भवादिति । केचित्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिता
इति मते बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिविरहात्, एतदुभयमतेऽव्याप्तिप्रदर्शनपरोक्ताव्याप्ति
कथनादित्याहुः । यद्वा आधेयताया अव्याप्यवृत्तित्वमते बहिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्न सम्भ-
वतीत्यपि वदन्ति ।

अत्र नित्यसमवेतस्य जलीयपरमाणुरूपस्य व्याप्यवृत्तितया स्वरूपत्वेन नित्यरूपसमवे-
ताभावोऽवच्छिन्नवृत्तिकान्य एव इति तादृशाभावमादायाऽव्याप्तिर्देता, अत्र च नित्यश्चासौ
समवेतश्चेति कर्मधारय एव न तु नित्ये समवेत इति तत्पुरुषस्तथासति तादृशाभावेऽवच्छि-
न्नवृत्तिकान्यत्वस्याऽसत्त्वाल्लक्षणघटकत्व न स्याद्, पार्थिवपरमाणौ प्रलयावच्छेदेन तत्सत्त्वात्,
अपरकालावच्छेदेन तदसत्त्वादिति ध्येयम् ।

सामान्यरूपेण विशेषाभावस्वीकारे त्विति । ननु सामान्यधर्मेण विशेषाभा-
वस्वीकारे प्रमेयत्वेन घटाभावमादायाऽसम्भवसम्भवेऽव्याप्तिदानमसंगतम् । नच साध्यनि-
ष्ठप्रतियोगिताकाभावनिवेशे तद्रूपवान् तद्रसादित्यादौ लक्षणगमनात्ताऽसम्भव इति वाच्यम् ।
प्रमेयत्वेन घटान्योभयाभावमादाय तत्रापि लक्षणगमनादिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकता-
घटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेनाऽभावविशेषणत्वे तद्रूपयुगिकताग-

व्याप्यवृत्तिश्च , प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यसमानाधि-
करणो वा ।

शेषाभावस्वीकारे तु रूपत्वेन तच्चद्रूपामावमादायाऽव्याप्तिरत आह
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

वायेन बद्धित्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थले लक्षणगमनात्तासम्भव इति । अथवा संयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तित्वाभावस्याऽव्याप्यवृत्तितया बद्धिमान् धूमादित्यादौ लक्षणग-
मनात्तासम्भव इति । केचित्तु गगनहेतौ लक्षणगमनात्तासम्भव इत्याहुः ।

ननु तथापि रूपत्वेन तद्रूपामावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वेन जलवृत्तित्वजलान्यतादृश-
साध्याभावबद्धित्वोभयाभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिविरहाद् ग्रन्थाऽसंगति-
रिति चेन्न । घटानुयोगिकसमवायेन पृथिवीत्वस्य हेतुत्व बोध्यम् । तथाच गुणिवृत्तित्वगुणा-
न्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादाय धूमवान् बहिरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नवृत्तित्वात्प्रतिप्रतियोगिताकत्वस्य तादृशाभावे निविष्टतया उक्ताभावस्य लक्ष-
णाऽपटकत्वात् । ननु तथापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशवृत्तित्वाभावमादाय नाऽव्याप्तिरिति
ग्रन्थासंगतिस्तदवस्थैवेति चेत् ।

अत्र केचित् । तादृशाभावीयप्रतियोगितायां धूमवान् बहिरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं
वैशिष्टयानात्मकत्वं निवेशनीयम्, तथाचोक्ताभावस्य लक्षणाघटकतया अव्याप्तिनिवारणस-
म्भावनाविरहात् ग्रन्थासंगतिरित्याहुः ।

तन्न मनोरमम् । एतल्लक्षणपरित्यागबीजप्रस्तावे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभा-
वस्य हेतौ सत्त्वाद् गुणभिन्नं सत्त्वादित्यादावतिप्रसंगाच्चेति अगदीशोच्छेदसंगत्यापत्तेः ।

नव्यास्तु शब्दस्य साध्यतायां तच्छब्दप्रतियोगिकसमवायमन्वयवच्छिन्नवृत्तित्वस्य अ-
परक्षणवृत्तित्ववैशिष्टयाप्रविज्ञा अपरक्षणवृत्तित्वविशिष्टतादृशवृत्तित्वाभावाऽप्राप्तेः । नच
तादृशवृत्तित्वाभावस्यापि अव्याप्यवृत्तितया नाव्याप्तिरिति पाच्यम् । अव्याप्यवृत्तिहेतुकव्य-
थिचारिणि अतिव्याप्तिवारणप्रकारस्याऽनुसरणौयत्वादित्याहुः । तद्विभावनीयम् ।

रूपत्वेन तद्रूपामावमादायाऽव्याप्तिरिति । इदमुपलक्षणम् । अभावे व्याप्यवृत्त-
त्वनिवेशे कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावस्याऽभावे साध्ये आगतत्वेहेतावव्या-
प्तिश्च, आकाशाभावात्मकस्य तादृशसाध्याभावस्याऽधिकरणे हेतोरान्वयत्वस्य वृत्तेः । प्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यसमानाधिकरणो वेति । ननु तत्त्वं च स्वप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणं ये ये तदन्यत्वम् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धा संयोगत्वादावच्छिन्नसंयोगभाव एव
तादृशस्वपदार्थः । तदन्यत्वस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेऽसत्तात्वात् केवलान्व-
यित्वेऽभावाऽप्राप्तेः । अथ साध्यत्वत्वादिना घटाद्यभावस्य घटत्वादिना साध्यत्वाद्यभावरस्य

तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याऽभाववति वृत्तावपि हेतोर्ना-
ऽव्याप्तिः ।

गिव्यधिकरणत्वं च यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसंबन्धेन
स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रति-
योगिताकत्वम्, तेन नित्यरूपात्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-

समनियततया तदभिन्नत्वेन वाच्यत्वादेरपि तादृशाभावप्रतियोगितया प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति तदसमानाधिकरणाभावस्य केवलान्वयिस्यलेऽ
प्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति चेन्न । समनियताभावैक्यमते स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयमानाधिकरणाभाव-
निरूपिता या प्रतियोगिता तदन्यत्वं व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया विशेषणं
देयम्, स्वपदेनाऽत्र प्रतियोगिता सपादेयाः । कपिसंयोगत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावप्रति-
योगिता च स्वावच्छेदकीभूतकपिसंयोगत्वादिविशिष्टस्वाश्रयीभूतकपिसंयोगादेः समानाधिकरणो
योऽभावस्तन्निरूपितैवेति न तादृशाभावमादायाऽव्याप्तिः, वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावस्य घट-
त्वादिना वाच्यत्वाद्यभावाभिन्नत्वेऽपि तस्य घटनिष्ठा या वाच्यत्वत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिता
तदवच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वाविशिष्टस्य तदाश्रयीभूतघटस्याऽप्राप्त्या संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगा-
द्यभावप्रतियोगितैव तादृशं स्वं तदन्यत्वं च तादृशप्रतियोगितायामक्षतमेवेति न तथाविधव्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां लक्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति । एतत्कल्पे बाह्यमान् धूमादित्यादौ
इदान्यत्वाभावस्यैव लक्षणघटकत्वम्, धूमवान् बहोरित्यादौ चाऽयोगोलकान्यत्वाभावमादायाऽ-
तिव्याप्तिवारणम् । अथ सर्वेषामेवाऽभावानां पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियो-
गिसमानाधिकरणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाऽभावाऽप्रसिद्धिः, प्रतियोगिपदस्य भाव-
रूपप्रतियोगिपरत्वे तु कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽऽकाशाभावाभावसाध्यकाऽऽ-
त्मत्वादिहेतुकस्यले आकाशाभावात्मकसाध्याभावस्य भावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणान्यतया
द्वैशिकविशेषणतया तद्वृत्ति हेतोर्वर्तमानतयाऽव्याप्तिः । न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक-
तावच्छेदकीभूतभाववृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव लक्षणे निवेशनीयः, आका-
शाभावस्तु न तथा तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतकालिकसंबन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽऽकाशाभावभावत्वस्य भाववृत्तित्वविरहात्, परन्तु भावप्रतियोगिक-
तयाऽतिरिक्तः तादृशसाध्यवत्प्रकारकप्रमाणविषयत्वाभावादिरेव, स च कालमात्रवृत्तिरतस्त-
द्वृत्ति हेतोरवर्तमानतया नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवंसति व्याप्यवृत्तित्वनिवेशकल्पेपि तादृशा-
ऽव्याप्यसमवेन तत्कल्पमुपेक्ष्य गुरुतरप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्व-
निवेशकल्पानुसरणस्य वैयर्थ्यादिति चेत्तत्राह प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिव्यधिकरणत्व चेति ।

अथात्र सामानाधिकरण्यमनातिप्रयोजकम्, वाच्यं ज्ञेयत्वादेत्यादौ सर्वत्र गगनेन
स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकता कथंनिष्ठप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणमनसंभवात्,
तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणात्प्रसिद्धिरिति चेन्न । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-

प्रतियोगिना, सामानाधिकरण्यविरहेऽप्युक्ताभावस्य न सप्रहः, नवा वा-
च्यत्वत्वेन प्रमेयत्वाद्यभावस्यैव ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाद्यभावतया व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिस-
मानाधिकरणत्वेऽपि तदसंप्रहः । अत्र च निरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगिताया
एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नां बोध्यम्, तेन कपिसंयोगात्मक
स्यैव साध्यभावस्य समवेतसामान्याभावनिरूपितरुक्प्रतियोगिताकत्वकपि-

योगिताव्यक्तीनां भेदस्यापि फूटान्तर्गततया गौरवापत्तेः । केचित्तु तन्मात्रोक्तौ मूलोपात्त
“प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः” इत्यत्र प्रतियोगिपद व्यर्थमेव अदृष्टिश्च
धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इत्यस्यैव सम्पत्त्वात्, तथाच मूलप्रन्धायव्याह्यारक्षायै
सामानाधिकरण्यदलमित्याहुः ।

अथैतादृशप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपक्षे
या व्यपत्तेन साध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिरत्रोभयाभावस्यैव यावद
भावे प्रवेशसर्वसामञ्जस्ये किं गुदतरनिवेशेन, वाच्य ज्ञेयत्वदित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावमादाय लक्षणसमन्वयः, एवं व्यभिचारिणि व्यभिचारित्यत्वान्यत्वात्तन्मात्रमादाय नाति-
व्याप्तिः । नच व्यभिचारित्वत्वान्यत्वाभावस्यापि कालिकसंबन्धेन साध्यसामानाधिकरण्य-
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिरत्रोभयोः सत्त्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाऽति-
व्याप्तिः, स्वरूपसंबन्धेन तनिवेशे नहिमान् धूमादित्यादौ इत्यत्वाभावाभावमादायाऽव्याप्ति-
स्यादतः स्वप्रतियोगिमत्ताप्रहविरोधिताघटकसंबन्धेन तन्निवेशस्याऽऽवश्यकतया कपिसंयोगी
एतद्वृक्षत्वादित्यत्राऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्पत्तकत्वपक्षे स्वरूपस्यैव
तादृशाविरोधिताघटकसंबन्धत्वम्, अनुत्पत्तकत्वपक्षे निरवच्छिन्नस्वरूपस्यैव विरोधिताघटक
त्वम् तन्मते कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिमत्ताप्रहविरोधितायां
अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावावच्छिन्नत्वं निवेश्यम्, तादृशाविरोधितावच्छेदकानुद्धत्वस्वरूपसंबन्धेन
साध्यसामानाधिकरण्यस्य कपिसंयोगाभावे सत्त्वेनोभयाभावविरहात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवादिति चेत् । स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्य
केवलान्वयितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिरत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वात्तमादाय विना व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव लक्षणसमन्वयसंभवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रन्यायवतारानुपपत्तिः,
अस्माकन्तु तस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् । नच व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभावास्वीकारे स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावसंजायिततदधिकर-
णवृत्तित्वाभावाऽऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति स्यादतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वीकार, तदाच
तत्संजायततदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वेन घटाभावमादाय लक्षणगमनसम्भव इति
वाच्यम् । तदस्वीकारे तत्संजायततदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वेन ज्ञेयत्ववृत्ति
त्वज्ञेयत्वान्यवृत्तित्वोभयाभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवात् । नच धूमवन्त-
वहेरित्यादौ धूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनि धूमवृत्तित्वो-
भयाभावमादाय पक्षमाणाऽतिव्याप्तिवारणाय तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्वरूपादौ

संयोगाभावरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः
सत्त्वेऽपि कपिसंयोगाभाववान् वाच्यत्वादित्यादौ, रूपत्वेन नित्यसमवेता-
भावस्यैव नित्यरूपसामान्याभावतया नित्यरूपत्वावच्छिन्नप्रतिष्ठाप्रतियोगि-
गिताकत्व-साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वयोः सत्त्वेऽपि रूपवान् पृथिवीत्वादौ नाऽव्याप्तिः । समवेतसामान्याभा-
वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपानवच्छिन्न-
त्वादिति ध्येयम् ।

द्वितीयरीतेः प्रवेशफलमाह तत्तत्साध्यव्यक्तेरिति । अभाववति हेतौर्बुद्धावपि
नाऽव्याप्तिरित्यन्वयः । व्याप्यवृत्तित्वादेः फलमाह अव्याप्यवृत्तेर्ना साध्यस्येति ।
पूर्ववद् योजना । तत्तत्साध्याभावत्वादि । सामान्यतः साध्याभाववद्भूतित्वत्व-

गितानिरूपितनिरूपकतायां व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वं निवेद्यते तावता नैतादृशल-
क्षणपरित्यागः ज्ञेयत्ववृत्तित्वज्ञेयत्वान्यवृत्तित्वोभयाभावस्य धारणाऽसंभवात् व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यावश्यं स्वीकार इति वाच्यम् । समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतिनायाः समवायसंब-
न्धरूपतया समवायस्यैकेन धूमाभावाधिकरणघटसमवेताभावस्य साध्याभाववद्भूतित्वाव्या-
पकव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयोगितानिरूपितप्रतियोगिताकतया तमा-
दाय धूमसाध्यकसमवायेन पर्वतीयरूपाऽयोगोलकीयरूपान्यतरहेतुकव्यभिचारिणि अतिव्या-
प्तिभियां लक्षणपरित्यागस्याऽऽवश्यकतया व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वस्य निरूपकतायां निवे-
शस्य निष्प्रयोजनकतया ज्ञेयत्ववृत्तित्वज्ञेयत्वान्यवृत्तित्वोभयाभावमादाय लक्षणगमनसंभवात्
प्रतियोग्यवृत्तिश्वेत्यादिप्रन्यानुत्थितेर्दुर्वारत्वात् ।

नाव्याप्तिरित्यन्वय इति । नच साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस-
मनियतप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावशब्दार्थोऽस्तु इति वाच्यम् । वहिषस्तादिसाध्यके
तार्णातार्णोभयवह्यभावं गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिकं चादायाऽव्याप्यापत्तेरतो द्वितीयरी-
त्यनुसरणमिति भावः ।

व्याप्यवृत्तित्वं अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम्, तच्च स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्याक्तित्वभाव-
प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनाऽनवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वं तत्त्वं पूर्वोक्तं वेदितव्यम् ।
अत्र स्वाधिकरणत्वं स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तित्वं च दैशिकविशेषणतया बोध्यम्,
तेन धूमवान् वह्निरित्यादौ धूमाभावादेः दैशिकविशेषणतया स्वाधिकरणायोगोलकादौ कालि-
कादिसंबन्धेन वर्तते योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वेऽपि च न लक्षणघटकत्वानुपपत्तिः । यत्तु अत्र
अभावस्य स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तित्वं साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन वाच्यम्, तेन कालिक-
संबन्धेन वृत्तित्वमादाय नानुपपत्तिः । तत्र । जातिमान् सत्त्वादिद्यादौ जात्यभावाधिकरण-
जात्यादौ साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तित्वाऽप्रसिद्धा । जात्यभावादीर्नहृकव्याप्यवृत्ति वाभावेन
दीधितौ वक्ष्यमाणस्य हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन किञ्चित्पदार्थाधिकरणवर्तमानत्वरूपविशेषण-
स्याऽसंगत्यापत्तेः, जातिमान् मेयत्वादिद्यादावतिव्याप्तेः । अभावमात्रस्यैव स्वाधिकरणयत्कि-

(१) तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्तु तत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वाव्यापक-
व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः, तत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वा-
त्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यः ।

व्यापक इत्युक्तौ वहिसामान्याभावसजातीयस्य व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावसाधारणसाध्याभाववद्बृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याऽप्र-
सिद्ध्या व्यतिरेकिमात्रेऽव्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभावविशेषणम् । तथा
च निर्बन्धिवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्र साध्याभावसजातीयोऽ-
स्तीत्यदोषः ।

चिद्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः संबन्धान्तरावच्छिन्नतायाः सत्त्वेन व्याप्यवृत्त्यभावाऽप्रसिद्ध्या-
ऽसंभव इत्यतो दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्ना प्रतियोगिता प्राज्ञा ।

अत्र तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्यत्र तदधिकरणपदेन तन्निष्ठ “साध्याभावनिष्ठ” व्या-
प्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणस्य विवक्षणीयतया संयोगाभावस्य गुणादौ व्याप्यवृत्तितया लक्ष-
णघटकत्वेऽपि न क्षतिः, तदव्यव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे गुणादौ तद्वृत्तित्वादिरूपहेतो-
रवर्तमानत्वात् । न चैवेभतादृशाविवक्षयैव कपिसंयोगो एतद्वृत्तित्वादिस्वादावव्याप्तिनिरासे
साध्याभावे पृथक् व्याप्यवृत्तित्वविशेषण व्यर्थाभिनि वाच्यम् । कपिसंयोगाभाववान् भेद्यत्वा-
दित्यादौ यावदन्तर्गतकपिसंयोगात्मकसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽ-
व्याप्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । अथैव साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपरस्य
“अव्याप्यवृत्तौ साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः” इति दधिप्रतिपत्त्यस्याऽसंगतिः ।
न च तत्र साध्यपद कपिसंयोगाभावादिपरमेव न तु कपिसंयोगादिपरमिति वाच्यम् । तथा-
पि कपिसंयोगाभावादिसाध्यके कपिसंयोगायात्मकाभावस्य लक्षणघटकत्वे तदव्यवृत्तितानिरूप-
काधिकरणाऽप्रसिद्धिरेवाऽव्याप्तिप्रयोजिका, न तु तादृशाभावीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकर-
णे हेतोर्वृत्तिरिति वृत्तावपि हेतोरेत्यस्याऽसंगतिर्दुर्बारेवेति चेत् । व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनप्रयो-
जनं त्विदमेव, तादृशप्रत्यस्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपर इत्याद्यत्वात् ।
वरतुतस्तु व्याप्यवृत्तित्वस्यापि न शरद्वयं प्रवेशः, व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टत्वात्साध्याभावाधिकर-
णत्वस्यैव लक्षणघटकतया तादृशकपिसंयोगाभावाधिकरणत्वस्य गुणादौ तद्वृत्तित्वादि-
रूपहेतोरेव सत्त्वात् कपिसं-
योगो एतद्वृत्तित्वेऽव्याप्तिः । कपिसंयोगाभाववान् भेद्यत्वादित्यादौ च कपिसंयोगाया-
त्मकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति ।

व्यतिरेकिमात्रेऽव्याप्तिरिति । नन्वत्र बहिमान् धूमादित्यादौ साध्याभाववद्बृ-
त्तित्वात्वेन पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाऽव्याप्तिवारणसंभवाद् व्यतिरेकिमात्रेऽ-
व्याप्तिदानमसंगतमिति चेत् । धुमवान् बहोरित्यत्र च लघुस्त्वगलान्यवृत्तित्वोभयाभावमादा-

नन्वेवमपि निर्धूमवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वव्यापकत्वेन तद्व्यापकत्वेन जलवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वव्यापकत्वेन च धूमाभावसजातीयस्य निरुक्त(१) रूपशालिनो घटौ सत्त्वादातिव्याप्तिः । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमिव स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तिकत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणं वाच्यम्, अतो नोक्तदोषः, तथापि निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तितादयस्थया-

याऽतिव्याप्तिवारणार्थं अवरुधे साध्याभाववद्गुणित्वमात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन तादृशगुणित्वाभावा विवक्षणीयः, तथाच पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावस्य लक्षणघटकत्वात् । न च तथाप्युक्तोभयाभावस्य साध्याभाववद्गुणित्वमात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकत्वसंभव इति वाच्यम् । तादृशगुणित्वमात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभावपदेन स्वविशिष्टतादृशगुणित्वभावस्य विवक्षितत्वात् । वै० स्वसाजात्यस्वाधिकरणगुणित्वमात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वपदं साध्याभावपरम् । उपाध्यायास्तु यदभावप्रयुक्त उभयाभावस्तत्रैव प्रतियोगितास्वीकारे उक्तोभयाभावीयतादृशप्रतियोगिता न तादृशगुणित्वव्यापकेका, तथाच साध्याभाववद्गुणित्वत्वेन पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादाय कुतोऽव्याप्तिनिराससंभवेनेत्याहुः । तत्र मनोरमम् । निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्ति उभयाभावमादाय वक्ष्यमाणानिन्याप्तिदानस्याऽसंगत्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

दीधितिं तत्तत्साध्याभाववद्गुणित्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इति । अत्र केचित् । तत्तत्साध्याभाववद्गुणित्वव्यापकेन व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना प्रतियोगिता यस्येति विग्रहः तृतीयार्थसाध्यावच्छिन्नत्वं, तथाच तत्तत्साध्याभाववद्गुणित्वव्यापकधर्मावच्छिन्नव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । अधिकरणधर्मावच्छिन्नभावस्य लक्षणघटकत्वे तद्गुणित्वव्यापकधर्मेण गुणित्वत्वादिना घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयः । हृदयवृत्तित्वस्य निर्धूमवृत्तित्वव्यापकत्वात्तदवच्छिन्नहृदयवृत्तित्वाभावमादाय नातिव्याप्तिः । अत एव हृदयवृत्तित्वत्वादिना निर्धूमवृत्तित्वभावस्यापि निरासे तमादायाऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्वातन्त्र्येण प्रतियोगितायां न विशेषणीयामिति वदन्ति । तत्र सम्यक् । निर्धूमवृत्तित्वत्वेन हृदयवृत्तित्वव्यपकत्वान्निरासे तमादायाऽतिप्रसङ्गवारणेन प्रतियोगितायां तादृशव्यापकत्वनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वम् । एवं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे तादृशव्यापकत्वनिवेशेऽपि कालिकसम्बन्धेन हृदयवृत्तित्वस्यापि निर्धूमसंयुक्तत्वव्यापकत्वेन तदवच्छिन्नाभावमादायाऽतिप्रसङ्गवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकताघटकत्वसम्बन्धेन व्यापकत्वस्याऽवश्यं वाच्यतया तत एव व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणवैयर्थ्यम्, बहुमीहिरसाधुत्वं चैत्यपि धोष्यम् ।

तथापीति । नन्वय जलवृत्तित्वजलान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तिवम्भवे

त्, गुणभेदाभाव(१)सजातीयस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसम्भवे तत्त्वाभावस्य हेतौ सत्त्वाद् गुणभिन्नं सत्त्वादित्यादावतिप्रसंगाच्च त्यत आह तत्तत्साध्याभाववद्दृष्टितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताका वा बोध्य इति । अयं पाठः क्वाचित्कः । तत्राऽतिरिक्तान्तेन निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादेः संग्रहः, अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

न च निर्धूमत्वादिसजातीयस्य निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना बन्धवृत्तेरभावस्य हेतौ सत्त्वाद् धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वेऽपि निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तितादवस्थयमिति वाच्यम् । एतदस्वरसेनैव यद्भेत्त्यादिलक्षणान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

निर्धूमपद ध्यर्थमिति चेन्न । तत्तदधिकरणवृत्तित्वमात्रनिष्ठत्वविशेषणादेव तादृशाभाववारणात्प्रतियोगितरतो निर्धूमत्वोपादानमिति । ननु तथापि तादृशाभावमादाय धूमवान् बहोरित्यत्राऽतिव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनमसङ्गतमिति चेन्न । व्याप्यवृत्तित्वविशेषणादेव तत्रातिव्याप्तिवारणसम्भवात् । न चाऽत्रापि वारणसम्भव इति वाच्यम् । एतदस्वरसेनैव क्वाचित्क इत्युक्तमिति ध्येयम् । एतेन अत्र दोषाऽसम्भवे क्वाचित्केत्यभिधानं युक्तिसिद्धम्, गुणभिन्नं सत्त्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिवारणाय तादृशविशेषणस्याऽऽवयवकत्वात्क्वाचित्केत्यभिधानस्याऽसङ्गतितरिति निरस्तम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्याऽव्याप्यवृत्तितया बन्धघादौ सत्त्वाद् धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिवारणव निरवच्छिन्नविशेषणतया तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावनिवेशस्यावश्यकतया पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणभेदाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्याऽपरक्षणावच्छेदेन यत्तादौ सत्त्वेऽपि निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन तद्विरहादतिव्याप्यभावाच्च क्वाचित्केत्यभिधानादिति ध्येयम् ।

विशेषणीयत्वेपीति । अथात्र वृत्तिनामात्रनिष्ठप्रतियोगिताकाभावनिवेशे वाच्यं श्रेयत्वादित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुतायां साध्याभावाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य जगत्तादात्म्यस्वरूपतया तदतिरिक्ताऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गादिति चेन्न । साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाव्याप्यप्रतियोगिताकाभावनिवेशात्, जगत्तादात्म्यस्वरूपव्याप्यप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्षणसमन्वयात् । न च जगत्तादात्म्यत्वाभावाऽप्रसिद्ध्या जगत्तादात्म्यत्वव्याप्यप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थयमेवेति वाच्यम् । स्वप्यापकत्वमेव स्वव्याप्यत्वम्, न तु तदभाववदृष्टित्वम्, तथाच प्रतियोगिताव्यापकजगत्तादात्म्यत्वकृतस्य विरुद्धपटलपटलान्या जगत्तादात्म्याभावीयप्रतियोगितायामसत्तात्वादिति ।

यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वावच्छिन्नाऽभावा इत्यस्यैव सम्य-
क्त्वे समानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य निषेधद्वयप्रवेशो व्यर्थः, सर्वत्र
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृश-
साध्याभावसजातीयस्य सम्भवात्, तथापि यथासन्निवेशात्त वैयर्थ्यम् ।
यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता तत्र सद्देतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
ववत्तादात्म्यस्य जगत्स्वरूपतया तादृशतादात्म्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन त-
दवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतो वा निषेधद्वयगर्भता ।

यत्तु तत्तत्साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वावच्छिन्नाऽभावा इत्युक्तौ असम्भवः
स्यात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वावच्छिन्नाऽभावा-

निषेधद्वयप्रवेशो व्यर्थ इति । अथान समानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य निषेध-
द्वयाऽप्रवेशे साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशे विशेषाभावोभयाभाव-
मादाय धूमवान् वडेरित्यादावतिव्याप्तिरिति समानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य निषेधद्वयप्रवे-
शो व्यर्थ इत्यनेन समानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य न निषेधद्वयप्रवेशः, अपितु समानाधि-
करणधर्मादिकमप्रवेश न निषेधद्वयप्रवेशः क्रियते, तथाच समानाधिकरणधर्मादिकमप्रवेश्य
साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशात् उभयाभावविशे-
षाभावादिकमादायाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात्, साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वेन घटाभावमादाय ल-
क्षणगमनसम्भवाच्चेति भावः ।

तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादिति । सामान्यधर्मण विशेषाभा-
वानङ्गीकर्तृमतेनेदम्, अन्यथा तादृशतादात्म्यात्वेन घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयाद् प्र-
न्याऽसङ्गतिः, निषेधद्वयप्रवेशे तु गगनादिरूपेण तादृशतादात्म्याभावमादाय लक्षणसमन्वयः
इति भावः । एवं समनियताभावानामनैक्यानङ्गीकारमतेन च, अन्यथा तन्मते गगनाभाव-
त्वतदभावान्यतररूपेण साजात्यविवक्षणात् गगनाभावात्तदात्म्येन यावाञ्चेत्याकारकाभा-
वामादायाऽव्याप्त्यसम्भवाद् प्रन्याऽलक्षणत्वापत्तिः, प्रकृते तु समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावा यावन्तस्तावदन्यतमत्वतदभावान्यतररूपेण साजात्यविवक्षणात् तादात्म्येन यावाञ्चे-
त्याकारकाभावमादाय प्रसिद्धिस्तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाजात्यविहादिति ध्येयम् ।

असंभवः स्यादिति । अथ साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वावच्छिन्नस्य न्यूनवारकपर्याप्य-
निवेशात् शुद्धवृत्तित्वात्वेन घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयसंभवाद् असंभवाभिधानमसंगत-
मिति चेन्न । तद्युक्तेः स्वरूपतो भानमते तद्यकिनेरूपितवृत्तित्वाभावमादाय धूमवान् वडे-
रित्यादावतिव्याप्तिवारणाय न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशस्याऽऽवश्यकतया शुद्धवृत्तित्वात्वेन घटा-
भावस्य धारणाऽसम्भवात् । न च साध्याभावनिष्ठावच्छेदकतायाः अधिकरणनिष्ठावच्छेदक-
तायाः न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशेऽपि धूमाभावरूपतद्यकिमस्तद्यकिनेरूपितवृत्तित्वाभावस्य
निवेशाकान्ततयाऽतिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । साध्याभावत्वसमानाधिकरणोभयावृत्ति-
धर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततद्यकिनेष्ठावच्छेदकताभिन्ना सर्वा अधिकरणनिष्ठावच्छेद-

ऽप्रसिद्धेः, तादृशाभाववृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघोर्वृत्तित्वत्वमात्रस्यैव उक्ताभा
 यप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तच्चुच्छम् । गुरोः प्रतियोगितावच्छेदक
 त्वमङ्गीकार्यैव लक्षणकरणात्, अन्यथा महाकालभेदे साध्ये जन्यत्ववि
 शिष्टघटादेः कालिकसम्बन्धेन हेतुतायामन्यातिप्रसङ्गात्, महाकालभेदा
 भाववृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुना वृत्तित्वमात्रेणैव महाकालभेदाभाववृत्ति
 त्वाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदात्, महाकालभेदाभावसजातीयस्य त
 द्दृत्तित्वत्वाऽतिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्या
 ऽप्रसिद्धेरिति ध्येयम् ।

कताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपिततद्यत्किनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नावच्छेद—
 कतेत्यादिनिवेशात्, तद्यत्किनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य अधिकरणत्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वा
 निरूपितप्रतियोगिताकत्वाविरहात् । न चाऽधिकरणत्वावच्छिन्नावच्छेदकताया इतरवारक
 पर्याप्तिनिवेशेनैव तद्यत्किमप्यत्किनिरूपितवृत्तित्वाभावस्याऽधिकरणत्वावच्छिन्नावच्छेदकता
 भिन्ना तद्यत्किनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वेन तस्य धारणाऽसम्भवेनाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात्
 न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशनप्रयोजनविरहात् शुद्धवृत्तित्वात्वेन घटाभावमादाय लक्षणसमन्वय-
 संभवात् याचित्वादिस्वरूपस्याऽसंगतित्वादवस्थमेवेति वाच्यम् । इतरवारकपर्याप्तेः कुत्रापि
 निवेशाऽसम्भवात् सर्वत्राभावोयप्रतियोगितायामुभयभेदमादायावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकता-
 निरूपितत्वसत्त्वात् । तस्मात्तत्सजातीयतदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वगतसमुदायत्ववृत्तिप्रतियो-
 गिताकाभावनिवेशात् तद्यत्किनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य निवेशानामन्ततया अतिव्याप्तिविरहाद्
 एव शुद्धवृत्तित्वात्वेन घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवाच्चेति यत्किव्यापिदिसंयसंगतिरिति
 दिक् । नच तथापि प्रतियोगितायां तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वगतसमुदायत्ववृत्तित्व स्वा
 वच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, स्वावच्छेदकता-
 त्वावच्छिन्नैत्यत्र न्यूनवारके इतरवारकनिवेशस्यापेक्षिततया तन्निवेशस्याऽकिञ्चित्करत्वादिति
 वाच्यम् । स्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाविशिष्टभावनिवेशात्
 तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वेनैव घटाभावस्य लक्षणघटकत्वम्, नहि शुद्धवृत्तित्वात्वेन
 घटाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति अनुग्रन्थाऽसंगतिविरहादिति दिक् ।

गुरोः प्रातियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीकार्यैवेति । अत्रेयमाशङ्का । किञ्चिदस्य
 शुद्धाऽनतिरिक्तत्वपक्षे गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वीकारेऽपि वारणाऽसम्भवात्,
 महाकालभेदाभावाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य निरुक्तेतौ विरहादिति । न चाऽतिरिक्तत्वपक्षे एव
 तद्वन्मन्तात्पर्यमिति वाच्यम् । तथासति अनातिरिक्तत्वपक्षे अनुग्रन्थोत्थितौ तत्त्वबन्नाऽप्रसक्त
 रिति चेन्न । तद्घटवृत्तित्वत्वापेक्षया तद्घटभेदाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वस्य गुरुतया
 तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्ध्या तद्घटभिन्नं पटत्वादित्यादावव्याप्याऽनतिरिक्तत्वपक्षेऽपि गुरु-
 धर्मावच्छिन्नाभावस्वीकारस्यावश्यकत्वात्, न चाऽनतिरिक्तत्वमते द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्या
 दावव्याप्तिवारणाय हेतुसामानाधिकरण्यस्यावश्यकतया तद्घटभेदाभावस्य लक्षणाऽघटकतयाऽ-
 न्याप्तिवारणसम्भवात् अनातिरिक्तत्वमते गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वीकारे र्भावाभावात्

तेन साध्याभावव्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वि-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याऽभावमादाय नातिप्रसङ्गः ।

अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यम्, तेन
बन्धभाववति स्वावयवे वृत्तावपि धूमस्य न दोषः । इत्थं च साध्याभावोऽ-
पि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्याचिदधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः । तेन जा-
तिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसि-
द्धावपि न क्षतिरिति ।

तादृशवृत्तित्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह साध्याभावव्यक्तिविशेषवृत्तित्व-
स्येति । अभावमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यन्वयः । ननु व्यभिचारनिरूपकाधि-
करणव्यक्त्यन्यत्वाभावस्यापि साध्याभावतया तद्वृत्तित्वसामान्याभाव-
स्य व्यभिचारिण्यसत्त्वात्, कुतोऽतिव्याप्तिरित्यत आह पार्थिवत्वादीति ।
पार्थिवत्वादिविशिष्टं यन्निर्धूमवृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति घहेरपार्थिवत्वादित्य-
तिप्रसङ्ग इति भावः । आदिना जलत्वादिसंग्रहः । व्यासज्यवृत्तिधर्मा-
नवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह द्विवावच्छिन्नस्येति । निर्धूमवृत्तित्ववह्निमेदोभ-
यत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । न दोष इति । अन्यथा निर्वह्निसंयुक्त्वाभावस्य

एतन्मतेन मन्योरिथौ खंडनाप्रसक्तेर्द्वारत्वादिति वाच्यम् । तथासति हेतुसामानाधिकरण्यस्य
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशस्याऽऽवश्यकतया सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरण-
त्वे मानाभावेन बहिमान् धुमादित्यादौ धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणाऽऽप्रसिद्धाऽव्याप्या पारिभाषि-
कहेत्वधिकरणनिवेशस्यावश्यकतया तद्घटादेरपि पटत्वाधिकरणतया तद्घटभेदाभावस्य सत्र
वृत्ते । पारिभाषिकहेत्वधिकरणत्वं च हेतुतावच्छेदकभूतधर्मे यन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्व-
सामान्यतोऽधिकरणतावच्छेदकत्वोभयाभावः तथाविधयदेव, एवं चैतादृशहेत्वधिकरणतद्
घटादां तद्घटभेदाभाववृत्तित्वात्, द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्यादौ तु तथाविधहेत्वधिकरणं
द्रव्यमेव ननु गुणादिः सन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वसामान्यतोऽधिकरणतावच्छेदकत्वोभयो
हेतुतावच्छेदके सत्त्वात् । न च गुणवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणताया एव विषय इति
वाच्यम् । अवश्यमलक्षणाविरहाद् गौरवापदेशचेति दिक् ।

कुतोऽतिव्याप्तिरिति । केचित्तु अत्र यद्यपि यादृशजलव्यक्तौ अयोगोलकावृत्ति-
पदार्थं संयोगेन सर्वथैव न वर्तते तत्र तत्तदयोगोलकावृत्त्यभावसमुदायस्य सत्त्वेन तस्य या-
वत्साध्याभावाधिकरणतया तद्वातिःत्वाभावस्य बह्वी सत्त्वेन तत्तदयोगोलकावृत्त्यभावमादायाऽप्य-
तिव्याप्तिः समवति तथापि यादृशव्यक्तौ मानाभावाभिप्रायेणैव पार्थिवत्वादीत्युक्तमिति वदन्ति ।
दीधितौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति । नचैवं वृत्त्यनियाम-
कसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभाववन्निष्ठसम्बन्धप्रतियोगित्वस्यैव साध्याभा-

साध्याभाववद्दृष्टित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावाभिर्वद्दृष्टित्वसा-
मान्याभावस्य च धूमे सत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः । इत्येवंति । वृ-
त्तित्वस्य(१)हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन उक्तौ चेत्यर्थः । तादृशसम्बन्धेन हे-
त्वधिकरणत्वप्रवेशे गौरवमतः कस्यचिदित्युक्तम्, तथाच हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावद्दृष्टित्वं साध्याभावे विशेषणमित्यर्थः । स-
त्तादीत्यादिपदेन बाह्यमान् धूमादित्यादिपरिग्रहः । तत्रापि जातिसामान्या-
भावादेः साध्याभावतया तद्वृत्ति संयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धेरव्याप्तिसम्भवात् ।

ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राऽव्याप्तिः, विशिष्टसत्त्वस्य सत्ताऽन-
तिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वाभाववति वृत्त्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्दृष्टि-
त्वाभावस्य हेतावसत्त्वात् । नचैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्तमान एव सा-

ववदृष्टित्वशब्दार्थत्वात्, एवं च तदेकदेशे सम्बन्धान्वयि अभेद एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धे-
नेति तृतीयार्थ इति ध्येयम् । वृत्तावपि । सम्बन्धत्वेपित्यर्थः । अन्यथा हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन दृष्टित्वानुक्तौ, तथाच बह्व्यभाववति स्वावयवे संयोगेन धूमस्याऽदृष्टित्वान्नाव्याप्ति-
रिति भावः । दीधितौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे इति ।

अत्राऽधिकरणे इत्यस्याऽनुयोगितासम्बन्धेन सम्बन्धवतीत्यर्थः । हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेनेति तृतीयार्थः सम्बन्धान्वयी अभेदः, तथाचाऽनुयोगितासम्बन्धेन हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धवति, हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगिने इति फलितार्थः । न च हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धाधिकरणे इत्येव कृतो नोक्तमिति वाच्यम् । तथासति जातिमान् सत्त्वा-
दित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्य समवायस्य निरूपकतासम्बन्धेनाधिकरणे सामा-
न्यादौ जातिसामान्याभावस्यापि वर्तमानतयाऽव्याप्यवारणात् तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकर-
णत्वप्रवेशे गौरवमिति । नन्वत्र हेतोरधिकरणत्वनिवेशे एव लाघवात् तस्यैवौचित्यम्, तथा-
हि अभावे हेतुसामानाधिकरण्याविशेषणे सद्देतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटक-
तया केवलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणव साजात्यं विवक्षणीयम्, न त्वन्य-
तरूपेण, एवं च प्रत्येकपदमपि न देयम्, साध्याभाववद्दृष्टित्वमित्यपि न देयम्, तादृशयाव-
त्साध्याभावसजातीयत्वस्यैव लक्षणत्वसम्भवाद्, व्यभिचारिणि सामानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावस्यापि लक्षणघटकतया तद्घटकयावदभावसजातीयोऽप्रसिद्धैवाऽतिव्याप्तिविरहात्,
सद्देतौ तादृशयावदभावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयार्त्तवैदभावमादायैव
लक्षणसमन्वयसम्भवात् इति चेन्न । निरूपहेत्वधिकरणत्वघटितलघुलक्षणान्तरसम्भवेऽपि अ-
धिकरणतानिरूपकसम्बन्धघटितप्रकृतलक्षणे यथासाक्षिवेशे वैयर्थ्यात् । विशिष्टहेत्वधिक-
रणे इति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणे इत्यर्थः । अथ द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादा-
वव्याप्तिवारणाय हेतुसामानाधिकरण्यदाने प्रत्येकतत्तन्पदयोर्निष्प्रयोजनकत्वमिति चेन्न । सामा-
न्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणतायां मानामावेन पारिभाषिकहेत्वधिकरणश्रुतित्वानिवेशस्याऽऽवश्यक-

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्याप-
कीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं
प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम् ।

ध्याभावो गृह्यतां, तावतैवोक्तदोषव्युदासादिति वाच्यम् । तथापि धूम-
वान् बहोरित्यत्राऽतिव्याप्तिः, निधूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसी-
यवहौ सत्त्वात् । न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाव-

तया हृदादिकमपि हेत्वधिकरण वाच्यं, तथाच बह्व्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणतया बहिमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रत्येकपदस्य सार्धक्यमिति भावः । तावतैवोक्तदोषेति ।
नन्वत्र द्रव्यत्वाभाववृत्तित्वात्वेन तद्रूपनिरूपिततद्रूपत्वनिष्ठवृत्तित्वतद्रूपान्यद्रव्यत्वाभाव-
वृत्तित्वएतदुभयाभावमादाय लक्षणगमनसम्भवे विशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वविशेषणं व्यर्थमिति
चेन्न । सत्ताप्रतियोगिकसमवायेन हेतुत्वात्, तथाच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वमात्र-
निष्ठप्रतियोगिताकत्वाविरहादुक्ताभावस्य लक्षणाऽपटकत्वादिति । नचेति । अस्य विवक्षितमि-
त्यनेनाऽन्वयः । केचित्तु ननु हेतुतावच्छेदके तादृशवृत्तित्वावच्छेदकत्वाभावस्य साध्याभावव-
न्निष्ठाधारतानिरूपकतावच्छेदकत्वाभावस्य वा विवक्षया नोक्ताऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा-
सति गुरुधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य आधेयत्वावच्छेदकत्वादेरप्यभावोपगमस्यावश्यकत्वेन
धूमवान् प्रयेयवहोरित्यादावतिव्याप्तिः । एतेन तत्तत्साध्याभाववृत्तित्वासामान्ये तत्तत्साध्या-
भावसजातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावो, हेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये तत्तत्साध्याभाव-
सजातीयतत्तदधिकरणानुयोगिकत्वाभावो विवक्षणीय इति न द्रव्ये विशिष्टसत्त्वादित्यादाव-
व्याप्तिः, एवं च जातिमान् सत्त्वादित्यादौ उपदर्शिताऽप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तेरभावः इति
प्रत्युक्तम् । वस्तुतस्तु साध्याभाववृत्तित्वाभावरूपाऽन्वयव्याप्तेरिव सकलसाध्याभावान्निष्ठा-
भावप्रतियोगित्वव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादपि अनुमित्युदयेन तादृशव्याप्तेरपि यद्वेत्यादिना परि-
ष्कारः क्रियते, अत एव गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि आधेयतावच्छेदकत्व प्रतीतिव-
द्यात्स्वाक्रियते इति पूर्वलक्षणस्याऽदुष्टत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयमिति प्राहुः ।

अथ यावन्तः तादृशाः साध्याभावाः हेतुवृत्तयः तत्त्वमेवोच्यतां किं गुरुतरयत्तःसजातीय-
तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावनिवेशनेन, धूमवान् बहोरित्यादौ अयोयोलकान्यत्वाभावस्य यावद-
न्तर्गततया हेतुवृत्तित्वविरहात्तातिव्याप्तिः । न च तस्यापि कालिकेन हेतुवृत्तित्वमिति वाच्यम् ।
स्वरूपसम्बन्धेन तन्निवेशेऽतिव्याप्तिविरहात् । न च धूमवान् तदयोगोलकादित्यादौ तदयोगो-
लकान्यत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेतुवृत्तित्वमिति वाच्यम् । तस्य विरुद्धत्वाद् हेतौ साध्य-
सामानाधिकरण्यानिवेशादेवाऽतिव्याप्तिविरहात् । न च तथापि धूमसाध्यकपर्वततदयोगोलका-
न्यतरस्य तादात्म्येन हेतुतायां तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
तथासति तादृशयावदभावस्य हेतुतावच्छेदकव्यापकत्वाविवक्षणात्, तस्य हेतुतावच्छेदकव्या-

पक्त्वविरहेणाऽतिव्याप्तिविरहात् । न च सयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशेनैव अतिव्याप्तिवारणसम्भवात्, तस्य त्वयापि वाच्यत्वात् । न च वह्निमान् धूमादित्यादौ घटान्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतस्य हेतौ विरहादव्याप्तिरिति वाच्यम् । जातिसामान्याभावाभावमादायाऽसम्भववारणाय भावभिन्नत्वस्यावश्यकतया तत एव वारणसम्भवात् । न च भावभिन्नत्वस्याऽऽवश्यकत्वेऽयोगोलकान्यत्वाभावस्य भावभिन्नत्वविरहात् अभावान्तरमादायाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्राऽयोगोलकार्यरूपध्वसाभावाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । नचैवमपि घटीयरूपध्वसाभावाभावमादायाव्याप्तितादवस्थाभित्ति वाच्यम् । हेतुसामानाधिकरण्यस्य यावदभावे निवेशादव्याप्तिविरहात् । न च सामान्यधर्मावच्छिन्न-
 आधिकरणत्वे मानाभावात्, हेतुसामानाधिकरण्यस्य पारिभाषिकस्यावश्यकतया घटादेरपि हेत्व-
 अधिकरणतया तत्र घटीयरूपध्वसाभावाभावस्य वर्तमानतया हेतावभावाद् वह्निमान् धूमादित्यादा-
 वव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदके स्वाध्यायाधिकरणयत्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वसामान्य-
 तोऽधिकरणतावच्छेदकत्वोभयाभावनिवेशे घटादेरतयात्वात्त्वाऽव्याप्तिः । न च गगनाभावाभिन्नम-
 भावत्वादित्यादौ गगनाभावभेदाभावस्य गगनाभावस्वरूपतया हेतौ सत्त्वादितिव्याप्तिरिति वा-
 च्यम् । सिद्धान्तेऽपि तत्राऽतिव्याप्तेर्दुर्बारात्, गगनाभावसजातीयस्य गगनाभावाधिकरण-
 निरूपितवृत्तित्वात्वेन घटाभावस्य हेतौ सत्त्वादितत् । ननु सिद्धान्तेऽपि वृत्तित्वाभावप्रतियोगिता-
 यां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वसाध्याभावनिरूपितत्वोभयाभावनिवेशाद् गगनाभावभेदाभावाधि-
 करणनिरूपितवृत्तित्वात्वेन घटाभावप्रतियोगिनाया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वसाध्याभावनिरू-
 पितत्वोभयोः सत्त्वादुभयाभाववत्प्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्या न तत्रातिव्याप्तिः । न च वाच्यं ज्ञेय-
 त्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वेन घटाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वेन घटाभावप्रतियोगितायामपि
 तादृशोभयोः सत्त्वादुभयाभाववत्प्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंग इति वाच्यम् । साध्या-
 भावेत्यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावो न तु साध्यव्याप-
 कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः, तथा चात्र वाच्यत्वत्वेन घटाभावाधिकरणनिरू-
 पितवृत्तित्वात्वेन घटाभावाव्यप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वविरहे-
 णोभयाभावसत्त्वात्त्वाऽव्याप्तिः । न चात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाऽप्रसिद्ध्या
 साध्याभावनिरूपितत्वाऽप्रसिद्धेः, उभयाभाववत्प्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धेर्निबन्धनाऽव्याप्तितादव-
 स्थामिति वाच्यम् । स्वत्वच्छेदकगतरूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभावनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकासाध्याभावव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावत्वस्यैव तदधिकरणवृत्तित्वाभा-
 वीयप्रतियोगितायां विवक्षणात्, वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिप्रतियो-
 गिताकाभावाऽप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकासाध्याभावस्य केवलान्वयितया तन्नि-
 रूपितत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्य द्वयोः सत्त्वादिति चेत् । गगनाभावभिन्नं घटाभा-
 वत्त्वादित्यादौ गगनाभावभेदाभावस्य साध्याभावस्य गगनाभावस्वरूपतया तत्सजातीयत्व-
 अधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्वेन घटाभावाव्यप्रतियोगितायां तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 साध्याभावावविरहेणोभयविरहेणाऽव्याप्तिप्रसंगात् । ननु सिद्धान्ते तादृशसाध्याभावत्व-
 रूपाण्युयोगितात्वव्यापकत्वं हेतुतावच्छेदके निवेश्य गगनाभावभिन्नं अभावात्त्वादित्यादौ

वत्त्वं विवाक्षितम्, तथापि निर्धूमवृत्तित्वात्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृ-

अतिव्याप्तिवारणं सम्भवति, व्यापकता च स्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानुयोगि-
तावत्त्वसम्बन्धेन, अनुयोगितावत्ता च आधेयतासम्बन्धेन, आधेयता च स्वसाजात्यस्वाव-
च्छिन्नाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावच्छिन्नानुयोगिताकाभाववृत्तित्वोभयसम्बन्धेन, साजात्यं च
जगद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वजगद्वृत्तितानच्छेदकत्वान्यतरूपेणेति चेन्न । अस्मन्मतेऽपि तादृशसा-
ध्याभावस्वरूपानुयोगितात्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिककूटत्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुतावच्छेदके
निवेशात्, निरुक्तस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । हेतुतावच्छेदके कूटत्वावच्छिन्नवत्ता च
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्ववत्तासम्बन्धेन, अधिकरणतावत्ता च स्व-
वृत्तित्वसम्बन्धेन, वृत्तिता च व्यापकतासम्बन्धेन, व्यापकता च स्वरूपसम्बन्धेन,
एवं च निरुक्तस्थले हेत्वधिकरणघटाभावाद् गगनाभावभेदाभावस्वरूपानुयोगितावच्छिन्नस्व-
रूपसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताविरहेण हेतुतावच्छेदके तादृशकूटत्वावच्छिन्नव-
त्त्वविरहादिति । न चैवं गगनाभावभिन्न अभावत्वादित्यादौ अव्याप्तिः, तत्र घटाभावे गग-
नाभावभेदाभावस्वरूपानुयोगितावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावत्त्वविरहादिति वाच्यम् ।
तादृशसाध्याभावस्वरूपानुयोगिताया हेतुमद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वनिवेशस्य सिद्धान्तेऽप्यावश्य-
कतया तन्निवेशेनैव गगनाभावभेदाभावस्वरूपानुयोगितायां हेतुमद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वविरहात्,
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वरूपानुयोगितामादायाऽव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्नैवम् । गग-
नाभावभिन्नं गगनाभावात् वाच्यत्वभिन्नं वाच्यत्वादित्यादौ च समानाधिकरणव्यभिचारिणि
अतिप्रसंगापातात् गगनाभावरूपे वाच्यत्वरूपे च हेतौ गगनाभावभेदाभावत्व वाच्यत्वभेदा-
भावस्वरूपानुयोगितावच्छिन्नाधिकरणतावत्त्वसत्वात्, मम मते तु तादृशसाध्याभावस्वरूपा-
नुयोगितावात्वव्यापकत्वस्य हेतुतावच्छेदके विरहादिति व्याप्तिविरहादिति विभावनीयम् ।

ननु जलवृत्तित्वनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तिसम्भवे जलान्यनिर्धूमवृत्तित्व-
पर्यन्तानुसरण व्यर्थमिति चेन्न । परस्परविरुद्धधर्मद्वयस्यैव धर्मितावच्छेदकीकृत्य द्वित्वस्य
मानमनुभवसिद्धम्, न परस्परसामानाधिकरण्यस्यानुभवविरोधात्, एवं च जलवृत्ति-
त्वनिर्धूमवृत्तित्वयोः परस्परसामानाधिकरण्याद् द्वित्वादेर्मानाऽप्यसम्भवादिति । ननु
तथापि जलवृत्तित्वजलान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तिसम्भवे निर्धूमवृत्तित्वघटितोभया
भावमादायातिव्याप्तिदानमसंगतमिति चेन्न । प्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य
निवेशेनैव तादृशोभयाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति विभावनीयम् ।

अत्र उक्तव्याप्यवृत्तित्वनिवेशपक्षेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि वक्ष्यमाणलक्षणाऽपेक्षया
गौरवमत उक्तम्, महागौरवापत्तेरिति दिक् ।

दीधितौ तेषामिति । निरूपितत्वं पृथग्र्थः । अत्र तेषामित्यस्य व्यापकीभूतस्येत्य
त्रापि अनुपगमेणाऽन्वयः, अत एवात्र पूर्वलक्षणवत् तत्तत्सजातीया इति नोक्तम्, तथासति
व्यापकीभूतस्येत्यत्राऽभावान्वयलभानुपपत्तेः, तेषां व्यापकीभूतस्येत्युक्ती च ग्रन्थगौरवं
स्यात् । तथापीति । इदमुपलक्षणम् तत्तदभावव्यापकत्वलाभ इत्यपि प्रष्टव्यम्; तेन यावद-

चित्तवोमयाभावसत्त्वाद् धूमवान् बहेरित्यादावतिव्याप्तेः, महागौरवापत्तेश्चेत्य-
त आह यद्वेति(१) ।

वह्नित्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य तस्यैवाऽभा-
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापक-
तावच्छेदाद्व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिरतो यावन्त इति, तथाच धूमादि-
सामान्याभावस्यापि साध्याभावत्वात्तद्व्यापकीभूतस्य तस्यैवाऽभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकेन धूमत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावात्प्रा-
तिप्रसंगः । तत्तद्वह्न्याभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना धूमादिकं प्रति व्यापकत्वाभावादसम्भव
इत्यतस्तादृशाः साध्याभावा इति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नाऽभावा इति तदर्थः । तत्तद्वह्नित्वादिकन्तु न साध्य-
व्यापकतावच्छेदकं, अतस्तदवच्छिन्नाभावमादाय नोक्तदोषः । तादृश्या-
वत्साध्याभावसाजात्यं तादृश्यावत्साध्याभाववृत्तिप्रागुक्ताऽन्यतररूपव-
त्त्वम्, तच्च व्यतिरेकिणि अप्रसिद्धम्, अतः प्रत्येकमिति । यद्यपि तादृ-
श्यावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यभावेऽस्ती-
ति व्यतिरेकिणि अव्याप्तितादवस्थयम्, तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्ये-
त्येकशेषकरणाद् यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तद्व्या-
पकीभूताभावस्य लाभाद्दोषः ।

धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वह्नित्वादिना घटाभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाद् व्यभि-
चारिणि अतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति । साजात्यन्तु प्रागुक्तचरमदिशा
ग्राह्यम्, तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नगगनाभावात्प्रकद्रव्यत्वाभावप्रति-

भावनिरूपितव्यापकत्वाऽप्रसिद्धिनिबन्धना नाऽव्याप्तिः । एवं प्रत्येकमित्यस्याऽनुपगमेण व्याप-
कत्वे तदाश्रयाभावे वाऽन्यथः, तेन प्रथमलक्षणोक्तरीत्या न कोपि दोष इति ध्येयम् ।

प्रागुक्तचरमदिशेति । गगनाभावत्वंतदन्यत्वान्यतररूपेणेत्यर्थः । नन्वत्र लक्षणे
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकावन्वधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाऽन्यतर-
रूपेण साजात्योक्तावपि व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्थलान्यत्वाद्यभावस्य तादृश्यावदन्तर्गत-
त्वात्प्रतिव्याप्तिसम्भावना, न वा वह्निमान् धूमादित्यादौ बह्व्यभावसजातीयवह्न्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकवह्नित्वादिना धूमादिव्यापकत्वात् प्रागुक्तलक्षण इवाऽसम्भवसम्भावना, तथा-
च चरमदिशेत्यनेन गगनाभावत्वंतदन्यत्वान्यतररूपेण साजात्यविवक्षणमनुचितमिति चेन्न ।
तथासति व्यापकीभूतस्य इत्यस्य व्याप्यवृत्तेरित्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः, धूमवान् बहेरित्यादौ

(१) तथासत्यपि निर्धूमत्वादिसजातीयं निर्धूमवृत्तिरन्तेन रूपेण बन्धुगौरवात् तादृशेन जलवृत्ते-
न सजात्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावं चादायानिव्याप्तितादवस्थादत आह यद्वेतीति पाठान्तरम् ।

योगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वन्हादिव्यापकत्वेऽपि धूमवान् घट्हेरि-
त्यादौ नातिव्याप्तिः, तादृशाभावस्यापि धूमादिसामान्याभावसाजात्यवि-

धूमाद्यभावनिष्ठं यद् धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, तस्य च वक्ष्यभावादावसत्त्वेन धू-
माद्यभावसजातीयवक्ष्यभावमादायाऽतिव्याप्यसम्भवादिति । यद्यपि कालिकसम्बन्धेन धू-
मत्वादर्वेनिहव्यापकतावच्छेदकत्वात् धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिभया अवश्य स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं वाच्यम्, तथाच संयोगेन द्रव्यत्वाभावमादाय न-
दोषः, संयोगेन द्रव्यत्वत्वेन धूमव्यापकत्वाभावात्, तथापि समनियताभावानामैक्यात् स-
मवायेन द्रव्यत्वत्वेन घटाद्यभावस्यापि संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्वरूपतया स्वप्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धः समवायोपीति ध्येयम् । ननु बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं यद्रूपाव-
च्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते इत्यत्र व्यापकत्वं प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितमवश्यं
वाच्यम्, अत एव बहिसंयोगाभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तित्वदलस्य सार्वक्य-
सम्पादनमपि साधु सङ्गच्छते, तथासति द्रव्यत्वत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदक-
त्वाभावाद् वक्ष्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेणैव नातिव्याप्तिरिति चेन्न । गौरवेणात्र व्यापक-
तार्यां तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम् ।

अथात्र संयोगेन द्रव्यत्वाभावस्य धूमाभावसजातीयत्वेऽपि यत्प्रतियोगिताकाभावः स्वा-
वच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यजगद्भूतिभिन्नत्वेभयाभावस्तत्प्रतियो-
गित्वार्थकव्याप्यवृत्तित्वविरहादेव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावाद्यप्रतियोगितावच्छेदक-
संयोगसम्बन्धेन स्वावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छिन्नाधिकरणप्राप्त्या तादृशप्रतियोगिताया धारण-
सम्भवेन निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहादेव तादृशाभावस्य धर्तुमशक्यत्वेन तमादायातिव्याप्य-
भिधानमनुचितम् । न च बह्निवावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे तादृशाभयाभाववत्त्वेन
तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावे सत्त्वादिति वाच्यम् ।
यत्प्रतियोगिताकाभावे तादृशाभयाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापक-
त्वमवच्छिद्यते तद्रूपावच्छिन्नमित्येवाऽभावाघटेतव्याप्यवृत्तित्वनिवेशात्, अन्यथा धूमवान्
वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, धूमाभावस्य ऐक्यादिति चेन्न । वाच्यं शैयत्वादित्यादौ
वाच्यत्वत्वेन घटनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यजगद्भूतिभिन्नत्वयोः तादृश-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यवृत्तिभिन्नत्वोभयवोपेक्षया युक्तया तदवच्छिन्ना-
भावाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिभयेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसामानाधिकरण-
स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगित्वार्थकतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
द्रव्यत्वाम्बिधायप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाऽ-
प्रसिद्धा तस्य धारणाऽसम्भवेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावे तदन्यप्रतियोगिताकत्व-
सौलभ्येनाऽतिव्याप्यभिधानात् । अत्र वाच्यं शैयत्वादित्यादावव्याप्तिभयेन यत्प्रतियोगिता-
काभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यजगद्भूतिभिन्नत्वोभयमस्ति
तदन्यप्रतियोगिताकत्वस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्याऽऽवश्यकतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-

रहादिति ध्येयम् । धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्वह्निष्ठाऽन्योन्या-
भावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकतया तद्व्यापकीभूतस्य वह्निसंयोगाद्यभावस्य
-स्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्निसंयोगत्वादिना वन्त्यादिकं प्रति व्यापक-
-त्वादतिव्याप्तिः, अतो व्याप्यवृत्तिरिति ।

वस्तुतो वन्हित्वेन धूमवहृत्त्वेरभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नि-
त्वेन वह्निं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगि-
तालाभाय व्याप्यवृत्तिपदम्, तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदका-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाव-
स्तादृशप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोषः ।

धूमाद्यभावसजातीयस्य वन्ह्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नि-
त्वादिना वन्त्यादिकं प्रति व्यापकत्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो
-व्यापकीभूतस्येति । यद्यपि व्यभिचारिस्थलान्यत्वाभावस्याऽपि निरुक्तसा-
ध्याभावतया तत्समानाधिकरणस्य तत्तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगिता-

ताकद्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितायां तस्मात्संभ्यात् । एतेन गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वे केवलान्वायेनि स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्न-
त्वोभयाभावाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिः, सामानाधिकरण्यमात्रघटितोभयत्वस्यैव तादृशाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वादित्यपि प्रत्युक्तम् । अथवा संयोगसमवायोभयसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्य-
त्वाभावमादायाऽतिव्याप्तौ जगदीशतात्पर्यात् । प्रयोजनविरहेण स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्येत्यत्र स्वावच्छेदकसम्बन्धस्य न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशात् । ननु तथापि
वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वत्वाभावस्य वर्तमानतया द्रव्यावत्वस्य
वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदकत्वविरहेणाऽतिव्याप्तिविरहादिति चेन्न । यद्गर्भा-
वच्छिन्नसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वम्, संयोगेन
द्रव्यत्ववाप्तेति भेदस्याऽऽलीकतया द्रव्यत्वत्वे वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् ।
केचित्तु समनियताभावानामैक्यमते संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्यैव द्रव्य-
त्वत्वेन घटाद्यभावतया तस्य धूमाद्यभावसजातीयस्य बध्यमानवृत्तितानिरूपकीभूतघटनिष्ठप्र-
तियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वह्निपादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिः स्यात्, अत-
-स्तद्वारणाय प्रागुक्तदोषोऽज्ञात्य प्राह्यमित्याहुः ।

वह्निपादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति । अथ वह्निसंयोगाभावात्स्याऽन्य-
व्यवृत्तितया वह्निसंयोगत्वे वह्निसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वाद् वह्नि-
त्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावादतिव्याप्तिविरहादिति चेन्न । यद्गर्भावच्छिन्नसमानाधिकरणभेद-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव यद्गर्भावच्छिन्नव्यापकत्वमित्यभिप्रायेणाऽतिव्याप्तिदानादिति ।
-एवं च वह्निसंयोगत्वेति भेदस्य वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणाऽऽस्तितया वह्निसंयोगत्वे वह्नि-
त्वावच्छिन्नाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपम्यापकत्वसौलभ्यादिति ।

वच्छेदकेन धर्मेण तत्तदयोगोलकमेदत्वादिना वद्वित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावात् सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः, तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीयाऽभावे सामानाधिकरण्यस्याऽप्रविष्टतया न व्यापकीभूतपर्यन्तस्य व्यर्थतेति ध्येयम् ।

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन साध्यव्यापकताया यदवच्छेदकं तेनैव सम्यन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावोऽत्र साध्याभावपदार्थः, तथाचाऽयोगोलकमेदत्वस्य न संयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः, किन्तु धूमाद्यभाव एव तत्समानाधिकरणस्य च बह्व्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वद्वित्वादिना वद्वित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरणस्यैव पक्षाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तम् । नचैवं बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, संयोगेन बह्व्यभावस्यापि साध्याभावतया तस्य केवलान्वयित्वेन तत्सजातीयतदव्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । यावन्तो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेश्यतया वद्वित्वासान्याभावस्य च निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेण यावदनन्तर्ग-

ननु अव्याप्यवृत्तित्वस्य व्यावृत्तिमुक्त्वा व्यापकीभूतस्य पश्चाद् व्यावृत्तिदानमसङ्गतम्, प्रथमोपात्तस्य व्यापकीभूतस्य प्रथमतो व्यावृत्तिदानौचित्यात् । न च व्याप्यवृत्तित्वविशेषणसत्त्वे व्यापकीभूतत्वविशेषणव्यावृत्तिः सम्भवति, अन्यथा व्याप्यवृत्तित्वविशेषणदानेऽपि बह्व्यभावमादायाऽतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेन्न । स्थलविशेषेषु समानव्यावृत्तिसम्भवेऽपि धूमवान् वद्वेरित्यादौ वाच्यत्वत्वेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावमादाय व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्यैव व्यावृत्तिः सम्भवति, न तु व्यापकीभूतस्येत्यस्येति सूचनाय व्यापकीभूतस्य व्यावृत्तः प्रथमतोऽभिहितः । नचैवमपि धूमनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे तादृशोभयाभावसत्त्वेन तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य वाच्यत्वत्वेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावेऽपि धूमाभावसमनियततया सत्त्वात्, व्याप्यवृत्तित्वस्य पारिभाषिकार्थकरणेऽपि तत्रातिव्याप्तिवारणाऽसम्भवादिति वाच्यम् । तथासति यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावः तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवरवमित्येवाऽभावाऽघटितव्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्य विवक्षणात्, अन्यथा धूमवान् वद्वेरित्यत्रापि धूमाभावस्य वद्वित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावसमनियततया तादृशोभयाभाववद्धूमनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य वद्वित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावे सत्त्वात्तमादायाऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्व स्यादिति ध्येयम् ।

केचित्तु तदुपलक्षितं घटत्वादित्यादिस्थलविशेषे व्यापकत्वाऽनिवेशेऽपि व्याप्यवृत्तित्वनिवेशादतिव्याप्तिविरह इत्यावेदयितुं व्यतिक्रमेण व्यावृत्तिरित्याहुः । तथिन्यम् ।
निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेणेति । नन्व-

साधनस्य तादृशव्यापकाभावप्रतियोगित्वं, तदवच्छेदकत्वं वा साधन-
तावच्छेदकस्य इति तु न वाच्यम्, द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेस्तादृश-
भावव्यापकगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियो-

तत्त्वात्, धूमाभावस्तु वह्निमति अयोगोलके एव तादृशव्याप्यवृत्तिरिति ।
तत्र । तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य साध्यतायामव्याप्तेः, तत्र प्रमेयत्वादेरेव
तादात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तद्वच्छिन्नाऽमा-
वाऽप्रसिद्धेः ।

अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्सजातीयनिष्ठं यद्युपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्यदु-
पेण यदुपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तदुपवत्त्वमर्थः । तत्र च सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ

त्र बहुधभावस्य लक्षणाऽघटकत्वेऽपि वह्नित्वेन पर्वतवृत्त्यभावस्य तादृशव्याप्य-
वृत्तिसाध्याभावान्तर्गततया तस्य केवलान्वयित्वात् तत्सजातीयतयापकीभूतव्याप्यवृत्तितानि-
रूपकप्रतियोगिताकतादृशाऽभावाऽप्रसिद्धेरिति चेन्न । तादृशव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्न-
प्रतियोगितायां धर्मविशिष्टान्यत्वनिवेशात्, तदभावो न तादृशसाध्याभावान्तर्गतः, कु-
तो वह्नित्वेन पर्वतवृत्त्यभावमादायाप्रसिद्धिनिबन्धनाऽप्याप्तिः, प्रतियोगितायां धर्मवै-
च्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यस्वभिन्नत्वैतत्प्रितयसम्बन्धेनेति ध्येयम् । अथवा यादृशप्रतियो-
गितायां साध्यवृत्तित्वावच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितत्वहेत्वधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकधर्मत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वस्य वि-
क्षणात् । धर्मवत्ता चोक्तोभयसम्बन्धेन । स्वावच्छिन्नत्वनिवेशाद् वह्नित्वेन घटाभावीयप्रति-
योगितायां तादृशानुयोगितानिरूपितत्वस्य तादृशावच्छेदकपटत्वत्वस्य सत्त्वेऽपि वह्निमात्
धूमादित्यादौ नाप्याप्तिः । सामानाधिकरण्यनिवेशाद्द्विहेत्वेन घटाभावीयप्रतियोगितायां ता-
दृशानुयोगितानिरूपितत्वतादृशावच्छेदकवोद्धावावच्छिन्नत्वेऽपि नक्षतिः । एतेन निरवच्छि-
न्नदेवधिकरणवृत्तित्वनिवेशेऽपि वह्नित्वेन महान्तीयवह्यभावस्य निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्ति-
तया तत्सजातीयव्याप्यवृत्त्यभावाऽप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिप्रसङ्गादौत निरस्तम् । वह्नित्वेन महान-
तीयवह्यभावीयप्रतियोगितायां तादृशानुयोगितानिरूपितत्वस्य तादृशावच्छेदकवह्नित्वभावोभ-
योः सत्त्वेनोभयविरहेणाऽप्याप्तिविरहादिति विभावनेयम् ।

अत्र निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिव्यपदेन देवधिकरणे अकारेणवृत्तिसाम्यत्वरूपो-
ऽयं प्राग्भूतः, तेन सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताभावोपि स्मरणपटकः, तयाच सत्ताभावस्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसजातीयभावाऽप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिवारणाय प्रत्येकवदमरे सर्व-
कं भवति, अन्यथा सदेवुत्पत्तेः स्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव स्मरणपटकतया तादा-
आयाऽप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिविरहाद् धर्ममेव प्रत्येकवदादिर्भवति धेयम् ।

गि(१)त्वावविन्यासेः । ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगिताऽन-
वच्छेदकत्वाद्वाप्येतेषु प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याऽप्रसिद्धेः ।

गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताऽभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रा-
ऽतिव्याप्तिः, गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूप-
स्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपेऽ-
भावे वर्तते यद् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावरूपं तेन द्रव्यान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावरूपधर्मण हेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदात् । साध्याभावव्यापकतावच्छे-
दकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावरवावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
त्वादिर्कं न गुणान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावाभावात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाभावरू-
पस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदकं, द्रव्ये एव व्यभिचारादतो नो-
क्तदोष इति प्राहुः ।

द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगिनाव-
च्छेदकेन गुणत्वादिना(२) सत्तादिकं प्रति व्यापकतानवच्छेदादव्यापेराह

गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावनिति । अत्र गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य साध्य-
तायां हेतुतायां बोधयथैवाऽतिव्याप्तिसूचनाय गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य साध्यतोपेयते,
अन्यथा गुणान्यत्वविशिष्टानुक्तौ सत्ताभावसाध्यकद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावहेतुके व्यभिचारि-
त्वविरहेणाऽतिव्याप्तिविरहात् । सत्ताभावहेतौ व्यभिचारित्वाभावाद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य
हेतुतयोपन्यास इति ।

अथ धूमवान् बहोरित्यादौ धूमाभावस्य अयोगोलकान्यत्वाभावस्य वा साध्याभावस्य
सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपेऽभावे वर्तते यद् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावरवावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावरूपं तत्प्रतियोगितावच्छेदकभूतद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावरवादिना वद्वि-
व्यापकताया अवच्छेदादुक्तरात्याऽतिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनमनुचितमिति चेन्न । साध्य-
तावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसजातीयाभावनिवेशे तदभाववारणसंभवात् संयोगस-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमाभावसजातीयत्वविरहादिति दिक् ।

केचित्तु गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावादित्यस्योपलक्षणत्वाद्
धूमवान् बहोरित्यत्राऽतिव्याप्तिर्भक्ष्येवेत्याहुः । परेतु साध्याभावसजातीयाभावस्य साध्यताव-
च्छेदकतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वं किं वा हेतुतावच्छेदकसंब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा विशेषणीयम्, धूमवान् बहोरित्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ता-
भावरवावच्छिन्नाभावस्याऽतथात्वेन समादायाऽतिव्याप्त्यसंभवात् स्थलान्तरानुधावनमित्याहुः ।

(१) गुणकर्माप्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादिति पाठान्तरम् ।

(२) द्रव्यत्वत्वादिनेति पाठान्तरम् ।

यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीति । नचेदं गमनं स्पन्दत्वादित्वाद्दी तादृशगतित्वाभाव-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतगतित्वत्वादिनापि कालिकसम्बन्धेन स्प-
न्दत्वाव्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभावस्य यत्प्रतियोगि-
ताया अवच्छेदको धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुव्यापकत्व-
स्योक्तत्वादिति भावः ।

नन्वत्र व्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि धूमवान् बहोरित्यादौ धूमाभावसजातीयो यो
वह्नित्वेन धूमवदस्यभावस्तानिष्टं यद् वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् . तस्य साध्याभाव-
व्यापकत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्ववह्नित्वेन वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकताया अवच्छेदाद-
तिव्याप्तिः, तद्वारणाय यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्-
तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिवृत्तस्य च द्वयोर्धर्मैरेकः—तत्प्रतियोगिताकरूप-
व्याप्यश्रुतिर्त्वं साध्याभावे निवेशनीयम् । तथाच सत्तात्मकाभावे वर्तते यद् द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् तस्य निवृत्तप्रतियोगिताकरूपविरहेणाऽतिव्याप्य-
संभवत्साध्याभावसामानाधिकरण्यमात्रोक्त्यापि सान्भस्ये व्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थः ।
न चाऽभावे उभयाभावमपहाय यत्प्रतियोगितानिष्पितायुप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्न-
धिकरणश्रुतितावच्छेदकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानिरूपकत्वोभयाभावस्तादृशप्रति-
योगिताकरूपमेव व्याप्यश्रुतित्वं वक्तव्यम्, तत्र द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावेऽपि असत्-
मिति वाच्यम् । अतिव्याप्तिदानार्थं तादृशव्याप्यश्रुतिविवेकास्याऽनौचित्यादिति चेन्न ।
अभावाऽधिकरणकाभावेऽप्यधिकरणस्वरूपत्वे घटाभावभिन्न अभावत्वादित्यादा-
वतिव्यप्तिः, घटाभावभेदाभावस्य वाच्यत्वत्वेन घटाभावरूपतया तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकेन वाच्यत्वत्वेन अभावत्व प्रति व्यापकत्वात् अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्व-
रूपत्वानर्गाकारे श्रुतितायाः श्रुतितावच्छेदकस्वरूपत्वे प्रमेयत्वावच्छिन्नश्रुतितामादाय धूमवान्
बहोरित्यादौ धूमाभावस्य धर्तुमभावस्येनाऽतिव्याप्तिरतोऽनुप्रयोगितापर्यन्तनिवेशस्याऽवश्यकता-
या प्रत्यक्षमिति । यदि च स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्श्रुतितात्वमित्यत्र स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वि-
पितउभयाश्रुतिधर्मावच्छिन्नश्रुतित्वं निवेश्यते तदा न केचि दोषः पदमादधातीति श्येयम्(१)।
केचित्तु अभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे घटाभावभिन्नमभावात्त्वादित्यादावति-
व्याप्तिः, घटाभावभेदाभावस्य घटाभावस्वरूपत्वात् अतस्तद्वारणाय निवृत्तव्याप्यश्रुतित्वस्य
प्रथमाभावे निवेश्यतया घटाभावभिन्नं पदमावत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयाभावेऽपि
निवृत्तव्याप्यश्रुतित्वस्य निवेश्यतया च प्रत्यक्षमतिरित्याहुः ।

अथ यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तदसजातीयनिष्ठं यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
त्वं तत्साध्याभावाधिकरणश्रुतितावच्छेदकमित्युक्तावपि अतिव्याप्तिवारणसम्भवाव्यापकता-
वच्छेदकत्वनिवेशनमनुचितम् । नचाऽयोगोलकभेदाभाववन्निष्प्राधिकरणतानिरूपकतावच्छेद-
कत्वस्य अभावत्वे सत्त्वात्, अभावत्वस्य बह्वधभावत्वानतिरिक्ततया तदादाय धूमवान् बहो-

(१) व्यापकत्वनिवेशाभिन्नं कथं श्रुतिधर्मं श्रुतिव्यतिरेकस्य प्रमाणमिति ।

परैः परिष्कृतं निरसितुमाह सापनस्येत्यादिना । तादृशेति । यावन्तः साध्या-
भावाः प्रायेकं तत्तत्सजातीयतद्यापकीभूताऽभावेत्यर्थः । तद्वच्छेदकत्वं वेति ।
तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्यापकीभूताभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वेत्य-
र्थः । प्रथमे दूषणमाह द्रव्यमित्यादि । तादृशाभावेति । साध्याभायसजातीय-

रित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वअभावत्वोभयावच्छिन्ननिरूप-
कताया एव प्रवेश्यत्वात्, तथाच बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वअभावत्वैतद्धर्मद्वयावच्छि-
न्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य अयोगोलकेऽसत्त्वात्तमादाय नातिव्याप्तिः । न च
प्रमेयावच्छिन्ननिरूपकतामादाय निरुक्तस्थले तथाप्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मनिष्ठ-
निष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपिताऽवच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या निरूप-
कता तस्या एव निवेश्यत्वात्, तथाच प्रमेयपद्वानितिप्रतीतिविषयनिरूपकतायास्तयात्वा-
भावात् । न च घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभाववानिति प्रतीतिविषयनिरूपकताया निरुक्तरूपा-
क्रान्ततया तद्रूपदेन शुद्धवाच्यत्वत्वमादाय व्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कि-
ञ्चिद्रूपनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्ना सती स्वरूपसम्बन्धावाच्छिन्नावच्छेदक-
ताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपितेत्यादिरीत्या निवेशेनैवाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् ।
नचैवं धूमाभाववान् बह्वपभावादित्यादावव्याप्तिः, साध्यसामान्याभावस्यापि यावदन्तर्गततया
तत्सजातीयनिष्ठबह्वपभावाभावत्वं तदवच्छिन्ननिरूपकताया निरुक्तरूपानाक्रान्तत्वात् बह्वप-
भावस्वनिष्ठावच्छेदकताया बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वअभावत्वोभयावच्छिन्नत्वादिति
वाच्यम् । यद्रूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभाववानिति प्रतीतिविषयनिरूपकता निवेश्य तद्रूपे हेतु-
व्यापकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य निवेश्यत्वात् ।
रूपवृत्तित्वं च प्रतियोगितायां स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगिताव-
च्छेदकत्वसम्बन्धेन, एवं रीत्या भवतापि निवेशः कार्य इति चेत् । अत्र केचित् । सामान्य-
धर्मावच्छिन्नधिकरणत्वानगीकारे यादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे स्वाश्रयाधिकरणय-
न्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वेत्यादिनिवेशे लाघवानवकाशादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

ननु पूर्वकल्पेपि गुणान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावसाध्यकस्थलेऽतिव्याप्या व्यापकीभूतत्वव्या-
वृत्तिः सम्भवति कल्पान्तरानुसंरणमनुचितमिति चेन्न । पूर्वकल्पे यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावत्वेन व्यापकताया वाच्यतया पूर्वकल्पस्यैवायं निकृष्टार्थः इति सूचनार्थैव सजातीयनि-
ष्ठयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकमित्यनुधावनात्,
नहि तस्य कल्पान्तरत्वमिति नासंगतिरिति । ननु तस्य कल्पान्तरत्वाभावे अन्येतु इति
लिखनमसंगतमिति चेन्न । तत्तत्साध्याभावनिष्ठयद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्सा-
ध्याभावाधिकरणनिरूपकतावच्छेदकमित्यादिनिवेशेनैव सामंजस्ये व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्त-
निवेशे प्रयोजनविरुद्ध इत्यस्वरससूचनार्थैव अन्ये तु इति लिखनादिति । ननु यद्धर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभावत्वस्य शुद्धाभावत्वानतिरिक्ततया शुद्धाभावत्वेऽधिकरणतावच्छे-
दकत्वसत्त्वे यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभावत्वेऽधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्व-

तद्यापकाभूताभावेत्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह हेनं प्रमेयादित्वादि । प्रमेयत्वादेरिति । न च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्यापि व्यवस्थापितत्वात् ; प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव, प्रागुक्तक्रमेण साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकं प्रमयस्वमादाय नाध्याप्तिरिति वाच्यम् । बह्वित्त्वेन महान-

मबाधितमते) निरुक्तद्विव्याप्तिर्द्वौरेवेति चेन्न । तत्तत्साध्याभावसजातीयनिष्ठयद्रूपवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्त्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकं तत्तत्साध्याभावधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतवच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकं तद्रूपं यद्रूपवच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं तद्रूपवत्त्वमिति विवक्षणात् । यद्रूपवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभावत्वस्य शुद्धाभावाऽनीतिरिक्तत्वेऽपि तादृशानुयोगितावच्छेदकरूपवैलक्षण्यादोक्तव्याप्तिविरहात् । न च धूमवान् बद्धैरिथादौ धूमबद्धित्वविशिष्टषट्वाच्यत्वोभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततया तद्रूपपदेन वाच्यत्वत्वात्मादाय वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततद्दशानिरूपकतावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकं तत्तत्साध्याभावधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकं भवत्येव तादृशं यद्रूप वाच्यत्वत्वं बह्वित्त्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदकमित्यादिभ्यामिति । यद्यपि यद्रूपवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठावच्छेदकतया इतरवारक्षर्यामिति निवेदयाऽतिव्याप्तिर्वांरमिच्छं भवत्येव, तथापि सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणाऽप्रतिभ्या बद्धिमान् धूमादिभ्यादावभ्यामिति, अत्र इत्युक्तप्रपट्टृत्तिवविशिष्टधूमत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाविशिष्टाभावत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं यैवोपपत्तौ धूमत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाऽभावत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं मानाभावावेति वाच्यम् । तथा सति यद्रूपवृत्तिप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकं तत्तत्साध्याभावधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकं भवत्येव तादृशधूमत्वगतैकत्वं धूमत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकमिति लक्षणगमनात् । धूमवान् बद्धैरिथादौ वाच्यत्वत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छिन्ननिरूपकताऽप्रतिभ्या वाच्यत्वत्वगतैकत्वस्य तद्रूपपदेन धारणाऽमममहात् । धूमबद्धित्वाविशिष्टषट्वाच्यत्वोभयधर्मावच्छिन्ननिरूपकताऽप्रतिभ्या वाच्यत्वत्वगतैकत्ववृत्तिप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततद्दशानिरूपकतावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकतानिरूपिताऽभावत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततद्दशानिरूपकतावच्छेदकतत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षांप्रयनुयोगितावच्छेदकमिति विमानमौघम् ।

सायवहृषभावमादाय धूमसाध्यकवह्वावतिस्वाप्तिभिया स्वाधिकदेशवृ-
त्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः प्रवेश्यत्वात्, प्रमेयत्वेन ग-
गनाद्यभावप्रतियोगितायाश्चाऽतथात्वात्, विषयत्वाऽपेक्षया गुरोः प्रमावि-
पयत्वस्य प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन नोक्ताऽव्याप्तितादवस्थादिति भावः।

नव्यास्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं सत्तत्सजातीयो यस्तत्तत्समा-
धिकरणो व्याप्यवृत्त्यभावस्तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः । व्याप्यवृत्तित्वन्तु
प्रकृतहेतुसामानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयामाव-
वत्वम्, तेन धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्सजातीयस्य च वह्नि-
धूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेऽपि धूमसाध्यकवह्वादादौ नाति-
व्याप्तिः, तादृशोभयामावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात्, एवं च यत्राऽ-
भावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वो-
भयामावः स एव साध्याभावपदार्थः, तेनाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ

दांघिती अव्याप्तेश्चेति । अत्राऽव्याप्तेरित्येव पाठः सम्पक् नतु अव्याप्तेश्चेति दूष्यभेदेन
दूषणभेदे एकविषयत्वाभावेन समुच्चयानुपपत्तेः । केचित्तु पूर्वोक्तानिष्कृष्टलक्षणाभिन्नत्वेन दूष्य-
द्वयस्यानुगमेन समुच्चयोपपत्त्याऽव्याप्तेश्चेति पाठोनाऽसंगत इत्याहुः ।

स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया इति । ननु धूमवान् वह्निरित्यादौ वह्नि-
स्वरूपकाभावीयप्रतियोगितातेरिच्छित्त्वस्वरूपस्वाधिकदेशवृत्तिधर्मत्वाभावेन वह्नि-
महानसीयवह्नुभयामावमादायाऽतिव्याप्तिः । न चोभयामावीयप्रतियोगिता प्रत्येकपर्यवसत्रा
उक्तरीतिश्चादरणीया, तथासति उक्ताभावस्यैव महानसीयवह्निनिष्ठं अपर च महानसीयवह्नी-
तरवह्निनिष्ठं प्रत्येकप्रतियोगिताया एव अधिकदेशवृत्तिधर्मत्वस्य वह्निस्वे सत्त्वादुक्ताभावस्य
लक्षणाऽघटकत्वमिति वाच्यम् । वह्निमान् वह्निधूमोभयस्मादित्यत्र प्रतियोगितायाः प्रत्येकप-
र्यवसितत्वे उक्तरीत्या हेत्वभावस्य लक्षणाऽपटकतयाऽव्याप्तिः । अत्र समाधानम् । स्वा-
धिकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वपदेन प्रागुक्तव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वमेव वक्तव्यम्, तथाच प्रमे-
यत्वेन गगनाभावीयप्रतियोगिताया अप्यतथात्वात् दोष इत्यतो दोषान्तरमाह विषयत्वा-
पेक्षयेत्यादिना । अस्माकन्तु शुरुवर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकीभूतविषयत्वादिनैव ज्ञेयत्वादिव्यापकत्वात् केवलान्वयिनि लक्षणसंगतिः ।

स एव साध्याभावपदार्थ इति । ननु यत्राभावे तादृशोभयामावस्तादृशसाध्या-
भावोक्ती वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वेन घटाभावे तादृशोभयामावसम्भवात् अव्याप्तिः,
वृत्तिवृत्तिभिन्नत्वपेक्षया तादृशोभयत्वस्य गुरतया तदवच्छिन्नाभावाऽप्रासङ्गेरिति चेन्न । यत्प्र-
तियोगिताकाभावे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वप्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्योभयामावः
तदन्यप्रतियोगिताकाभावः साध्याभावपदार्थः, एवं परत्रापि यत्प्रतियोगिताकाभावे प्रकृतहेतु-
सामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयामावस्तदन्यप्रतियोगिताकत्वं व्या-
प्यवृत्तित्वम्, वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादी तु तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावाऽप्रासङ्गावपि अतिविरहा-
दिति दिक् ।

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन
यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः ।

साध्यप्रतियोगिकस्य घटाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यापि घटादौ वर्तमान
स्य तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाऽप्रसिद्धावपि नाऽव्या
प्तिः । इत्थं च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्या
भावत्वात्तदधिकरणे गुणादौ वर्तमानस्य तत्सजातीयाभावस्य निरुक्त
व्याप्यवृत्तित्वाऽप्रसिद्धैव नाऽतिव्याप्तिः, वाक्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्यधि

अथात्र धूमवान् बह्नेरित्यत्र अयोगोलकान्यत्वाभावाधिकरणे अयोगोलके यात्किंविद्देशे
वच्छेदेन बह्वभावस्य सत्त्वाद् अयोगोलकान्यत्वाभावमादायापि नातिव्याप्तिवारणसम्भवः, अ
तस्तत्तत्समानाधिकरणपदेन तत्तदधिकरणरूपितनिरवच्छिन्नवृत्तित्त्वं वाच्यं, तथाचाऽवश्यं
तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्य धर्तव्यतया साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यः । एवं
च घटादौ तत्त्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावाद् घटादौ तत्त्वभावस्य लक्षणाघटकतया अभा
ववान् प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटादौ तत्त्वभावस्येत्यादिभ्रम्याऽसंगतिरिति न
देश्यम् । जगदीशोक्तघटाभावपदेन अभावत्वेन वाच्यत्वत्वेन घटादौ तत्त्वभावस्य विवक्षितत्वात् ।

निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाऽप्रसिद्धावपि नाऽव्याप्तिरिति । अथात्र बहिमान् धूमा-
दित्यादौ पर्वतादौ तत्त्ववच्छिन्नाभावं अभावत्वेन वाच्यत्वेन पर्वतादौ तत्त्ववच्छिन्नाभाव चा-
दायाऽव्याप्तिसम्भवे अभाववान् प्रमेयत्वादित्यादिभावसाध्यकस्थलान्तरानुसरणं व्यर्थ-
मिति चेन्नः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानवेशे संयोगसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकपर्वतादौ तत्त्ववच्छिन्नाभावस्याऽतिरिक्ततया तदधिकरणगुणादौ । वर्तमानस्य
तत्सजातीयस्य धूमाभावस्य प्रतियोगित्वं हेतोरस्तीति लक्षणसमन्वयात् । न च वृत्तनियाम
कसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसंग
इति वाच्यम् । तथासति साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगि-
ताकाभावनिवेशान् पर्वतादौ तत्त्ववच्छिन्नाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्र-
तियोगिताकतया साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिता
कत्वविरहेण बहिमान् धूमादित्यत्राऽव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम् । केचित्तु साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशे धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यवद्व्यभिचारिण्यभावात् प्रतियोगितायां
निवेशाद् बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्यभावादिति प्राहुः ।

यद्वेति । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावस्य प्रायेक
यद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक तद्रूपवत्त्वं पर्यवसितार्थः । अथात्र साध्यव्यापकतावच्छे-
दक यद्यद्रूपं तदात् यद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक तद्रूपवत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे अभावप्र-
तियोगितावच्छेदकं निष्प्रयोजनकम् । न च येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तेनैव सम्बन्धेन

परेतु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः ।
येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं बो-
ध्यम् । तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवद्भवभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभा-
वस्य जात्यादौ वर्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

हरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभावसमानाधिकरणस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां
भेदाऽभावस्य घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य वा निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वा-
त्प्रालिनः प्रतियोगितामादाय लक्षणसम्भव इति यथाश्रुतमेव मिश्रलक्षणं
प्रम्यगिति प्रतीमः ।

व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येत्यादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह यद्वेत्यादि ।
गदसा इति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका अ-
भावा इत्यर्थः । अत्राऽपि यत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तत्सम्बन्धाव-
च्छिन्नाऽभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्तत्सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं
प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसितार्थः, तेन गमनं स्पन्दत्वादि-
त्यादौ गमनत्वत्वावच्छिन्नाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकैर्गमनत्वत्वादिभिः
कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वादिहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः,
अवा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकमादायैव केषलान्वयिस्थले ल-
क्षणसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावताराऽनुपपत्तिः । नच धूम-
त्वेन धूमाभावस्यैव बह्वित्त्वेन धूमवद्वृत्तेरभावत्वाद्, अयःपिण्डान्यत्वा-

यद्रूपावच्छिन्नव्यापकताया वाच्यतया धूमवान् बहोरित्यादौ धूमस्य कालिकसम्बन्धेन साध्य-
व्यापकतावच्छेदकत्वेन तेन कालिकसम्बन्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वत्वादिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । येन येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तेन तेन सम्बन्धेन हेतुव्यापकत्वनिवेशेनैव
तत्राऽतिव्याप्तिवारणसम्भवादिति चेन्न । साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य हेतुव्यापकतावच्छे-
दकत्वसम्भवात् विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणसम्बन्धस-
म्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुपपत्तिः । यदि च सामानाधिकरण्यदलरक्षायैव व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभाव इति विभाव्यते तदा उक्तलक्षणस्य लक्षणान्तरत्वेनाऽदुपपत्त्वा-
दिति ध्येयम् ।

लक्षणसम्भवे इति । अयं येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावाशुक्तौ वाच्यत्वभेदस्य स्वरूपेण साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया
स्वप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकेन वाच्यत्वत्वादिना हेतुव्याप-
कत्वविरहेणाऽसम्भवसम्भवे ग्रन्थाऽसंगतिदानमसंगतम् । न हि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना-
भावप्रतियोगितावच्छेदकेन साध्यव्यापकतापटकसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपत्वमित्युक्तावपि न निस्तारः. धर्माद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापक-

भावस्य चाऽयःपिण्डभेदलक्षणस्वरूपसम्बन्धेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवद्वित्वभेदत्वादिभिर्वद्वित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदाद् धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभानभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एवाऽवच्छेदकधर्मस्य लक्षणघटत्वादिति संक्षेपः ।

समुदायपदाऽप्रवक्षेन सार्वभौमीयलक्षणं परिष्कर्तुंमाह परेत्यति । साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिनाऽभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो

तथा तत्प्रतियोगितावच्छेदक धूमत्वं कालिकसम्बन्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदकमित्यतिव्याप्तिर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । येन येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वं तेन तेन सम्बन्धेन हेतुव्यापकत्वं तौक्यौ व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिविरहात् । वाच्यं ज्ञयत्वादित्यादौ केवलान्वयिनि वाच्यत्वभेदमादाय लक्षणगमनसम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिधेत्यादिप्रन्याऽऽगतितादवस्थ्यात्, अस्मिन्निदानाऽऽगतिविरहात् । नचैवं साध्याभावे यावत्त्वानवेशो र्दीघतिरुतामसंगत इति वाच्यम् । मूलप्रन्यासगतिसम्भवे शिरोऽभिग्नप्रन्यासगतिदानानौचित्यात् । अथवा यातिक्रान्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन साध्यव्यापक स्वरूपसम्बन्धेनैव तत्प्रतियोगितावच्छेदक हेतुव्यापकतावच्छेदकं वाच्यम् । व्यभिचारिणि व्यभिचारिस्यलान्यत्वाभावादावाऽतिव्याप्तिवारणात्, केवलान्वयिनि वाच्यत्वभेदमादायैव लक्षणसम्भवयात् प्रतियोग्यवृत्तिधेत्यादिप्रन्यासगतदुर्वारत्वादेति निपुणतरं विम वनीयम् ।

अथ बह्वित्वेन धूमवद्दुर्गत्तरेभावमादाय धूमवात् बहोरित्यादावतिव्याप्या यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नघामानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वव्याप्यवृत्तित्वस्य विशेषणीयतया सप्त एव तद्वदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्योपयोगसम्भवेन प्रतियोग्यवृत्तिधेत्यादिप्रन्यसप्रतिविरहादिति चेन्न । व्यापकत्वप्रतियोगित्वयोः सम्बन्धेक्याविवक्षायौ तादृशोभयाभावनिवेशस्य प्रयोजनविरह यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नघामानाधिकरण्यभावेन तत्प्रतियोगिताकत्वविरहेदेतन्न स्वसंज्ञकत्वस्यो काल्य त्रैधायादिद्वित्यादौ वाच्यत्वभेदमादाय लक्षणगमनसम्भवादिति संक्षेपः ।

दीधितौ परेत्यति । तथाच कश्चिन् धूमादित्यादौ तथापिधयावशाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावान्त पातिनी बह्वित्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वनिष्ठघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबह्वित्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावादीनां हेतौ धूमे तत्प्राप्तिलक्षणसम्भवः । धूमवान् बहोरित्यादौ तु तथापिधयावदभावान्त पातिने धूमत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य बहो अस्मिन्वागतिन्यासि । इतिवाचने यावत्त्वविशेषणमप्येतदर्थकमेव, तदेषाद् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्येति । अपात्र इतिवद्वृत्तित्वद्वयस्य व्यावृत्ति प्रथममनानोप्य कथं यावत्तदव्यावृत्तिर्देतेति चेन्न । यावत्तद्वयस्य इतिप्रश्नश्च एव इतिप्रश्नस्य इत्यस्य चार्थक्यमतौ श्याकमेव व्यावृत्तिर्देतेति ध्येयम् ।

भावन्त इत्युक्तम् । तादृशवृत्तिवाभावधत्त्वमपि दैशिकविशेषणतया प्रा-
प्तम्, तेन निर्धूमवृत्तिर्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन
विन्यादिवृत्तिवात् यावत्सोपादानेऽपि नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । वह्निमान्
धूमाद्, वाच्यं श्रेयत्वादित्यादाधव्याप्तिः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भाववत्संयुक्तत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामान्याभाव-
स्य हेतावसत्त्वादतो वृत्तिमद्वृत्तय इति । तदनुकावसम्भवस्तु नास्ति ता-
दात्म्यसम्बन्धेन सद्देतावेव निरुक्तलक्षणगमनात्, व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तथावि-
धयावदभावस्य हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम् ।

येन सम्बन्धेन हेतुता वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं तेनैव धो-
ध्यमिति पाठः । तदभावस्येति । तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । जात्यादाविति । स-
मवेतत्वघटितजातित्वोक्त्या सम्बन्धान्तरेण यो वृत्तिमांस्तद्वृत्तित्वमुपद-
र्शितम् । नक्षतिः-नाध्याप्तिः । हेतुताघटकसंबन्धेन यो वृत्तिमांस्तद्वृत्तित्वेन
तादृशभावस्य यावदनन्तर्गतत्वादिति भावः ।

अत्र वृत्तिमति वृत्तिदैशिकविशेषणतया प्राह्या, तेन वाच्यं द्रव्यत्वादि-
त्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वसमनियतप्रति-
योगिताकस्य समवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन
वृत्तिमति स्पन्दादौ कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानस्य दैशिकविशेषणतया
द्रव्यत्वादिहेतावसत्त्वेऽपि नाध्याप्तिः ।

इत्यत्रापिपिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनैव प्राह्येति व्यञ्जितम्, तेन तत्तद्धूमावयवान्यत्वाभावस्यापि पूर्वोक्त-
द्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वति सम्बन्धसामान्येन या वृत्तिस्तद-
भावस्य तत्तद्धूमावयवाऽसमानकालिकद्रव्यवृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेऽपि वह्नि-
मान् धूमादित्यादौ नाध्याप्तिः ।

(वस्तुतो यथाश्रुतलक्षणस्य द्रव्यत्वादिसाध्यतायामवृत्तिगगनादिहेता-

सद्देतानेन-इदं वाच्यं प्रमेयादित्यत्रैव । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव-विरुद्धघटत्वपट-
त्वोभयरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव । तादात्म्यसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्र कथं लक्षणसमन्वय इति नाशं कनीयम् । वृत्तित्वस्य सम्ब-
न्धत्वरूपस्यैव विवक्षणादिति ।

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तिवस्य एतल्लक्षणे पूर्वमनुक्तत्वाद् वन्त्यभाववति
संयोगेन या वृत्तिरिति दीधितिप्रत्यस्याऽभुक्तवान्तत्वापत्तिरित्यत आह इत्यत्रापिपिकारेणोति ।

वस्तुत इति । नेदं सम्यक् । तथासति येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन वृत्तिम-

वतिव्याप्तिः विशिष्टसत्तादावव्याप्तिश्च, द्रव्यान्यस्मिन् गुणादौ विशिष्टसत्ता
या अपि वृत्तेः, अतो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाभा
वास्तद्वत्स्वावच्छिन्नाधिकरणताकधर्मत्वमेव व्याप्तिर्वक्तव्येति । अत्र साध्या
भाववद्वृत्तित्वं स्वरूपेणैव निवेश्यं, नतु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन, तथा
सति अधिकरणतामात्रस्यैव संयोगादिसम्बन्धेनाऽवर्त्तमानत्वाद्बधूमवान्
वहेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः, अतएव महाकालान्यो घटादित्यादौ का
लिकसम्बन्धेन हेतावपि नातिव्याप्तिः, स्वरूपसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्व
सामान्याभावस्यैव महाकालभेदादिनिष्ठस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना
धिकरणतायामसत्त्वात्, अन्यथा साध्याभाववति महाकाले कालि
सम्बन्धेन वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशसम्ब
न्धेन यो वृत्तिमांस्तद्वृत्तित्वेनाऽतिव्याप्तेर्दुर्धारातापत्तेरिति युक्तमुत्प
श्यामः) (१) ।

द्वृत्तय इत्यत्र वृत्तिमत्वमपि बोध्यम्, बन्धभाववति संयोगेन या वृत्तिरिति तदभावस्य
जात्यादौ वर्त्तमानस्येति च दीधितिग्रन्थाऽसंगतेः । गगनादौ पक्षधर्मताज्ञानविरहादेव नानु
भित्तिरिति तत्र व्याप्तिसत्त्वेऽपि न क्षतिः । सावंभौममते विशिष्टस्याऽतिरिक्ततया विशेषण-
विशेष्यसम्बन्धस्यैव वा व्याप्यत्वाभ्युपगमात् कोपि दोष इति दिक् ।

नच बन्धभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तित्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणपटकतयाऽभ्याप्तेरभावेन वृत्तितार्या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नावनिवेशो व्यर्थः, तथा च तदनिवेशे वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्र वृत्तिमत्त्वेऽपि तन्निवेशो व्यर्थः,
प्रयोजनभावादिति वाच्यम् । वृत्तितार्या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाऽनिवेशो धूमवान्
वहेरित्यादावतिव्याप्तेः, जन्यमात्रस्यैव कालोपाधितया धूमाभाववत्प्रयोगकालादौ कालिकसम्ब-
न्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयाविषयवृत्तित्वाभावस्या-
ऽप्रसिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावस्य लक्षणपटकस्य बन्धादिहेतो
सत्त्वात् । तदुपादाने तु नाय दोषः वृत्तिमति धूमादौ प्रसिद्धस्य धूमत्वावच्छिन्नाभाववत्संयु-
क्तवत्त्वावच्छिन्नाभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात्, एवं च वृत्तिमत्त्वेऽपि तन्निवेश आवश्य-
क इति ध्येयम् ।

यदपि सामानाधिकरण्यस्याऽभ्याप्यवृत्तित्वपक्षे धूमावयवसमेवेतत्वाभावस्य धूमापि-
करणपर्वतावच्छेदेन हेतो सत्त्वाद् षड्भिन्ान् धूमादिरयादावव्याप्तिविरहेण नाऽभ्याप्तिसार-
णार्थं तत्, किन्तु तदनिवेशे धूमवान् वहेरित्यादौ धूमवत्त्वच्छिन्नाभाववधिकरणमहाकाल-
वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तेरप्रसिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य हेतो
सत्त्वादतिप्रसङ्गः । यदि चाऽयोगोलकावच्छेदेन महाकालवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि
घटादौ प्रसिद्धत्वमेवेति विभाव्यते, तदा मुनरामतिप्रसङ्गः, यावद्देवधिकरणावच्छेदेन ता-
दृशवृत्तित्वाभावस्य हेतो सत्त्वात् । न च वृत्त्यनिकामकसाधारणेन संयोगेन षड्विधिकरणम-

साध्याभावश्च पूर्ववद्बोध्यः

ननु साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रस्य निवेशे धूमस्य तत्तद्वन्ध्याभाववद्
चित्त्वेन घट्टिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छि-
न्नाभावस्य प्रवेशे तु गगनादेः साध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः, साध्या-
भावस्य केवलान्वयित्वात् । एवं घ्राणग्राह्यगुणवान् प्रमेयवान् वा पृथिवी-
वादित्यादावव्याप्तिः, तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धेरत आह—
पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्या-
प्यवृत्तिश्चाभावोऽत्र साध्याभावपदार्थ इत्यर्थः । यथाश्रुत(१)साध्याभावप्रवे-
शेनाऽसङ्गत्यापत्तेः । अत्रापि येन सम्यन्धेन व्यापकता तत्सम्यन्धेन तादृ-

शकालायवच्छेदेनैव महाकालवृत्तित्वाभावस्याऽसत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथापि
वृत्तिनियामकसंयोगस्य हेतुतावच्छेदकत्वेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा च वृत्तिमत्त्वमपी-
ते शिरोमणीयफकिक्काऽपि सार्ध्वी एव, धूमावयवसमवेतत्वाभावमादायाव्याप्यनवकाशे-
ऽपि धूमवान् बहिरित्यादायुक्तरीत्याऽतिप्रसङ्गवारणायैव हेतुतावच्छेदकसम्यन्धेन साध्याभा-
ववृत्तित्वं वाच्यम् । तदपि न सम्यक् । इदानीमेव सामानाधिकरण्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वा-
रीकारे महाकालान्यत्वादिसाध्यके कालिकसम्यन्धेन घटादिहेतौ बक्ष्यमाणाऽतिव्याप्यसङ्ग-
ः । तत्रापि खण्डकालायवच्छेदेन महाकालादिवृत्तित्वाभावस्य घटादौ प्रसिद्धस्य हेतुविक-
रण्यावदन्तर्गतमहाकालायवच्छेदेन हेतावसत्त्वादतिप्रसङ्गानवकाशादिति विभावनयाम् ।

अधिकरणतन्निरूपकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य निवेशे नातिव्या-
प्तेरत आह एवमिति । अथ घ्राणग्राह्यगुणस्य पार्थिवपरमाणुभावभावात् कथं न पृथिवी-
वहेतुव्यभिचारीति चेत् । अत्र पृथिवीत्वपदेन जन्यपृथिवीत्वस्य शेषक्षितत्वात् । के-
चित्तु घ्राणग्राह्यगुणत्व घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वव्यापकजातिमत्त्वमतो न कश्चिदपि
इत्याहुः । नच संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः गुणादौ व्याप्यवृत्तेः संयोगाद्यभावस्य के-
वलान्वयित्वे तदधिकरणजगद्वात्तत्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्ते-
हेतौ सत्त्वात्, साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वघटितलक्षणे च द्रव्यत्वाभावमादाय ना-
तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणत्वनिवेशेनैवोक्तव्याप्तेर-
भावात् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे घ्राणग्राह्यगुणवान् पृथिवीत्वादित्यादा-
वव्याप्यभावात्साध्यान्तरमाह प्रमेयवानिति । तथाच साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छि-
न्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्याभावशब्दार्थत्वे प्रमेयादिसाध्यकस्थ-
ले स्वरूपसम्यन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः ।
ननु विषयितादिसम्यन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानादेः स्वरूपसम्यन्धावच्छिन्नाभाव एव
तथा, घट्टिमान् धूमादित्यादौ विषयितादिसम्यन्धेन वदित्वादिविशिष्टज्ञानायभावस्य सा-
ध्यतावच्छेदकसंयोगसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य एतद्व्यपत्तवत्त्वेऽपि तदधिकरणज-

शरूपावच्छिन्नाभावो प्राह्यः, तेन ज्ञानवान् आत्मत्वादित्यादौ स्वरूपसं-
-बन्धेन साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावाधिक-
-रणाऽऽत्मसमवेतत्वाभावस्य स्पन्दादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

गद्वृत्तिःत्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतयाऽसम्भवाऽभावेन प्रति-
-योगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे प्रयोजनाभावा-
-दिति । नच वहिमान् बह्वक्षयवर्णनादित्यत्र समवायेन साध्यतायां समवायावच्छिन्न-
-प्रतियोगिताकविपरितया बह्वित्ववद्ज्ञानाभाववद्वृत्तित्वाभावस्याऽऽत्मत्वे प्रसिद्धस्य हेताव-
-सत्त्वादेव्याप्यापत्या यत्र लौहित्यादेः स्वाश्रयसंयोगित्वादेरूपपरम्परासम्बन्धेन सा-
-ध्यतावच्छेदकता तदाश्रयस्य स्फटिकादेः संयोगादिना साध्यता समवायादिना साक्षात्सम्ब-
-न्धेन साध्यतावच्छेदकाश्रयश्च पद्मरागादिहेतुमति संयोगादिनाऽऽस्ते तत्र लौहित्यस्फ-
-टिकवान् तद्भूतलरूपादित्यादौ समवायादिसाक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता-
-कसाध्यतावच्छेदकसंयोगाद्यवच्छिन्नलौहित्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तिरत्वाभावस्य हे-
-तुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमति पद्मरागादीं प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेनाऽव्याप्याप-
-त्या च तद्वारणायाऽवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धाव-
-च्छिन्नत्वानिवेशस्याऽऽवश्यकत्वादिति वाच्यम् । एवमपि साध्यप्रतियोगिकत्वानिवेशेनैवोपद-
-र्शिताऽव्याप्तिवारणे ताजिवेशस्याऽनाशयकत्वात् । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ च संयोगा-
-दिना वाच्यत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयः । वाच्यत्वत्वादीनां संयो-
-गादिना वाच्यत्वाद्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मत्वेनोक्ताभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत-
-या प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यवतारणस्यापि सङ्गतः । नचैवमपि दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ
-तत्तद्गुण्यभावमादात्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण साध्यता-
-वच्छेदकस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया विवक्षणात्, उक्ताऽव्याप्तिवारणायैव व्यापकतावच्छे-
-दकरूपावच्छिन्नत्वघटितलक्षणेपि तेन रूपेण साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वविव-
-क्षणस्याऽऽवश्यकत्वात् । इति चेद् । अत्र ब्रूमः । गुणवान् द्रव्यत्वादित्यत्र समवायावच्छिन्न-
-प्रतियोगिताकविषयितया गुणत्ववद्ज्ञानाभाववद्वृत्तित्वाभावस्याऽऽत्मत्वे प्रसिद्धस्य द्रव्यत्वे-
-ऽभावाद्दवाप्यापत्या समवायेन दधित्वविशिष्टस्य दध्नः समवायेन साध्यतायां दधिप्रका-
-रकप्रमाविशेष्यत्वादिहेतौ एकार्यसमवायेन दधित्वविशिष्टं यत्तद्यणुकादिरूपदीधिसमवायाव-
-च्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भावाधिकरणदध्यारम्भकपरमाणुइतित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्यणु-
-कादिदधिमध्यकिनिष्ठतत्तद्रूपप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीं प्रसिद्धस्य हेतावभावेनाऽव्याप्याप-
-त्या च तद्वारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्न-
-त्वनिवेशस्यावश्यकतया स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयादिसाध्यकेऽव्याप्तिरुद्धस्त्वेन साध्यव्यापक-
-तावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वघटितलक्षणस्याऽऽवश्यकत्वादिति सङ्क्षेपः ।

न क्षतिः—नाव्याप्तिः । नन्वत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य वाच्यत्वस्य भेदमादाय
-वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवेऽत्राऽव्याप्तिदानमसंगतमिति चेन्न । उक्ताभावाधिकर-
-णवृत्तित्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमद्वृत्तित्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय तत्र लक्ष-

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावानां विवक्षणाप्रज्ञानवान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः, कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात्, इत्थं च व्यापकतापि तेनैव च संबन्धेन प्राप्या, तेन विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायसम्बन्धेनाऽभाववति हेतोर्वर्त्तमानत्वेऽपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति । तत्तुच्छम् । वृत्त्यनियामकसंबन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्धा सङ्गतावव्याप्तेः, धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तितया तद्वृत्तित्वाभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमहत्तित्वात्, प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्तेश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रमेयत्वादेरव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाऽभावाऽप्रसिद्धेरिति दिक् ।

वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, वह्निसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवह्निसंयोगवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि घटादिनिष्ठस्य हेतावभावादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाऽभावो विशेषितः । घस्तुतस्तु निरुक्तसाध्याभावाधिकरणमवश्यं विशेषणताविशेषेण प्रवेष्टव्यम्, अन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाऽधिकरणे काले गुणस्य वृत्तेर्द्रव्यत्वाभाववत्समेवत्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्यापत्तेः, तथा च वह्निसंयोगाद्यत्मकाभावस्य तादृशसम्बन्धेनाऽधिकरणाऽप्रसिद्धा तमादायाऽव्याप्तेर्वारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदम्, परन्तु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावतया तद्वैत्सम्यवतत्वाभावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेता-

पसमन्वयात् । ननु तथापि स्वरूपेण साध्यव्यापकस्य वाच्यत्वमहानसीयवह्निमदन्यतरस्य भेदमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राऽव्याप्तिः । अत्र केचिद्-यज्ञिष्ठं साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगित्वं तन्मात्रानिष्ठप्रतियोगिताकर्त्वं वादि तादृशभावे । निषेधत्वे तदोक्तभाषस्य लक्षणाघटकतया न वह्निमान् धूमादित्यत्राऽव्याप्तिरतः स्थलान्तरानुसरणमित्याहुः ।

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । तथाच पूर्वकल्पे नानासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशेन गौरवं बोध्यम् । तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धेरिति । नच मिश्रलक्षणवदत्रापि चक्रवर्तिलक्षणोऽकारित्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमवायित्वादिना प्रमेयत्वादिमद्भेदमादाय लक्षणसमन्वयाज्ज्याप्तिरिति वाच्यम् । अथेदं वाच्यं होयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्ववद्भेदोपि द्रष्टव्य इति मिथैरेवोक्तत्वात्तेषां तादृशव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नान्योन्याभावस्य संमतत्वेऽपि सर्वाभौमस्याऽसम्मतत्वात् । अत एव पूर्ववदित्यस्य व्याख्याने व्याप्यवृत्तिरित्येव व्याख्यानं न तु प्रतियोगिव्यधिकरण इति, अन्यथा मिश्रलक्षणवत्प्रतियोगिव्यधिकरणो वेत्यपि व्याख्यायेत, तस्मात्तादृशव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-

तद्वृत्तित्वाभावेपि स्वव्यापकतत्त्वासाध्याभाववृत्तित्वाव्यापकप्रतियोगि-

वसत्त्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदम् । न च तस्यापि व्याप्यवृत्तित्वादुक्त-
दोषतादवस्थयम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य
च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगि-
ताकाभावस्योक्तत्वात्, नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्य च व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य स्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वावच्छिन्नवद्वृत्तित्वादेव व्यु-
दासः । एतेन संयोगाभावत्वादेः साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तया प्रतियोगित्रैयधिकरणपदाघटितसाध्यव्यापकताऽनवच्छेदकत्वेऽपि न
व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति ध्येयम् ।

ननु वह्निमान् धूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिनालोकावृत्तिसामा-
न्याभावेपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतः संयोगादिसम्बन्धेन
वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यालोकावृत्तिमध्ये निवेशात्, एवमिन्न्यन्त्वा-
वच्छिन्नवद्वृत्तित्वाभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिना
योऽभावः सोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतस्तयोर्धूमादावस-
त्त्वादसम्भव इत्यत आह—तद्वृत्तित्वाभावेऽपि । मिथलक्षण एवाऽत्रापि तत्त-
त्साध्याभाववद्वृत्तित्वाव्यापकव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वप्रवेशे आलोकाऽवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्त्वाद् घाहमान् धू-

तियोगिताकभेदानंकीरिण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यधिकरणत्वस्य मिथलक्षणवशिर्वक्तुमशक्यत्वेन तस्याग इत्युच्यते इति । व्यापकता-
घटकसम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावोक्तौ तु तादात्म्येन प्रत्येकसाध्यकस्थलेऽपि वाच्यत्वादिना
घटाद्यभावमादायैव लक्षणसम्बन्धः । नानासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशप्रयुक्तगौर-
व्याऽनापरा प्राप्तिरुक्त्वात् कोपि दोषः । न चैतत्कल्पे व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्य
निवेशस्याऽनावश्यकतया क्वचिद्योगाद्यत्मकाभावेव लक्षणाघटकतया व्याप्यवृत्तिरित्यस्य
व्यर्थत्वमिति वाच्यम् । एतत्कल्पेपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाऽसम्भववारकरत्वेन
अभावे तद्विशिष्टत्वस्य सम्बन्धविशेषानिबन्धितत्वेन च व्यापकतायां प्रतियोगिवैयधिकरण्यनि-
वेशस्यावश्यकतेत्याशयात् ।

तद्वृत्तित्वाभावस्य मिथलक्षणोक्तविशेषण विहाय प्रकारान्तरेण विहाये बीजमाह
मिथलक्षण इवेति । आलोकाऽवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमदालोकाप्रतिष्ठत्येति
दोषः । मिथलक्षणे च वृत्तित्वाभावे यावदवस्थाऽनिवेशाऽव्याप्तिरिति भावः । तथाच स्व-
व्यापकतत्त्वासाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेत्येव-तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकत्वोभयकृतेन प्रतियो-
गिता विशिष्टीयेति फलितम् । एवं चाऽऽलेकाऽवृत्तित्वाभावप्रतियोगितायाः साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वाभावेऽपि घटादौ घटत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाव्याप्यतया तदभावस्य लक्षणाऽघट-

मादित्यत्राऽव्याप्तिरतोऽन्यथा व्याचष्टे स्वव्यापकेति । एवं प्रतियोगिता, त-
द्व्यापकीभूतं यत्तत्तसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वमि-
त्यर्थः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाधारणसाध्याभाववद्दृष्टितात्वव्यापक-

कत्वान्न दोषः । अत्र तत्तसाध्याभाववद्दृष्टित्ववान्तर्गतवद्धित्वावच्छिन्नाभाववद्दृष्टित्वव्यापक-
प्रतियोगिताकस्याऽऽलोकाऽदृश्यभावस्य यावदन्तःपातिनो धुमेऽसत्त्वादन्याप्तिवारणाय स्व-
व्यापकत्वं तत्तसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वे विशेषणम् । प्रतियोगितायां तत्तसाध्याभाववद्दृष्टित्व-
त्वव्यापकत्वाऽनिवेशे बद्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, महानसृष्टित्वविशिष्टप्रतियोगिताया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्दृष्टित्वव्याप्यतया तथाविधयावदन्तःपातिनो महान-
सृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धुमेऽसत्त्वात्, अमुमेवार्थं यद्येन्यत्रत्याद्यवच्छिन्न-
वन्ध्याभावाधिकरणीभूतमहानसृष्टित्वादेरभाव” इत्यादिना वक्ष्यति दीधितिकारः । न च
स्वव्यापकदृष्टित्ववकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे तत्तसाध्याभाववदित्यस्य व्यर्थतापत्तिरिति
वाच्यम् । आलोकादृष्टित्वाभावमादायाऽव्याप्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् ।

ननु व्याप्यत्वदले (द्वितीयदले) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनाऽभावं निवेश्यैव तथाविधाभाववद्दृष्टित्वव्यापकत्वं प्रतियो-
गितायां निवेश्यतां किं तत्तद्व्यक्तित्वेन तथाविधाभावानां तत्र निवेशेनेति चेत्तत्राह व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाधारणेति । व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति । तथाच
धूमवान् बहोरित्यादी धूमत्वावच्छिन्नाभाववद्दृष्टित्वनिष्ठप्रतियोगितायाः पर्वतादिशृष्टित्वसाधा-
रणधूमत्वावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्दृष्टित्वत्वाऽव्यापकत्वेन तथाविधसमनिय-
तप्रतियोगिताकाभावो घटत्वेन जगद्दृष्टित्वाभाव एव तस्य च बहौ सत्त्वादातिव्याप्तिर्दुर्बलैवे-
ति भावः । तत्तद्व्यक्तित्वेन तथाविधसाध्याभावानां निवेशे तु नापत्तिः, धूमत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावमादाय तथाविधसमनियतप्रतियोगिताकस्य निर्धूमसृष्टित्वत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्य यावदन्तःपातित्वेन यावत्तथाविधाभावस्य बन्ध्यादावभावात् । न चोपदर्शि-
ताऽतिव्याप्तिभ्या व्यापकतादले एव तत्तद्व्यक्तित्वादिनाऽभावाः निवेशनीयाः, व्यापकता-
(प्रथम) दले तु तथा निवेशे प्रयोजनं न पश्याम इति वाच्यम् । तदानिवेशे आलोकादृष्टित्व-
दृष्टित्वाभावमादाय बद्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणस्य ब्रह्मणोऽप्यशक्यत्वात्, तथाच
साध्याभावं प्रत्येकमुपादाय यत्तसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वे स्वव्यापकत्वं तत्तसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्व-
व्यापकत्वं प्रतियोगितायां निवेशनीयमिति भावः ।

इदन्तु धोऽध्यम् । निरुक्तदृष्टित्वाभावानिरूपितयार्थक्येतिप्रतियोगिताव्यक्तित्वेनैव सम-
नैयत्यं वाच्यम्, अन्यथा बह्वपभाववद्दृष्टित्वाभावाव्यप्रतियोगितायास्तदाव्यविशिष्टाभावादिनि-
ष्ठायास्तदभाववद्दृष्टित्वव्याप्यत्वेनाऽसंभवापत्तेः । नचैवं प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिता-
भेदे कस्यादिचदपि प्रतियोगितायास्तत्तसाध्याभाववद्दृष्टित्वत्वाऽसमनैयत्यादसंभव इति
वाच्यम् । प्रतियोगिभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकस्याऽनुयोगितायाश्चैक्येन प्रतियोगितैक्य-
मिति मतेन तदुक्तेः, प्रतियोगिभेदेनैव तदुद्वेद इति मते तु तदभावत्वरूपानुयोगिताविशेष-

प्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमहत्तित्वाद्भ्यं
निरूपितयत्किञ्चिदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनैव समनैयत्यस्य वाच्यत्वात् । एतादृशां
लभावैवान्वयविशेषणोपादानादिति । तेन वृत्तिमहत्तय इत्यादिविशेषणानां वैयर्थ्येऽपि न क्षतिः ।

यद्वा दीधितौ तत्तदिति तत्तद्व्यक्तित्वं तच्च साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विशेषणम्, न
साध्याभावस्य । एतेनाऽत्राऽननुगतसाध्याभावानां प्रातिस्विकरूपेण निवेशे तद्घटितसकृत्
तद्वृत्तित्वाभावसाधारणमेकं यावत्त्व न संभवति इत्यतः तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियत
प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः, एव तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताका याव
न्तोऽभावास्तद्वृत्तित्वमित्येव वक्ष्यम् । तथाच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपा
वच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावास्तद्घटितवृत्तित्वाभावानां लक्षणवाक्यतो यावत्त्वाऽ
प्रतीतौ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, तत्रापि यत्किञ्चित्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगि
ताकायावद्भावसत्त्वात् । न च साध्याभावेऽपि यावत्त्वं निवेशनीयम्, एवं च साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकासाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावाऽसत्त्वादेव नाति
व्याप्तिरिति वाच्यम् । जातिमान् सत्त्वादित्यादौ यावदन्तर्गतजातित्वावच्छिन्नाभाववत्समवेत
त्वाद्यप्रसिद्ध्याऽभ्याप्तेः, लक्षणवाक्यतः साध्याभावे यावत्त्वाऽभावाच्चेति दीधितौ दूषणं परा-
स्तम् । साध्याभावानां प्रातिस्विकरूपेणाऽनिवेशात्, साध्याभावे यावत्त्वाऽनिवेशेऽपि यावता
तद्वृत्तित्वाभावानां प्रातिस्विकरूपेणोपादानेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकासाध्या-
भाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानामपि तदन्तर्गत्त्वावुपादानु शक्यतया तानादा-
चवातिव्याप्तिविरहात् । अत एवाप्रिमलक्षणे तत्तदित्यस्याऽनिवेशेनाऽतिव्याप्तिवारणाय समु-
दायपदोपादानम् । एवं चैतद्वक्षणे साध्याभावसमुदायो न समुदायत्वेन निविष्टः अपितु प्राति-
स्विकरूपेणैति कूटघटिताद्विशेषः इत्यादिकं नवीनैरुक्तमपि चिन्तनीयमेव ।

केचित्तु एतेनेत्याद्युपदर्शितदूषणभवादेव दीधितिकृता स्वव्यापकेत्यादिकल्प विहाय तत्त-
त्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त्यादिना कल्पान्तरमनुसृतम् ।

* समुदायघटितलक्षणे च तत्तदित्यनुपादानात्स्वाभ्यापेक्षत्यायेव निर्दोषतया वक्ष्यते । न च
तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेःयादावपि कथं दूषणोद्धार इति वाच्यम् । तत्राऽभावेऽपि
प्रतियोगिताकाः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकासाध्याभावस्य तद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
वा भेदकूटनिवेशेन वृत्तित्वाभावे यावत्त्वेनैव व्यभिचारिण्यतिव्याप्युद्धार्यादित्याहुः । तत्र ।
उपदर्शितदूषणस्यैवोक्तरीत्या सरवात् ।

परंतु लक्षणवाक्यतः साध्याभावे यावत्त्वाऽलाभेऽपि तत्तद्व्यक्तित्वस्य साध्याभावनिष्ठस्य
विवक्षणेऽपि च न क्षतिः । तत्तदित्यत्रैकदेशस्य दुष्कृततया साध्याभावसदोपस्थितानां
संभवत्तद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगिकोटिनिविष्टानां सर्वेषामेव साध्याभावानां उपादानसंभवेन
यावत्त्वस्य वृत्तित्वाभावविशेषणतया व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-
वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि यावदन्तर्गततयाऽतिप्रसङ्गमावात् । अत एव जातिमान्
सत्त्वादित्यादावपि नाऽभ्याप्तिः, जातित्वावच्छिन्नाभाववत्समवेतत्वाद्यप्रसिद्ध्या जातित्वाच्छ-
न्नाभावानामुपादानाऽसंभवात् । एवं च नवीनैरुक्तमप्येतदभिप्रायकमेव ननु साध्याभावात्सा-

तन्ध्येण थावस्वविशेषणाभिप्रायकामिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु स्वव्यापकत्वविशेष्यतापक्षस्यैव तत्तत्साध्याभाववद्भूतित्वस्य व्यापकत्वं विशेषणतया, वारद्वयं निवेशाऽभावेन तत्तदिल्लस्यापि सकृदेव निवेशः, तथाच धूमवान् बहोरित्यादौ उपदर्शितरीत्याऽतिप्रसंगवारणाय तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावस्य व्याप्यतावच्छेदक'द्वि-
तीया'कोटिनिवेशलाभायैव तत्तदिति । अधिकमग्रे स्फुटीभविष्यति ।

ननु साध्यव्यापकतावच्छेदकताधिकरणधर्मनिष्ठनिष्ठत्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानि-
पितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताभावानिष्ठावच्छे-
दकतानिरूपिताधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवृत्तित्वात्त्व
निष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव एव निवेशः, इतरवारकपर्याप्तनिवेशे प्रयोजनाभावेन
धूमत्वावच्छिन्नधूमनिष्ठप्रतियोगिकाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेता-
वसत्त्वादितिव्याप्तिवारणसंभवे किं तत्तादित्यनन । न च साध्याभावाधिकरणपरिकल्पितवृत्तित्वात्
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीत्यभावस्याऽऽलोकाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामपि
सत्त्वात्, एवमुभयाभावार्वाशिष्टाभावादिकमादाय तथात्वसत्त्वेनाऽव्याप्तिभिया व्यापकत्वरूपा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्येतरवारकपर्याप्तनिवेशस्यावश्यकत्वेन प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेद-
कतायां साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वोरलक्षितधर्मनिष्ठावच्छेदकताभिन्ननिष्ठत्वसंबन्धावच्छिन्न-
धूमनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्वेन धूमत्वावच्छिन्नधूमनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्भूतित्वव्याप्ती-
त्यभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । तावताप्यधिकरणमारभ्येतरवारकपर्याप्तनिवेशेऽपि
साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावघटरूपदार्थानामितरवारकपर्याप्तनिवेशे
प्रयोजनाभावेन निरुक्ताभावस्याप्येतादृशानिवेशाक्रान्ततया तत्तत्पदप्रवेशस्याऽनावश्यकत्वात् ।
न च गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानंगोक्तमते धूमत्वावच्छिन्नधूमनिष्ठप्रतियोगिताका-
भाववनिरूपितवृत्तित्वात्त्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीत्यभावस्य तद्यकस्याधिकरणनिरूपित
वृत्तित्वात्त्वभेदप्रतियोगितावच्छेदत्वान्नास्तीत्यभावे एव पर्यवसानसंभवात् तद्यक्यपदेन धूमा-
भावस्य ग्रहणम्, अतस्तत्तत्पदस्यावश्यकतया तथा विशेषाभावकूटलाभ इति वाच्यम् ।
महाकालभ्रंशं घटादित्यत्रातिव्याप्या गुरुधर्मावच्छिन्नाभावस्य स्वयमगीकारात् । अप्रोच्यते ।
व्यापकत्वरूपाभावस्य प्रकारान्तरेण निवेशयितुमशक्यतया तादृशसाध्याभाववन्निरूपितवृत्ति-
तावृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाभावत्वेनैव निवेशनीयतया धूमत्वावच्छिन्नधूमनिष्ठप्रति-
योगिताकाभाववन्निरूपितत्ववृत्तित्वात्त्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य विलक्षणप्रतियोगिता-
संबन्धेन तादृशावच्छेदकत्वाविशिष्टत्वस्याऽसंगतत्वात्, अन्यधर्मावच्छिन्नसंबन्धस्य मान्यध-
र्मावच्छिन्नस्येति नियमात्, निरुक्तावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यमभावे विलक्षणप्रतियोगितासंबन्धेनेति
तु विभावनीयम् ।

नवत्र लक्षणे व्यासजयज्ञानधर्मान्वाच्छिन्नत्वविशेषणस्यानुपादाने प्रागुचरीत्याऽतिव्या-
प्तिर्न सम्भवति अत्र वृत्तित्वाभावे यावत्साध्याविशेषणस्य सत्त्वातादृशवृत्तित्वाभावान्तर्गतधूमाभा-
ववद्भूतित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वादिति चेन्न । मिथलक्षणोऽतिव्याप्तिवारणायैवात्र लक्षणे
बहिमान् धूमादित्यादौ वादित्वेन घटाभाववद्भूतित्वहेतुतावच्छेदकोभयाभावस्यापि यावदन्त-

गात्तदित्युक्तम् । नचैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाववद्बु

तत्तत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वस्याऽनवच्छेदकतया तद्विघ्नावच्छेदकत्वाऽप्रसिद्ध्या केवलान्वयिन्म
व्याप्ति । नापि घटभिन्न भेद्यत्वादित्यादावप्यतिव्याप्ति, तत्र घटभेदाभाववद्बुद्धित्वत्वायव
च्छिन्नाभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वेन तमादायैव लक्षणगमनादित्याहु । तदपि विन्त्यम् । उक्त-
रीत्वेव सामञ्जस्ये सिद्धान्तसिद्धस्य गुरोरनवच्छेदकत्वस्य त्यागानौचित्यादित्वाच्च विस्तरेण ।

तच्चदित्युक्तमिति । इदन्तु बोध्यम् । अत्रापि तादृशाभाव तद्यत्वेनोपा-
दाय तद्बुद्धित्वस्य प्रतियोगित्व वाच्यम्, तेन यत्साध्याभाववत्वीथत्व यत्प्रतियोगितायां तत्सा-
ध्याभाववद्बुद्धित्वत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नत्व तत्प्रतियोगितायां निविष्टमिति पर्यवसितम्,
तेन यथाश्रुते तत्तदित्युपादानेन एतत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वे स्मृते
तत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वातिरिक्तधर्मावच्छिन्नत्वमित्यादिरित्या । प्रतियोगितानिवेशे निर्धुमश्रुति
त्वत्वाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुद्धित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नत्वेपि नातिव्याप्तितादवस्थम् । अत्राऽलौकाऽऽस्तित्वादे समानाधिकरणधर्मावच्छि-
नसाध्याभाववद्बुद्धित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मत्वेन, महानघटवृत्तित्वादेश्च सावन्मामते
विशिष्टस्याऽतिरिक्तया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुद्धित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्म-
त्वेन तदवच्छिन्नाभावमादाय च नाऽव्याप्ति ।

ननु तत्तत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वं स्वनिरूपित (वृत्तित्व) त्वसम्बन्धेन तत्तत्साध्याभा-
वद्विशिष्टवृत्तित्वत्वमेव, तथाच विशिष्टस्याऽतिरिक्तत्वमते शुद्धवृत्तित्वत्वस्य तदतिरिक्तत्व-
तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणाऽघटकतया तमादायाऽभ्याप्यभावन लक्षणं वृत्ति-
मद्बुद्धित्वविशेषण व्यर्थमेव । न च विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वमङ्गीकृत्येद लक्षणमिति वाच्यम्
विशिष्टस्य विशेष्यस्वरूपत्वेन घटस्य नलिघटाऽनतिरिक्तत्ववन्महानसवृत्तित्वत्वस्य तादृश
वृत्तित्वत्वानतिरिक्तत्वेन तदवच्छिन्नाभावमादाय वद्विमान् धुमादित्यादावभ्याप्तितादवस्थ्यादि-
ति चेन्न । स्वाविषयकप्रतीतिविषयतत्तत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वक यथाश्रुतिवत्त्वं तदेवात्र तत्-
साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वातिरिक्तधर्मान्तेन विक्षणीयम्, तथाच वृत्तिमद्बुद्धित्वविशेषणोपादानमा-
वश्यकमेव, अन्यथा तत्तत्साध्याभाववद्बुद्धित्वत्वाऽतिरिक्तत्वस्य वृत्तित्वत्वेऽप्यभावेन तमादा-
याऽभ्याप्तिवारणस्य लक्षणेऽप्यशक्यत्वात् । तत्तत्साध्याभावव्यक्त्यन्तत्र तत्तत्तत्त्वत्वेनोपादे-
दया न तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रत्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन,
अथवा साध्यव्यापकतावच्छेदक यदालोकावृत्तित्वत्वं तदवच्छिन्नमाभाववद्बुद्धित्वत्वात्साऽलो-
कावृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावेनाऽऽलौकावृत्तित्वत्वस्य तत्राविपरवानामकतय
लक्षणघटकतयाऽऽलौकावृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावमादायाऽभ्याप्तिवारणस्याऽशक्यत्वादिति । ननु
शास्त्रमद्बुद्धिसदसाधक्येऽपि समानाधिकरणेनेत्यस्य वैयर्थ्यमेव वृत्तित्वत्वेन घटाभावमादायै-
केवलान्वयिनि लक्षणसमन्वयादिति । तन्न । तादात्म्येन विषयतया च हेतुतायां घटादेरपि
वृत्तित्वत्वंकतया साम्यायत्वेण विशेषाभावाभ्युपगमेन तादृशाभावमादाय लक्षणवन्म-
सम्बन्धेन विरुद्धघटावपटादाभावावच्छिन्नमाभावमादाय लक्षणगमनं च समानाधिकरणेने-
विशेषाभावाभ्युपगमतेऽपि वृत्तित्वत्वं धुमवृत्तित्व

चित्त्वत्वेन घटवृत्तित्वजातित्वान्यतरस्य घटावृत्तेर्वाऽभावमादाय द्रव्यं पृ-
थिवीत्यादित्यादावध्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमिन्ना-
ऽवृत्तित्वेनाऽपि प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् । अत एव तत्तत्साध्या-
भाववृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्ती वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावध्याप्तिः
साध्याभाववृत्तित्वत्वावच्छिन्नं यद्वेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमि-
न्नावृत्तिप्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताकस्य 'वृत्तिमद्द्रव्यभावस्याप्राप्ति-
द्वत्वादतो' नियेधद्वयगर्भता, तेन घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभावमादाय
तत्संगतिः ।

यभावमादाय वृत्तित्वत्वेन पर्वतवृत्तित्वाद्यभावमादाय स्वाऽव्याप्तिवारणाय तत्साध्याभाववृ-
त्तित्वंसामान्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्याऽभावे पृथक्निवेशनीयतया घटत्वादिना जगद्वृत्तित्वा-
भावमादायैव केवलान्वयिनि लक्षणघट्टमनाय समानाधिकरणेत्यस्याऽऽवश्यकत्वात् । अत
एवोक्तरीत्याऽतिरिक्तत्व निवेश्य लक्षणकरणं न सम्यक् ; तथा सति घटमिन्नं ज्ञेयत्वादित्या-
दावतिव्याप्ते, तत्र व्यधिकरणपर्वमवच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वात्, नहि घटभेदाभाववृत्तित्व-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावो पटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावो वा लक्षणघट्टको येनाऽतिव्याप्तिर्वायैत,
गुरोरनवच्छेदकत्वेनाऽऽद्यस्याऽप्राप्तिः, द्वितीयस्य तु घटभेदाद्यभावव्यक्तिमद्द्वित्वत्वादी
घटवृत्तित्वत्वाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वसत्त्वेन घटवृत्तित्वादेस्तथाविधस्वात्मकत्वेन तदव-
च्छिन्नाभावस्य लक्षणाऽघट्टकत्वादिति यन्मान्यैरुक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्र लक्षणे वस्तुग-
त्वा तादृशसाध्याभावस्य स्वरूपतो निवेशेनाऽतिव्याप्तिं शङ्कानास्पदत्वात् ।

यदपि उक्तरीत्याऽतिरिक्तत्वनिर्वचने आलोकाऽवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावमादायाऽव्याप्तिवा-
रणेऽपि बद्धिव्यापकतावच्छेदकपर्वतवृत्तित्वत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्मकं यत्पर्व-
तवृत्तित्वत्वादि तद्वृत्तित्वत्वे पर्वतवृत्तित्वत्वाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावेन पर्वतवृत्तित्वत्वा-
दौ तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तत्वाऽसम्भवात् । तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्वतवृत्तित्वत्वाद्यभावे-
स्य धूमादावसत्त्वेनाऽव्याप्तितादवस्यम् । न च स्वाविशेष्यकप्रतीतिविशेष्यतत्तत्साध्याभा-
ववृत्तित्वत्वं तद्वाच्यं, तत्त्वं च पर्वतवृत्तित्वत्वादावपि तस्य विशेषणतया मानात्, चरन-
विशेष्यत्वोपादानेन वृत्तित्वत्वाविशेष्यकसाध्याभाववृत्तित्वत्वं प्रकरकप्रतीतिप्रकारत्वस्य सा-
ध्याभाववृत्तित्वत्वेपि वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य नाऽसंगत इति वाच्यम् । तथासति अत्र
चेत्यादिनाऽव्याप्तिरित्यन्तप्रत्याऽसङ्गतेः, आलोकावृत्त्यभाववृत्तित्वत्वे आलोकाऽवृत्तित्व-
स्य विशेषणतया मानेनाऽऽलोकाऽवृत्त्यभावमादायाऽव्याप्तेरसम्भवात् । किञ्च तद्वृत्तित्वत्वा-
तिरिक्तत्वं तद्वृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वमित्येवास्तु लाघवात् तथा च पर्वतवृत्तित्व-
त्वादिपर्वतवृत्तित्वत्वेमपि तदतिरिक्तमिति वृत्तिमद्द्रव्यमिति व्यर्थमेव । न च तत्साध्याव्यर्थ-
मेव तथा निर्वचनमिति वाच्यम् । प्रज्ञालनादिति न्यायेन तदनुपादानस्यैवोचित्यादिति के-
चिद्व्युत्पणमुक्तम् । तत्र धूमः । तत्तत्साध्याभाव तत्तत्त्वत्वेनोपादायेत्यस्याऽधिकरण-
परिचायकतयोपादायित्यर्थः । तथा च वास्तवतादृशसाध्याभावस्य वास्तवाधिकरणं निविष्टं
न तु वास्तवतादृशसाध्याभावीवीराष्टत्वेनैवाऽधिकरणनिवेशः । अधिकरणस्य च क्वचित्सा-

केचित्तु यद्यपि तत्तसांभ्याभाववद्वास्तवत्वावच्छिन्ना यावन्तोऽभा
वा इत्येव लाघवाद् वक्तुमुचितम्, तथापि वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादा
त्म्येन हेतौ जगत एव साध्याभाववत्तादात्म्यतया तादृशतादात्म्यत्वाव
च्छिन्नाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भता, इत्थ च विरुद्धघट
त्वपट्टत्वाभ्यामेव तादृशवृत्तित्वाभावः सुलभ इत्याहुः ।

ध्याभावेन कचियेन धेनचिदनुगतरूपेण कचिच्चाननुगततत्त्ववृत्तित्वेन तादृशवृत्तित्वाभा
वप्रतियोगितावच्छेदककोटौ भानमित्यन्यदेतत् । अन्यथा सेदृश्यं मेयत्वादित्यादौ जल
वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावमादायैवाऽतिव्याप्तिर्वारणीयतयाऽत्यन्ताभाव प्रतियोग्येवेति शिद्धा
न्तिनये देहदृश्यत्वावभावावस्य सहादिरूपतया तदद्वितितद्वृत्तित्वत्वे स्वरूपतो जलत्वादिषु
द्वितजलवृत्तित्वविषयकप्रतीतिविषयत्वसत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावस्याऽसङ्गहेणाऽतिव्याप्यता
ति । वास्तवाधिकरणनिवेशे तु जलस्यैव वास्तवज्ञेयाधिकरणत्वेन तद्वृत्तित्वत्वे
जलवृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वेन जलवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावसङ्गहात्प्रातिभ्यासि
घटभेदादिसाध्यके तूक्तं रीतिः एव च वास्तवपर्वतवृत्तित्वत्वादात्मकसाध्याभावस्य
यद् वास्तवमधिकरण पर्वतवृत्तित्वादि तद्वृत्तित्वत्वे पर्वतवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य
प्रतीतिविषयत्वसत्त्वेन पर्वतवृत्तित्वत्वादे तदतिरिक्तत्वेनोक्ताभावमादाय नाऽप्याप्तिरिति ।
तदपि मन्दम् । तथाहि तत्रापि साध्याभावाधिकरणस्य वास्तवस्यैव निवेशा न तु
साध्याभावप्रकारेण, अन्यथा सेदृश्यं मेयत्वादित्यादावुक्तरीत्याऽतिव्याप्यतापत्ते । तथाच
महानसृष्टित्वत्वावच्छिन्नाभावमादानाऽसम्भवे द्रुद्धर एव, महानसृष्टित्वत्वादे साध्या
भावघटिताधिकरणवृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वेऽपि स्वात्मकवास्तवाधिकरणवृत्तित्वा
त्मकतया तदविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावेन तदतिरिक्तत्वाऽसम्भवात् । स्वाविषयकप्रती
तिविषयेत्याद्यतिरिक्तत्वेनिर्बन्धे तु महानसृष्टित्वत्वादे स्वानात्मकवास्तवाधिकरणवृत्तित्व
त्वस्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वसत्त्वेन तदतिरिक्तत्वसम्भवेन न तदवच्छिन्नाभावमादानाऽसम्भ
व इति तदेवाऽतिरिक्तत्व निर्व्यूढमिति ।

यद्वा तद्वृत्तित्वेनोपादायेत्यस्य तद्वृत्तित्वेनैव साध्याभावो निवेशनीय इत्येवार्थः । स्वा
विषयकत्व च स्वरूपतः स्वाविषयकत्वमात्र, स्वरूपतः स्वाविषयकत्वं च कुत्रचि स्वरूपस
म्भवेनेतराऽप्रकारकत्वे सति स्वाविषयकत्वम्, एव च पर्वतवृत्तित्वत्वेत्यापि स्वाविषयकप
र्वतवृत्तित्वत्वादात्मकसाध्याभावव्यक्तिमद्वृत्तित्वत्वरक्तया तदवच्छिन्नाभावमादाय नाप्याप्ति
एव तद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तत्वेन तद्वृत्तित्वत्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं तद्वृत्तित्वानां नाना
त्वेन तद्विषयकत्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशे गौरवादिति स्वाविषयकेत्यादिरूपमेव तदिति ।
सेदृश्यत्वाभावस्य लाघवाज्जलत्वस्वरूप एवेति सद्दृश्यं मेयत्वादित्यादौ नातिव्या
प्तिरिति ध्येयम् ।

न चैवमपीति । अथात्र जातिवपर्यन्तानुधावेन व्यर्थमिति चेन्न । तादृशवृत्तित्वत्वेन
तद्वृत्तित्वत्वाभावमादानाऽप्याप्तिदाने वृत्तित्वस्याऽननुगततयाऽन्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व
निष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य

यत्तु-वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्यत्वाभाववद्दृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानव-
च्छेदकतया केवलान्वयिनि अव्याप्तिभिया तत्तत्साध्याभाववद्दृत्तित्वत्वाव-
च्छिन्नाऽभावा नोक्ता-इति, तत्तुच्छम्, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
मादृत्यैव लक्षणकरणात् अन्यथा एतत्कल्पे वृत्तिमद्दृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः,
वृत्तित्वत्वमात्रस्य तत्तत्साध्याभाववद्दृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणध-
र्मतयैव तदवच्छिन्नसामान्याभावमादायाऽव्याप्यसम्भवात्, किंच गुरुधर्म-
स्याऽनवच्छेदकत्वे तद्घटमिदं घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिरपि स्यात्, तद्-
घटवृत्तित्वत्ववोपक्षया गुरुत्वेन तद्घटभेदाभाववद्दृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाऽ-
प्रसिद्धेः, तद्घटवृत्तित्वत्वस्य च साध्याभाववद्दृत्तित्वत्वानिरिक्तसमा-

सामान्यरूपेण विशेषाभावतया तस्याऽनङ्गीकारमते तत्सार्थक्यात् । तदङ्गीकारे तु सर्वत्र व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्दृत्तित्वात्वेन हेतुनिष्ठवृत्तित्वाभावादाय एतल्लक्षणस्याऽसंभवा-
पत्तेः । स्वावच्छिन्नत्वस्वन्यूनवृत्तित्वस्वव्याप्यत्वैतन्नित्यसम्बन्धेन धर्मविशिष्टान्यप्रतियोगित्व-
विवक्षणे नायं दोष इति ध्येयम् । न चैवमपि जातित्वस्य जातीतरावृत्तित्वे सति सकलजा-
तिवृत्तित्वरूपतादृशवृत्तित्वात्वेनाभावस्यापि सामान्यरूपेण विशेषाभावत्वमस्त्येवेति वाच्यम् ।
सकलजातिवृत्तित्वेऽत्र वृत्तित्वस्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नस्य वक्तव्यतया हेतुतावच्छेदकसम-
वायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वात्वेन तादृशवृत्तित्वरूपजातित्वघटितान्यतराभावस्याशक्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावतया प्रत्यसंलभ्यात् । अपवा अनेकसमवेतत्वे सति-नित्यस्वरूपस्य जाति-
त्वस्यात्र विवाक्षितत्वान्नासङ्गतिरिति ध्येयम् ।

अथ तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्दृत्तित्वात्वेन पर्वतवृत्तित्वजातित्वैत-
दन्यतराभावमादाय बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुसरणं धर्ममिति चेन्न ।
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्याऽव्याप्यवृत्तितया तादृशाभावस्य धूमादौ सत्त्वेन त-
त्राऽव्याप्तिविरहात् । नचैवं धूमवान् बहोरित्यत्राऽतिव्याप्तिः, तद्धारणाय तादृशवृत्तिरिति वाभा-
वस्य निरवाच्छिन्नस्वरूपेण निवेशे तु बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् ।
एवमपि बहिमान् धूमादित्यत्र यथाश्रुते नाव्याप्तिरिति विशेषादिति ध्येयम् । केचित्तु तस्य
महाकालान्यो घटादित्यादेस्तुल्यत्वेन यथाश्रुताभिप्रायेण वा तत्रातिव्याप्तिविरहादिति प्रा-
हुः । अपरे तु बहिमान् धूमादित्यादेवसमवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यकपृथिव्यात्वादेहेतुकोऽपि
प्रसिद्धस्थल एव, अतएव कूटघटितलक्षणे बहिमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोग-
सम्बन्धेन विपक्षीभूततज्जलवृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य जात्यादौ अधिकरणतासत्त्वात्प्र-
सिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिरुक्तस्थले विरहात्तदुभयं नोदाहृतमिति प्रत्यकृतैवोक्तमिति प्राहुः । नच
तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्दृत्तित्वात्वेन स्वनिष्ठवृत्तित्वगगनान्यतराभावमा-
दायैवाऽसम्भवसम्भवेऽव्याप्तिदानं न युक्तिसदमिति वाच्यम् । धूमप्रतियोगिकसंयोगेन धूम-
स्य हेतुतायां पृथिवीत्वप्रतियोगिकसमवायेन पृथिवीत्वस्य हेतुतायां च लक्षणधमनसम्भवात्,
तत्र तेन सम्बन्धेन हेतोरैव वृत्तित्वस्य तादृशतावद्भावस्यैव तत्र सत्त्वात् । नच स्वनिष्ठ-
वृत्तित्वात्वेन वृत्तित्वसामान्याभावमादायाऽसम्भव इति वाच्यम् । विशेषरूपेण संसर्गतामभ्यु-

नाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाऽघटकत्वात् । एवं स्नेहश-
न्यं द्रव्यत्वादित्यादौ स्नेहशून्यत्वाभाववृत्तित्वत्वादेर्जलवृत्तित्वत्वापेक्षया
शुद्धत्वेन तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति दिक् ।

यस्य कस्यचित्सामानाधिकरण्यमव्यावर्तकम्, अतस्तत्तत्प्रतियोगि-
तासमानाधिकरणत्वनिवेशाऽपेक्षया लाघवमनुस्मृत्याऽऽह वृत्तित्ववृत्तित्व-
ति । साध्याभाववृत्तित्ववृत्तिना वेति पाठे साध्याभावः (१) वृत्तं सम्याताया-
तम् । यद्यपि तादृशवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादि-
सामान्याभावस्य घटाद्यन्यत्वाभावस्य च यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वाद् व-
ह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्राऽसंभवः, तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्र-
तियोगिताकाभावविवक्षणेऽपि घटभेदत्वेन घटभेदनिर्वह्निवृत्तिरवान्यतर-

पगमात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिनाया जगत्स-
रूपत्वेन तादात्म्येन प्रमेयहेतौ लक्षणगमनाच्चासम्भव इत्यपि वदन्ति । अथ प्रतियोगितायां हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताभिन्नावृत्तित्वेन विशेषणत्वेऽपि साध्याभाववृत्तिनात्वेन
घटवृत्तिरवतदन्यवृत्तित्वोभयाभावस्य वृत्तिमद्वेत्वादिवृत्तेः पृथिवीत्वादावसत्त्वाद् इव्यं पृथिवी-
त्वादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारवैति चेन्न । सार्वभौममते उभयत्वस्य एकविशिष्टापरत्वरूपत्वेन वि-
शिष्टस्य चातिरिक्ततया उक्ताभावस्य घटुंमशक्यत्वात् । अथवा तादृशवृत्तिताभिन्नावृत्तित्वेनैव
व्यासज्यवृत्तिधर्मानात्मकत्वेनाऽपि प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् दोषः । उक्ताभावीप्रतियो-
गित्वस्य प्रतियोग्यशो प्रकारोभूतद्वित्वस्वरूपत्वादिति । एतेन प्रमेयहेतुकस्थले साध्याभाववृ-
त्तित्वात्वेन यावात्तास्तीत्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयेन तत्राव्याप्तिवारणात् केचित्त्वित्यादिना
वक्ष्यमाणनिषेधद्वयप्रवेक्ष्यावृत्तिदानमसङ्गतमित्येषां परास्तम् । उक्ताभाववारकविशेषणस्या-
ऽऽवश्यकत्वादिति ध्येयम् ।

अत्र सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे साध्याभाववृत्तित्वाव्यापकत्वमपि प्रतियोगि-
तायां विशेषणीयम्, अन्यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वात्वेन घटवृत्तिरवाभा-
वमादाय सरोषतादवस्थयम् ।

सामान्यतः समानाधिकरणत्वमव्यावर्तकम्, स्वसमानाधिकरणत्वं च स्वत्वाननुगतम्-
ननुगतम्, अतः समानाधिकरणपदं साध्याभाववृत्तिरवाभावप्रतियोगितासमानाधिकरणवर-
मेवेत्याशयेनाह तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वेति । ननु तत्तत्प्रतियोगिता-
सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि कालिकसम्बन्धमादायाऽव्यावर्तकत्वावच्छेदकतापटकसम्बन्धेन
तत्र वृत्तिरत्वं निषेधम्, तथाच तत्तदानिवेशेऽपि विरुद्धपटत्वादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभाववृत्तिरवाभावसमाहकतया साध्यस्यसंभवाद् अव्यावर्तकत्वकथनमनुचितमिति
चेन्न । अन्यमात्रस्य कालोपधिवाऽरविकाशत्, स्वावच्छेदकतापटकसम्बन्धेन तदपटकवृत्ति-
त्वस्याऽनिवेशादिति ध्येयम् । वृत्तिरवनिष्ठप्रतियोगिताकाऽस्मात्तद्विवक्षणेऽपीति ।
इत्तु अत्र वृत्तिरवापररूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता विशेषणीया, तेन धूमत्वादि-

भावस्य तादृशहेतावसत्वात्, तथापि पूर्ववदत्रापि कल्पे हेतुताघटक-
 न्यन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमिष्टाऽवृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं च विशेषणी-
 मित्यदोषः । अतएव पूर्ववद् वाच्यं हेयत्वादित्यादिसंग्रहार्थमेव निषेध-
 त्यगमता । स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवाच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव ता-
 दृशवृत्तित्वाऽतिरिक्तवृत्तित्वानिष्ठधर्मानवाच्छिन्नत्वं विवक्षितमित्यपि कश्चित् ।
 वृत्तित्ववृत्तिना धर्मेण वेति पाठे तु धूमत्वाद्यभावमादायाऽसंभवतया ध-
 र्मेण वेति कल्पान्तरोदलेखः । (तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्त-
 पूर्वेणाऽन्यथि, तथाच 'तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मानवाच्छिन्न-
 प्रतियोगिताक इत्यर्थः (१) (तथाच धूमत्वत्वघटमेदत्वादेस्तादृशवृत्ति-
 त्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेव तदवच्छिन्नसामान्याभावमादाय नाऽसंभवो, वा-
 च्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतौ विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां, अवृत्तिग-
 णनादिना वा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति ध्येयम् । स्वव्या-
 पकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वात्वेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति ।
 निर्घटिवृत्तित्वस्येति प्रतियोगितायां तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वात्वेव्यापक-
 त्वप्रदर्शनार्थम् । नच स्वव्यापकवृत्तित्वात्वेत्युक्त्वाऽपि आलोकाऽवृ-
 त्तित्वावच्छिन्नाभावस्य धारणसंभवात्, प्रतियोगिताव्यापकत्वादिशि तत्त-
 त्साध्याभाववदन्तर्भावो व्यर्थ इति वाच्यम् । आलोकाऽवृत्तिवृत्तित्वाभाव-
 मादायाऽव्याप्तिधारणार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात्, स्वसमानाधिकरणाऽत्य-
 न्ताभावाऽप्रतियोगितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाश्रयनिष्ठाऽत्यन्ताभावाऽप्र-
 तियोगिप्रतियोगिताकरूपपर्यवसितार्थं तत्तत्साध्याभाववतः सकृदेव
 निविष्टतया वैयर्थ्याऽशंकानवकाशाच्चेति भावः ।

तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगितेत्यस्य फलमाह—यथेत्यादि-
 ना । घटत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नाभाव-
 स्य लक्षणाऽघटकत्वादाह इन्धनत्वादीति । इन्धनत्वावच्छिन्नसामान्याभा-
 वस्य महानसादौ असत्त्वात्तमादाय क्षतिविरहादाह—बद्धभावेति । तादृश-
 वृत्तित्वाव्यापकप्रतियोगितेत्यस्याऽनुक्तौ असंभव एव स्यात्, नतु बहिमा-
 न् धूमादित्यादावव्याप्तिमात्रम्, प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्थलेऽपि तत्तत्प्रमेय-
 निष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तरवृत्तस्तत्तत्प्रमेये विरहादित्यावेदयितुं सर्व-

वस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । अभावे तद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकरत्वे निवेश्य धूमत्वाभाव-
 धारणा न सम्यक्, तद्वृत्तित्वाभावस्य पार्यक्येनाऽप्रवेशात् । नहि स्वव्यापकत्वादावपि
 तन्निवेशप्रयोजनम् । नच स्वव्यापकत्वत्र तन्निवेशे प्रयोजनाभावेऽपि प्रकृते धूमत्वाद्यभाव-
 धारणाय तन्निवेश इति वाच्यम् । तन्निवेशेऽपि धूमत्वादिविशिष्टवृत्तित्वाभावात् धूमत्वत्वा-

अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्ति-
भावास्तत्त्वम् ।

साधनसाधारण्येनाह—स्वनिष्ठेति । स्वनिष्ठं यत् साध्याभाववृत्तिवत्
त्सामान्याभावस्येत्यर्थः । अत्र घटत्वादौ साध्ये स्वीयविशेषणतया व्य-
न्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, साधनस्यैव हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृत्तिमत्-
या तन्निष्ठस्य यावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वात् । नचैतस्य विरुद्धत्वाद् सा-
ध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा-
पि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वीयसमवायादिना सत्तादिहेतावतिव्याप्तिः, ता-
दृशसम्बन्धेन हेतौरेव वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्य साध्यसामाना-
धिकरण्यस्य च हेतौ सत्त्वात्, एवं महाकालान्यो घटादित्यत्र कालिक-
संबन्धेन हेतावतिव्याप्तिः, हेतुताघटककालिकसंबन्धेन महाकालवृत्तेः तेन
सम्बन्धेन तद्वृत्तित्वाऽसंभवात् सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात्,
अन्यथा घटादिहेतावपि खण्डकालावच्छेदेन महाकालवृत्तित्वाभावस-
त्त्वावुक्तातिव्याप्तितादवस्थयात्, एवं द्रव्यत्वादेः साध्यतायां अवृत्ति-
गगनादिहेतावतिव्याप्तिः विशिष्ट चायामव्याप्तिश्च द्रव्यान्यास्मिन् गुणा-
दौ विशिष्टसत्ताया वृत्तिमत्त्वादिति वदन्ति । यदि च वृत्तिमद्वृत्तयो याव-
न्तः साध्याभाववृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकथ-
र्मवत्त्वं व्याप्तिः इति वक्ष्यते, तदा नैतेषामेकोपि दोषः पदमादधाति । वृ-
त्तिमद्वृत्तय इत्यादौ सर्वत्र दैशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव वृत्तेर्निवेशनीय-
त्वात्, अन्यथा अधिकरणत्वमात्रस्यैव संयोगादिसंबन्धेनाऽवर्त्तमान-
त्वाद् धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तेरपि प्रसंगादिति ध्येयम् ।

कूटपदप्रवेशे सार्धमौमार्थं लक्षणं परिशुर्वन्नाह अन्येस्वित्यादि । अत्र
साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वादिनाऽभावमादाय व्यभिचा-
रिणि अतिव्याप्तिरतो यावन्त इत्युक्तम्, तथाच तादृशवृत्तित्वसामान्या-
दिना मेयसामान्याभावात्त्वाऽनतिरिक्तस्याऽवार्णादिति । तत्र । धूमत्वाभावादेरुपरीत्या-
ऽभावविषयणेनैव वारणात्, वृत्तिस्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाऽनन्तपदपटाद्यभावनिवेशे
गौरवाच्च ।

साध्याभाववृत्तित्वं व्याप्तिः, तत्र महानसीयवन्नाभावमादायाऽव्याप्तिः कभावे साध्य-
तावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविवक्षया स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकत्वविवक्षया वा न वारणीया, केषलान्वादिनि गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके वा-
ऽव्याप्तेः, किन्तु साध्याभावे यावत्त्वविशेषणेनैव, यावत्साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभावे व्यभि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताद्योऽप्यदेतावतीति द्वितीयाभावे वृत्तिरभावादे दावत्वं दिहे-
षणीयम्, तदेवाह अतो यावन्त इति ।

वस्यैव तत्र हेतावसत्वाभातिप्रसङ्गः । न च तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-
भाववत्त्वोक्त्यापि तादृशाभावव्युदासः संभवतीति वाच्यम् । तथापितादृ-
श्वृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादायाऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात्, इदं वाच्यं श्रेय-
सादित्यादौ तादृशवृत्तित्वत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धेभ्य ।
त एव तादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपि न विवक्षितम्, केवलान्व-

तदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धेभ्येति । ननु साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वा-
वच्छिन्नाभावनिवेशे साध्याभावकूटाधिकरणहृदनिरूपितवृत्तित्वावाच्छिन्नाभावमादाया-
तिव्याप्तिवारणाय इतरवारकनिवेशस्याऽवश्यकत्वेऽपि न्यूनवारकनिवेशे प्रयोजनविरहेण
तादृशवृत्तित्वस्य गुरुतया इत्यादिनाऽप्रसिद्ध्याभिधानं न संगच्छते वृत्तित्वत्वेन घटो नास्ती-
त्यभावस्यापि प्राप्तत्वात् इति चेन्न । तव्यक्तेः स्वरूपतो मानाङ्गीकर्तृमते साध्याभावकूटाधि-
करणतद्यक्तिरूपितवृत्तित्वं नास्तीत्यभावमादायाऽतिव्याप्तिवारणाय न्यूनवारकनिवेशस्या-
वश्यकतया इतरवारकनिवेशेन वारणाऽसंभवाद् ग्रन्थसंगतेः सौलभ्यात् । अन्ये तु साध्या-
भावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वमित्याकारकधीविशेषविषयतात्मकसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगि-
कपर्याप्तिकावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव एव निवेश्यः, इतरवारकपर्याप्तिनिवेशस्य कर्तु-
शक्यत्वात्, साध्याभावकूटाधिकरणहृदनिरूपितवृत्तित्वभाववत्त्व न तादृशः, अत एव तादृ-
शनिवेशाभिप्रायेणैव ग्रन्थसंगतिः । ननु तादृशज्ञानीयवृत्तित्वावस्थस्य तन्निष्ठविषयत्वावच्छिन्ना-
योगिताकेत्यादिरीत्या निवेशः, इतरवारकस्याऽनावश्यकत्वात् उक्तवृत्तित्वात्वेन घटाभाव-
याऽतथात्वादतो न ग्रन्थाऽसंगतिरपादनीया स्यात्, परन्तु तत्समुदायत्वावच्छिन्नानुयो-
गिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकेत्यादिरीत्यैवोक्त्वा न ग्रन्थाऽसंगतिशंकेत्याहुः ।

परंतु प्रतियोगिताया विलक्षणत्वंसंभवादितरवारकनिवेशस्य कर्तुमशक्यत्वेन प्रक्षालना-
स्त्यादिन्यायेन साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावच्छिन्नत्वमेवाऽभावे निवेश्यम्,
० अवच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावकूटाधिकरण'हृद'निरूपितवृत्तित्वभास्ती-
त्यभावस्तु न तादृशवृत्तित्वावच्छिष्टः अतोऽतिव्याप्तिवारणायाऽयं निवेशः, तथा च हृद-
वृत्तित्वात्वेन घटाभावस्याप्राप्तत्वेनाऽप्रसिद्ध्याभिधानमपि संगच्छत इत्याहुः ।

ननु अतएव तादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपि न विवक्षितमित्यत्र यथाश्रुतशब्दतोऽत-
एव शब्दार्थो गुरुधर्मस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाऽनंगीकारादेवेत्यर्थः प्रतीयते, तन्न
संगच्छते, इत्थमपि घटात्वेन वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य श्रेयत्वहेताव-
त्तावादिति जगदीशग्रन्थाऽसंगतिः, गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानंगीकारे स्वरूप-
संबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं नास्तीत्यभाव एव पर्यवसानसम्भवेन तादृशाभावस्यैवाऽप्रसिद्ध्या
व्यत्वादिहेतावभावादित्युक्तसंगतेस्तादवस्थ्यात् । ननु अतएवशब्दार्थो वक्ष्यमाणाऽव्याप्ति-
तयादेवेत्यर्थः, तथापि तादृशग्रन्थाऽसंगतेस्तादवस्थ्यात्, गुरुधर्मावच्छिन्नाभावानंगीकारात् ।
अत्र तत्त्वविदः । अतएवशब्दार्थस्तु वक्ष्यमाणाऽव्याप्तिमयादेवेत्यर्थः । सामान्याभावनिवेशात्
त्याऽतिव्याप्तिवारणं तथा गुरुधर्मावच्छिन्नाभावानंगीकारेऽप्रसिद्धेर्वारणमिति दोषद्वयं पूर्वोक्त-
मिति दूषणान्तरमाह अतएवेत्यादिना । गुरुधर्मावच्छिन्नाभावमंगीकृत्याऽतएवेत्यादि-

यिनि अव्याप्तेः, वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतुत्वहेतावभावादिति भावः । इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वादिहेतावत्त्वाद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वृत्तय इत्युक्तम्, तथाच तस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वात् निरुक्तयावदन्तर्गतत्वम्, किन्तु घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव, स च ज्ञेयत्वादिहेतौ वर्तते एवेति नाव्याप्तिः । अत्र वृत्तिमत्त्वादिकं पूर्वाकलक्षणविशेषाऽवसेयम्, तेन न प्रागुक्तदोषः ।

ननु प्रलयभिन्नं गोत्वादिद्वयौ कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तिः, महाकालस्यापि कालिकसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वाभावकूटवत्त्वेन तत्र या हेतुताघटककालिकसम्बन्धेन वृत्तिः, तस्याः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तिरवात् । न च देशिकविशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वं विवक्षितम्, अतस्तादृशकूटाधिकरणप्रलयवृत्तित्वसामान्याभावस्याऽऽधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्वादिहेतावत्त्वात्प्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घटत्वाभाववान् पटत्वादोषप्रणयनाद् धर्मसंगतिरपि ।

नन्विति । अथान् इदं महाकालत्वादित्यादौ आत्मत्वाधिकरणत्वरूपवृत्तिमद्वृत्ते कालिकसम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावकूटस्य हेतावत्त्वाव्याप्तिरसम्भवेऽतिव्याप्तिकथनं न युक्तं अनुपपत्तिर्सम्भवे आपत्तेरन्याम्यत्वादिति चेन्न । यकिंचित्सम्बन्धेन तादृशकूटाधिकरणत्वनिवेशोऽव्याप्तेरभावादिति श्येयम् ।

ननु तथापि धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिरसम्भवे स्थलान्तरानुधावनमनुचितम्, तथाहि साध्याभावकूटाधिकरणमहाकालोऽपि तद्विरूपितवृत्तित्वाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव वृत्तिमद्वृत्तित्वस्यैव हेतुतावतिव्याप्तिरिति चेन्न । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नश्रुतित्वात्संयोगस्वरूपत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणत्वनिवेशोऽप्यतिव्याप्तेरवारणात् । निरवच्छिन्नस्वरूपेण वृत्तित्वाभाववत्त्वविक्षणे तत्र नातिव्याप्तिरिति विशेषविषयस्यैव तत्र व्यावृत्तिः, अत्र तुभयथापीति तत्परित्यागः । केचित्तु संयोगत्वस्य जातिरेवेऽपि न संयोगत्वेन संसर्गत्वम्, अपि तु वृत्तिनियामकसंयोगत्वेन वृत्त्यनियामकसंयोगत्वेन चेति । तथाच वृत्त्यनियामकसंयोगेन च बहोहेतुतायां धूमस्य साध्यत्वे सदेतुरेव, तेन सम्बन्धेनाऽयोगोलके बहोरसत्त्वात् । श्रुतिनियामकसंयोगेन हेतुत्वे तु महाकालनिरूपिततादृशवृत्तिरव्याप्तिरितिः पटादीनां संयोगस्य महाकाले श्रुत्यनियामकत्वाद्, अतः साध्याभावकूटाधिकरणमहाकालनिरूपिततादृशसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वस्याऽप्राप्तिरिति धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिरसम्भवः । ननु सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाऽप्राप्तिरिति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभेयत्वीयस्वरूपेण साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य निवेशनीयतया धूमवान् बहोरित्यादावतिव्याप्तिरसम्भवे इति चेन्न । हेतुसामानाधिकरण्यस्याऽपि निवेशनीयतया सत्तावान् जातेरित्यत्र दोषाभावेन तादृशनिवेशानावश्यकत्वेन स्थलान्तरानुधावनस्य सम्भवेत्त्वात् ।

त्यादौ अभावसाध्यकेऽव्याप्तिप्रसंगात् साध्याभावकूटान्तर्गतस्य घट-
रूपसाध्याभावस्य विशेषणतयाऽधिकरणाऽप्रसिद्धेः । विशेषणतया घृ-
मतामेव साध्याभावानां प्रवेशे तु घटत्वाभावयान् द्रव्यत्यादित्यादावति-
।प्तिः, अधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया
प्तिमद्वृत्तित्वात् । एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनत्वा-

परे तु शुद्धसयोगत्वेन संसर्गतायामपि नातिव्याप्तिसंभवः साध्याभावकूटाधिकरणमहा-
लनिरूपिततादृशासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य गगनादौ प्रसिद्धस्य हेतावभावेनाऽति-
।प्तिविरहात् । विभुद्वयसंबोगानभ्युपगमेन महाकालनिरूपितसम्बन्धत्वस्य गगनादावभा-
त्, नित्ये क्रियाविरहेण संयोगस्याऽस्वीकारादित्याहुः ।

ननु स्वरूपेण प्रलयत्वसाध्यके तादात्म्येन प्रलयसाध्यके या कालिकेन गोत्वहेतुकेऽ-
।व्याप्तिसम्भवे प्रलयभेदसाध्यकानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न । सम्बन्धविशेषनिवेशेऽपि दो-
वारणम्, एवं स्वरूपेण प्रलयत्वसाध्यकेऽपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रलयात्यन्ताभावकूटा-
।करणता स्वरूपेण महाकालेऽस्ति, एव तादात्म्येन प्रलयसाध्यके प्रलयभेदस्य स्वरूपेण
।हाकाले सत्त्वमक्षतमिति भेदसाध्यकानुसरणम् ।

अभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वरक्षार्थमभावाऽभावस्याऽतिरिक्तत्वेऽप्याह—एवमिति ।
।नु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्वाभावस्य स्वरूपेण साध्यतायां शब्दहेतुकेऽव्याप्तिसम्भवे
।द्वितीयाभावसाध्यकानुसरण किमर्थं, तथाहि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्वाभावस्य स्वरूपेण
।प्राध्यतायामपि साध्याभावस्य शब्दाश्रयत्वरूपगगनत्वस्वरूपतया स्वरूपेण वृत्तिमत्त्वेन तद्-
।घटितकूटाधिकरणत्वस्य गगने एव सत्त्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य ज्ञानादौ वृत्ति-
।मति प्राप्तेऽस्य हेतावभावात् । न च तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य योऽभावस्तेन
।सम्बन्धेन वृत्तिमान्, तथाच निरुक्तसाध्याभावस्य कालिकेन वृत्तिमत्त्वमतः कालिकेन तद्-
।घटितकूटाधिकरणत्वस्य गगनेऽभावात्सत्स्थले दोषाभावेन स्थलान्तरानुसरणमिति वाच्यम् ।
।निरुक्तमनानुसरणे ग्रन्थकृदुक्तस्थलेऽपि दोषानौचित्यापत्तेरिति चेन्न । यथा शब्दाश्रयत्वरूपं
।तथा शब्दवत्स्वरूपमिति, शब्दवत्त्वं च शब्द एवेति मते साध्याभावस्य शब्दस्वरूपत्वेन तस्य
।स्वरूपेण वृत्तिमत्त्वाभावात् । अथ शब्दाश्रयत्वाभावसाध्यतायामेव दोषसम्भवे द्वितीयभाव-
।साध्यकानुसरणं विफलम् इति चेन्न । एतादृशाध्यस्य ग्रन्थकृदुक्तस्थलाऽघटकत्वेन वैय-
।र्थाभावात्, ग्रन्थकारेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छि-
।न्नाभाव एव साध्यकृतः, भवद्भिस्तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभाव इति पदार्थान्तरमेव न त-
।दूषकमिति शब्दाश्रयत्वस्याभाव एव त्वया साध्यते ग्रन्थकारेण शब्दाभावाऽभाव इत्यपि
।न लक्षणघटकः ।

परेतु ग्रन्थकृदुक्तस्थलाघटकत्वेन पूर्वपक्षस्थलस्येति ग्रन्थकृदुक्तेरैवैवार्थेऽपि लाघवशक्या-
।या निराकृतत्वात्, उत्तरान्तरम् । तथाहि विशेषणतावत्त्वस्याननुगतत्वेन भावीयविशेषणता
।अभावीयविशेषणतासाधारणभैकं विशेषणतात्वं, अतः पूर्वमभावीयविशेषणतात्वेनैव वृत्ति-
।मत्त्वं विशिष्टम्, अत उक्तस्थले साध्याभावस्य शब्दाश्रयत्वरूपत्वेन न तेन सम्बन्धेन वृ-

घभावस्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः
 स्य दैशिकविशेषणतासंबन्धेन यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावस्य
 शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न । . . .
 बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धेः . . .

मितत्वमिति न तत्र दोषोऽभिहित इत्याहुः ।

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति ।
 ष्याभाववत्ताप्रहेऽपि सम्बन्धान्तरेण साध्यवत्ताप्रहोदयेन सामान्यतः साध्यवत्ताप्रहविरोधे
 त्वमप्रसिद्धमत उक्तम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । साध्याभाववत्ताप्रहेऽपि
 प्रमेयत्वादिना साध्यवत्ताप्रहोदयादाह—स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति ।
 चोक्तदोषवारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताप्रह एव कथं नोक्त इति वाच्यम् । तत्र
 सति केवलान्वयिन्यव्याप्यापत्तेः ।

अत्र स्वप्रतियोगिसाध्यवत्त्वोपादाने जगदीशोक्तज्ञानादिहेतुकेऽव्याप्तिः, घटत्वेन काष्ठे
 कसम्बन्धावच्छिन्नगमनत्वाभावाभावप्रकारकबुद्धेः स्वरूपस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंबन्धेन
 तेन सम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणे हेतोरेति, संयोगाभाववान् प्रमेयादित्यत्राऽप्यव्याप्ति
 बोध्या, समवायस्यापि संयोगारनकाभावप्रतियोगिसमवेताभावसाध्यवत्त्वबुद्धेः प्रतिबन्धक
 तावच्छेदकत्वात् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टमात्रप्रवेशे वाच्यं शेषत्वादित्यादावव्याप्ति,
 घटानुयोगिकपदानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वाच्यत्वाभावेन वाच्यत्वस्याऽभावस्य प्रति-
 योगितावच्छेदकीभूतं यत्तादृशाभावत्वं तादृशिशिष्टवत्त्वबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटानुयो-
 गिकस्वरूपसम्बन्धेन तादृशकूटाधिकरणाऽप्रसिद्धेरेति ध्येयम् ।

नन्वेवमपि घटत्वाभाववान् पटत्वादिस्वादावव्याप्तिदुर्वारा, तथाहि स्वप्रतियोगितावच्छे-
 दकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धेरित्यत्र स्वपदेन साध्यसामान्याभावधारणे तु विरोधितावच्छेदकः
 समवायसम्बन्धः, स्वपदेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावधारणे तु विरोधितावच्छेदकः स्वरूप-
 सम्बन्धः, तेन सम्बन्धेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां सर्वेषामपि वृत्तिमत्त्वम्, तथा
 च तादृशसम्बन्धेन कदाचित्स्वरूपं कदाचित्समवायं चादाय सर्वेषां वृत्तिमत्त्वेन साध्यसामा-
 न्याभावघटितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणत्वं न निरुक्तान्तःपातिना केनचि स-
 म्बन्धेनापि प्रासिद्धमितीति । अत्र स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धेरितिर्घटतापटकस-
 म्बन्धेन वृत्तिमत्साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाववत्त्वमेव व्याप्तिः, तथाच एकघ-
 टव्यघटितविशेषाभाव एव निर्विष्टः, निरुक्तसदेतौ स्वपदेन साध्यसामान्याभावस्य धारणे वि-
 रोधितापटकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्याभावकूटाधिकरणवत्त्वाऽप्रसिद्धत्वेऽपि स्वपदेन व्यधि-
 कणधर्मावच्छिन्नाभावमुपादाय विरोधितापटकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्याभावकूटाधिकरणनिरु-
 पितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेन सङ्गणकसम्बन्धः सम्भवतीति वा-
 च्यम् । मुख्यमुक्त्या घटत्वाभाववान् द्रव्यादादित्यादावव्याप्तिः, स्वपदेन व्यधिकरणवत्त्व-
 वाचिन्नाभावमुपादाय तथा विरोधितापटकसम्बन्धेन वृत्तिमत्साध्याभावकूटाधिकरणवत्त्व-
 धारणेन तन्निरूपितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमत्त्ववृत्तिभेदेन तस्य च हेतौ सत्त्वम् ।

अथकतावच्छेदको यः संबन्धस्तेन वृत्तिमतः साध्याभावकूटस्य तादृश-
 बन्धेनैवाधिकरणत्वस्योक्तत्वात्, संयोगाभाववान् प्रमेयादित्यादौ च
 योगादिरूपः साध्याभावो न तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमान् निरयच्छिन्नस-
 धायसंबन्धेनैव संयोगादिनिश्चयस्य तदभावविरोधित्वात्तो न तत्रा-
 कस्वत्वघटितवृत्तित्वाभावस्यैव भवद्भिः प्रतिपादनादिति चेन्न । वस्तुविशिष्टो यः साध्याभाव-
 तादृशाभावत्वव्यापकाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावाः यावन्तो वृत्तिमद्भूतयस्तत्त्वमेव व्याप्तिरि-
 दोषात् । साध्याभावे वस्तुवै० स्वतादात्म्यस्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताधीविरोधि-
 षटकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वोभयसम्बन्धेन । व्यापकता चाऽऽधेयतासम्बन्धेन । आधेयता
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताधीविरोधिताषटकसम्बन्धावच्छिन्नं तेन सम्बन्धेन
 त्तमत्वं यत्साध्याभावे निवेशितम् तदेवानुगमे वस्तुविशिष्टत्वेन निवेशितम्, अतो न संयोगा-
 त्ववान् मेयत्वादित्यादावव्याप्तिः । घटत्वाभाववान् पटत्वादिस्मादौ साध्याभावत्वव्यापकाधिक-
 रणं घट एव साध्यसामान्यभावस्य तथा विरोधिताषटकसमवायेन घटे सत्त्वात्,
 यैधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावानां स्वरूपेणाऽधिकरणतायाश्च घटे सत्त्वात्, अत-
 तसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेनाधिकरणस्यापि तादृशनिखिलसाध्याभावे सत्त्वेन भव-
 ते घटात्मकाधिकरणस्य व्यापकत्वमिति नाऽव्याप्तिः । घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यत्रापि
 यथाविधिसाध्याभावत्वव्यापकाधिकरणं घट एव तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि वृत्ति-
 मद्भूत्त्वेन हेतावसत्त्वात्तदव्याप्तिः । नन्वेवमपि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽऽ-
 मत्वाद्यभावस्याभावे साध्ये शब्दादिहेतावव्याप्तिः, अत्र च साध्याभावत्वव्यापकाधिकरणं
 गगन एव तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति ज्ञानादौ प्रसिद्धस्य हेतावभावात् ।
 न च साध्याभावत्वव्यापकाधिकरणं कथं गगनं साध्यसामान्याभावप्रतियोगिमत्ताप्रतिविरो-
 धिताषटकसम्बन्धः कालिक एवेति तेन सम्बन्धेनाधिकरणं न गगनं, किन्तु तादृशसाध्यसा-
 मान्याभावघटितकूटाधिकरणं जगत् एव तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्यभावस्य हेतौ सत्त्वात्, स्व-
 रूपसम्बन्धेन साध्याभावस्य गगने सत्त्वे एवाधिकरणस्य गगनस्य साध्याभावत्वव्यापकत्वं,
 स्वरूपसम्बन्धः प्रकृतेऽप्राप्त इति वाच्यम् । स्वपदेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावधार-
 णेन स्वरूपसम्बन्धस्यापि प्राप्ततया तेन सम्बन्धेन साध्यसामान्याभावस्य गगने सत्त्वेन
 साध्याभावत्वव्यापकाधिकरणं गगने एव तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वात् ।
 यादृशाभावोपरि गगने तादृशाभाव एव स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ता इत्यत्र
 स्वपदेन धार्यः इत्येवं निवेशेऽपतनात् तथा पतने तु न दोषसम्भावनापीति चेन्न । आधेय-
 यताविशिष्टाऽऽधेयतासम्बन्धस्यैव व्यापकताघटत्वेन दोषाभावात्, वै० स्वसामानाधिकरण्य-
 स्वाश्रयाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताधीविरोधिताषटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभय-
 सम्बन्धेन । साध्यसामान्याभावनिष्ठा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताविशिष्टा साध्यसामान्या-
 भावनिष्ठा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयता न स्यात् । स्वसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि स्वाश्र-
 याभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताधीविरोधिताषटकत्वस्य स्वरूपेऽसत्त्वात्, भव-
 ति साध्यसामान्याभावनिष्ठा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयताविशिष्टा कालिकसम्बन्धावच्छि-
 न्नाधेयताविशिष्टा कालिकसम्बन्धावच्छि-
 न्नाधेयताविशिष्टा कालिकसम्बन्धावच्छि-
 न्नाधेयताविशिष्टा कालिकसम्बन्धावच्छि-

प्राथेयतेष सा तु जन्यनिरूपिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठाधेयता तादृशाधेयता
 शिष्टतादृशाधेयतेष इति न दोषः । ननु साध्यसामान्याभावनिष्ठाधेयताविशिष्टा साध्यसम-
 न्याभावनिष्ठा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतापि तृतीयाभावस्याऽऽत्वाभावस्वरूपत्वेन सा-
 यीभूतामायप्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यदारमत्वं तद्विशिष्टसाध्यवत्ताधीरामत्वत्वेन साध्यकानि
 तादृशाद्युद्धिरोधितापटकः सम्बन्धस्वरूप एवेति तदवाच्छिन्नत्वस्यापि तादृशाधेयता-
 सत्त्वादिति चेन्न । साध्याभावस्यापकाधिकरणत्वादेरीत्या निवेशात्, व्यापकतापटक-
 सम्बन्धस्तु अनुयोगिताविशिष्टाधेयता, वै० स्वावच्छिन्नत्वस्वानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 शिष्टसाध्यवत्ताधीरोधितापटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । साध्याभाववत्त्वानुयो-
 गिताभिरूपिता तु नांभत्वनिष्ठा प्रतियोगितेति न दोषः । ननु च सामान्यतोऽनुयोगित्वस्य
 स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तस्य च, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तस्यानुयोगिताया
 स्वरूपत्वेनाऽभावविधया साध्याभावत्वरूपानुयोगिताभिरूपितत्वस्याऽनुयोगित्वाभावनिष्ठप्र-
 तियोगितायां सत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकानुयोगित्वाभावत्वं न स्वरूपसम्बन्धेन प्रकृतसा-
 ध्यकानिति बुद्धिं प्रति तादृशानुयोगित्वाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यनि-
 प्रतियोगिताकाभावान् स्वरूपेणेति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्, साध्याभावत्वरूपानुयो-
 गिताविशिष्टसाध्याभावत्वावच्छिन्नाधेयतेति निश्चयस्य च दोषोऽनिर्वाच्य इति वाच्यम् ।
 अनुयोगितावैशिष्ट्येयस्य स्वविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वादिरीत्या निवेदेन
 दोषाभावात् । स्व(अनुयोगिता)वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठानुयोगित्वानिरूपित-
 स्वोभयसम्बन्धेन । नचैव धूमाभावत्वरूपानुयोगिताविशिष्टा धूमत्वावच्छिन्नाप्रतियोगितापि न
 भवितुमर्हतीति स्वनिष्ठानुयोगिताधूमनिष्ठप्रतियोगित्वधूमाभावत्वाभावत्वएतदन्यतरवाजास्ती-
 त्वभावत्वरूपानुयोगितानिरूपितत्वस्य सत्त्वात्, प्रतियोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप-
 त्वमतेऽन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगितायां निरूपितत्वसत्त्वे धूमनिष्ठप्रतियोगितायां तदक्षतमेवेति
 वाच्यम् । एतत्समाधानस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् (अनुयोगितावैशिष्ट्यं च प्रतियोगितायां स्व-
 निरूपितत्व स्वनिरूपितत्वावैशिष्ट्यानुयोगित्वानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । अत्र वै० स्वभिन्नत्व-
 स्वइतित्वोभयसम्बन्धेनेत्येवोक्तम्)

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धोपादानं च गगनत्वाभावाभावान् आरमत्वादित्यादावध्याप्ति-
 भयेन, अन्यथा कालिकेन साध्यवत्ताद्युद्धिरोधितापटकत्वस्य स्वरूपे सत्त्वात्, साध्याभाव-
 त्वव्यापकमात्मैव स्यादिति ।

ननु स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताप्रतिरोधितापटकसम्बन्धेनेत्युक्तावपि निर्वा-
 हसम्भवे साध्यपद व्यर्थमिति चेन्न । गगनत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता
 काभावान् आरमत्वादित्यादावध्याप्तिः साध्यसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्साध्य-
 तावच्छेदकं तद्रूपेण स्वरूपेण धटवानिति बुद्धिं प्रति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तानिश्चयस्य स्वरूपेणैव प्रतिबन्धकत्वात् न तु कालिकेनाऽपी-
 ति, साध्यपदोपादाने तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन साध्यकानितिबुद्धिरोधितेत्यादिनि-
 वेशे पटप्रकारक्युद्धिमादाय दोषाभावात् ।

तादृशवृत्तित्वाभावः स्वव्यापकतादृशवृत्तित्स्वव्यापकप्रतियोगिताको
ध्यः, प्रयोजनं चोक्तप्रायम् ।

'सि', केवलान्वयिनि च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यव-
बुद्धिर्भ्रमरूपैव सुलभा, सत्यां हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ
त्वपि घटत्वेन वाच्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात्, घटत्वाद्यभाववत्ताबुद्धि-
ते च समवायादिना घटत्वादिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादेवोक्त-
व्याप्त्यनुदासः

तादृशवृत्तित्स्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वे प्रवेशिने एव समुदायपदं
र्थकं भवति अतः प्रागेव वृत्तित्त्वाभावं व्याचष्टे तादृशेति । इति । स्यं प्र-
योगिता तद्व्यापक यत्साध्यभावसमुदायधिकरणवृत्तित्स्वत्व तद्व्यापक-

नन्वस्तु प्रतियोगितावच्छेदकान्च्छिन्नसाध्यवलिष्ठप्रकारताशालि इत्यादिरीत्या निवेशेऽ-
साध्यसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकरूपेण मेय(त्व)ानितिबुद्धिमा-
यापि पुन स्वरूपस्य प्राप्ततया दोषोऽनर्थं एवेति स्वप्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छिन्नत्व
धारतायां निवेश्यम्, साध्यतावच्छेदकरूपेण प्रमेयवद् भूतत्वांमिति बुद्धौ साध्यतावच्छेदकस्य
प्रायत्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य मानेऽपि स्वस्य धर्मिनिरूपितप्रकारतायां चापि साध्यतावच्छे-
दप्रमयत्वोभयावाच्छिन्नत्वात् साध्यमात्रनिष्ठत्वमेव वा प्रकारतायां निवेश्यम् किं साध्य-
त्वेनेति, स्वप्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रकारतायाः इत्युक्तं च निर्वहति, इति
च । आत्मभिन्न घटत्वादित्यत्राऽऽयात्, साध्यसामान्याभावस्यापि फूटान्तपानित्वन्
व्याभावकूटाधिकरणमात्रैव भवति, तदेव न सम्भवति अत्र लक्षणे साध्याभावेऽप्य साध्य-
त्वच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वेन निविष्टतया साध्यसामान्याभाववत् कालिकसम्बन्धा-
च्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावत्वेनाऽऽमभेदाभावस्यापि लक्ष्यघटकनशा तादृशार्थाधिकर-
णमात्रैव भवति सत्त्वाधिकरण स्वरूपेणैव सम्भवति स्वरूपस्तु न प्राप्नोतीति निरुक्ताभावप्रति-
योगितावच्छेदक कालिकसम्बन्धवच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाभावत्व तन्मान्नावच्छिन्नप्रकारताशा-
ले बुद्धिं प्रति कालिकेन घटवत्तानिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । न च तादृशभावत्वेन स्वरूपेण
कृतसाध्यवानितिबुद्धिमादाय स्वरूप प्राप्नोतीति वाच्यम् । पर्याप्तनिवेशे तादृशप्रकारताशा-
ले बुद्धेरप्राप्तत्वात्, साध्यपदोपाशने तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठप्रकारतानिरूपितसाध्यता-
वच्छेदकमात्रावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्ना या साध्यतावच्छेदकस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभयघ-
र्तावच्छिन्नप्रकारता इत्यादिरीत्या निवेशेन दोषाभावात्, तथाच तादृशघटाभावत्वेन स्वरूपेण
प्रकृतसाध्यवानितिबुद्धे प्राप्ततया ताद्वेरोधिताघटकत्वस्य स्वरूपे सत्त्वेन न दोषः ।

ननु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य केवलान्वयितया तद्वत्ताज्ञानस्य व्यधिकरण
धर्माविशिष्टस्य साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मत्तान्मात्रेण निरुक्तविरोधिसम्बन्धाऽप्रतिबन्धा
केवलान्वयिन्यव्याप्तिरत आह केवलान्वयिनि चेति । तथाचाऽनुभवानुसंधेनोक्तप्रति-
बन्धकत्वमावश्यकमिति भावः ।

प्रतियोगिताका इत्यर्थः । प्रयोजनं चेति । वृद्धिमान्
वृत्तिसामान्याभावस्य

ताकस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिरतः स्वव्यापकेति । तथा
चाऽऽलोकावृत्तिव्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वहिवृत्ति-
त्वत्वं धूमत्वाद्दौ व्यभिचारादित्ययमभावो न लक्षणघटक इति नाऽऽभा-
सिः । प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वानुक्तौ चाचर्यं ज्ञेयत्वादि-
त्यादावव्याप्तिः,

घटवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात्तदुपादाने
तादृशभावप्रतियोगित्वं न वाच्यत्वाभावाच्चद्ववृत्तित्वव्यापकं घटवृत्ति-
त्वे व्यभिचारादित्येतस्य लक्षणाऽऽघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अत्र च
प्रतियोगिता स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना ग्राह्यां, तेनेदं चाचर्यं ज्ञेयत्वादि-
त्यादौ घटवृत्तित्वेन वृत्तित्वसामान्याभावस्य

विहेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः । सार्वभौममते च एकविंशतिपारत्वमेवोर्म-
त्वम्, तेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायापि नासम्भवः, त-
त्प्रतियोगितायास्तादृशवृत्तित्वत्वाऽऽव्यापकत्वादिति ध्येयम् । स्वव्यापक-
त्वदलस्य पूर्वलक्षणोक्तैव व्यावृत्तिः, तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वदलस्य तु

नाऽऽसम्भव इति । ननु वृद्धिमान् धूमादित्यत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् धूमे घटवृत्तित्व-
विरहेणोभयाभावसत्त्वात् । न च पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाऽऽसम्भव इति वा-
च्यम् । साध्याभावकूटवृत्तित्वव्यापकत्वस्य प्रतियोगितायां सत्त्वेऽपि प्रातेयोगिताव्याप-
कत्वस्य साध्याभावकूटवृत्तित्वात्त्वे विरहादिति चेन्न । हेतुसामानाधिकरण्याविरहेणोपादानेन
साध्यसामान्याभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण साध्याभावकूटाधिकरणत्वस्य पर्वतेऽ-
पि सत्त्वेन निरूप्योभयाभावस्यापि लक्षणघटकतया तस्य धूमेऽसत्त्वादिति ।

एव सद्रूपवान् तद्रसादित्यत्रापि रसत्वावच्छिन्नवृत्तित्वतदनवच्छिन्नवृत्तित्वोभयाभावमा-
दायाऽव्याप्तिः भगवती । कुत्रचिदव्याप्तिरित्येव पाठः ।

ननु उभयाभावस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेणैव वारणसम्भ-
वत् “सार्वभौममते” इत्यादिना मताशयणं निष्कलमिति चेन्न । स्वसामानाधिकरणत्वे सति
स्वसामानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव न्यूनवृत्तित्वम् । स्वसामानाधिकरण्यं च
निरवच्छिन्नरूपेण निवेदयम् । अत उभयपदार्थे उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदेन न
निरवच्छिन्नरूपेणाऽऽतीति न तस्य “उभयवस्य” न्यूनवृत्तित्वम्, अन्यथाऽन्याप्यवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याऽन्याप्यवृत्तित्वमते धूमाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वपारत-
त्यभावप्रतियोगितायाः एव न्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्याऽऽसत्त्वेनाभावमादायाऽतिव्याप्तिः, सं-
योगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितया अव्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य केवलान्वयित्वात् ।
अथवा विशेषरूपेण सामान्याभावमादाय व्यावृत्त्यनुसरणं तादृशशब्दा निराकरोति “सार्व-
भौममते” चेत्यादिना । प्रकारान्तरेणैव लक्षणाघटकत्वान्न तमादाय दोषसम्भव इति ।

साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणध-
र्मावच्छिन्नस्यैवाऽभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद् व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिरतः
समुदायेति ।

॥ गिव न वहिमान् धूमादित्यादौ व्यावृत्तिः, तादृशमहानसादेः साध्या-
भावकूटाऽनधिकरणत्वात्किन्तु केवलान्वयिस्थले एव इत्याशयेनाह उक्त-
प्रायमिति । न च स्वव्यापकेत्याद्यपेक्षया लाघवात् साध्याभावकूटाधिकर-
णवृत्ततात्वावच्छिन्नाऽभावा एव यावन्तो निवेद्यगतां तादृशवृत्तित्वत्वेन
प्रदादेरभावमादाय केवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिनि वाच्यम् । वहिमान्
धूमाद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्राऽसम्भवापत्तेः, निर्वहिवृत्तित्वत्वस्य
वृत्तित्वत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन बहुधभावकूटवद्वृत्तित्वत्वघटत्वेन वाच्य-
त्वाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाऽ-
भावस्याऽप्रसिद्धेरिति भावः ।

ननु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियो-
गिताकाभावाः तद्वस्वमेवोच्यतां कृतं कूटनिवेशेनेत्यत आह साध्याभावेति ।
साध्यप्रतियोगिकाभोवेत्यर्थः । व्यधिकरणेति । साध्यप्रतियोगिकाभाववद्वृ-
त्तित्वसामान्याभावस्याऽवृत्तिमात्रवृत्तित्वादिनि भावः । अत इति । तथा च
धूमाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तित्व-
सामान्याभावस्यैव बहुधादिदेहावसस्यान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । नचैवं

उक्तप्रायमिति । तथा चोक्तप्रायमित्यस्य यत्किञ्चिदुक्तं यत्किञ्चिदुक्तमित्यर्थः ।
तथाच प्रथमदलप्रयोजनं पूर्वोक्तमेव, द्वितीयदलप्रयोजनं पूर्वाऽनुक्तमन्यदेवेत्यत उक्तप्रायत्व-
प्रयोजनस्यैवेति भावः । वृत्तित्वत्वाद्यपेक्षयेति । अवच्छिन्नत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्मका-
ऽवच्छेदकतागर्भत्वे लघुवृत्तित्वत्वसमनियतसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगि-
ताऽनवच्छेदकतायाऽसम्भवापत्तेः, अन्यूनाऽनतिरिक्तवृत्तित्वत्वमकाऽवच्छेदकतागर्भत्वे चोक्तस-
म्बन्धेनैत्ये एव पर्यवसानादिति ।

न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति । अथ कथं धूमवान् षष्ठेरित्यादावतिव्याप्यु-
द्भावनम् । तत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्याप्यत्वे सति साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-
व्यापिका या प्रतियोगिता तत्कस्याऽप्रसिद्धे । नच घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावस्तथा, तदीय-
प्रतियोगितायां सत्यन्ताऽभावात्, निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्तु सुदूरपराहत एव, त-
दीयप्रतियोगितायां विशेष्यदलाऽभावात् । किन्तु तददाने वहिमान् धूमादित्यादौ तथावि-
धाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः सम्भवति साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापक इत्यादिदीधि-
तिकारीभ्यस्ताऽतिव्याप्तिवारणरूपतत्प्रयोजनस्याऽसङ्गत्या नोद्भावयितुं शक्येति चेन्न । यतो
द्वितीयसमुदायपदाऽदाने प्रथमसमुदायस्यापि वैयर्थ्यमेव, आलोकावृत्तित्वत्वाभावमादाया-

साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः । तेन समवायेन
बुद्धेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे बन्धव्यवत्त्वे पर्वतबन्धव्यवसंयोगे

गगनाभाववान् वाच्यत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः, गगनस्यापि साध्याभावत्वात्
तदाधिकरणाऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । वृत्तिमत्त्वेनाऽपि साध्याभावस्य विव-
क्षणीयत्वात्, नव्यमते गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावाच्चेति भावः ।
अत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वव्यपकप्रतियोगितेत्यत्र समु-
दायपदस्य (१) फलं ग्रन्थकृतेषोक्तम्, प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावसमुदा-
याधिकरणवृत्तित्वस्वमित्यत्र समुदायपदस्य फलन्तु नाऽऽलोकाऽवृत्त-
भाषमादाय बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणम्, तादृशाभावस्य स्व-
व्यापकसाध्याभाववृत्तित्वव्यपकप्रतियोगिताकेत्युक्तावपि वारणसम-
वाद् धूमत्वादावपि तदभावप्रतियोगितासत्त्वात्, परन्तु आलोकाऽवृत्ति-
वृत्तित्वस्याऽभावमादायाऽव्याप्तिवारणमेव तत्फलमिति प्राञ्जः । तत्तुल्यम्
स्वाश्रयनिष्ठेत्यादावपि साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्य-
स्याश्रये वर्तमानस्याऽत्यन्ताभावस्याऽप्रतियोगिप्रतियोगिताकाभावेन

ऽव्याप्तिरिदानीमनवकाशात्, आलोकाऽवृत्तिवृत्तित्वाभावप्रतियोगितायाः व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वाव्यापकत्वेन आलोकाऽवृत्तिवृत्तित्वाभावस्य लक्षणाऽप्युक्तत्वात् ।
एवं च धूमवान् बद्धेरित्यादावैवोपदर्शितरीत्या समुदायपदव्याप्तिः सम्भवति, ननु बहिमान्
धूमादित्यादौ, तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । वस्तुतः
समुदायपदस्य सकृदेव निवेशः, अतएव रक्षितिकारेण साध्याभाववृत्तित्वत्वेत्यादिना-तद्या-
वृत्तिस्तत्रैवोद्भावितेति नानुपपत्तिलेशोपीति श्येयम् ।

गगनस्याऽपि साध्याभावतयेति । नचाऽत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकनिशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्ब-
न्धः तेन वृत्तिमतः साध्याभावकूटस्य तादृशसम्बन्धेनैवाऽधिकरणत्वस्योक्तत्वादिति ग्रन्थे-
नैव गगनस्वरूपाभावस्य लक्षणाऽप्युक्तत्वात् तमादायाऽव्याप्तिदानं, वृत्तिमत्त्वेनाऽऽप्यव्याप्ति-
ग्रन्थेन तद्वारणं वाऽसंगतमिति वाच्यम् । पूर्वग्रन्थमनालोच्यैवाऽव्याप्तिदानम्, विवक्षणी-
यत्वादिशयनन्तरं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैत्यादिग्रन्थेनेत्युक्त्याम्, तेन न समाधानान्तरमिति
व्येयम् । एवं च विवक्षणीयत्वादित्यस्य विवक्षितत्वादित्यर्थ इति परमार्थः ।

स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वव्यपकप्रतियोगिताक इत्यत्र स्वव्यापकताविशेष्यतापक्षमेव
साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वव्यपकत्वविशेषणतया भासते ननु स्वातन्त्र्येणेति त-
द्वृत्त्य द्विधा निवेशाभावेन समुदायपदस्यापि सकृदेव निवेश इत्यादिप्रायेणाह तन्नच्छ-
मिति । निवेशप्रकारमाह स्वाश्रयनिष्ठेत्यादि । तथाच स्वाश्रयनिष्ठेदप्रतियोगिता

च पर्वतस्य बहुधवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नबहुयभावद्वयानाधिकरणत्वे-
ऽपि नातिव्याप्तिः ।

व तादृशवृत्तिस्वाभावात् न निवेशात्तत्र च सकृदेव समुदायपदस्यान्तर्भाव-
णोभयथा तन्निवेशफलानुसन्धानस्य घास्यदशानानुसन्धानसमाप्तत्वात्,
अन्यथा साध्याभाववृत्तिस्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्व-
स्यकथाभावादेव व्युदासात्तत्मादाय व्यभिचारिणि अतिप्रसंगवारणार्थं
अन्यकृता समुदायपदोपन्यासा(१)ऽनौचित्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

धूमे इति । नातिव्याप्तिरित्यग्रेऽन्वयः । एवमग्रेपि । इदमापाततः । साध्यता-

च्छेदकतादृशवृत्तित्वत्वाथयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकाभावा इति फलितम् ।

नच केवलसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत-
या प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नभेदरूपव्यापकतानिवेशाऽसंभवात्तद्वलनिवेश आ-
दृश्यक इति पाच्यम् । तादृशवृत्तिवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपलघुधर्मसंमनियत-
स्याऽव्यापकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितवन्ध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वनिष्ठभेदप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन स्नेहशून्यतादिताप्यकसद्वेत्ती-
लघुधर्मजलवृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन,
केवलान्वयिनि वृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लघुधर्मसंमनियतस्य व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नसाध्याभावसमुदायाधिकरणघटितवृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरु-
तया प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन च तदवच्छिन्नभेदात्मकव्यापकत्वाऽप्राप्तव्या भेदकूटनिवे-
शाभ्याऽऽवश्यकत्वात् ।

नच साध्यभावसमुदायाधिकरणस्य वृत्तित्वविशेषपरिचायकत्वयैव निवेशेन वास्तवस्य
साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वस्य लाभेनोक्ताऽप्राप्तव्याभावात्तद्वलस्य द्वेषानिवेशपक्षे न
भेदकूटनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वम्, तन्निवेशे दुर्ज्ञेयतापातादिति वाच्यम् । तर्हि ममापि स्वव्या-
पकत्वस्य तादृशवृत्तित्वविशेषपरिचायकत्वयैव निवेशेन भेदकूटनिवेशयैव तद्वलस्य सकृ-
दिवेशसंभवादिति । परन्तु एव सति स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वव्यापकत्वान्तस्यैव प्रतियोगि-
ताविशेषपरिचायकतया निवेशसंभवेन सकृदपि तद्वलस्य विशेषणतया निवेशस्याऽनौचि-
न्यत्वात् । किञ्चाऽसंभवाद्दिशेषणताकस्य परिचाययतया निवेशस्यासोपद्रादिकत्वेन तद्वलं
द्वेषा निवेश्य व्यापकत्वद्वयस्यापि विशेषणतयैव निवेश उचितः । अत एव निशि-
च्छयोपस्यैवोत्सार्गिकत्वमिति सिद्धान्त इत्यस्मद्गुरुवरणाः । वस्तुतस्तु व्यापकत्वस्य
व्याप्यतावच्छेदकगर्भत्ववत् व्यापकस्यापि केनचिद्रूपेण व्यापकत्वं, केनचिद्रूपेणाऽव्यापक-
स्यापि रूपान्तरेण व्यापकत्वमित्यादिशुक्तिभिः व्यापकत्व व्यापकतावच्छेदकगर्भत्वव्याप्यस्य

भिन्नान्तसिद्धतया व्याप्यतावच्छेदकतयेव व्यापकतावच्छेदकतयापि तद्वलनिवेशस्वावच्छेद-
या द्वेषा तद्वलनिवेशस्य ब्रह्मणोप्यशक्यवारणतया वारद्वयं समुदायनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वमिति

ननु तद्वलस्य द्वेषा निवेशपक्षोपि न सम्यक् । तथाहि साधनसमानाधिकरणत्वेन सा-
ध्याभावस्य विशेषणीयत्वे स्वव्यापकवृत्तित्वत्वात् साधनसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदाया-
धिकरणवृत्तित्वव्यापिका या प्रतियोगिता तत्का वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तोऽभावास्तद्वलमिले-
वास्तु कृत प्रथमदलेऽधिकरणान्तनिवेशेन धूमत्वत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्याऽऽलोकात्
सेहेतावभावादव्याप्तिवारणाय स्वव्यापकवृत्तित्वत्वेति । न चाऽत्राऽऽलोकाऽऽवृत्त्यभावादि-
मादायाऽऽव्याप्तिशक्ता, तस्य द्वितीयदलेनैव वारणात् । नाप्यतिव्याप्तिः, निर्धूमवृत्ति-शक्य-
वस्यैतादृशस्य हेतावभावात् । किंच व्यापककोटौवेव समुदायपदं निवेश्य स्वव्यापकसाधन-
समानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वात् वृत्तित्वव्यपिका या प्रतियोगिता
तत्का इत्येवास्तु, इत्थंच यावन्त इति वृत्तिमद्वृत्तय इति च व्यर्थम् नास्ति च महाकालान्तरे
घटादित्यादौ वक्ष्यमाणाऽतिव्याप्तिः, व्यभिचारिमात्रे एवेहशाभावाऽप्रसिद्धेः । अपि चाऽति-
लाघवाद् वृत्तित्वव्यपकसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वात्त्वमित्येव

लक्षणमस्तु । सकृन्निवेशपक्षे तु नैते दोषाः, समुदायघटितदलद्वयस्येहाऽप्रवेशेन
वृत्तित्वव्यप्य वारद्वयमप्रवेशादिति चेत् । तादृशवृत्तित्वविशेषेतराऽनन्तवृत्त-
त्वाऽनिवेशप्रयुक्तलाघवेन द्वेषानिवेशापेक्षया उपदर्शितप्रकाराणां गुरुत्वात् । किं
च सकृन्निवेशपक्षेऽपि लाघवेन द्वितीयतृतीयरीत्या लक्षणकरणापत्तिर्दुर्बला
नच तस्य लक्षणान्तरत्वेन यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यामिति वाच्यम् । द्वेषानिवेशपक्षेऽपि
तुल्यत्वात् । अत्रेदं चिन्त्यते । साधनसमानाधिकरणसाध्याभावविशेषणे स्वव्यापकत्वदल-
वैयर्थ्यम् । आलोकाऽऽवृत्त्यभावादिप्रतियोगिताया आलोकनिवृत्तित्वादिसाधारणसाधनसमा-
नाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वाऽव्यापकत्वादेव तमादायाऽव्याप्यभावात् । अथ
पर्वतीयवहितदितरवह्नुभयभावावस्य महानधीयवाहितदितरवह्नुभयभावावस्य च साधनसमा-
नाधिकरणतया तदुघटितसाध्याभावकूटाधिकरणत्वस्य जलादावेन सत्त्वेन तद्वृत्तित्वव्यप्य-
कत्वस्याऽऽलोकाऽऽवृत्त्यभावादिप्रतियोगितायां सत्त्वेन तमादायाऽव्याप्तिरस्येवेति चेत् ।
साध्यतानवच्छेदकैर्भूतवैशिष्यव्यासज्यवृत्तिधर्मनिवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया अवश्यं विशेषे-
षणीयतया निरुक्तोभयभावावस्य लक्षणाघटकत्वात् । नच प्रतियोगितायां तादृशविशेषणनि-
वेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यम् । तथासति इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटत्वमिशिष्टवा-
च्यत्वाभावघटा-यत्त्वमिशिष्टवाच्यत्वाभावघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः ।
अभाववान् मेयत्वादित्यादौ घटत्वाभावतद्वितराभावपटत्वाभावतद्वितरानावोभयभावादिप-
टितकूटाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः, वह्निभूगान्यतरवान् वह्नेरित्यादौ वह्निभूगोभयभावादि-
कमादायाऽव्याप्यपक्षेः । नच धर्मे भूतान्तनिवेशस्य किं प्रयोजनामिति वाच्यम् । विशेषे-
ष्टसत्तावान् जातेर्भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादिसादावतिव्याप्तिवारकसाध्यतावच्छेदकत्व-
च्छिन्नाभावसंप्रदृश्यैव प्रयोजनत्वात् । न च प्रमेयवत्साध्यके साध्यतावच्छेदकभेदाऽप्रसिद्धि-
वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मयोरपि यथाकथञ्चित् साध्यतावच्छेदकमित्येव साध्यतावच्छेदक-

तावच्छेदकरूपेण भेदस्यैव निवेशनीयत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकताभिन्नत्व-
स्यैव निरुक्तघर्मानवच्छिन्नत्वघटकावच्छेदकतायां निवेशेन दोषाऽसंस्पृशात् । नच विशि-
ष्टस्याऽतिरिक्ततया अतएव एकविशिष्टापरत्वरूपोभयत्वावच्छिन्नस्याऽप्यतिरिक्ततया विशि-
ष्टाभावादेर्विशेषणायभावरूपतया बोक्ताऽव्याप्यभावेन प्रतियोगितायां तादृशविशेषणवैयर्थ्य-
मेवेति वाच्यम् । एवमपि पर्वतीयवद्विदितरवहृद्युभयामावादैरपि तुल्ययुक्त्या लक्षणाऽ-
घटकतयाऽऽलोकावृत्त्यभावादिकमादायाऽव्याप्यभावेन व्यापकत्वदलवैयर्थ्यानपायात् ।

यत्तु स्वव्यापकत्वस्य यथाश्रुत एव निवेशः, साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभाववि-
शेषणे तु तत्र देयमेव । अथैवं दीधितिकारस्य साध्याभावश्च 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन दौ-
ष्यः, तेन समवायेन बद्धः साध्यत्वे' इत्यादिप्रन्थेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाव-
विवक्षणमसङ्गतम् । सम्बन्धद्वयावच्छिन्नबन्धभावद्वयघटितसाधनसमानाधिकरणसाध्याभाव-
कूटाधिकरणवृत्तिरत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य पर्वतान्यवृत्तित्वाद्यभावस्य यावदन्तर्गतस्य प-
र्वतवहृद्यवयवसंयोगरूपहेतावसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरभावात्, स्वव्यापकत्वस्य निविष्टत्वे च तादृ-
शाभावस्य लक्षणाऽघटकतयाऽतिव्याप्तिरसम्भवेन तरसगतेरिति चेन्न । तादृशविवक्षणस्य य-
थाश्रुतदीधितिकाराऽभिप्रेतत्वात् । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणे उक्ताति-
व्याप्तिवारणाय तादृशविवक्षाभावेऽपि क्षतिरारहादिति । तत्र—तथातति भूतत्वमूर्त-
त्वान्यतरामाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ दीधितिकारेण दास्यमानाया अतिव्याप्तेरसङ्ग-
त्यापत्तेर्दुरुद्धरत्वात् । स्वव्यापकत्वाऽनिर्वेशे तत्र द्रव्यवृत्तिनाशभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेता-
वसत्त्वेनाऽतिव्याप्तेरसम्भवात् । तन्निवेशे तु तादृशाभावस्य यावदन्तर्गतत्वमेव न तादृशा-
भावप्रतियोगितायाः आकाशवृत्तित्वादिसाधारण्यव्यापकत्वस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसा-
ध्याभावकूटाधिकरणपृथिव्यादिचतुष्कृत्तित्वेऽसत्त्वादातिव्याप्तिसंगतेः । ननु संयोगेन द्रव्य-
स्याऽव्याप्यवृत्तितया वद्विमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणस्य वद्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावस्य व्याप्यवृत्तित्वातिरूपकाधिकरणं यज्जलादि तत्तद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वस्या-
ऽऽलोकावृत्त्यभावाद् सत्त्वेन यावदन्तर्गतस्य धूमादावसत्त्वादव्याप्तिः, एवं संयोगी द्रव्यत्वा-
दित्यादौ साधनसमानाधिकरणसंयोगत्वावच्छिन्नाभावघटितसाध्याभावसमुदायस्य व्याप्यवृत्ति-
तानिरूपकाधिकरणगुणाद्विद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य पृथिवीभिन्नवृत्तित्वाभावादेर्याव-
दन्तर्गतस्य द्रव्यत्वादिहेतावसत्त्वादव्याप्तिरिति स्वव्यापकत्वनिवेशः । नच वद्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावादेर्व्याप्यवृत्तित्वाभावात् तमादायोक्तरीत्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तन्त्वाद्दौ तस्याऽपि
व्याप्यवृत्तित्वाऽनपायादिति चेन्न । व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य साधनसमानाधिकरण्यविवक्षणेन
साधनाधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वलाभेन वद्वित्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाऽघटकतयोक्त्यलेऽ-
व्याप्यभावात् ।

अत्र केचित् । स्वव्यापकत्वस्याऽनिवेशपक्षे भूतत्वमूर्तत्वान्यतरामाववान् स्पर्श-
वदन्यत्वादित्यादौ द्रव्यवृत्तित्वाभावादेर्यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात्तातिव्याप्तिरत्वमेव भूतत्व-
मूर्तत्वोभयामाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणभूतत्वमूर्तत्वोभयघात-
कसाध्याभावघटितकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वाभावादेः स्पर्शव-

दन्यत्वादावसत्त्वेनाऽव्याप्तिरिति तद्वारणाय साधनसमाप्ताधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषे
 ऽपि तादृशवृत्तित्वत्वे स्वव्यापकत्वमवश्यं निवेशनीयम् । अत एव एतत्सूचनायैव दीयते
 कृता भूतत्वमूर्तत्वाद्योरन्यतरत्वेनाऽभावे साध्ये इत्युक्तम्, अन्यथा भूतत्वमूर्तत्वाद्योरभावे
 साध्ये इत्येव ब्रूयात् । नचैवगपि भूतत्वमूर्तत्वोभयाभाववान् मनस्त्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट
 सत्ताभाववान् द्रव्यभिन्नत्वादित्यादौ मूर्तवृत्तित्वाभावस्य मनस्त्वे, सत्तावद्भूतित्वाभावस्य द्रव्य
 भिन्नत्वेऽभावादेव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । साध्याभावत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य साधनाधिकरण
 वृत्तित्वविवक्षणेन भूतत्वमूर्तत्वोभयात्मकस्य साध्याभावत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य मनोरूपसाधना
 धिकरणाऽवृत्तित्वेनाऽऽद्ये सार्वभौमनये विशिष्टस्याऽतिरिक्तत्वेन विशेषणविशेष्योभयस्य द्रव्य
 त्वस्यैव वा विशिष्टसत्ताभावाभावत्वांगीकारेण च द्वितीयेऽव्याप्यभावात् । न चैवमुभयात्
 वसाध्यकस्पर्शवदन्यत्वेषि नाऽव्याप्तिः, भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य हेतवधिकरणे मनसि आकृते
 वाऽसत्त्वादिति वाच्यम् । घटत्वपटत्वोभयत्वविशिष्टे द्रव्यवृत्तित्ववद्भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वविशिष्टे
 स्पर्शवदन्यवृत्तित्वस्याऽनपायात् । नचैवं गोत्वाश्वत्वोभयाभाववान् द्रव्यत्वादिस्वादावव्याप्तिः
 घटत्वपटत्वोभयत्वविशिष्टे द्रव्यवृत्तित्ववत् गोत्वाश्वत्वोभयत्वविशिष्टे द्रव्यवृत्तित्वसत्त्वेन गो
 त्वाश्वत्वोभयात्मकसाध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया तदूपटितरूपाधिकरणाऽप्रसिद्धेरिति वा
 च्यम् । विरुद्धगोत्वाश्वत्वयोर्गोत्वाश्वत्वोभयाभावाभावत्वे मानाभावेन साध्याभावस्य पोतत्वा
 त्त्वोभयात्मकत्वाभावात् । नच भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य साध्याभावत्वे किं मानमिति वाच्यम् ।
 घटादिमति घटाद्यभावाऽप्रतीत्या घटाद्यभावाभावव्यवहाराच्च घटादेर्घटाद्यभावाभावत्ववत्
 भूतत्वमूर्तत्वोभयवति भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावाऽप्रतीत्या भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावाभावव्यवहा
 राच्च भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य तदभावरूपसाध्याभावत्वसिद्धेः, विरुद्धगोत्वाश्वत्वोभयस्येते तु
 नैवं संभवतीति वदन्ति ।

तत्र सभ्यक् । यद्गोत्वाश्वत्वप्रतियोगिताकः साध्याभावः तद्गोत्वाश्वत्वप्रतियोगि
 ताकाभावत्वेन तस्य साधनाधिकरणवृत्तित्वविवक्षणेनैव भूतत्वमूर्तत्वोभयाभावोदिसाप्यकस्पर्
 शवदन्यत्वादावव्याप्यभावात् । प्रत्येकाधिकरणे उभयाभावो नास्त्येवप्रतीत्या उभयामा
 यामावत्वेनोभयस्याऽवृत्तेः । एतेन स्वव्यापकत्वस्य तादृशवृत्तित्वत्वेऽनिवेशे पटकृत्प्रादेशेऽप्यक
 ज्ञानपटकुम्भेदविशेषज्ञानोभयाभाववान् पटपटान्यतरत्वादित्यादावव्याप्तिः, तत्र साध्याभाव
 स्य पटकृत्प्रादेशेऽप्यकज्ञानपटकुम्भेदविशेषज्ञानोभयात्मकस्य पटे पटे च वर्तमानत
 या साधनसमानाधिकरणस्य लक्षणघटकतया तदूपटितसाध्याभावकृतस्याऽधिकरणं याकुम्भं
 तद्भूतित्वावव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वाद्यभावस्य हेतावसत्त्वादतः साध्यसमानाधि
 करणत्वेन साध्याभावविशेषणेऽपि स्वव्यापकत्वं तादृशवृत्तित्वे देयमिति परास्तम् । उक्तरी
 त्या विवक्षणेऽव्याप्यभावात् ।

अन्ये तु वृत्तित्वआलोकान्यरुभयाभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकृताधिकर
 वृत्तित्वव्यवहारप्रतियोगिताकस्य धूमहेतावसत्त्वेन तमादावाऽव्याप्तिवारकत्वेनैव साध्यवत्त्वं ।
 नच पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावोदिसाप्यमादायाऽव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्योति
 र्धर्मानवधिप्राप्त्येनैव प्रतियोगिताऽन्यत्वं विवक्षणीयेति तत एवोक्ताभावस्य निरास इति वा

च्यम् । पर्वतवृत्तित्वपर्वताभ्यवृत्तिवोभयत्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्वपर्याप्त्यभ्यासज्यद्व-
तेधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया वक्तव्यत्वात् । तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वा-
ऽऽलोकान्यत्वोभयामाभेऽपि सत्त्वादित्याहुः ।

तदपि न चारु । व्यासज्यवृत्तिधर्मे वृत्तित्वपर्याप्तत्वं निवेद्य वृत्तित्वाऽऽलोकान्यत्वो-
भयामावस्यापि लक्षणघटकतां सपाय स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वकत्वनिवेशस्य मन्दप्रयोजन-
त्वात् । प्रक्षालनाद्धीति न्यायेनोभयानुपादानस्यैवोचितत्वात् ।

अत्रोच्यते । उक्तरीत्या साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेऽपि स्वव्या-
पकतादृशवृत्तित्वकत्वात्मकपूर्वदलादाने भूतत्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतरवान् स्पर्शवदन्यत्वा-
दित्यादावव्याप्तिः, तत्र भूतत्वाभावविशिष्टमूर्तत्वाभावमूर्तत्वाभावविशिष्टभूतत्वाभावान्यतरा-
भावस्य भूतत्वमूर्तत्वस्वरूपस्य मनसि आकाशे च तादृशान्यतरत्वास्तीति प्रत्ययेनोक्तरीत्या
साधनसमानाधिकरणस्य लक्षणघटकतया तदुपघटितसाध्याभावकूटस्याधिकरणं यद्व्युत्थिव्या-
दि स्पर्शवत् तद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्ति-वाद्यभावस्य यावदन्तर्गतस्य स्पर्-
शवदन्यत्वादिहेतावसत्त्वात्, पूर्वदलादाने तु द्रव्यवृत्तित्वाभावेन प्रतियोगिताया मनोवृत्ति-
त्वादिसाधारण्याव्यापकत्वस्य तादृशवृत्तित्वत्वात्मकस्पर्शवद्वृत्तित्वेऽसत्त्वेन द्रव्यवृत्तित्वाद्यभाव-
स्य लक्षणाघटकतया नाध्याप्तिरिति साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेऽपि पूर्व-
दलस्यावश्यकत्वं सुपपादनमिति समुदायघटितदलद्वयनिवेशस्यावश्यकतया द्वेषानिवेशपक्षः
सर्वथा अबाधित एव ।

अपरे तु साधनसमानाधिकरणत्वेन स्वव्यापकत्वस्याऽनिवेशे इष्टापत्तिरेव भूतत्वमूर्त-
त्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ दीधितिकारस्याऽतिव्याप्तिदानं च तादृशवृत्तित्वत्वा-
तिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वादि द्वितीयकल्पमभिप्रेत्यैवेति न तदसंगतिरपीत्याहुः ।
तदपि न ह्ययम् । उक्तरीत्या कल्पद्वयेपि तत्संगमनात्, इष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वाच्च ।
अत एव साधनसमानाधिकरण्यनिवेशे पूर्वदलं न देयमेव द्रव्यवृत्तित्वाद्यभावमादाय निरु-
क्तातिव्याप्तिर्न भवतीत्यस्वरसादेव किंचेत्यादिना दीधितिकारस्य दूषणान्तरदानामिति न पूर्वो-
क्ताऽतिव्याप्तिरित्याधुनिकोक्तमप्युक्तरीत्या पूर्वदलस्याऽऽवश्यकतयोपेक्षणीयमेव सुधीभि-
रित्यलम् ।

दीधितौ साध्यभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्य इति । अत्र साध्याभावश-
ब्दार्थः साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावः, तस्यैवाऽनुपदं विवक्षणीयत्वात् । एवं
चाऽत्र तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वं तस्य च साध्याभावशब्दार्थैकदेशे साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियो-
गितायामन्वयः । तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियो-
गिता तद्विरूपकामावो बोध्य इति फलितम् । यथाश्रुते साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य-
भावविवक्षणेऽपि समवायेन बद्धेः साध्यत्वे संयोगादिना बध्यभावस्य संयोगसमवायोभय-
घटितसमानाधिकरण्यसम्बन्धेन बद्धिविशिष्टद्रव्यत्वादेः समवायादिनाऽभावाऽभिन्नतया
समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावतया धारणाऽसम्भवेन तेनेत्यादिना धारणाऽसंगतेः ।
यसु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति, अत्र अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तृतीयार्थतया साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकामावो बोध्यः । तेन नोक्तरीत्या तदोप-

वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याऽप्रवेशेऽपि अतिव्याप्तदुर्द्वारत्वात्, साध्याभाववत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य कुत्रापि संयोगेन वृत्तिमति असत्त्वात्, बह्वयवयवमात्रसंयुक्तस्य वस्तुनोऽसत्त्वादिति ध्येयम् ।

ननु सम्बन्धविशेषाऽविवक्षायां प्रलयोत्पन्नकर्मतद्दृष्ट्वंसनित्यरूपादिकमेव बह्वयमावकूटाधिकरणं वाच्यम्, विभुमूर्त्तयोयथायोगं कालिकसंयोगदिवकृतविशेषणताभिर्वह्निमस्त्वेन द्रव्यस्य साध्याभावकूटवत्परिहात्, बह्वयसमानकालीनस्य धूमासंयोगिद्रव्यस्याऽसत्त्वात्, तथा च तत्र साध्याभावादवस्थामिति । तत्र । तथापि संयोगादिना बन्धभावस्य संयोगघटितसामानाधिकरण्येन बन्धादिविशिष्टं यत्प्रमेयसामान्यं समवायादिना तदभावात्मकतया तादृशविवक्षणेऽपि तद्दोषतादवस्थानुद्धारात् । साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वस्य प्रतियोगितायामवश्यं निवेशेन साध्यनिष्ठत्वस्य निवेशे प्रयोजनभावाच्च ।

बन्धवयवमात्रसंयुक्तस्य वस्तुनोऽसत्त्वादिति । तथाच बह्वयवसंयुक्तत्वाध्वोदरेपि समवायेन बन्धभाववति भूतलादौ संयुक्तत्वात् । न च तस्य दिगादिसंयुक्तत्वेऽपि दिगादिनिरूपितसंयोगस्य वृत्त्यनियामकतया दिगादिसंयुक्ते तत्र संयोगेन तादृशवृत्तिवत्कवाच्छिन्नाभावः प्रसिद्ध एवेति वाच्यम् । तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्यापत्त्या वृत्तित्वस्थाने सव्यवस्थैव निवेशनीयत्वात् । तथाच तत्र वृत्तिमद्वृत्तिस्तादृशाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव तस्य च हेतौ सत्त्वादितिव्याप्तिरिति भावः । वक्ष्यमाणविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकरवाविवक्षणेऽतिव्याप्यादिदोषवारणसंभवादित्याशयेन ध्येयमित्युक्तम् । बन्धसमानकालीनस्य धूमाऽसंयोगिद्रव्यस्याऽसत्त्वादिति । नन्वत्र समवायेन वह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले सम्बन्धसामान्येन साध्याभावस्य विवक्षायामपि साध्याभाववत्त्वस्य चरमव्यणुके एव सत्त्वात्तन्निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य च प्रसिद्ध्या प्रन्याऽसंगतिः । न च तेजस्त्वेन वह्निसाध्यकस्थलाभिप्रायेण प्रन्य उक्तस्तथाच चरमव्यणुककालेऽपि तेजसः सत्त्वात् तजस्त्वावच्छिन्नाभावः सम्बन्धसामान्येन व्यणुके वर्तत इति वाच्यम् । बन्धसमानकालीनधूमाऽसंयोगिद्रव्यस्याऽसत्त्वादित्यत्र संयोगिद्रव्यस्याऽसत्त्वादित्युक्तवैव सामंजस्ये धूमपदस्य वैयर्थ्यात् । वस्तुतस्तु धूमप्रतियोगिकधूमहेतुकस्थलाभिप्रायेणातिव्याप्युपन्यासात् प्रन्याऽसंगतिः । ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षायामपि तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावादितिव्याप्तिः स्यादेवेति चेन्न । इदमापाततः इति प्रन्येन स्वयमेवोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

अथ तादृशव्यवस्थेऽप्रसिद्धत्वेऽपि बन्धसमानकालीनद्रव्यस्य प्रसिद्ध्या तस्य साध्याभावकूटवत्त्वसंभवे तन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वप्रसिद्ध्या तदभावस्य धूमे एव वृत्तिमद्वृत्तितया तमादायाऽदितिव्याप्तिः संभवति । न च धूमाऽसंयुक्तद्रव्यस्याऽप्रसिद्धत्वादित्येव पाठ इति वाच्यम् । तथासति धूमसंयुक्तकतिपयद्रव्यस्य बन्धसमानकालीनत्वसम्भवात् साध्याभावकूटवन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वप्रसिद्धिसम्भवेऽपि

कूटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन घृत्यप्रसिद्धैव धूमे नातिव्याप्तिः, समवायेन धूमस्य हेतुत्वे च विरुद्धत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यवि-

तादृशवृत्तिर्वाऽप्रसिद्धैव धूमे नातिव्याप्तिरिति लिखनाऽसंगतेरिति चेत् । धूमाऽसंयुक्तद्रव्यस्याऽप्रसिद्धत्वादित्युक्ते सुतरां धूमसंयुक्तद्रव्यमप्रसिद्धमित्यस्य तात्पर्यतो लाभादिति समाधीयते । वन्हासमानकालीनद्रव्यस्याऽसत्त्वादित्यग्रे लिखनबीजं चिन्त्यम्, धूमाऽसंयुक्तभायस्य वैयर्थ्यादिति । अपरे तु द्रव्यस्य वन्हाभावकूटत्वे विरहेण हेतुः वन्हासमानकालीनधूमाऽसंयोगिद्रव्यस्याऽसत्त्वात् इत्युक्तौ निर्वाहसम्भवे अन्यःसर्वमनुपयुक्तं स्यात् ।

न च वन्हासमानकालीनधूमसंयोगिद्रव्यस्याऽसत्त्वादिति अतिव्याप्तिसाधको हेतुरिति वाच्यम् । यस्याऽसत्त्वं तदभावप्रयोजकं तस्य सत्त्वं तत्प्रतियोगिप्रयोजकमिति व्याप्यता वन्हासमानकालीनधूमसंयोगिद्रव्यस्य सत्त्वे तु अतिव्याप्तिः स्यादिति प्रतीयते, तन्न संभवति साध्याभावकूटाधिकरणानिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिवत्स्यैव धूमे सत्त्वात्, तथा नियमाऽस्वीकारेऽपि तथाचेत्यादिग्रन्थस्य हेतुतायास्तत्र प्रदर्शनीयत्वेन तद्वेतुताया एवाऽसम्भवात्, वन्हासमानकालीनधूमाऽसंयोगिद्रव्यस्याऽसत्त्वादिति पाठे वन्हासमानकालीनधूमाऽसंयोगिद्रव्यसत्त्वस्याऽतिव्याप्तिसंपादकत्वेऽपि उक्तयुक्तयाऽतिव्याप्यभावसंपादने हेतुत्वस्यैवाऽसंभवात्, द्रव्यस्य कूटवत्त्वविरहे हेतुत्वाभिधाने तु सयोगेत्यस्य वैयर्थ्यम्, तथापि तथाचेत्यादिग्रन्थस्य प्रलयेत्पक्षकर्मादीनामेव साध्याभावकूटवत्त्वे चेत्यर्थकत्वात् तथाचेत्यस्याऽप्रसिद्धौ हेतुत्वमुक्तम्, अप्रसिद्धेष्वातिव्याप्यभावसंपादने हेतुत्वम् । ननु वन्हासमानकालीनधूमाऽसंयोगिद्रव्यस्य सत्त्वे श्रुतिमत्त्वाऽप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिः कथं स्यादिति शंकायामुक्तं वन्हासमानकालीनधूमाऽसंयोगिद्रव्यस्याऽसत्त्वादिति, तथा वाऽतिव्याप्यभावसंपादने एव तस्यापि हेतुत्व परन्तु द्रव्यात्वावच्छेदेन वन्हाभावकूटवत्त्वाभावस्य निश्चयात् वन्हासमानकालीनधूमाऽसंयोगिद्रव्यसत्त्वे कथं तेन प्रकारेणाऽतिव्याप्यभाव इत्याशंकाया एवाऽनुदयेन तदाशंकाया हेतुत्वाभिधानमसंगतम्, तादृशवाक्यजन्यशाब्दस्य नाशेन तादृशशंकायाः संभवेऽपि तुल्ययुक्तया वन्हासमानकालीनधूमाऽसंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वाद्युक्तेः वन्हासमानकालीनधूमसंयोगिद्रव्यमस्तीति शंका स्यात्, तत्सम्भवेन साध्याभावकूटवन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिवत्प्रसिद्धिसम्भवे तदप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति लिखनाऽसंगतेरिति विभावनीयम् ।

समवायेन धूमस्य हेतुत्वे चेति । साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षणादेवेति । एतेन समवायेन धूमस्य हेतुतायामेवोक्तव्यावृत्तिदानम् वन्हावयवमात्रसंयुक्तयदार्थाभावेपि वन्हावयवमात्रसमवेतपदार्थसत्त्वेनोक्तविवक्षायामतिव्याप्यसंभवाद् वन्हाधिकरणे धूमावयवविशेषे वर्तते यो धूमविशेषः स एव यत्र हेतुस्तत्र तदधिकरणे संयोगेन वन्हाभावविरहादुक्तविवक्षायामभावेऽतिव्याप्तिसम्भवादिति केषांचिदुक्तं परस्ता । समवायेन धूमस्य हेतुत्वे सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवन्हाभावद्वयाधिकरणधूमावयववृत्तित्रेनोक्तविवक्षणाभावेऽप्यातिव्याप्यत्वाच्चेति ।

वक्षणादेव तद्ध्युदासस(१)म्भवादत आह—संयोगेनेति । तथाप्ये-यद्देः सा-
ध्यरे । तथाचात्र बहुप्रभावकूटाधिकरणं यन्निष्पत्त्यादिकं तत्र हेतुतावच्छे-
दकसमवायसम्बन्धेन तद्बुद्धित्वस्य रूपत्वादीं प्रसिद्धस्याऽभावो घटते
एव बहुव्ययवचनेव ह्यतिव्याप्तिः स्यात्, यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभावस्य प्रवेशो न स्यादिति भावः ।

ननु समवायेन बहुप्रभावस्य बहुव्ययवचनत्वाऽसमानाधिकरणत्वाद्भेदं च-
क्ष्यमाणेन साध्याभावानां हेतुसमानाधिकरणत्वावशिष्येणैव न तादृशा-
भावमन्तर्भावोक्तहेतावतिव्याप्तिरित्ये हेत्यन्तरमाह पर्वतेति । अत्र समवायेन
वर्द्धयभावस्य पर्वते, संयोगेन बहुप्रभावस्य च बहुव्ययवचने हेतुसमानाधिकर-
णत्वाच्चदुमयघटितसाध्याभावकूटस्याधिकरणं यन्निष्पत्त्यादिकं तत्सम-
वेतत्वाद्यभावस्य तादृशसंयोगे हेतौ सत्त्वाद् भवत्यतिव्याप्तिः ।

केचित्तु प्राचीनमत तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यानयामकसम्बन्धस्य हेतुताघटनवाभावेन सर्वत्र
संयोगेन हेतुतायां वृत्तानयामकसंयोगस्यैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धता दिगादिबंधुकोष
बहुव्ययवचोपेक्षात्प्रतिनष्टगुणादौ घटिति मते समवायेन बहुप्रभावधिकरणपर्वतादिनिष्-
पितवृत्तियामकसंयोगरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नश्रुतितात्वावच्छिन्नाभावस्यापि याव-
दन्तगतस्य तस्य ध्रुपेऽप्येवोक्तविक्षयामातिव्याप्यभावेन संयोगेन ध्रुमस्य हेतुतायामेव
तथाश्रुतिः, तादात्म्यातिरिक्तवृत्तियामकसम्बन्धस्यापि हेतुताघटनत्वादिनवीनमतेपि यत्र
श्रुतियामकसंयोगेनैव ध्रुमस्य हेतुता तत्रोक्तव्यावृत्तिदानसंगतिरित्याहुः । ताच्चिन्त्यम् ।

यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावस्य प्रवेशो न स्यादिति-
ति । अत्र समवायेन बहुहेतुतायामेवाऽतिव्याप्तिः सम्भवं बहुव्ययवचनसंश्लेषणं विकलमिति
चेन्न । ज्ञानानेनैव मूर्तानां दिग्गुणाधित्वमते साध्याभावकूटाधिकरणध्रुममवायिपरमाण्वादि-
श्रुतित्वस्य हेतौ सत्त्वान्तिव्याप्तिरिति मते अत उभयमतसाधारण्यानुरोधेन तदुपक्षणात्, त-
थाच सर्वत्रान्यान्यन्तर्गतसमवायेन बहुव्ययवचने बहुप्रभावविरहेण ग्रन्थोक्तरीत्याऽतिव्याप्तिः
स्मादिति भावः । केचित्तु बहुव्ययवचने बहुप्रभव तत्रैव समवायेन विद्विरेवेति प्राहुः । अत्र
समवायेन केवलवीक्षित्वस्य केवलाऽव्ययवचनस्य च हेतुतायामप्यातिव्याप्तिरिति मते बहुव्ययवच-
नेऽनुसरणमपुत्रमिति चेन्न । साध्याभावकूटाधिकरणबहुप्रभवसाध्याव्ययवचनस्य बहु-
व्ययसमवायिबहुप्रवस्युक्तजलीयपरमाण्वादिषु तादात्म्यातिव्याप्तिरिति मते, अत उभयमतसा-
धारणार्थं बहुव्ययवचनेऽनुसरणम् । अतो हेत्यन्तरमाहोति । अत्रेदमवधेयम् । के-
व त्रपर्वतसंयोगस्य केवलाऽव्ययवचनस्य च हेतुत्वे तत्संयोगाश्रयजलीयपरमाण्वादिषु
द्रव्य दोषाभावात्, उभयमतसाधारणार्थं तादृशहेतुनुसरणम् । केचित्तु ज्ञानमात्रस्य कालो-
पाधित्वांगीकारेऽनंगीकारे वा उभयवैवाऽनेव्याप्तिः, पर्वतसंयोगस्य हेतुत्वे ज्ञानमात्रस्य का-
ले पाधित्वांगीकारे न सम्भवति साध्याभावकूटाधिकरणं घट एव तादृशपतवृत्तित्वस्य पर्वत-
संयोगे सत्त्वात् पर्वतबहुव्ययवचनसंयोगे तु न घटनिरूपितवृत्तिता इति प्राहुः ।

यत्तु संयोगेन बह्वेः साध्यत्वे बह्वयवयवत्वस्य विरुद्धत्वाद् हेतौ साध्यसा-
मानाधिकरण्यविशेषणादेव तद् धारयितुं शक्यते इत्यतः पर्वतस्यादिहेतवन्त-
रमिति । तत्तुच्छम् । बह्वयवयवेषु बह्वय-तरस्य संयोगेन वृत्तेर्विरोधविरहात्,
तादात्म्येन साध्यत्वानुरोधात् साध्यसम्बन्धितामात्रस्यैव सामानाधिकर-
ण्ये प्रवेद्यत्वाच्चेति भावः । सम्बन्धद्वयेति । पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नत्वबह्वय-
भावानधिकरणत्वात् बह्वयवयवस्य समघायावच्छिन्नत्वबह्वयभावानधिकर-
णत्वादिति भावः । नातिव्याप्तिरिति । प्रागुक्तरीत्या साध्याभावकूटाधिकरण-
नित्य(२)रूपादौ हेतुताघटकसंयोगसम्बन्धेन वृत्त्यप्रतिष्ठया बहिमान् धूमादि-

अत्र पर्वतबह्वयवयवसंयोगस्य हेतुत्वे बह्वेः समवायेन संयोगेन वा साध्यत्वमित्यत्र
विनिगमकाभावेनोभयोरपि प्रत्येकं साध्यताघटकत्वम्, विनिगमनाविरहेण एकशेषस्य क-
र्तुमशक्यत्वात् फलतः विशेषाऽभावाच्चेति ध्येयम् ।

अथ पर्वतस्य बह्वयवयवसंयोगस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नेति प्रत्यपर्यलोचनया
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावाऽविवक्षणे सम्बन्धसामान्येन साध्याभावस्य निवेशेन
पर्वतो बह्वयवयवश्च न सम्बन्धसामान्येन साध्याभावकूटाधिकरणं किन्तु सम्बन्धसामान्येन
निर्वह्निरेव तद्वृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकस्य पर्वतबह्वयवयवसंयोगे सत्त्वादिति व्याप्तिः, साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावोक्तौ यथासम्बन्धं समवायेन संयोगेन च निर्वह्निवृत्तित्वाभा-
वस्य यावदन्तर्गतस्य तत्र हेतावसत्त्वात्तद्व्याप्तिरिति लभ्यते । तत्र सम्बन्धसामान्येन सा-
ध्याभावविवक्षणे कालभिन्नमात्मत्वादित्यादावव्याप्तिरेव वक्तुमुचिता, अनुपपत्तिसम्भवे आ-
पत्तेरन्याय्यत्वादिति चेन्न । अतिव्याप्तेरुपलक्षणत्वादिति ध्येयम् । इदन्तु बोध्यम् । सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्व-सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नसाध्याभाववृ-
त्तित्वयोर्भेदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्याप्यत्वव्यापकत्वदलयोरेकत्रैव निवेशे
प्रतियोगितायां साध्याभावकूटवृत्तित्ववत्त्वसमनैयत्य सम्भवतीति दलद्वयेऽपि साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्व-प्रतियोगितायां निवेश्यम् । दांघितिकृता च द्वितीयदले साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन साध्याभावविवक्षायाः प्रयोजनमुपदर्शितम्, प्रथमदले तद्विवक्षायां प्रयोजन-
च नैतत्, द्वितीयदले तद्विवक्षयैव तन्निरासात्, किन्तु बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणम् ।
प्रथमदले तद्विवक्षणे "कालभिन्नमात्मत्वादित्यादावव्याप्तिभया यत्किञ्चित्सम्बन्धेनैव साध्या-
भावस्य वाच्यतया" आलोकाऽवृत्तिसमुक्तत्वादावच्छिन्नाभावस्य स्वव्यापक'विषयतादि'य-
त्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्ववत्त्वमात्रकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वकस्य संयोगावच्छिन्नत्वबह्वयभावकूटाधि-
करणवृत्तित्ववत्त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य यावदन्तर्गतस्य धूमादावसत्त्वेनाऽव्याप्तिः स्यादिति ।
ननु पर्वतबह्वयवयववृत्त्येकबह्वयभावस्य सम्बन्धद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन तदस-
गतमिरयत आह पर्वतस्येति । संयोगावच्छिन्नेति । संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिता-
केत्यर्थः । एवमपि । तथाचैकैकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकभाव एवाऽभिमत
इति भावः ।

न्यादावव्याप्तिर्वैत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते एवेदमुक्तम्, तेन धनी चैत्रत्वादित्यादौ स्वत्वादि-
सम्बन्धेन साध्यतायां नाव्याप्तिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसमा-
नाधिकरणसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो प्राह्य इति तु
न युक्तम्, धनी द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-
स्यैव तादृशत्वेनाऽतिव्याप्तिप्रसंगात् ।

ननु साध्याभावो यदि साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितः तदा प्रमेय-

यत्तु—पर्वतदिशपातिकालावच्छेदेन सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवहपभावद्वयाऽनधिकरणत्वेऽपि
न प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः । साध्याभावे प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यमवश्यं निवेद्यम् । तच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम्, तथाच कालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नकालभेदाभावस्य, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वाभावस्य च साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणश्रुतिरवाभावात् संयोगसमवायावच्छिन्नवहपभावस्य
च जलादावेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणश्रुतिरविशिष्टतया पर्वतवहपव-
यवसंयोगस्य च तदश्रुतितया दंभित्युक्ताऽतिव्याप्तेरपि समातिरिति—तत्र । एवमपि बहुध-
वयवादेर्निर्हृत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टसम्बन्धद्वयावच्छिन्नवहपभावद्वयानधिकरणत्वासंगते-
दुष्परिहारत्वात् । एतल्लक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे केवलान्वयिसाध्यके तादृशभावाऽप्रसि-
द्ध्याऽव्याप्यपत्तेश्च । चक्रवर्तिलक्षणोक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभेदस्य मिश्रसम्मतत्वेऽपि
सर्वेषामसम्मततया तद्विरुद्धा प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । एव च दीधितौ
अभावद्वयाऽनधिकरणत्वेपीत्यस्य अभावद्वयव्याप्यश्रुतिरूपकानधिकरणत्वेपीत्यर्थः इति ध्येयम् ।

वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते एवेति । तस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वे बाधकाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यत्तु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति
न्यायिन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावो शोध्य इति लामेन साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धातिरिक्तसमानाधिकरणसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो प्राह्य इत्यक्षरतात्प-
र्याभ्यां पर्यवस्यति, तादृशसाध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च, तथा च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याऽभावप्रति-
योगिताऽनवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, धनी चैत्रत्वादित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्ना-
भावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति । तदसत् । तथासति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावनिराकरणेऽपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावकूटव्यधिकरणश्रुतिरस्य व्यधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायैव सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवे प्रतियोग्यश्रुतिरिति प्रत्यानु-
रिपतिप्रसंगात् । धनी द्रव्यत्वादित्यादौ व्यभिचारिणि स्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तादृशत्वादितिप्रसंगाच्चेति सर्वमालोच्यह इति
तु न युक्तमिति ।

दीधितौ यत्रेति । वद्रेतुकरूपले इत्यर्थः । तेन तत्र सद्देताविःयमिमप्रन्धश्रुतिः ।
साध्ये इति । शतमर्थे भाष्यमसम्, तस्य च प्रतियोगितायामन्वयः । एतेन प्रतियो-

तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोऽपि । तेन
यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षाऽवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका-

घान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिवाऽप्रसिद्धेः ।
न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभाव एवाभावो वक्तव्यः, तथा चाऽवृत्तिगगनादिना प्रमेयादेरभावः सुलभ
इति वाच्यम् । घ्राणप्राह्यगुणघान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात् ,
तादृशगुणत्वस्य प्राह्यगन्धत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकनया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेव तादृशभावत्वादत् आह—तथेति ।
स्वं-प्रतियोगिता, प्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदक इत्यस्य फलमाह
पृथिवीत्वाभावादविति । तत्तद्विपक्षो घटादिः, तथाच घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभाव-
पटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावादधिष्ठितसाध्याभावकूटाधिकरणाऽप्रसिद्ध्या पृ-
थिवीत्वाभावघान् जलत्वादित्यादिसद्देतौ नाऽव्याप्तिः, घटावृत्तित्वाव-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः पटत्वादावपि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्य त-
दव्यापकतया तादृशभावानां लक्षणाऽघटकत्वात् । प्रतियोगिभेदेऽपि ए-
कधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एकत्वादिति भावः । सद्देताविति । नाव्याप्ति-
रित्यन्वयः । यद्विमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन विप

गितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं दर्शितम् । प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्र-
सिद्धेरिति । न च प्रमेयत्वेन घटत्वपटत्वोभयभावसरवादुक्ताऽप्रसिद्धिप्रदर्शनमनुचित-
मिति वाच्यम् । विषयत्वाऽपेक्षया प्रमेयत्वस्य गुरुतया गुरुधर्मस्य प्रतियोगिताऽनवच्छेदक-
त्वेन तदप्रसिद्धितादवस्थ्यादिति ध्येयम् । धर्मविधया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मनिष्ठा-
वच्छेदकरानिरूपकत्वनिवेशे गुरुधर्मसाध्यतावच्छेदकस्थले तादृशनिरूपकत्वव्यक्तीनां वि-
शिष्य निवेशस्याऽऽवश्यकतया व्यधिकरणधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वव्यक्तित्वावच्छिन्ना-
भावस्यापि तादृशकूटान्तर्गततया गौरवमतः समानाधिकरणेति ।

ननु समवायेन घटद्रव्यत्वोभयस्य साध्यत्वे द्रव्यत्वस्य हेतुतायामतिव्याप्तिः, समवायेन
घटद्रव्यत्वोभयस्य कपाल एव सत्त्वेन तादृशसाध्याभावस्य समवायेन घटो नास्तीत्यभाव
एव पर्यवसानात् तादृशपटाभावस्तु साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताक । नचै-
तल्लक्षणस्य सार्वभौमीयत्वेन सार्वभौमानां च ढमयत्वस्य एकविशिष्टपरत्वेन पटद्रव्यत्वो-
भयत्वस्य द्रव्यत्वविशिष्टघटत्वे एव पर्यवसानम्, उभयवति पटाभावप्रतियोगिता साध्यता-
वच्छेदकसमनियतेति वाच्यम् । विनिगमनाविरेहेणोभयत्वस्य द्रव्यत्वत्वस्वरूपात्वेन तादृश-
साध्यतावच्छेदकस्थले एवाऽतिव्याप्तेरनिवार्यत्वात्, तादृशसाध्यतावच्छेदकस्य घटेऽसत्त्वात् ।
न च घटद्रव्यत्वोभयसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन पटाविशिष्ट नास्तीत्यभावमादायैव नातिव्याप्तिः
उभयनिष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटाविशिष्ट घटद्रव्यत्वोभयमेव, तथा च साध्य-

भावकूटाधिकरणमप्रतिद्वंद्वं तत्र सद्देतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छि-
न्नाभाववति सामान्यादौ अवर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाऽऽया-

क्षीभूतसज्जलाद्यवृत्तिस्त्वावच्छिन्नाभावकूटस्य गुणादौ, द्रव्यं पृथिवीत्वा-
दित्यत्र च विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतसामान्याभावकूटस्य जा-
त्यादौ अधिकरणतासत्त्वात्तदमसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तेरुक्तस्थले विरहा-
च्चतुभय नोदाहृतम् ।

ननु यावतामैकाधिकरण्यं तावत्समुदायस्य विवक्षायां नोक्ताऽव्याप्ति-
रत आह—पृथिवीत्वादाविति । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य च
विशेषणीयत्वे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिसंभव इत्यादि
पदमुपात्तम्, तथाच जलाऽसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तेजोऽसमवेत-
त्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनसमानाधिकरणत्वात्तदुभयघटिनसाध्याभा-
वकूटाधिकरणजात्यादौ प्रकृतहेतोरसत्त्वादातिव्याप्तिरिति भावः । द्रव्य-
त्वस्य समवायेन हेतुत्वे तादृशसाध्याभावकूटवति जात्यादौ हेतुताद्य-
वच्छेदकीभूतसमवायसंबन्धेन द्रव्यप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिः स्यादत उ-
क्तम् द्रव्यत्वप्रकारकेति । सामान्यादौ च स्वरूपसंबन्धेन वृत्तिर्वाच्यत्वादावेव
सुलभा । प्रमाविशेषत्वादाविति । नातिव्याप्तिरित्यन्वयः । भ्रमात्मकतादृशप्रती-
तिविषयत्व जात्यादावपीत्यतः प्रमेति । अत्र प्रतियोगितां प्रति व्यापकत्वं

तावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताको भवति गुरुसंबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्ववत्
श्वच्छेदकतावच्छेदकत्वस्वीकारादिति वाच्यम् । घटघटत्वयोरवच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य
समवायेन घटो नास्तीत्यभाव एव पर्यवसानसंभवादिति चेन्न । तथापि प्रतियोगितान्यून
श्रुतिधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वास्वीकारात्, उभयानिष्ठसामानाधिकरण्यसंबन्धेन घट
विशिष्टामापीमप्रतियोगिताया घटद्रव्यत्वोभयधर्मावच्छिन्ने सत्त्वेन घटत्वस्य न्यूनवृत्तित्वात् ।

यावतामैकाधिकरण्यमिति । एकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावकूटाधिकरणश्रुतित्वाभा-
वा यावन्तस्तद्भ्रममित्यर्थः । अनुगमस्तु आधेयतासंबन्धेन यत्किञ्चिदधिकरणविशिष्टसाध्या-
भावव्यापकाराधिकरणश्रुतित्वाभावा यावन्त इति, आधिकरणे साध्याभावव्यापकता च साया-
नाधिकरण्यसंबन्धेन । यत्किञ्चिदधिकरणमादाय एकश्रुतित्वाभावा, एवमपरयत्किञ्चिदधिकरण-
मादाय तादृशश्रुतिरभावा एवरीत्या यावन्तो श्रुतित्वाभावास्तद्भ्रममिति श्येयम् । यद्यथुव
वाक्यार्थस्तु एकाधिकरण्यापन्नत्वसाहितस्य यत्किञ्चिदेकव्यक्तिनिरूपिताऽऽधेयतावत्साध्याभाव-
त्वावच्छिन्नपर्याप्तिकूटत्वावच्छिन्नाधिकरणश्रुतित्वाभावा यावन्त इत्यर्थः ।

अत्र प्रतियोगितां प्रतीति । इदमुपलक्ष्यम् । प्रतियोगिताया व्याप्यत्व “अ-
यमभावप्रतियोगिति श्वयहारनिषामक”स्वरूपसंबन्धेन बोध्यम् । अन्वयादा वक्षिणात्
भ्रमादित्यादौ श्रमत्वा एव प्रतियोगिताया कालिकादिसंबन्धेन कालादिश्रुतितया कस्या अ-

साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव प्राह्यम्, तेन नित्यज्ञानवतः तादात्म्येन साध्यतायां ईश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पटान्यभेदस्य च द्वयोर्धिषयता सम्बन्धेन प्रतियोगिताव्यापकीभूतनित्यज्ञानात्मकसाध्यतावच्छेदकव्यापक प्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाऽप्रसिद्धावपि नाऽव्याप्तिः, नया तादृशे एव साध्ये द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाधिषयत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनवद्रव्याणां प्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदकूटस्याधिकरणे गुणादौ हेतोरसत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः । नचैवं बहिधूमोभयवान् धूमादित्यत्राऽव्याप्तिः, प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसिततया तां प्रति पर्याप्त्या-

पि प्रतियोगिताया न बहित्वादिक व्यापकमिति तादृशाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः ।

नन्वत्र नित्यपद व्यर्थमिति चेन्न । ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति कार्यकारणभावविरहेण जन्यज्ञाननित्यज्ञानसाधारणज्ञानत्वस्याऽनुगतस्याऽभावात् नित्यपदोपादानेन नित्यज्ञानव्यक्तेस्तत्त्वत्वेन साध्यतावच्छेदकतेति । केचित्तु प्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदक यदि स्ववृत्तित्यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकाभाववत्प्रतियोगित्वमुच्यते, तदा विषयतासम्बन्धेन स्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धेन ज्ञानस्य घटान्यभेदीयप्रतियोगितायां सत्त्वाद् घटान्यभेदे तादृशसाध्यतावच्छेदकाभाववत्प्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाऽघटकतया नाव्याप्तिरतो नित्यपदम् । नित्यपदोपादाने च विषयतासम्बन्धावच्छिन्नस्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धस्य नित्यज्ञानस्य व्यधिकरणसम्बन्धत्वेन घटान्यभेदादेरुक्तसम्बन्धेन नित्यज्ञानात्मकसाध्यतावच्छेदकाभाववत्प्रतियोगिताकतया लक्षणघटकत्वेनाऽव्याप्तिरिति प्राहुः । अत्र स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावस्य निवेशोऽपि बहिधूमोभयवान् बहेरित्यादौ बहिधूमोभयाभावीयप्रतियोगिताया धूमे स्वीकाराद्, अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदक धूमत्वमिति यदवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशेनाऽभिहितं भतिप्रसक्तघर्मे अवच्छेदकत्वासम्भावात् तदसगत्यापत्तेस्तथाचोक्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावाद् व्यधिकरणघर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वादतिव्याप्तिरिति तद्वारणप्रकारश्चिन्तनीयः ।

नन्वेवमष्टभेदानां साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वेऽपि एतात्मभिन्नभेदस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेन लक्षणाऽघटकत्वमिति वाच्यम् । जीवात्मभिन्नभेदीयप्रतियोगितायाधोमयत्र सत्त्वात् । ननु घटत्वस्वरूपघटभिन्नभेदस्य पटत्वात्मकपटभिन्नभेदस्यापि यावदन्तर्गततया साध्याभावकूटाधिकरणत्वस्याऽप्रसिद्धिसमवे गुणे प्रसिद्धिकथनमसगतम् । नच यावतामैकाधिकरण्य तावतां समुदायस्य विवक्षया ऐकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावकूटाधिकरण गुण एव भवतीति वाच्यम् । तस्याऽपि निवेशनीयत्वेऽपि तस्येदानीमनुसन्धाने रूपाभाववान् बायुत्वादित्यत्राऽव्याप्तिदानस्याऽसंगतत्वापत्तेरिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तामुद्धेर्विरोधितापटकसम्बन्धेन वृत्तिमन्तो येऽभावास्तेषां कूटाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । घटभिन्नभेदस्य स्वपदेन धारणे स्वप्रतियोगितावच्छेदकपटभेदत्वेन नित्यज्ञानाविशिष्टवान् तादात्म्येनेति मुद्धेर्प्रति घटभेद

पितरित्यपि तर्वा, नापि अभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकू-

ख्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन कस्याप्यव्यापकतया निरुक्तसा-
ध्याभावाऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । एकविंशतिप्रापरत्वानतिरिक्तस्य उभयत्व-
स्य सार्वभौममते पर्याप्तिभिन्नसंबन्धेनैव साध्यतावच्छेदकत्वात् (१) साध्य-
तावच्छेदकपदेन साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वस्योपलक्षणत्वात्, साध्यनिष्ठप्र-
तियोगित्वसंबन्धेनैव वा साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिताव्यापकत्वस्योक्तत्वा-
दिति भावः ।

त्वेन नित्यज्ञानविशिष्टभेदवान् स्वरूपेणेति निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् तयाविधिसम्बन्धः स्वरूप एवेति तेन सम्बन्धेन तादृशाभावा वृत्तिमन्त, न च पूर्वोक्तानभेदा वृत्तिमन्तस्तेषां कूटाधिकरणं गुण एवेति, अतएव पूर्वोक्तानभ्याप्तिमपहायातिव्याप्तिदानमपि संगच्छते । न च पृथिवीजलतेजोन्यतमभिन्नभेदस्य गगनभिन्नभेदस्य च यावदन्तर्गततया तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्तया च तदूघटितकूटाधिकरणमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । निरुक्तान्तमभिन्नभेदस्य पृथिवीत्वादिजातिस्वरूपत्वात्, गगनभिन्नभेदस्यापि साधनेनाऽऽश्रय्यातिरिक्तद्रव्यत्वस्वरूपत्वात्, अभावोपविशेषणतया वृत्तिमत्त्वविरहात् । न च पृथिवीभिन्नद्रव्यगुणान्यतरभेदजलभिन्नद्रव्यकर्मान्यतरभेदतेजोभिन्नद्रव्यजात्यन्यतरभेदादीनामपि यावदन्तर्गतत्वेन निरुक्तसम्बन्धेन वृत्तिमत्तया च तदूघटितकूटाधिकरणमप्रसिद्धमेवेति वाच्यम् । द्रव्यानुयोगिकतादात्म्येन नित्यज्ञानवत् साध्यतायां द्रव्यानुयोगिकतादात्म्येन गुणस्याऽश्रयत्वात्, पृथिवीभिन्नद्रव्यगुणान्यतरभेदस्य गुणे एव सत्त्वात्, एव जलभिन्नद्रव्यकर्मान्यतरभेदोऽपि गुणे एव, एवं तादृशान्यतरभेदोऽपि गुणे एवेति कूटाधिकरणं गुण एव । न च घटादिरूपतत्तद्व्यक्तवन्तरभिन्नभेदस्य तत्तद्व्यक्तत्वादित्स्वरूपत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमत्तया च तदूघटितकूटाधिकरणमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । घटादीनिष्ठतत्त्वकित्वस्य तत्तदूघटानुयोगिकसमवायेन घटत्वादित्स्वरूपत्वेन तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वस्यैवाऽभावात् । न च 'तदूघटीयरूपध्वंसादिस्वरूप' तदूघटीयरूपध्वंसादिमीदृशभेदमादाय नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । सयोगाभावात् भयत्वादिग्यादौ संघेत्वात्तदभेदत्वादायाऽव्याप्तिवारणाय साध्याभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्याऽवश्यं निवेषनीयत्वात् । निरवच्छिन्नसम्बन्धस्य विरोधितावच्छेदकत्वात् । एव तादात्म्येन नित्यज्ञानवत् समवायेन साध्यतायां द्रव्यत्वादिहेतौ पृथिव्यसमवेताभाऽजलासमवेताभावादिघटितकूटाधिकरणजात्यादौ हेतोरुचितत्वेनाऽतिव्याप्तिरपि बोध्यम् ।

इति भाष इति । केचिन्नु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नपर्याप्तिरेव सम्बन्धात्वेन व्याप्यवृत्तिपर्येण साध्यतायां यासम्बन्धावच्छिन्नपर्याप्तिं साध्यतावच्छेदकतापटक्त्वं तत्सम्बन्धेनैव साध्यतावच्छेदके प्रतिवोगिताव्यापकत्वस्य विवक्षणात्, साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिरक्षणाभेदाय स्पष्टत्वादित्याहुः ।

(१) एतेरुक्तत्वेनैव इति पठन्तरम् ।

साध्यतावच्छेदकव्यापिका प्रतियोगितेत्यस्य, फलमाह—नापीति । घटत्वाभावत्वेन साध्यत्वे साध्यभावकूटवत्त्वं घटस्यैव सुलभमत उक्तम् अभावत्वादेनेति । आदिना प्रमेयत्वादेरुपग्रहः । तथाचाऽभावयान् प्रमेययान् वा घटत्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरणस्य तत्तद्घटान्यत्वाभावकूटस्याधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यात्, अतः साध्यतावच्छेदकेति । साध्यतावच्छेदकीभूताऽभावत्वाव्यापकप्रतियोगिताकरत्वाभावादेव तत्तद्घटान्यत्वाभा-

प्रतियोगिताया व्यासज्यश्रुतित्वमतेनेदमित्यन्ये ।

गुरुचरणास्तु साध्यतावच्छेदकनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नव्यापिकांतरूपितव्याप्यत्वाभावपर्याप्तिसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकस्वरूपितावच्छेदकताश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नयत्साध्यतावच्छेदकवृत्तित्वं तत्रप्रतियोगिताकत्वोभयप्रतियोगिताकाभावविशिष्टा या साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिता तत्काभाव एव साध्याभावपदेन विवक्षणीयो न तु यथाश्रुतसाध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकाभावोऽपि येनोक्ताऽनुपपत्तिः स्यादिति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु तादात्म्येन संयोगिनः साध्यतायां संयोगिभेदसंप्रहाय प्रतिव्यापकत्वमिह प्रतियोगिवैयधिकरणघटितामिति नोक्तदोषः, प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छेदेनोभयत्वाभावस्यैवोभयवृत्तिधर्मावच्छेदेनोभयत्वस्यापि प्रत्येकं पर्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वेनोभयत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्, अन्ययोभयस्य प्रत्येकाऽनतिरिक्ततया पर्याप्तिसम्बन्धेन प्रत्येकमसत्त्वे उभयप्राऽप्यसत्त्वप्रसंगादिति ध्येयम् ।

अव्याप्तिः स्यादिति । नचात्र यावत्साध्याभावानामैकाधिकरण्यं सम्भवति तावत्साध्याभावकूटनिवेशस्याऽऽवश्यकतया घटत्वपटत्वादिघटितकूटस्याऽतथात्वात् तदधिकरणाऽप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावसहस्रेण सह घटत्वरूपतयाविधाभावस्यैकाधिकरण्यसम्बन्धात्क्षणघटकपटत्वादिरूपतयाविधसाध्याभावसमुदायाधिकरणे घटादौ प्रमेयत्वादिहेतोः सत्त्वेनाऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । अप्रापि साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्याप्यत्वं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा वहित्वादेः कालादिवृत्तितया स्वप्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदककानामभावानां प्रतियोगिताया न साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वमिति तादृशाऽभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेः, एवं प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वमपि प्रागुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणैव बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकव्याप्यताघटकत्वेन प्रागुक्तस्वरूपसम्बन्धस्योपस्थित्या तेनैव सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्य वक्तव्यत्वात् ।

अन्ये तु समानकालीनक्रियाणां अन्यतमत्वेन साध्यतायां तादृशक्रियाप्रमाविशेषत्वादिहेतौ तत्तत्क्षणात्मकतत्क्रियाध्वंसानां तत्तत्क्रियानिष्ठप्रतियोगिताव्यापकतदन्यतमत्वकानां प्रतियोगितायाः कालिकसम्बन्धेन तदन्यतमत्वव्यापकतया लक्षणघटकत्वेन तदुपदितसाध्याभावकूटाधिकरणाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतः प्रागुक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिता वक्तव्येति प्राहुः ।

वानां लक्षणाऽघटकत्वादिति भावः । अत्र स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं वाच्यम्, तेन घटत्वाभावत्वेन पटत्वाभावत्वेन च अभावप्रमेयसामान्यभावयोरेकाधिकरणाऽप्रसिद्धावधि नोक्ताऽव्याप्तितादवस्थम्, घटत्वाभावत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगिताकामाधानां लक्षणाऽघटकत्वात् । एवं साध्यसामानाधिकरण्यमपि हेतौ षक्तव्यम्, तेन सत्तावत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमाघस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तादृशस्य च यावत् एव हेतौ सत्त्वेऽपि जात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादिविद्वद्हेतौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

स्वन्यूनेति । यत् न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावेनोक्ताऽव्याप्त्यभावात्स्वन्यूनेत्यादि न विवक्षणीयमिति । तत्र । तादृशाऽभावस्याऽनुभवसिद्धस्य बाधकामावेनाऽपलापाऽसम्भवात् । बह्वित्वे निर्वह्नाविति पूर्वप्रन्थिवरोधाच्च । लक्षणाऽघटकत्वादिति । तथाच प्रमेयसाध्यकेऽवृत्तिगगनादिना विद्वद्घटत्वपटत्वोभवादिना च प्रमेयाभावो लक्षणघटक इति भावः ।

अत्र च तदभावनिरूपिताया. तत्प्रतियोगिताव्यक्तित्वेन यत्किंचित्प्रतियोगिताव्यक्तिसमनैयत्यं वाच्यम्, तेन बह्विमान् धूमादित्यादौ बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो वन्धभावस्तत्प्रतियोगिताया प्राचीनमतेन बह्विष्वंसवद्विप्रागभावनिष्ठायाः घटत्वेन बन्धभावस्यापि बह्वित्वेन घटाभावाऽभिन्नतया घटनिष्ठायाश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया अव्यापकत्वेऽपि बह्वित्वस्य न क्षतिः ।

अथैव एकत्वध्वंसवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, एकत्वात्यन्ताभावस्याऽपि एकत्वादिध्वंसप्रतियोगिकतया तस्य च ध्वंसनिष्ठप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसमनियततया समुदायान्तर्गततया तादृशसमुदायाधिकरणे गुणादौ द्रव्यत्वस्याऽङ्गतेरिति चेत् । अन्यैकत्वात्यन्ताभावस्यैव एकत्वादिध्वंसप्रतियोगिकत्व प्रतियोगिनो समनैयत्यात्, न स्वेकत्वात्यन्ताभावस्य अन्यथाऽऽकाशादौ एकत्वादिध्वंसो नास्तीति प्रत्ययानुपपत्तेः । नचाऽतिरिक्तैकत्वादिध्वंसभावस्याभ्युपगमाभोक्तप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोग्यत्यान्ताभावेनैवोपपत्तौ अतिरिक्ताऽभावकल्पने गौरवात् । न चैकत्वात्यन्ताभावेनोपपत्तिः, तस्याऽऽकाशोऽसत्त्वात् । वस्तुतस्तु साधनसामानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषिते एवाश्रयाभाववत्त्वध्वंसध्वेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वकूटाधिकरणत्वमेव निवेश्य एकत्वात्यन्ताभावाऽनधिकरणस्याप्याकाशादेरुत्पत्तेः तात्कूटाधिकरणत्वेनाऽतिव्याप्तिरनवकाश इति तत्त्वम् ।

नच तद्वारि बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताया भिन्नतया कस्या अपि बह्विनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकभूतबह्वित्वसमव्याप्तत्वाभावेन तयोर्विभाऽभावाऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनैव प्रतियोगिता भिन्ना न तु प्रतियोगिभेदेन प्रमाणाभावादिति मतमवलम्ब्य लक्षणकरणात् । प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे तु यदधर्मावच्छिन्नाभावोपरवविशिष्टनिरुक्तिप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यं

यद्यपि - घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य - घटान्यवृत्तित्वविशिष्ट-
वाच्यत्वाद्यभावस्य च ह्ययोरेकाधिकरणाऽप्रसिद्ध्या वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादा-
वव्याप्तिः । न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकं
तदपक्षेया लघोर्घटवृत्तित्वविशिष्टत्वस्यैव तथात्वात् , तादृशविशिष्टत्वाद्य-

वाच्यम् । नच तथापि इदं प्रमेयं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, तत्र घटत्वेन प्रमेयत्वाभावस्य घ-
टत्वेन वाच्यत्वाभावाऽभिन्नतया तदभावीयघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः वाच्यत्वादि-
निष्ठायाः साध्यतावच्छेदकस्याप्यस्वाभावेन तथाविधाऽभावाऽप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रमेयत्व-
भिन्नत्वेन प्रमेयत्वं नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकाभावीयप्रमेयत्वभिन्नत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वनिष्ठ-
प्रतियोगितायाः भेदनिष्ठानुयोगिताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयत्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाश्रयो य-
स्तदवच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च प्रमेयत्वभात्रनिष्ठतया प्रमेयत्वत्वसमनियतत्वेन तत्काभावघ-
टितसमुदायस्य तत्र प्रसिद्धथाऽव्याप्तेरभावात् । न चाऽत्रापि उपदर्शिताऽनुपपत्तिः प्रमेय-
त्वभिन्नत्वेन वाच्यत्वस्य सर्वत्र वर्तमानतया तथाविधाऽभावाऽप्रसिद्ध्या तथा वक्तुमशक्य-
त्वात् । न च बहिमान् धूमादित्यादावपि घटत्वेन बह्वयभावस्य घटत्वेन पटाद्यभावाभिन्न-
तया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन न बहिस्त्वादिसमनैयत्यमिति वाच्यम् । बहिस्त्वेन बहिर्ना-
स्तीति प्रतीतिबलात् 'दृशावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया बहिस्त्वसमनियतत्वात् । नन्वेवं स-
ति धूमवान्बहिरित्यादावतिव्याप्तिः धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्या-
भावाभिन्नतया धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन धूमत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन
धूमभिन्नत्वादिना धूमाद्यभावस्यैव लक्षणघटकत्वादिति चेन्न । यत्किञ्चिदवच्छेदकतानिरूपक-
प्रतियोगितात्वेनेत्यस्य विवक्षितत्वात् । भवति चैव धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावापि लक्षणघटकः,
तथाहि धूमत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्व हि त्रेधा, एकं शुद्धसामानाधिकरण्येन, यथा धूमत्वा-
दिना धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, द्वितीयं हि किञ्चिदंशे सामानाधिकरण्येन किञ्चि-
दंशे वैयधिकरण्येन, यथा धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तृती-
यं च शुद्धवैयधिकरण्येन यथा धूमत्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, एवं चाद्याव-
च्छेदकतानिरूपकीभूता या धूमत्वाद्यवच्छिन्ना धूमादिमात्रनिष्ठप्रतियोगिता, तत्त्वेन धूम-
त्वादिसमनियतप्रतियोगिताकत्वं धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्याप्यक्षतमेव । अत एव बहिमा-
न् धूमादित्यादौ बहिस्त्वादिना बह्वयाद्यभावस्य बहिस्त्वादिना प्रमेयसामान्याभावाद्यभिन्नतया
बहिस्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन न बहिस्त्वादिसमनियतप्रतियोगिताकत्वमिति शंकाया
अप्यनवकाशः । वस्तुतस्तु पूर्वं प्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्व-
विवक्षणेन स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगितात्वेन साध्यतावच्छेद-
कसमनैयत्वं विवक्षणीयम् । प्रतियोगितायाश्च तत्तत्प्रकित्वेन प्रवेशान्न कोपि दोष
इति ध्येयम् ।

ननु पृथिवीसमवेतवान् प्रेयत्वादित्यादौ पृथिवीसमवेतत्वादिकं गुणेतया न पृथिवीसम-
वेताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदक समवायेन जात्यभावप्रतियोगितायामिव पृथिवीसमवेताद्य-
भावप्रतियोगितायामपि केवलसमवेतत्वस्यैवाऽवच्छेदकत्वसंभवात् , समवेतत्वावच्छिन्ना च

टाधिकरणाऽपसिद्धयाऽव्याप्तिरित्याहुः । तत्र । पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयवा-
(१)न् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वोदरवृत्तेरित्याप्तेः ।

वच्छिन्नाभावानां च साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकाभावादेव
व्युदासः, घटवृत्तित्वाविशिष्टे घस्तुमात्रे तत्प्रतियोगितासत्त्वादिति वाच्य-
म् । वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य ता-
दृशसम्बन्धेन घटान्यावच्छिन्नाभावस्य च द्वयोस्तथाप्यधिकरणाऽप्रति-
ष्ठाऽव्याप्तितादयस्थत्वात्, न चाऽऽधेयताविशेषेण घटादेः प्रतियोगिताव-

प्रतियोगिता न साध्यतावच्छेदकभूतपृथिवीसमवेतत्वादिसमनियता जलत्वादी व्यभिचार-
दिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकतयाऽतिव्याप्तिरिति चेन्न । पृथि-
वीसमवेतमिति धीविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियो-
गिताक इति न तत्राऽव्याप्तिः । अत्र धीः प्रमाख्या प्राद्या, तेन धमरूपतादृशधीविशेष्यः
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया जलत्वादिसाधारणतया न तस्य पृथिवीसमवेतत्वात्मकसमनियतप्र-
तियोगिताकत्वमस्ति । न च लाघवात् समवेतमिति धीविशेष्यत्वमेवावच्छेदकं न
तु पृथिवीसमवेतमिति धीविशेष्यत्वं गौरवादिति वाच्यम् । तादृशधियस्तत्प्रतिवेनैव
निवेशात् । घस्तुत्वात् पृथिवीसमवेतवान् सेवत्वादित्यत्रोक्तरीत्याऽतिव्याप्तिवारणेऽपि गुणकर्मा-
न्यत्वविशिष्टघटावान् जातिमत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्राऽतिव्याप्तिर्दुर्बारा, गुणकर्मान्य-
त्वविशिष्टत्वमपेक्ष्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य गुरुतया प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वेन
तदवच्छिन्नाभावस्याऽप्रसिद्धेः, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च न सा-
ध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकः तत्प्रतियोगितायाः पृथिवीत्वादिसाधारणत्वात्, गुण-
कर्मान्यत्वविशिष्टघटोति प्रमाविशेष्यत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि न तत्रादा-
याऽतिव्याप्तिवारणं संभवति, तस्य सत्तात्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदपदितकूट्याधि-
करणे सामान्यादौ हेतोरवृत्ते, तस्मात्तत्र साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकं सत्तानि
रूपितसमवायसम्बन्धघटितसमानाधिकरण्यसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्वावच्छिन्नाभावमादादेवा
ऽतिव्याप्तिवारणीया, एवं चाऽत्रापि पृथिव्यवच्छिन्नाभावमादादेवाऽतिव्याप्तिवारणं सुकरम्,
अवच्छेदकता चाऽत्र “पृथिवीनिष्ठा” समवेतत्वसम्बन्धावच्छिन्ना प्राण्येति न कश्चिदपि ।
केचित्तु पृथिवीसमवेतत्वादेः समवेतत्वमपेक्षया गुरुत्वेऽपि तत्समनियतत्वाभावेनाऽभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वमस्त्येवेति तदवच्छिन्नाभावमादादेव नातिव्याप्तिरित्याहुः । तन्नियन्म् ।

वाच्यत्वनिष्ठाऽऽधेयताविशेषणेति । यत्र शुद्धधियतासम्बन्धेन घटावच्छिन्ना-
भावस्य वाच्यत्वनिष्ठाऽऽधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नाभावस्य च समनियततयाऽतिप्रसगा-
धनारादकत्वेन शुद्धाऽऽधेयतासम्बन्धेन घटावच्छिन्नाभाव एव पर्यवसानं संभवतीति चेन्न ।
घटाऽऽधेयतायास्तत्प्रतिवेन संघर्षतास्वीकारात् शुद्धसम्बन्धावच्छिन्नाभाव इति ।

(१) इत्यादि

च्छेदककत्वे मानाभावः, तस्य स्वयाप्यधर्म्यं वाच्यत्वात्, अन्यथा घटवृ-
त्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः, गुरुतरता-
दशविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याऽप्रसिद्ध्या घटवृत्तित्वविशिष्ट-
त्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमानियतप्रतियोगिताकत्याभा-
वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभा-
वस्य लक्षणघटकत्वात्, तथापि दूषणमिदं स्फुटनयोपेक्ष्य दूषणान्तर-
माह—पृथिवीत्वेति ।

केचित्तु आपेयत्वाऽनङ्गीकर्तृमते तादृशान्तमाधेयत्वसम्बन्धैर्घटादेरवच्छेदकत्वाऽपेक्षया
वाच्यत्वानुयोगिकत्वाविशिष्टाधेयतयाऽवच्छेदकत्वकल्पने लाघवस्यानकाशादेति प्राहुः । अन्य-
था तत्सम्बन्धेन घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे । ननु न चेत्यादिना विशेषसम्बन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावो नाङ्गीकर्तव्य इत्याशङ्क्य, अतिव्याप्या तत्स्वीकार-
आवश्यक इति कथनमसंगतम्, न ह्यतिव्याप्तिप्रमाणेन पदार्थव्यवस्थापनं युक्तमिति चेन्न ।
अथा कबुप्रोवादिनाम्नास्तांति प्रतीतिबलात् गुरुधर्मावच्छिन्नाभावो नव्यैरङ्गीक्रियते, तन्मत-
निप्रायक एवायं प्रत्ययः । अन्यथाशब्दार्थस्तु गुरुसम्बन्धावाच्छिन्नाभावाङ्गीकर्तृमताभिप्रायेण
लक्षणाऽनङ्गीकारे इत्यर्थः ।

नन्वत्र निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य द्रव्यत्वमात्रवृत्तितया द्रव्यत्वाभावमादायाऽतिव्याप्ति-
सम्भवे स्थलान्तरानुसरणं किमर्थमिति चेन्न । पृथिवीद्रव्यत्वोभयवानिरयादौ द्रव्यत्वपद सक-
लद्रव्यसमवेतत्वपरम्, न तु द्रव्यतराऽवृत्तित्वसहितं सकलद्रव्यवृत्तित्वम्, प्रयोजनविरहात्
तथाच सकलद्रव्यसमवेतरवस्य सत्तायामपि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तदारम्भकतया द्रव्य-
त्वाभावस्य लक्षणघटकत्वाऽसंभवात् । न च सकलद्रव्यनिरूपितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्ति-
ताविशिष्टाभाव एव लक्षणघटकोऽस्तु स च गुणे एवास्तीत्यतिव्याप्तिः संभवे तत्परित्यागोऽनु-
चित इति वाच्यम् । अभ्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वे द्रव्यमित्याकारकज्ञा-
नीयप्रकारत्वावच्छिन्नाभावे एव पर्यवसानसंभवेन तादृशभावस्याऽङ्गीकर्तृत्वात् । ईश्वरज्ञान-
रूपतद्भ्यक्तिनिरूपिततद्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नाभावे वा पर्यवसानसंभवात् ।
न च सकलद्रव्यनिरूपितरवोपलक्षितसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वावीरीश्रं नास्तीत्यभाव एव
लक्षणघटकोस्तु तमादायैवाऽतिव्याप्तिः संभवतीति वाच्यम् । निरुक्ताभावस्य सकलद्रव्यसम-
वेतशान्तिव्याकारकज्ञानीयप्रकारत्वावच्छिन्नाभावे एव पर्यवसानसंभवात्, अभावस्तु तद्द्रव्य-
क्तिमात्रास्तीत्याकारकः । न च सकलद्रव्यवानित्याकारकज्ञानीयप्रकारत्वावच्छिन्नाभावमादा-
यैवाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशभावघटितकूटाधिकरणत्वस्य ज्ञातावेव सत्त्वेन
तन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाऽप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिवारणसंभवाच्च,
तथाच कमप्यभावमादायाऽपि नातिव्याप्तिः, किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावघटितकू-
टाधिकरणं जलादि तन्निरूपितवृत्तित्वस्य हेतौ सत्त्वेन नातिव्याप्तिरतः स्थलान्तरानुसरणम् ।
ननु निरुक्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावोऽप्रसिद्धः, पृथिवीत्वाभाव एव तत्पर्यवसानसंभ-
वानुसरणं नियुक्तकर्मिति चेन्न । निरुक्तसाध्यतावच्छिन्नवृत्तित्वस्य पृथिवीत्वाभाव एव

अपि च इदं पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववद् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात्।

ननु सार्वभौमानां भवे निरुद्धयोरुभयत्वस्याऽतिरिक्तत्वेऽपि समानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वम्, तथाच पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयत्वमपि पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्व, द्रव्यत्वविशिष्टपृथिवीत्वत्वमेव साध्य(१)त्वावच्छेदकीभूतं पर्यवसितम्, इति तत्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः, तत्प्रतियोगितायाः पृथिवीत्वेऽपि सत्त्वेन निरुक्तसाध्यत्वावच्छेदकस्य तदव्यापकत्वादात्त्वाद् अपि वेति । उद्देश्यविधेयभावस्थले समानलिंगकत्वस्याऽतन्त्रत्वात् पृथिव्यां अन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतास्यमं निराकर्तुं पक्षमुल्लिखति इदमिति । पृथिवीति । पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यन्याऽसमवेतसकलद्रव्यसमवेतत्वविरत्यर्थः । नच सकलद्रव्यवृत्तित्वान्तर्भावेण द्रव्यत्वस्य, साध्य-

पर्यवसानसम्भवात्, प्रतियोगितासमानाधिकरणस्यैवावच्छेदकत्वात् पृथिवीत्वत्वस्य चाऽतर्थात्वात् । न च साध्याभावस्तु पृथिवीत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेताभाव एव तस्य च सकलद्रव्यवानित्याकारकज्ञानीप्रकारत्वावच्छिन्नाभाव एव पर्यवसानमिति तु नाशङ्क्यम्, तयोः समनियतत्वाभावात्, परन्तु पृथिवीत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतवानित्याकारकेश्वरज्ञानीप्रकारत्वावच्छिन्नाभाव एवेति वाच्यम् । पृथिवीत्वविशिष्टतादृशप्रकारत्वावच्छिन्नाभावस्यापि जले एव सत्त्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वमादायाऽतिव्याप्तिवारणसंभवात् । न चैवमप्यन्यतराभावमादायाऽतिव्याप्तेरुपधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वारणसम्भवात् एकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वमित्यादिरीत्या निराकरणाऽसंभारितिरिति वाच्यम् । अन्यतरस्याऽखण्डोपाधिन्नेन गुरुत्वाभावात्, अथवाऽतिव्याप्तिवारणस्यैवोद्देश्यतया केनापि प्रकारेण तादृशाभावस्य लक्षणाऽघटकत्वसंपादने तात्पर्येण तथाविधानसंगतेः युक्तत्वात् ।

केचित्तु ननु स्वव्यापकसाध्यतावच्छेदकत्वस्य स्वावच्छेदकसमानवृत्तिकत्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकत्वस्यः । तथाच पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतोभयत्वस्य व्याप्यवृत्तितया प्रत्येकपर्यवसितवृत्तिकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूताऽन्यतरत्वाऽसमानवृत्तिकत्वादात्त्वाद् अपि चेतीति । यत्नेवविवक्षणे तद्घटसमवेततदुपलसमवेतोभयवान् तद्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, उपोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमन्यत्वेनोभयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन समवेतत्वमेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकं तत्समानवृत्तिकं च नोभयत्वमिति तादृशसाध्याभावाऽप्रतिवेदिरिति । तन्न । लघुगुहसाधारणाऽवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनाऽशोपात् ।

(१) पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्व इत्यतिव्याप्तपृथिवीत्वत्वमेव साध्यत्वान्तरम् ।

त्वे द्रव्यान्याऽसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद् गुरुतरसकलद्रव्यवृत्तित्वघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्याऽप्रसिद्धत्वाद् अग्रे द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावमादायाऽतिव्याप्तेरसंगत्यापात्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वत्वादीत्यत्र द्रव्यत्ववपदेन द्र-

नन्वत्र स्वावच्छेदकसमानवृत्तिकत्वम् यदि स्वावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वमात्रं तदोभयत्वस्य तादृशान्यतरत्वाधिकरणप्रत्येकवृत्तित्वादिति व्याप्तितादवस्थेन अपि चेत्यादिना दूषणान्तरदीधितिकृतामसंगतम् । नच स्वावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकत्वमेव तदिति वाच्यम् । तथापीदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकताया वाच्यतया तदसंप्रद्वेषाऽव्याप्यापत्तेः । नच व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतररूपेण स्वावच्छेदकत्ववृत्तिकत्वमेव तत्त्वम्, उक्तस्थले प्रतियोगितावच्छेदकव्यधिकरणधर्मसाध्यतावच्छेदकयोरव्यासज्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसंप्रद्वेष इति वाच्यम् । तथापि वाच्यत्वज्ञेयत्वोभयवान् अभिधेयत्वादित्यादावव्याप्तेर्दुर्द्वरत्वात्, साध्यतावच्छेदकस्य व्यासज्यवृत्तित्वात् प्रतियोगितावच्छेदधीभूतव्यधिकरणधर्मेस्य चाऽव्यासज्यवृत्तित्वात् । नच तत्र घटत्वपटत्वोभयत्वादिह रूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । तथापि तत्र घटत्वाचकपदवाच्यत्वतदन्यपदवाच्यत्वज्ञेयत्वैतद्विस्वावच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकतया तद्वति कूटाधिकरणे घटे हेतोर्वृत्तित्वेनाऽव्याप्तितादवस्थ्यात् । नच पूर्वोपदर्शितरीत्या साध्यतावच्छेदकोभूतवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवक्षणस्यावश्यकतयोक्तत्रिस्वावच्छिन्नाभावो न लक्षणघटक इति वाच्यम् । तथास्त्युक्तस्थले तादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्दुर्द्वरत्वात् । नच व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नैत्यत्र व्यासज्यवृत्तिधर्मे प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वं निवेशनीयम्, उक्तधर्मे प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । तथापि वाच्यत्वतद्भिन्नोभयवान् भेयत्वादित्यादावव्याप्तेः, घटत्वपटत्वोभयत्वस्य वाच्यत्वतद्भिन्नोभयाभावप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वेन तद्वच्छिन्नाभावस्य लक्षणाऽघटकत्वात् । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मे प्रतियोगितासमनियतत्वनिवेशात्तदुभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति वाच्यम् । स्वन्यूनवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन घटत्वपटत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाऽपि तत्र लक्षणसमन्वयाऽसंभवादिति चेन्न । स्वावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावस्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयाभावत्वस्यैव अभावान्तसमुदायार्थत्वात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य स्वसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभिनोभयाभाववत्तया लक्षणघटकतयोक्ताव्याप्यभावात् । यद्वा स्वावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकत्वमेव तत्, अथच्छेदकता च यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः प्रतियोग्यंशे प्रकारतापक्षयो धर्मः तदुभयसाधारण्येव प्राज्ञा, उक्तस्थले च साध्यतावच्छेदकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकव्यधिकरणधर्मसमानवृत्तिकत्वमावेपि तादृशाभावप्रतियोग्यंशे प्रकारतापक्षधर्मसमानवृत्तिकत्वेन तादृशाभावसद्ग्राहाऽव्याप्तिः । यस्तुतस्तु उक्तस्थले व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताकसाध्याभावमादायैव

किंच रूपाभावसाध्यकसद्वेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपव्य-
धेकरणाऽप्रसिद्धिः ।

ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता-
व एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः, तथाच विशिष्टद्रव्यत्वस्य सा-
ध्यायां द्रव्यत्वसामान्याभावस्याऽतथात्वात्प्रातिप्रसङ्गः, गुरुधर्मस्य प्रति-
योगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च तादृष्येण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिः ।
स्तुतस्तु प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकस्य च स्वावच्छिन्नवत्तासं-
नैव परस्परव्यापकत्वं वाच्यम्, अतः कथितस्थले द्रव्यत्वाद्यभाव-
नाय नातिव्याप्तिः, तदप्रतियोगित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टद्रव्यत्वत्वेना-
पकत्वात्, प्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्नवत्त्वन्तु स्वावच्छेदकसंघ-
नैव वाच्यम्, न तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन, तेनायं तद्रूपान्यत्ववि-
ष्टरूपत्ववान् रूपत्वादित्यादौ तद्रूपान्यतमत्वाभावस्यापि निरुक्तसा-

तदवच्छेदकत्वात्, किंच निरुक्तप्रकारत्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावो जातावेव तत्ति-
तसमवायसंबन्धावच्छिन्नगृह्णित्वाप्रतिज्ञैव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तद्यत्किंनिरूपित-
त्किञ्चित्त्वविशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नाभावे एव तात्पर्यात्, प्रथमतश्चकितपदेनेश्वरज्ञानम्,
तद्यत्किंपदेने द्रव्यत्वमिति, उभयत्र तद्यत्के स्वरूपतो भावमभ्युपेत्य, अन्यथा तद्यत्कि-
पाऽखण्डोपाधित्वाभावेन तद्यत्कीतराऽगृह्णित्त्वघटितत्वेन द्रव्यान्याऽसमवेतत्वापेक्षया लघु-
तादानाऽसङ्गतिः स्यादिति प्राहुः ।

वस्तुतस्त्विति क्वाचित्कः पाठः । अत्रेयमनुपपत्तिः । ननु तद्रूपपदस्य नीलपिता-
तरपरत्वेऽप्युक्तस्थले पीतत्वश्चेत्त्वाद्यन्यतरस्य लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिरतो नीलान्त-
यरिकेचिन्नीलपरत्वं वाच्यं, तथा चोक्तस्थले तद्रूपान्यरूपत्वाद्यभावप्रतियोगिताया उक्त-
न्धेन तद्रूपेऽपि सत्त्वेन तत्रोक्तसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकस्याऽसत्त्वेनाऽव्यापकत्वात्तादृशा-
प्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिवारणसंभवे कथमतिव्याप्तिमाशङ्क्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धानुसर-
नेति चेद् । अत्र केचित् । तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्ववान् तद्रूपत्वादित्यादिसद्वेतौ उक्त-
ण तादृशाभावाऽप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितां प्रति साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वं
अथाधिकरणत्वसंबन्धेन निवेशनीयम्, तथा चोक्तस्थले तद्रूपेऽपि उक्तसंबन्धेन साध्यता-
वच्छेदकस्य सत्त्वाद्रूपत्वाद्यभावघटितकूटमादाय नाव्यप्तिः, पुनः पूर्वोक्तस्थले रूपत्वाद्यभाव-
घटितकूटमादायाऽतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितासम्बन्धस्य निवेशनीयत्वादिति ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन निवेशेऽपि जगदीशेन अन्यतमत्वाद्यभावप्रतियो-
गितायाः साध्यतावच्छेदकवति तद्रूपे स्वाश्रयवत्तासम्बन्धेनाऽसत्त्वेनाऽव्यापकतयाऽभावा-
रघटितकूटमादायाऽतिव्याप्तिस्तादवस्थामिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
श्रयवत्त्वनिवेशेऽव्याप्तिवारहेणाऽतिव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्व-
संबन्धेन साध्यतावच्छेदकवत्त्वस्य निवेश्यत्वादिति । नच तथापि इदं पृथिव्यन्यत्वविशि-

यावताममात्रानैकाधिकरण्यं संभवति तावता समुदाये विवक्षितेऽपि

स्याभावत्वात्तमादायैव नातिव्याप्तिः, अन्यथा तद्रूपान्यत्वाविशिष्टरूपत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनस्नाद्रूपेऽपि समवायेन सत्त्वात् तादृशस्य लक्षणाद्यटकतया तत्राऽतिव्याप्यापत्तेः । एवं च घृण्यनियामकसंबन्धेन गुरुकूपेण वा साध्यतास्थले तयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाऽभावेऽपि न क्षतिः, नवा घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयं वाच्यत्वनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तस्यैव घटत्वेन पटाभावात्मकतादृशाभावीयघटनिष्ठप्रतियोगितया समममेदेऽपि केवलान्वय्यादावव्याप्तिः(१) रत आह किंचेति ।

ननु विशिष्टस्याऽतिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तमादाय नातिव्याप्तिरत आह किंचेतीति प्राञ्चः ।

सद्वेतौ-वायुत्वादौ । अप्रासन्निरिति । कालस्य सकलरूपवत्त्वेऽपि साध्यताप्रहाविरोधिताद्यटकेन समवायसंबन्धेन तदनधिकरणत्वादेति भावः । शकते यावतामिति । तथाच व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावावैरेकाधिकर-

ष्टद्रव्यत्ववद् द्रव्यत्वादिस्यादिति कुरुदकस्थलेऽतिव्याप्तिसम्भवे एतत्स्थलानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । एतत्स्थलस्य स्फुटतयोपेक्षितत्वात् । एतत्स्थलस्य दृष्टान्तविषयोक्तत्वादिति ध्येयम् ।

परंतु तद्रूपान्यत्वाविशिष्टरूपत्ववान् तथाक्तत्वादित्यत्र तादृशाऽभावाऽप्रसिद्धाऽभ्यासित्वारणाय स्वभ्यापकसत्प्रत्येतावच्छेदकमित्यस्य स्वाऽश्रुतित्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावाभ्यान्यत्वोभयाभाववत्त्वसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वमेवार्थः । स्वाऽश्रुतित्वपटकश्रुतित्वन्तु साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वन्तु स्वावच्छिन्नवत्तासंबन्धेन, अत्र स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथाच तद्रूपान्यत्वाविशिष्टरूपत्ववान् तद्यत्कि-त्वादिसादौ घटत्वेन तद्रूपान्यत्वाविशिष्टरूपत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । उक्तस्थले च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावस्यैव लक्षणघटकतयाऽतिव्याप्तेस्तादवत्त्वादेति प्राहुः ।

अतिरिक्तत्वमते इति । इदमुपलक्षणम् । अनतिरिक्तत्वमतेऽपि परम्परया पृथिव्यन्यावसम्भन्वस्यैव तत्र साध्यत्वे नोक्तदोष इति ध्येयम् ।

ननु विनाशस्याऽतिरिक्तत्वे यथाश्रुतेऽपि अतिव्याप्तिरूपदोषविरहात् साध्यतावच्छेदकान्येतर्यादिजगदोषोक्तिर्विकला, एवं दण्डी पृथगे न पुरय इति प्रतीतिविरहेण विशिष्टस्य विशोरवानन्यतरम्, अक्षणोक्तं दक्षितिकृता द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वाविशिष्टद्रव्यत्वसमभ्यासत्वादिति, तथाच तदुक्तावपि अतिव्याप्तिस्तदवस्थेनेति चेन्न । द्रव्यावतन्तु विशिष्टद्रव्यत्वादतिरिक्तत्वे, विनाशेऽपि विशिष्टान्यत्वाभ्युपगमात्, साध्यतावच्छेदकान्यदप्यस्य साध्यतावच्छेदकनापयोपव्यिकरणाऽभ्यपरत्वादेति ध्येयम् ।

णतापन्नस्य तत्तद्रूपस्याऽधिकरणे वृत्तित्वप्रसिद्धयैव नाव्याप्तिरिति भावः ।
विवक्षितेऽपीति । अपिना तदविवक्षायामपि वक्ष्यमाणाऽतिव्याप्तिः सूचिता ।
ननु यावतां मिथः सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः, किंवा
यावतां साध्याभावानामभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायोऽभि-
प्रतः, प्रथमे इदमित्यादि । अब्रह्ममिति पृथिव्या विशेषणम्, नतु पक्षनिर्दे-
शः, तथासति घटतद्वायुवृत्तिद्वित्वकुद्ध्यतद्वायुवृत्तिद्वित्वानामेव तद्वायौ
मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावानामधिकरणे तद्वायौ वृत्तिम-
त्त्वादेव वायुत्वाविहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेः । एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियो-

तथाचेति । अयमाशयः । तादृशसाध्याभावसमानाधिकरणतादृशसाध्याभावानां
समुदायो वाच्यः । एवंच तादृशसाध्याभावस्तज्जलपरमाणुवृत्तिरूपव्याक्तिः, तद्वतमानाधिक-
रणाः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्, न तु रूपव्यवृत्त्यन्तरमिति तादृशसमुदायाधिकरण-
तज्जलपरमाणुव्याक्तिः, एवं क्रमेण परमाण्वन्तरादिकमपीति न रूपसामान्याभावसाध्यके
उत्करीत्या कूटाधिकरणाऽप्रसिद्धिः । नच तादृशसाध्याभावो यथा तद्रूपात्मकस्तथा व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावात्मकोऽपि तत्समानाधिकरणाः सर्वा एव रूपव्यवृत्तयः तेषां कूटा-
धिकरणाऽप्रसिद्धिर्न वारितैवेति वाच्यम् । एतदाशयेनैव वस्तुतो निखिलानामिवेत्यादेर्वक्ष्य-
माणत्वात् । न चैवमुक्ताव्याप्त्युद्धाराभावेन तामनुद्ध्यस्य इदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यमित्यादिना-
ऽतिव्याप्त्यभिधानाऽसंगतिरिति वाच्यम् । अत्र यत्किंचित्साध्याभावसमानाधिकरणसाध्या-
भावसमुदायोक्ताव्याप्त्युद्धारः संभवतीत्याशयात् । वस्तुतइत्यदिप्रत्ययस्य च गौरवेण य-
त्किंचित्त्वं न निवेशनीयमित्यभिप्रायकृतया संगतेः ।

अत्र प्रथमकल्पे स्ववृत्तिघात्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्ति-
साध्याभावत्वव्यापकाधेयताकं यद्यत्तावदन्यतमवृत्तित्वाभावः, यत्किंचिद्व्याक्तिवृत्तिसाध्याभा-
वत्वव्यापकसमुदायत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायत्वावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्ति-
त्वाभावो वा समुदायलक्षणवान्यस्य तात्पर्यार्थः । अन्यतमत्वं च तत्तदधिकरणाऽवृत्तिधर्म-
शून्यत्वमतो न केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिः ।

दीधितौ पृथिवीवृत्तिगुणशून्यमिति । गुणशून्यत्वस्य साध्यत्वे वायुस्पर्शादिघटि-
तकूटवति वायो हेतोर्वृत्तित्वेन नातिव्याप्तिरतस्तद्रूपादानमावश्यकमिति । ननु पक्षनिर्देश
इति । एवं चाऽत्र पृथिवीत्व व्याक्तिविशेषऽरिचायकृत्यैव निविष्टं एतद्वृत्तिगुणशून्यत्वस्यैव
साध्यत्वात्, तेन एतद्वृत्तिगुणत्वमपेक्षेत्तत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वस्य गुरुतया प्रतियोगिताऽनवच्छे-
दकत्वेऽपि न साध्याप्रसिद्धिः । अतिव्याप्त्यनुपपत्तेरिति । नच कपिसंयोगी सत्त्वादि-
त्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया कपि-
संयोगाभाववान् मेयत्त्वादिस्वादावव्याप्तिवारणायऽवश्यं साध्याभावोऽपि व्याप्यवृत्तित्वेन वि-
शेषणोपयः, तथाचोक्तद्वित्वादिव्यवृत्तीनां व्याप्यवृत्तित्वाभावेन न लक्षणघटकत्वमिति वा-
च्यम् । प्राचीनमते द्वित्वादिमति तत्प्रागभावकालावच्छेदेनाऽत्यन्ताभावाऽसत्त्वात् स्वाधि-
करणयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य द्वित्वादेरपि सत्त्वात् ।

केचित्तु इदं पदं चाऽनिरयेत्तत्पृथिवीभ्यवितपरं तेन पार्थिवपरमाणुश्रुतिषंख्ययाः सर्व-
त्रयं द्रव्ये सम्भवेनैतत्पृथिवीश्रुतिगुणत्वावच्छिन्नाभावगुणत्वावच्छिन्नाभावयोः समनैयत्येन एव
पृथिवीश्रुतिगुणत्वस्य गौरवेण प्राप्तेरयोगिताऽनवच्छेदकतया साभ्याऽप्रतिद्विरिति साक्षात् अ-
नवकाल इति प्राहुः ।

श्रुतिश्च समवायेन बोध्या, तेन वायुस्पर्शादेः कालिहेनैतद्वृत्तिव्यसम्भवेऽपि नोक्तरीत्याऽ-
तिव्याप्तिवारणम् ।

अनु एतत्पृथिवीश्रुतिगुणद्रव्यत्वस्य साभ्यत्वेऽपि तत्पृथिवीवायुश्रुतिद्विरत्यतःपृथिवीश्रुतिरूप-
घटादिश्रुतिरूपाऽन्यतमात्पारमककालानामावच्छिन्नाभिहरणाऽप्रतिव्याप्तिभ्यातिविरुद्धत्वव्यस्य ए-
वेति चेन्न । यावता मियं सामानाधिकरण्यामित्यस्य परस्परविशिष्टकूटत्वावच्छिन्नाधिकरण-
साभ्याभावकूटाधिकरणपदवाच्यम् इति तात्पर्यम् । कूटात्वे वस्तुत्वे च विशिष्टताभ्याभाव-
त्वध्यापकाधिकरणश्रुतिसाभ्याभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रानैयोगित्वसम्बन्धेन । एवं
च तादृशरूपाद्यन्ततमश्रुतिकूटत्वं न पर्यवस्यति प्रतुरतरं विभावनीयम् ।

अनु यावता मियं सामानाधिकरण्यामित्यस्य परस्परसामानाधिकरण्यापक्षत्वसाभ्या-
भावत्वेतदुभयधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिव्यवच्छिन्नाधिकरणनिरूपितश्रुतिस्वाभाव-
द्रव्यत्वं कृत्वा रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादिस्पर्शाऽभ्याप्तिवारणेऽपि घटतद्रागुदिरवादिः कूटा-
धिकरणत्वस्य कार्योपपादानमसङ्गतम्, पृथिवीसमवेताभावस्य साभ्यत्वे तद्वायुभिन्नपदार्थ-
मात्रगतसमुदायरवयामि साभ्याभावतया निरूपकद्विस्वादिभिः सह सामानाधिकरण्यापक्ष-
तया कूटाधिकरणाऽप्रतिद्विरिव निरूपकसमुदायत्वघटितकूटस्यैव निवेशकान्तत्वात् तादृशकू-
टस्य वायावसत्त्वात् । नच परस्परसामानाधिकरण्यामित्यस्य यत्किंचिद्व्यक्तिश्रुतिस्वसाभ्याभा-
वत्वेतदुभयधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिव्यवच्छिन्नाधिकरणनिरूपितश्रुतिस्वाभाव-
द्रव्यत्वं एव तात्पर्यात्, तत एव रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादिस्पर्शाऽभ्याप्तिवारणं, तद्-
द्वृत्तिं तद्रूपं कियन्तो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्तेषां कूटाधिकरणं तद्रूपं एव, तथाच
पृथिवीसमवेताभावस्य साभ्यत्वे यत्किंचिदप्येन वायुव्यक्तिमुपादाय तद्वृत्तिसाभ्याभावकूटाधि-
करणत्वस्य तद्वायो सत्त्वेन तन्निरूपितश्रुतित्वस्यैव सत्त्वादात वाच्यम् । यत्किंचिदप्येन घट-
पटादीनुपादाय तन्निरूपितसाभ्याभावकूटाधिकरणश्रुतित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादातिव्याप्तेर्दुर्वीर-
त्वात् । अत्रोच्यते १ यत्किंचिद्व्यक्तिश्रुतित्वसाभ्याभावत्वेतदुभयधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक-
पर्याप्तिं यत्कूटत्वं सत्त्ववच्छिन्नाधिकरणनिरूपितश्रुतित्वात्साभ्याभावत्वेतदुभयधर्मावच्छिन्ना-
नुयोगिताकपर्याप्तिं कूटत्वावच्छिन्नाधिकरणनिरूपितश्रुतित्वाभावात् यावन्तस्तद्वत्त्वेनैव व्याप्तिं
तन्निरूपितसाभ्याभावकूटाधिकरणनिरूपितश्रुतित्वमास्तीति प्रसिद्धं, एवमपरतन्नास्तिमादा-
येतादृशश्रुतित्वाभावात्, 'एवमपरतन्नास्तिमुपादायाऽ-योपीति । तथाच यावन्ति साभ्याभाव-
करणानि तत्पर्येकं तन्निरूपितमुपादाय यावन्त एव श्रुतित्वाभावात् इत्यर्थः । तथाच एतत्पदा-
नुपादाने पृथिवीसमवेताभावस्यैव साभ्यत्वे कूटाधिकरणत्वे वायो प्रसिद्धम्, तथाहि यत्किंचित्प-
देन वायुव्यक्तिमुपादाय तन्निरूपितसाभ्याभावात् प्रत्येककूटकद्वित्वादिरूपा एव तत्कूटाधिकरण-
वायुरेव तन्निरूपितश्रुतित्वात्तावन्तस्तावन्त एव साभ्याभावस्तेषां कूटाधिकरणमपि वायुरेव त-

त्रिरूपितवृत्तित्वस्यैव सत्त्वात् पृथिवीसमवेताभावसाध्यके नाऽतिव्याप्तिः । ननु एतत्पृथिवीस-
मवेताभावस्य साध्यत्वे कथमतिव्याप्तिः सङ्गता तदापि यत्किञ्चित्पदेन वायुव्यक्तिमुपादाय
तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव सत्त्वादीति चेन्न । यत्किञ्चित्पदेन तद्वायुव्यक्तिरुपादानेऽपि तद्व्यक्तिवृ-
त्तिसाध्याभावाः ग्रन्थकृदुक्तरूपाः सर्वे पटतद्वायुद्वित्वादीनां साध्याभावत्वाभावात् । अपि तु तद्-
घटतद्वायुद्वित्वात् कियन्तो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तेषां कूटाधिकरणं तद्वायुवद् तद्-
घटोऽपि तादृशकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावत्साध्याभावत्वस्य तद्घटीयरूपरसादावपि सत्त्वेन
तादृशसाध्याभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिककूटस्य तद्घटीयरूपादिघटितत्वेन तत्कूटा-
धिकरणं तद्घट एव तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्यापि हेतौ सत्त्वात् , यत्किञ्चित्पदेन तद्घटस्यो-
पादाने यथा वृत्तित्वाभावः हेतौ स्यात्तथा तद्वायोरुपादानेऽपि द्वितीयकूटत्वप्रति-
योगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य यत्किञ्चित्पदेन वृत्तित्वसाध्याभावत्वेतदुभयधर्माव-
च्छिन्नानुयोगितापर्याप्तिककूटत्वावच्छिन्नाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावत्साध्याभावत्वेतदुभयधर्मे
स्वीकारात् तादृशोभयधर्मानुयोगिताकपर्याप्तिककूटवत्त्वं तद्घटीयरूपादिघटितं केवलतद्घ-
टतद्वायुद्वित्वं कियद्वाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितं येन तत्कूटाधिकरणताया वायावपि
सत्त्वेन एतत्पदघटितसाध्यकस्यलेऽप्यतिव्याप्यभावः स्यात् , तादृशोभयधर्मस्य तद्घटीयरू-
पादावपि सत्त्वेन निरुक्तलघुतरकूटत्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्म-
योरसम्भवः । ननु यत्किञ्चित्पदेन वृत्तित्वासाध्याभावाधिकरणत्वमित्येव निवेदयताम् , प्रथमकू-
टनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न । पृथिवीसमवेताभावस्य साध्यतायां कूटाधिकरणताया वायौ-
प्रसिद्धाभिधानं ग्रन्थकृतमसङ्गतं स्यात् , तथाहि तद्वायुवृत्तिसाध्याभावदेर्ग्रन्थकृदुक्तद्वि-
त्वादिरूपास्तेषां साध्ये प्रत्येकसाध्याभावाधिकरणत्व घटपटादावपि घटतद्वायुद्वित्वस्य घटे
पटतद्वायुगतद्वित्वस्य पटे सत्त्वात् तन्निरूपितवृत्तित्वावत्साध्याभावत्वस्य घटीयरूपादावपि
सत्त्वेन तद्घटितकूटाधिकरणं न किमपि अतः प्रथमकूटनिवेशः , कूटाधिकरणन्तु तद्वायुरेवे-
ति । ननु निरुक्तकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वावत्साध्याभावकूटाधिकरणमित्युक्त्यैव निर्वाहे
द्वितीयकूटनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न । एतत्पृथिवीसमवेताभावस्य साध्यतायामप्यतिव्याप्यनुप-
पत्तिः , यत्किञ्चित्पदेन वायोरुपादानेऽपि तद्वायुव्यक्तित्ववृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृ-
त्तित्वावत्साध्याभावस्य तद्घटतद्वायुद्वित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरूपस्य वा वायौ
सत्त्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वस्य सत्त्वात् , द्वितीयकूटोपादाने तु द्वितीयकूटाधिकरणं न वायुः ,
अपितु तद्घट एव तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्यापि सत्त्वात् । ननु कूटाधिकरणनिरूपितवृत्ति-
त्वावत्साध्याभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिककूटवत्त्वमिति रीत्यैव निर्वाहे द्वितीयकूटस्य साध्या-
भावघटितत्वं किमर्थमिति चेन्न । एतत्पृथिवीसमवेताभावस्य साध्यतायामपि कूटाधिकरणाऽ-
प्रसिद्धेनाऽतिव्याप्तेरभावापत्तेः , तथाहि—प्रथमकूटाधिकरणत्वस्य तद्घटे तद्वायौ सत्त्वेन
तदुभयनिरूपितवृत्तित्वावत्साध्याभावत्वस्य तद्वायव्यस्पर्शात्मकेऽभावे तद्घटीयरूपायात्मके
च सत्त्वेन निरुक्तस्पर्शादिघटितकूटाधिकरणाऽप्रसिद्धिः , साध्याभावपदोपादाने तु स्पर्श-
न साध्याभावत्वमिति नाऽप्रसिद्धिः ।

ननु प्रथमकूटान्तर्गतसाध्याभावपदं किमर्थम् , अत्रावत्त्वेनैव कूटनिवेशोऽस्तु इति चेन्न ।

द्वितीयकूटाधिकरणत्वस्य वायुमात्रश्रुतिःवापरया तन्निरूपितश्रुतियस्यैव वायुखे सत्त्वेन एतादृशं वासुदेवताभावस्य साध्यतायामप्यतिव्याप्यभावापरतः, तद्वायुस्यकिश्रुत्यभावात्सर्वस्य च वायुरूपस्पर्शादावपि सत्त्वेन तद्वद्विद्वत्कूटाधिकरणं तद्वायुरेव तद्भूतित्वावन्तः साध्यमानं न तदुपधैयरूपायाः किन्तु तदन्या एव, तद्वद्विद्वत्कूटाधिकरणत्वस्य तद्वायावपि सत्त्वे ताभिरुचितश्रुतित्वस्यैव हेतौ सत्त्वात् ।

ननु यत्किञ्चिद्व्याप्यश्रुतिवशात्साध्याभावत्वेतदुभयधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिककूटा-
त्वावच्छिन्नवाधिकरणनिरूपितश्रुतिवाभावाः यावन्त इत्येव वक्तव्यम्, कूटाधिकरणनिरूपित-
श्रुतितावत्साध्याभावकूटाधिकरणं किमर्थम्, तथाच तद्वायुस्यकिमुपादायैतत्पृथिवीसमवेता-
भावस्य साध्यतायामतिव्याप्तिवारणसम्भव इति कथमतिव्याप्तिप्रदानमिति चेन्न । तादृशं
कूटद्वयं निवेश्यैव शिरोमणिनाऽतिव्याप्तिप्रदानात्, ननु तादृशागुत्तरनिवेशस्याऽतिव्याप्तिवा-
रकत्वेनाऽपि साफल्यम्, किन्तु शिरोमणिकूटकातिव्याप्तिवृत्तमनमेवैतस्य प्रयोजनमित्यव-
धेयम्, अतएव यावतामेव व्योमश्रुतिरिव तावत्समुदायस्याधिकरणत्वोक्तया नाऽप्रतिद्विरित्या
दिना जगदांशेन कृतं निरुक्तफलद्वयेऽतिव्याप्तिवारणमपि सङ्गच्छते, जगदांशप्रत्य एव पू-
र्वोनिवेशान्तरस्य प्राप्तत्वादिति ध्येयम् ।

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवशाधीरोधिता-
घटकसम्बन्धेन श्रुतिमत्साध्याभावकूटाधिकरणताया निवेशत्वेनेन, एतादृशंवाश्रुतिगुणाभा-
वस्य साध्यताया तादृशसम्बन्धो निरवच्छिन्नसमवाय एव तेन सम्बन्धेन षट्त्वद्वायुद्विवाद्य
श्रुतित्वेन तेन सम्बन्धेन कूटाधिकरणताया वायौ प्रविष्टमिधानमसङ्गतम्, द्वित्वादीनां का-
लिकाऽव्याप्यश्रुतित्वत्वात् ।

न च प्राचीनमते निरवच्छिन्नसमवायेनापि द्वित्वादीनां श्रुतिमत्त्वमङ्गीक्रियते आत्मत्वा-
दिवत् प्रतियोगिन इव ध्वजप्रागभावानां तदपि अस्यन्तान्त्वस्य विरोधित्वात्, द्वित्वोत्पत्ति-
कालावच्छेदेन द्वित्ववती द्वित्वाद्यन्तभावानभ्युत्पद्येन द्वित्वादीनां व्याप्यश्रुतित्वादिति वा-
च्यम् । अत्रेऽव्याप्यश्रुतित्वमङ्गीकृत्य सङ्केतवकथनस्याऽसङ्गतत्वापरतः । अत्रेदं समाधानम् ।
प्राचीनमते द्वित्वादीनां व्याप्यश्रुतिःऽपि नवीनमतेऽव्याप्यश्रुतित्वेन न तस्य व्यभि-
चारित्वम्, किन्तु सङ्केतत्वमेव तेनोभयमते व्यभिचारित्वाभावाद्दुभयमतसिद्धमाह
सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यं वेति ।

पृथिवीसमवेतान्तर्गतद्रव्यत्वस्यापि सत्त्वात्, सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभावो न क-
स्यापि मते व्याप्यश्रुतिः । ननुभयमतनेतैतत्स्थलाऽभिधानेऽप्यापि कूटवत्त्ववाधादिति कथनम-
सङ्गतम्, उक्तयुक्तया प्राचीनमतेन सम्भवेऽपि नवीनमते द्वित्वादीनामव्याप्यश्रुतित्वेन निर-
वच्छिन्नसमवायेनःकुत्राप्यसत्त्वादिति चेन्न । उभयमतेन तस्य व्यभिचारित्वं पूर्वस्थलस्य तु
नेत्येव विशेषः, कूटवत्त्वमिधानन्दु प्राचीनमताभिप्रायेणाप्यापि । परंतु पूर्वोक्त एव प्रकारः
अत्रस्थले तु उभयमताभिप्रायेण वायौ कूटवत्त्वसिद्धिस्तु नोभयमते सम्भवतीति पूर्वपक्षे स-
त्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभावत्वेन द्वित्वादीनां व्याप्यश्रुतित्वेन लक्षणेऽपि तादृशसम्बन्धावच्छि-
न्नश्रुतितावच्छेदकसाध्याभावत्वावच्छिन्नानुयोगिताकस्याद्विरित्या निवेशात् द्वित्वेऽव्याप्य-

गिकाभावस्य साध्यत्वे वायुत्वादेः सद्देतुत्वात् समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेन एतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाऽप्रसिद्धस्यैव साध्यत्वाऽयोगाद् गुणपदम् । ननु एतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमपि वायुत्वादिकं सद्देतुरेव प्रलये परमाणौ उत्पत्तिकाले चावयविनि घायौ तत्सत्त्वात् अतः साध्यान्तरमाह—सत्तान्येति । अत्र पृथिवीपदं तत्पृथिवीपरम्,

श्रुतित्वेपि नाऽसङ्गतिरिति ध्येयम् ।

गुणपदमिति । तथाच एतत्पृथिवीवृत्तिप्रतियोगिकाभावत्वेन साध्यत्वे विशिष्टोभयाभावाद्दकमादाय वायुत्वादेः सद्देतुत्वापत्तिः, समवायेनैतत्पृथिवीवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्चाऽप्रसिद्धः, तस्य समवेताभावसमनैयत्येन समवेतत्वस्यैव लघुतया तत्प्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वादतो गुणेति । एवं च समवायेन एतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतया न समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनैयत्यामेति नाऽप्रसिद्धिरिति भावः । नच तथापि समवायेनैतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वाऽपेक्षया लाघवेन समवेतत्वसम्बन्धेनैतत्पृथिवीविशिष्टगुणत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतयाऽप्रसिद्धतादवस्थ्यामति वाच्यम् । समवेतत्वसम्बन्धेनैतत्पृथिवीविशिष्टगुणशून्यत्वस्यैव साध्यत्वात् । नचैवं वाय्वादेरपि पृथिवीविशिष्टगुणशून्यत्वात्सद्देतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । समवेतत्वसम्बन्धेन पृथिव्युपलक्षितगुणात्यन्ताभावस्यैव साध्यतया तदुपलक्षितद्विवादीरूपगुणशून्यत्वस्य वाय्वादावसत्त्वेन सद्देतुत्वासम्भवात् । अतएवाऽपि प्रलये उत्पत्तिकाले चेत्युक्तम् । घायौ तत्सत्त्वादिति । स्वसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधस्य नवीनैरनभ्युपगमात् । अत्र पृथिवीपदमिति । तथाच पूर्ववद् पृथिवीत्वं व्यक्तिविशेषपरिचायकतयैव निविष्टं सत्तान्यैतत्समवेतशून्यत्वस्यैव साध्यत्वात् । एतेनाऽत्र सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याऽप्रसिद्धिः, सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिनि केषांचिदुक्तिर्निस्ता । ननु तद्रूपादिघटितमिथःसामानाधिकरण्यापन्नतद्दशसाध्यभावसमुदायाधिकरणं पृथिवी भवति, तथाच तादृशसमुदायाधिकरणप्रसिद्ध्या तदश्रुतित्वेन अतिव्याप्तिस्सम्भवादेतत्पृथिवीपरतया व्याख्यानमफलमिति चेन्न । साधनसामानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य निवेशात् । तद्रूपादिघटितसाध्यभावसमुदायोऽत्र वारण्य इति नाऽप्रसिद्धाभिधानाऽसंगतिः । न चैवंसति पृथिवीत्वघटितसमुदायाभिधानमयुक्तमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वपदस्य पृथिवीसमवेतदर्शितद्वित्वत्रित्वाश्रयतदनाश्रयवाच्यन्तरसाधारणचतुष्टादिपरत्वेन विवक्षणादिति ।

केचित्तु पूर्वोक्तरीत्या घटवायुश्रुतित्वपटवायुश्रुतित्वैवादिमादाय वायोरपि तादृशाभावकूटाधिकरणतेति अतिव्याप्यनुपपत्तेस्तत्पृथिवीपरमिति । नच तथापि घटवायुसंयोगविभाग-पटवायुसंयोगविभागानामपि पृथिवीपर्याप्ततया तद्घटितकूटाधिकरणत्वं वायोरस्येवेति वाच्यम् । साध्याभावे व्याप्यश्रुतित्वविशेषणेनैव वारणात् । नचैवं द्वित्वादीनामपि तेनैव वारणात्पूर्वाऽसंगतिरिति वाच्यम् । एतत्साध्यस्य प्राचीननवीनोभयमतसाधारण्येन प्राचीनमते तेषां व्याप्यश्रुतित्वेन सन्मतमादाय संगतेः ।

अन्येतु सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यमित्यत्र पृथिवीसमवेतपदं संयोगविभागान्यपृथिवी-

इदं पृथिवीशुक्तिगुणशून्यं, सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वात्, रूप-
दन्यत्वाद्वा इत्यादावविद्ययाप्तिः, तादृशासाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रू-
पादिषटितत्वेन तद्वृत्तेः ।

वस्तुतो निखिलानामिव रूपाणां तादृशाभावसहस्रसमानाधिकरणत्वात्,
मानाधिकरणयावद्भावाऽधिकरणाऽप्रसिद्धिर्दुर्वारिवै इति ।

अन्यथा प्रागुक्तव्यक्तीनां पृथिवीत्वस्य च मिथः सामानाधिकरण्याप-
साध्याभाषतया . ताःकूटाधिकरणाऽप्रसिद्धयैवाऽतिव्याप्यसंभवापत्तेरि-
ति ध्येयम् ।

अत्रापि तत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभाषस्य केवलान्वयितया तत्र
साध्ये वायुत्वादेः सत्त्वत्वात् समवेतत्वापेक्षया गुह्यत्वादेव तत्पृथिवीस-
मवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाऽप्रसिद्धया साध्यत्वायोगात् सत्तान्यपदम् ।
न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोऽप्यप्रसिद्धः द्रव्यत्वस्यै-

पर्याप्तसमवायावच्छिन्नश्रुतिरूपम्, वायुपृथिवीसंयोगविभागयोः पृथिवीपर्याप्तैरन्यान्तम् ।
वायुत्ववायुरपेक्षादेः पृथिवीपर्याप्तकादिसम्बन्धावच्छिन्नश्रुतिकत्वारसमवायावच्छिन्नश्रुतिरेति ।
नन्वेवं सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वस्यैव लघुतया तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोक्तधर्मावच्छि-
न्नाभावाऽप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं सति संयोगविभागान्यपृथिवीपर्याप्त-
तिकसमवेतमात्रविषयकज्ञानविशेषादिना एतत्पृथिवीसमवेतमात्रविषयकज्ञानविशेषादिना वा-
ऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव साध्यत्वात् । तत्र वाऽवच्छेदकगौरवस्यानवकाशात्, गु-
ह्यमेत्याऽनवच्छेदकत्वादिनापि तत्समनियतलघुधर्मस्यावच्छेदकत्वाऽसम्भवात्, मत-
न्यपदस्य तत्परिचायकतया न-वैयर्थ्यम्, रोपं पूर्ववदिति प्राहुः ।

सत्तान्यपदमिति । तन्मत्र सत्तान्यत्वस्य तत्र निवेशे तु नानुपपत्तिः, सत्तान्यपृथि-
वीसमवेताभावस्यैव तत्र साध्यत्वात्, सत्तान्यपृथिवीसमवेतत्वाभावश्च न समवेतत्वावच्छि-
न्नाभावसमनियतः गुणादौ व्यभिचारादिति भोक्ताऽप्रसिद्धिरिति भावः ।

नन्वेति । ननु सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वास्वीत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सत्तान्यै-
तत्पृथिवीसमवेतत्वं न कल्पयितुं शक्यते सत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदघाटितत्वात् । न च सत्त्वमेत-
त्समवेतत्वस्य सत्तात्वस्य च सदतिराऽश्रुतित्वे सति सकलसद्भावतिरवरूपात् । न च सत्त्वमेत-
त्सत्त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निवेश्यते प्रतियोगितावच्छेदककोटी, अपि तु भेदस्य
तद्व्यक्त्येवैवेति न गौरवमिर्तं वाच्यम् । तथासति द्रव्यत्वं नास्तीत्यभाव एव पर्यवसाना-
पत्तेः, सकलद्रव्यसमवेतत्वं च द्रव्यत्वव्यापकश्रुतित्वं द्रव्यान्नाऽसमवेताभावस्य द्रव्यत्वव्या-
पकरूपाऽभावस्य तत्परिचित्वेन प्रवेशः । तथापि विविधा वा तद्व्यक्तिविशिष्टा श्रुतिता तस्या
एवाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवात् प्रथमतः तद्व्यक्तिपदेन निरुक्तसमवेताभावः, अपरतद्व्यक्ति-
पदेन निरुक्तव्यापकरूपाभाव इति । न च प्रतियोगिविनाकृतत्वाऽभावस्यामानाद् व्यापकत्वक-

य तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । सकलद्रव्यवृत्तिस्त्वाविघटितस्य द्रव्यस्य
 वस्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षयाऽनवच्छेदकत्वात्सप्तान्यसमवेतत्वावच्छि-
 न्नाभावस्याऽप्रसिद्धत्वात् । समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यत्वे सम-
 वेतमात्रस्यैव तदभावतया मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवति
 शयौ हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिः, अतः पृथिवीपदम् । ननु घायुत्वस्यो-
 कसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेव न तत्राऽव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह—
 रूपवदिति । अयन्तु हेतुगुणादौ साध्यसमानाधिकरणः । रूपात्यन्ताभावस्य
 पृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वात्तत्राऽतिव्याप्यसंभवाद् रूपवदन्य-
 त्वानुघावनम् । रूपवद्वेदस्यापि तदानीं पृथिव्यामुपगमे त्वाह-इत्यादाविति ।
 आदिना घायुरूपात्यन्तरत्वादेः परिग्रहः । ताद्येति । मिथः सामानाधिकर-
 णरण्यापन्न इत्यर्थः ।

पाभावे प्रतियोगितावच्छेदकस्यापि द्रव्यत्वं नास्तीत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावश्यकतया
 प्रत्यक्षप्रतिरिति वाच्यम् । सत्ताभेदस्यापि तुल्ययुक्त्या तथ्यक्तित्वेन भानाऽसंभवात्, सत्ता-
 त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन वक्तव्यतया द्रव्यत्वापेक्षया सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वस्य गुह-
 र्वेनाऽसङ्गतितादवच्छेदात् । नच सरवभेदो न सत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाकत्वेन निवेद्यते
 अपि तु तद्व्याक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेनेति वाच्यम् । तथापि तद्व्याक्तत्वावच्छिन्नप्रते-
 योगिताकभेदविशिष्टएतत्पृथिवीसमवेतत्वास्तीत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया द्रव्यत्वरू-
 पतद्व्याक्तिनास्तीत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकता शुद्धतद्व्याक्तिः एव कल्प्यते परमलाघवात्,
 तुल्ययुक्त्या द्रव्यत्वनिष्ठतद्व्याक्तत्वस्याखंडोपाधितायाः स्वीकाराऽसंभवात् । किं च सकलद्रव्य-
 समवेतत्वं विहाय शुद्धद्रव्याऽन्यासमवेतत्वास्तीत्यभाव एव पर्यवसानसंभवादिति चेन्न ।
 सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेततावद्रूतान्यतमत्वं तदवच्छिन्नाभावस्यैव साध्यत्वात्, अन्यतरत्व-
 र्थाऽखंडोपाधिताया अवच्छेदकत्वनिरुक्तावेव प्रतिपादनात् ।

अन्ये तु द्रव्यमित्याकारकज्ञानीयप्रकारत्वावच्छिन्नाभाव एव स्वसत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभा-
 वस्य पर्यवसानसंभवादिति पूर्वपक्षयन्ति । नच प्रकारत्वावच्छिन्नाभावस्याऽव्याप्यश्रुतित्वेन
 द्वये एव तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नाभाव इति न, सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभावोऽप्रसिद्ध इति
 वाच्यम् । ईश्वरज्ञानीयद्रव्यत्वरूपतथ्यक्तिवृत्तिः शेषप्रकारत्वावच्छिन्नाभावे तथापि पर्यव-
 सानसंभवादिति परास्तम् । अन्ये तु सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यताया उक्तत्वात् अत एव
 सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतं नास्तीत्यभावोऽप्रसिद्धः, सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतस्यैव प्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वसंभवात् । सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभावस्य साध्यत्वे च साध्याभावस्य पृथिवीस-
 मवेतरूपत्वा घटतद्वायुगतद्वित्पटतद्वायुगतद्वित्त्वादीनां मिथः सामानाधिकरण्यापन्नानां कूटा-
 धिकरणवायौ वृत्तित्वेनाऽतिव्याप्तेरभावापत्तेरित्यपास्तम् । निरुक्तान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य
 साध्यताया युक्तत्वेन शङ्काया एवाऽसंभवादिति श्येयम् ।

ननु समनियताभावानामेवयात् सकलद्रव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेवमेव सहस्रत्वा-

द्वितीयेत्याह वस्तुत इति । तादृशाभावेति । ध्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भावेत्यर्थः । सहैवेति । अवच्छेदकमेवेनाऽभावमेवमभ्युपेयोक्तम् । दुर्गैवेति ।
ननु यावतामेकव्यक्तिवृत्तिः तावत्समुदायस्याधिकरणोक्तौ नाऽप्रति-

भावाद् द्विपितौ तादृशाभावसदृश्यसमस्तम् । न च समनियताभावाऽनैक्यपक्षानलंभात्,
दोष इति वाच्यम् । तथा सस्युक्तावृत्तरणिकाया अस्त्यतेरिति चेतप्राह—अवच्छेदकमे-
वेनेति । अधिपकरणभेदेनेत्यर्थः । तथाच ध्यधिकरणधर्मावच्छिन्नताभावः तत्तत्सगुणित-
त्वादिविशिशिष्टरूपसामान्याभावात्त्वावच्छिन्नताभावः द्रव्यत्वादिविशिशिष्टरूपसामान्याभावात्त्वावच्छि-
न्नाभावध्याभिमतः, एवं चैतादृशसदृश्यत्वस्य नाऽसङ्गतिः ।

केचित्तु तस्य सविशेषणे हीति न्यायेन सदृश्यमधिपकरणधर्मावच्छिन्नताभावपरावात्,
म्यधिकरणधर्मेषु सदृश्यत्वोपादानमपि सदृश्यता तेषामेकैकधर्ममादाय दोषस्फोरणायेत्याहुः ।

अन्ये तु साध्याभावानां येन केनाऽप्यभावान्तरणैकाधिकरण्यं विवक्षितम्, साध्याभा-
वान्तरेण वा ? अथेति निखिलानामेव रूपानामभावसदृश्यसमाधिपकरणतया यावदन्तर्गतता-
नामधिपकरणाऽप्रतिषिद्धाऽव्याप्तिः, द्वितीये तु "तादृशाभावसमानाधिपकरणतयेत्याद्येव योज्यम्"
स्वव्यापकेत्यादिना विवक्षितेन ध्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन साध्याभावेन सहैका-
धिकरण्यं साध्याभावप्रमकनिखिलानामेव रूपानामिति तदधिपकरणाऽप्रतिषिद्धा रूपसामान्या-
भाववान् वायुत्वादित्यत्रैषाऽव्याप्तिरित्यर्थः । एवं च तादृशाभावसदृश्यत्वस्य नाऽसङ्गति-
रित्याहुः ।

वस्तुतस्तु तादृशाभावसदृश्यसमानाधिपकरणत्वादित्यस्य तादृशाभावेन ध्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नताभावेन सदृश्यं समानानि अधिपकरणानि येषां तत्त्वादित्यर्थकतया, अधिपकरणेष्वेव सदृ-
श्यत्वमभिमतं तत्रैकाधिकरणप्रतिषिद्धावुपयुक्ततया विवक्षितमेवेति न कोपि दोषः ।

यावतामेकव्यक्तिवृत्तिरिति । तथाच स्वप्रतिष्ठसाध्याभावसमुदायसमानाधिपक-
रणसाध्याभावसमुदायधिकरणं यथास्व तावदन्यतमवृत्तित्वाभाववत्त्वं हेतौ विवक्षितमिति भावुः

यत्तु केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावस्य ध्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वावस्थैव
लक्षणघटकतया तस्य च समनियताभावनामभिमततया एकत्वेन साध्याभावसमुदायस्य
प्रतिष्ठत्या साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिता वव्यापकं "यदधिकरणस्यैवभावप्रतियो-
गितार्थं तदेव निरुक्तसमुदायाधिपकरण वाच्यम् प्रकृते च रूपसामान्याभावानिष्टाया यावद्रूप-
निरूपितायाः प्रतियोगितायाः "प्रतियोगितावच्छेदकैवमेव" एवत्वात्तत्तद्रूपमधिकरणनिष्ठा-
भावप्रतियोगितात्वं तादृशप्रतियोगितात्वं व्यापकमेवेति तद्रूपमधिकरणमेव तादृशकूट-
धिकरणं प्रसिद्धमतः किंचेति । तत्र इदानीमेव तथापि लक्षणे भूतवर्तमानान्यतराभाववाद्
"संशोबदन्यत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणानिष्ठव्यापेरलम्बनकतापत्तेः तत्रापि तादृशान्यतराभावनि-
ष्ठायाः प्रतियोगितायाः एकत्वात् मनोनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्य तादृशप्रतियोगिता-
त्वव्यापकत्वान्मनसोऽपि निरुक्तकूटधिकरणत्वेनाऽतिव्याप्यभावात् । केवलान्वयिसाध्यके
यावत्ताप्रतिष्ठिवारणाय साध्याभावत्वव्यापकत्ववृत्तिरिति स्वकारवस्थैव साध्याभावसमुदायधि-
करणरूपकतया विवक्षणेन तयाविवक्षणस्याऽनावश्यकत्वात् । नच रूपाभावसाध्य-

किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः, अन्यथा घूमादावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति

द्विर्न वा प्रागुक्ताऽतिव्याप्तिः, किञ्च सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यत्वस्याभावे द्रव्यत्वमेव लाघवात्, ननु सत्तान्यपृथिवीसमवेतमात्रं यद्गूनां तथात्वे गौरवाद् अतः परस्परसामानाधिकरण्यापन्नताद्द्रव्यत्वत्वादिस्वरूपसाध्याभावस्तोमवति हेतोः सत्त्वादेव नोक्तातिव्याप्तिरिति यदि घूमात्तदा दोषान्तरमाह किञ्चेति ।

यत्तु सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यत्वस्य रूपसामान्याभावस्य चाभावोऽनुगतप्रतीतिवलादतिरिक्त एवेति तद्वति हेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योः सम्भव इति किञ्चेति तन्मन्दम् । इदानीमेतदभावा(१)भावस्याऽतिरिक्तत्वमङ्गीकृत्य दोषनिरासे भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभाव-

हेऽप्रसिद्धिवारणाथैव प्रथमतस्तथा विवक्षणम्, अग्रे साधनसामानाधिकरणत्वेन साध्याभावविवक्षणे तु रूपाभावसाध्यके तेनैवाऽप्रसिद्धिवारणे तथाविवक्षणं न कार्यम् निष्प्रयोजनत्वाद् अतः स्पर्शवदन्यत्वेऽतिव्याप्तिः सुलग्नेवेति वाच्यम् । स्पर्शवदन्यत्वेऽतिव्याप्तिवारणस्यैव प्रयोजनत्वात्, पूर्वं कथंचिदपि सिद्धया विवक्षयाऽतिव्याप्तिवारणे तासुपेक्ष्यातिव्याप्तिदानत्वाऽसांप्रदायिकत्वाच्च ।

नवोनास्तु—ननु व्यासज्यवृत्तिसाध्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याभावत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वं, जगत एव साध्याभावत्वावच्छिन्नसाध्याधिकरणतया व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय व्यासज्यवृत्तित्वं धर्मविशेषणम् । नच तथापि जगत एव व्यभिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तितयाविधधर्मावच्छिन्नाधिकरणतया एव दाध इति वाच्यम् । आधेयतावच्छेदकतादृशधर्मन्यूनवृत्ति (तथाप्यं) यद्यतदन्यत्वेन धर्मस्य विशेषणात् । हेत्वभावासाधारणसाध्याभाववृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याधिकरणत्वस्य हेतुशून्ये एव सत्त्वेन तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतोः सत्त्वादतिव्याप्तिरतो मात्रेति । रूपाभावसाध्यके च तद्रूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावे उभयत्वादिरेव तादृशो धर्मः तस्य रूपान्तरसाधारणीत्रत्वदिन्यूनवृत्तित्वेऽपि तादृशत्रित्वावच्छिन्नस्य क्वचिदप्यवृत्तेस्तस्याऽऽधेयताऽनवच्छेदकतयाऽऽधेयतावच्छेदकीभूततादृशधर्मन्यूनवृत्तित्वाविरहादिति नोक्ताऽप्रसिद्धिरतो किञ्चेतीत्याहुः । तन्निन्द्यम् । समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्यतायां सत्तावदन्यत्वादिसद्वेत्तो व्य्याप्तिः । तत्र साध्याभावस्य प्रमेयात्मकतया तदितराऽप्रसिद्ध्या साध्याभावमात्रवृत्तित्वादृशधर्माप्रसिद्धेरिति दिक् ।

प्रकारान्तरेणाप्यतिव्याप्तिसुद्धरति किञ्च सत्तान्येति । ननु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वानुक्तौ यत्किञ्चित्साध्यसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वं वक्तव्यं, सम्बन्धसामान्येन वा ? आद्ये वक्ष्यमाणयोरेव्याप्त्यातिव्याप्त्योरसंगतिः, सयोगाद्यवच्छिन्नतद्वृत्तित्वाभावस्य घूमादे

(१) इदानीमेतदभावे ते पाठान्तरम् ।

त्वहेतावसत्त्वाद् अग्रे भूतत्वमूर्तत्वेत्यादिनाऽतिव्याप्तेरसंगत्यापत्तेः, त
थापि वृत्तित्वबालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नस्यापि हेतुसमानधिकरणसा
ध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य धूमहेतावसत्त्वेन त
मादायाऽव्याप्तिवारकत्वेन तस्य सार्थकत्वम् । नच पर्वतवृत्तित्वपर्वताय

साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावत्वाभावेन तमादायाऽव्याप्यभावेन प्रतियोगितायां सा
ध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्याप्यत्वस्यैवानिवेशादिति । तन्न । पूर्वोपदिशितरीत्या
प्रतियोगितायां साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्याप्यत्वानिवेशस्याऽऽवश्यकं न पृथिशीभि
न्नावृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतत्वादिति दिक् ।

तस्य सार्थकत्वमिति । ननु साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वात्वेन व्यापकत्वस्य प्रतियोगितायाम्
भावादेव वारणसम्भवे प्रतियोगिताव्यापकराध्याभाववद्वृत्तित्वात् इत्युक्त्याभिधानमसंगतम्,
सर्वभौमानां मते समानाधिकरणोभयत्वस्य एकविशिष्टापरत्वरूपत्वेन वृत्तित्वाऽऽलोकान्यत्वोभ
यत्वस्य वृत्तित्वविशिष्टालोकान्यत्वस्त्वेकरूपत्वेन वृत्तित्वमात्रे एव न प्रतियोगित्वम्, आलोकान्यत्व
विशिष्टवृत्तित्वात् रूपत्वे तु आलोकरत्वावच्छिन्नवृत्तित्वाया आलोकान्यत्वविशिष्टत्वाभावात् तादृश
वृत्तित्वात्वे प्रतियोगित्वमिति सा प्रतियोगिता कथं साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाव्यापिका येनाऽपरद
लव्यावृत्तिः । नच समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वायाः समवायस्वरूपत्वेन समवायेन हेतुके आलो
कान्यत्ववृत्तित्वाभ्याभावमादाय तत्सार्थकत्वमिति वाच्यम् । समवायस्यैकत्वं स्वीकृत्याऽऽलोकान्य
त्वत्वविशिष्टवृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय व्यावृत्तिः सम्भावनीया, प्रतियोगिताव्यापकसाध्या
भाववद्वृत्तित्वदलदानेनाऽपि वारणाऽसम्भवे तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वायास्तत्सम्बन्धस्वरू
त्वमनंगीकृत्यैव लक्षणस्य वक्ष्यत्वात्, परन्तुभयत्वस्य संलक्षणविशेषरूपत्वमिति मताभिप्रायेणैव
तत्राऽव्याप्तिर्नोभ्या । नचैतल्लक्षण सर्वभौमानामेवेति तन्मत एव व्यावृत्तिर्दोषेति वाच्यम् ।
तदानीमभिमाशिरोगिसंगत्यैव व्यावृत्तेरालोच्यतया स्वमतेन तदालोचनस्याऽऽवश्यकत्वात्
लक्षणसंज्ञानासरे व्यावृत्त्युपयोगात् । अत एवाग्रे पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभवाभावमा
दायाऽपि वृषणप्रदानं सगच्छते, स्वमताननुसन्धाने साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाव्यापकदला
भावादेव लक्षणाऽप्यटकतया तमादाय दोषाऽसम्भवात् तदभिधानाऽसंगतिः स्पष्टैव, अत
एव स्वमतविचारप्रस्तावे सार्वभौममते चैकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्व, तेन पर्वतवृत्तित्वपर्व
तान्यवृत्तित्वोभवाभावमादाय नाभ्याप्तिरित्युक्तम् । पूर्वं तादृशाभावमादाय दोषमभिधाय
विशेषणान्तरक्षेप इति न सार्वभौममताभिप्रायकोयं मन्यः । कोचित्तु आलोकान्यत्वप्रकारक
ज्ञानविषयत्वविशिष्टवृत्तित्वात् रूपोभयाभावमादाय तथावृत्तौ संगममन्ति भ्रमात्मकज्ञान
मादायालोकान्यत्वप्रकारकज्ञानविषयताया आलोकरत्वावच्छिन्नवृत्तित्वायामपि सत्त्वादिति ।
ननु पूर्वं स्वयन्वृत्तित्वस्य विशिष्टतात्वात् वृत्तित्वालोकाऽन्यत्वोभयामावो न लक्षण
पटक इति कथं संलक्षणार्थक्यमाभेदितमिति चेन्न । व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छि
जानुयोगिताकाभावरत्वाद्धर्मते सामान्याभावेत्यापि स्वयन्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वात् स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणभिरयत्र
वृत्तित्वाया निरवच्छिन्नत्वेन प्रवेश्यतया समवायस्यापि न्यूनवृत्तिव्यतिरेकात्संगतिः ।

किंच महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणतावि-
शेषेण हेतावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्भ-

वृत्तित्वोभयत्वाच्छिन्नाभावमादायाऽव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताऽवश्यं विवक्षणीया तत पर्योक्ताऽभावस्य व्युदास इति
वाच्यम् । पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वाच्छिन्नाभावधारणाय वृत्ति-
वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात्,
तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वाऽऽलोकान्यत्वोभयाभावेऽपि सत्त्वा-
दिति ध्येयम् । भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरप्रतियोगिकामावस्य केवलान्वयित्वात्त्र
साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सद्देतुरेवेत्यत उक्तम् अन्यतरत्वेनेति । तादृशेति ।
हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्त्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तोमस्तद्वृत्तिय-
र्थः । पृथिव्यादाविति, आदिना जलतेजोऽनिलानां परिग्रहः । अत्र भूतत्वं
विशेषगुणवत्त्वे सति आत्मभिन्नत्वं, न तु वहिरिन्द्रियप्राह्यजातीयाविशेष-
गुणवत्त्वम्, मूर्त्तत्वमपि स्पर्शवन्मनोन्यतरत्वम्, जातिविशेषो वा, न
त्यवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तथासति मनःपरिमाणशब्दयोरेव साधनसमा-
नाधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणाऽप्रसिद्धाऽतव्याप्त्यसंभवा-
दिति द्रष्टव्यम् ।

नचेति । अव्याप्तिवारणार्थमिति । तद्भूमीयसंयोगेन धूमहेतुकक्षपले तादृश-
सम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तियावदभावस्य हेतौ सत्त्वेनाऽसम्भवाऽसम्भवाव्याप्तिरित्युक्तम् ।
वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया विशे-
षणीयत्वादिति । अथ प्रतियोगिताव्यापकत्वदलसार्थक्यसंभवे वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्य-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यादिक विफलम् । तथाहि वह्निमान् धूमादित्यादीं हेतुसमानाधिकरणमहा-
नसीयवद्विवन्नाभावघटितकूटाधिकरणं यद्दहदादि तद्वृत्तित्वाव्यापकप्रतियोगिताकत्वस्य पर्वत
वृत्तित्वनिर्वाहिवृत्तित्वान्यतराऽभावस्य एवमपरस्य वृत्तिमद्वृत्तियावद्देहावसत्त्वादेतद्दोषवारणार्थं
मेव प्रतियोगिताव्यापकत्वस्य तादृशवृत्तितत्त्वे सार्थक्यम् । न चोभयत्वमेकविशिष्टपरत्वं
विशिष्टं च केवलान्वयित्वेति, तथाच महानसीयवद्विवन्नाभावादे. साध्यतावच्छेदक-
समन्यतप्रतियोगिताकत्वाभावात् लक्षणघटकत्वमिति वाच्यम् । इदानीमेकविशिष्टपरत्वं
नोभयत्व, तथासति पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्ववृत्तित्वोभयाभावमादाय दोषदानाऽसंगतिः, साध्या-
भाववद्वृत्तित्वाव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादिति चेत् । अप्रोच्यते । द्रव्यत्ववान् प्रमेयात् जा-
तिमान् द्रव्यत्वादित्यादीं तद्द्रव्यद्रव्योभयाभावजातिघटत्वोभयाभावघटितकूटाधिकरणजात्यादीं
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्याऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिः हेतुसमानाधिकरणानिवेशेति वारयितुमश-
क्याऽतः साध्याभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
भिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं निवेशनीयम्, एवंच महानसीयवद्विवन्नुभयाभावघटितस्तोमस्य

ननु साधनाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावकूटस्य क्वचिदपि स्पर्शवाङ्मिभूतत्वमूर्तत्वोभययोरसत्त्वात्, वस्तुतः समन्विताभावानामैक्यमते भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावो भूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य चाभावः, तथाच मनस्त्वगगनत्वयोरपि भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याऽभावत्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयघटितकूटाधिकरणाऽप्राप्तेर्द्वयैव नोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिः ।

अस्तुवा यावन्ति निरुक्तसाध्याभावत्वानि तावतां प्रत्येकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वस्त्वेष व्याप्तिः, तथाच भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणे मतस्यैव हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह किञ्चेति ।

धर्तुमशक्यतया वृत्तित्वपर्याप्तस्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वपर्यन्तानुधावनं सफलं, जगदीशनापि 'वाच्यत्वनिष्ठाधेयतासम्बन्धेन घटावच्छिन्नाभावस्य द्वयोरेकाधिकरणाऽप्राप्तेरित्यभिप्रायमुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह, इत्युक्तम् । तथाच तदोपस्य किञ्चिद्विशेषणदानेन वारणसम्भवादेत्याशयस्तत्रैवंरीत्या सुधीभिर्विभावनीयः ।

केचित्तु तद्वद्विद्वद्विभिन्नबन्धुभयाभावादिकमादायाव्याप्तिवारणाय तद्व्युत्पादानेऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् द्रव्यत्वादेत्यादी जलान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावधिकरणगुणवृत्ति-त्वाभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकाविशिष्टसाध्यत्वद्वैतित्वसाध्यतावच्छेदकत्वापकत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकारोभयाभावरूपप्रतियोगिवैयधिकरणनिवेशस्याऽवश्यकत्वे तद्वद्विद्वद्विभिन्नबन्धुभयाभावादिरतयात्तामादायाऽप्याप्यसम्बन्धेन स्वध्यापकत्वेत्यादिदृष्टवैयर्थ्यात् ।

न च तादृशोभयत्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकीभूतत्वद्वित्वाऽव्यापकतया तदवच्छिन्नाभावो निरुक्तप्रतियोगिभ्याधिकरण इति वाच्यम् । पर्याप्यतिरिक्तसाध्यतावच्छेदकतापकत्वसम्बन्धेन व्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नच तथापि पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववत्पृथिवीत्वादिभ्यादी जलान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादिवारणेऽपि घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावरूपसाध्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकारोभयाभावस्य हेतापसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यत्वद्वैतत्वपदस्य साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकारव्यतितोभयाभावपरत्वेनाऽतिरिक्तप्रतियोगिवैयधिकरणत्वात्तत्रैवोनाऽतिव्याप्तिरभावात् पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वदिभ्यादी प्रतियोगिवैयधिकरणरक्षणाय साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकारोभयाभावस्य हेतापसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

ननु हेतुसमानाधिकरणवितोषेण दाया भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावाप्यकारिणोऽप्याप्तेः प्रादातीता तर्कान्कारेण, एतत्पृथिवीगुणस्यपरस्य सत्त्वत्वेतापृथिवीतामवेदावश्यं च साध्यत्वान्नापूर्वोक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकारोभयाभावस्य हेतापसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । नच कथमतिव्याप्तिः परोक्तत्वमद्वे

ननु भूतत्वमूर्तत्वावच्छिन्नाभावस्याभावोऽनुगतव्यवहारादातिरिक्त एव ननु भूतत्वमूर्तत्वोभयस्वरूपः, तथाच साधनसमानाधिकरणतादृशाभाववति गगने मनासि वा हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह किमेतीत्यपि ।

गुरुचरणास्तु ननु यावन्तो हेतुसमानाधिकरणाः पदार्थाः साध्यवद्बृहत्तित्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिश्रत्वोभयाभाववन्तस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा वृत्तिमहत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वं विघक्षितम्, तथाच हेतुसमानाधिकरणयोगगनत्वमनस्वरयोरेव तादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाऽप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः, निरुक्तोभयाभाववतां घटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाऽप्रसिद्ध्या बन्दिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेर्हेतुसमानाधिकरणयोपादानमित्यतः किञ्चेतीति प्राहुः ।

वायूनां भेदं कृत्वा तद्घटगततद्वायुद्वित्वं स एव घट-अपरवायुगतद्वित्वं तद्घटापरवायुगतद्वित्वं चतुर्द्वयन्तभावेण हेतुसमानाधिकरणतावतां कूटाधिकरणं तद्घट एव तजिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वात् ।

एवं तावद्द्वित्वमादायाऽप्रिमस्थलेऽपि यत्किञ्चिद्देहाधिकरणगृहीतव्यस्याऽभावविशेषणत्वेऽपि क्षमेऽतिव्याप्तिदानाऽसङ्गतिरिति चेन्न । प्रथमस्थले च द्वैतुतामादायोक्तत्वं तु । द्वितीयस्थले च साध्याभावस्य किञ्चेत्यादिना अगदीशेन इव्यत्वस्वरूपतया लाघवात्प्रतिपादनेन द्रव्यत्वपटितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणताया वायावपि सत्त्वेन तत एवाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् ।

गुरुचरणास्त्विति । अथाऽसम्भवसम्भवेऽव्याप्तिदानमसङ्गतमिति चेन्न । स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवद्बृहत्तित्वोक्तौ तु अभावे स्वरूपसम्बन्धेन श्रुतिमत्त्वविशेषणदानाद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राऽव्याप्यभावाद्, बन्दिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिस्तु घटाधिकरणत्वपटाधिकरणत्वमादायैवेति भावः ।

अथान साध्यवद्बृहत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तियोगिताकाभावात्किञ्चेतोभयाभाववत्पदार्थकूटवत्त्वमेव लक्षणं कृतो न कृतम् । कूटवत्त्वं हेतौ स्वरूपसम्बन्धेन । सदेतुस्थले तादृशाभाववन्तो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाऽभावा एव तेषां कूटवत्त्वं हेतावस्तीति लक्षणसम्बन्ध इति । तदुपगमाभाववत्पदार्थं हेतुसमानाधिकरण्यमपि स्वरूपेण दैयम्, तेन घटत्वादिकमादाय नातिव्याप्तिः । साध्यवद्बृहत्तित्वमपि स्वरूपेण बोध्यम् गगनाभावमिश्रमभावत्वादित्यादौ च गुरुलक्षणकरणे समानम् । तद्वारणायाऽनुयोगिताया दलतस्तत्कूटावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्यदि क्रमेण निवेश्याः । तथाचैतत्कल्पेऽपि साध्यवद्बृहत्तित्वावच्छेदकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्वरूपानुयोगितामिश्रत्वोभयाभाववत्स्यो यावन्त्योऽनुयोगितास्तत्कूटावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्यादिति चेन्न । गगनाभावमिश्रं गगनाभावात्, वाच्यत्वमिर्जं वाच्यत्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेरिति दिक् ।

न्वेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

कालान्यत्वसाध्यकस्य कालिकसम्बन्धेन हेतोर्विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिरत उक्तम् महति । तथाच महाकालान्यो घटादित्यादावित्यर्थः । शक्तिमन्मात्रस्यैवेति । तथाच महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावात्तद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च यावत् एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः ।

अत्र केचित् । सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वात् खण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादावेव वृत्तिमति धर्तमानस्य महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन हेतावत्सत्त्वात्तद्व्याप्तिः, वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशवृत्तित्वाभावा यावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात्, अत एव तद्रूपं गुणत्वादित्यादौ तद्रूपभिन्नसमवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेऽपि नातिव्याप्तिः, तद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादावेव वर्तमान-

विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिरिति । हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशादिति शेषः । एवं च खण्डकालमादायैव हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यमस्तीति भावः ।

ननु महाकाले इत्थमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशेषणतान्विशेषणरूपहेतुतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन कस्यापि वृत्तौ मानाभावः, इदानीमित्यादिप्रतीतिः सूर्यक्रियादिविषयकत्वेवैवोपपत्तेः, जागदाचारत्वनियामकमहाकालीयविशेषणतायाः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे च विद्वत्त्वेमेव, खण्डकालमहाकालसाधारणकालिकाविशेषणतायां मानाभावः, तथाच महाकालान्यत्वे साध्ये इदमितिप्रतीतिनियामककालिकाविशेषणतया घटादेः यद्धेतुत्वेनेवेति शेषः ।

इदमेतद्रूपभिन्ने गुणत्वात् ज्ञानद्वित्यादौ समवायेन विषयतया च हेतावतिव्याप्तिः, तारशकृत्वाधिकरणतद्रूपभिन्नसमवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य एतद्रूपभिन्नविषयित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य वा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादिति ।

यावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेनेति । इदं च व्याप्यवृत्तेरपि प्रतीतिवलादवच्छेदकर्त्तृत्वात्क्रियते इत्याशयेन, तेन यद्धेतुमात्रे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेतव्यधिकरणात्तदवच्छिन्नत्वेनासम्भव इत्यात्ताद्वाप्य अनवकाशः । एवमप्रेषि बोध्यम् । अन्ये तु अवच्छिन्नत्वयावद्धेतव्यधिकरणात्तदवच्छिन्नत्वोभयामाभावस्य विवक्षितत्वेन व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपपत्तेरपि न क्षतिः । यावत्सदोपादानाद् इत्यस्य सत्त्वादित्यत्र इत्यावच्छेदेन इत्याप्यवृत्तिरवामावस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिः तस्य यावद्धेतव्यधिकरणात्तदवच्छिन्नत्वादित्याहुः ।

विषयित्वात्तद्व्याप्तिरिति । अथात्र कल्पे यद्विमानं भूमादित्यादावव्याप्तिः भूयावत्सत्त्वावच्छेदेन साध्यमावच्छेदकसंयुक्तत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति भूमादौ प्रतिपत्तय यावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन हेतावच्छेदात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्विषयवद्धेतव्यधिकरणावच्छे-

नस्य तद्रूपमिश्रसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेत्वाधिकरणगुणान्तरावच्छे-
देन हेतावसत्त्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

यत्तु वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगि-
कत्वोभयानधिकरणत्वमर्थः । तथाच महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि
साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वाविरहेण निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेताव-
सत्त्वान्महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः । न च महाकालवृत्ति-
त्वत्वोपक्षया लघोः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वस्यैव महाकालवृ-
त्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य
न निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वं वृत्तिमद्वृत्तेस्तस्य साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगि-
कत्वादिति वाच्यम् । यावन्ति कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वानि ता-
वदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य तावद्धर्मिकयत्किंचिद्व्युद्भिद्विशेष्यत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य वा निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतावसत्त्वेन तथाप्यतिव्या-
प्यसम्भवात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य तावदन्यतमत्व-
लक्षणाऽखण्डमेदस्यैव लाघवेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यादिति । त-
न्मन्दम् । तथापि नित्यज्ञानमिन्नं घटत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन हेता-
वतिव्याप्तैर्वज्रलेपत्वात्, नित्यज्ञानाविषयत्वसामान्याभावस्याऽप्रसिद्धत्वात्
व्याधिकरणवर्मावच्छिन्नतादृशविषयत्वाभावस्य च यावत् एव हेतौ सत्त्वात् ।

नव्यास्तु साधनसमानाधिकरणा व्याप्यवृत्तयो यावन्तः साध्याभावाः
साध्यसामानाधिकरण्यापन्नतावत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावो विवक्षितः,
तथाच व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावादिप्रदितकूटस्य साध्य-
सामानाधिकरण्याऽप्रसिद्ध्या नातिप्रसङ्गः, यावन्तस्तादृशाः साध्याभा-
वास्तकूटाधिकरणस्य वा साध्यत्वं विवक्षितम्, लाघवात्, तादृशवृ-
त्तित्वाभावस्य तु यावत्त्वं वृत्तिमद्वृत्तित्वं वाऽनपेक्षितम्, धैर्य्यात्,
इत्थंच साधनसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः साध्याध-
यीभूततावत्कूटाधिकरणवृत्तित्वमपि लक्षणं साध्याय इति प्रोहुः ।

वस्तुतः पूर्वलक्षण इवाऽपि वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावव-
द्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकतद्धर्मवैश्वमेव व्या-
प्तिर्वाच्या, तत्र च वृत्तिमद्वृत्तित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वं च वैशिकविशेष-
णतयैव वक्तव्यम्, अतो न कोपि दोषः पदमादधातीत्यवघातव्यमिति
दिक् ।

एतेन साध्याभावकूटवृत्तित्वाभावस्य विशेषणीयतया तादृशवृत्तित्वामात्रो न लक्षणघट-
क इति वाच्यम् । भूमान्तरसंयुक्तत्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमति यत्किंचिद्भूमिं प्रविष्टस्य ता-
दृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदेत्वाधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात्तथाप्यव्याप्तेरिति चेत् । अ-
त्र नव्याः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्त्वाधिकरणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् धर्मसामाना हेतुसमा-

एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति-
योगिताकव्याप्यवृत्तित्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा वृत्तिम-
द्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वं व्याप्तिः ।

एतेनेति । महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । परा-
स्तमिति परेणाऽन्वयः । अत्र वाच्यं ज्ञेयत्वाद् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ
नानाव्यक्तिसाध्यकसद्भेदौ तद्व्याक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य तदन्य-
व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य च द्वयोः साधनसमानाधिकरणयोरे-
रेकाधिकरणाऽप्रसिद्ध्या यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिकूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्या-
भावानां हेतावसत्त्वेन चाऽव्याप्तिरतः प्रतियोगिताकान्तं यावदभावविशे-

नाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा या-
वदेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतौ तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वान्न कोपि दोषः । स्वपदं वृत्तिमत्त्वेनाभि-
मतपरमिति प्राहुः ।

महाकालान्यो घटादित्यादाविति । आदिपदप्राज्ञा ईश्वरज्ञानमित्रं घटादित्यत्र
वियमितया हेतावतिव्याप्तिर्बोध्या । एतद्रूपमिदं गुणत्वाद् ज्ञानद्वैत्यादी तु साध्यव्यापकता-
वच्छेदकतत्तद्विरक्षाऽवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणस्याऽप्रसिद्धेः । यादृशसा-
ध्याभावस्तोमाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशस्तोमवद्वृत्तित्वाभावस्योक्तौ च तादृशस्तोमव-
द्वृत्तित्वस्य गुणत्वे सत्त्वाङ्गातिव्याप्तिः । यादृशेत्यादिविवक्षणादेव पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववद् द्रव्य-
त्वादित्यादौ घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावपटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावादीनां साधनसमाना-
धिकरणतादृशसाध्याभावतया तत्कूटाधिकरणगुणादिवृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वेऽपि ना-
तिव्याप्तिः । तत्र घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावपटितस्तोमाधिकरणसाधनाधिकरणं पट एव
तद्वृत्तित्वाभावस्य द्रव्यत्वेऽसत्त्वात् । सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावादीनां हेतुसमा-
नाधिकरणानां साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वाभावादेव नाऽव्याप्तिरिति ।

अत्र वाच्यं ज्ञेयत्वादिति । नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्ववाच्यत्वाभावं
घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावं चादाय कूटाधिकरणाऽप्रसिद्धिसम्भवेऽपि सत्तासाध्यकेऽ
प्रसिद्धेरसम्भवः, घटवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावपटान्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावयोरेव जात्यादौ
सत्त्वात्, सत्तायां समवायेन सत्ताया असत्त्वादिति चेन्न । सत्ताभावस्य पूर्वं साध्यतावच्छे-
दकव्यापकप्रतियोगिताकार्यकतया घटवृत्तित्वविशिष्टघटान्यवृत्तित्वविशिष्टाभावानामपि तादृ-
शत्वेन घटान्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाविशिष्टाभावस्याऽपि तादृशत्वेन तस्य च
सत्तायामभावात् कूटाधिकरणाऽप्रसिद्ध्यभिधानस्याऽसंगतत्वात् । न च तादृशभावमादाय
कूटाधिकरणाऽप्रसिद्धिसम्भवेऽपि घटवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावमादाय प्रसिद्ध्यभिधानं संगतमे-
वेति चेन्न । घटवृत्तित्वविशिष्टसाध्यप्राप्तीत्यादिप्रतीतिप्रदाभावो नाभिप्रेतः । घटवृत्तित्वविशिष्ट-
साध्यनिष्ठप्रतियोगिताघटान्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावयोरेव तात्पर्यात् । घ-

केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याऽभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः,
एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याऽभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन
वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः ।

पणम् । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य साधी-
भूतसत्ताव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावत्वनियमाद् वृत्तिमद्वुत्सेस्तकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य यावत्
एव तत्र हेतौ सत्यादीतव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति, तथाच
गुणान्यत्वाभावकर्मन्यत्वाभावयोरप्युक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्याक्तु-
भयघटितकूटाधिक्ररणाऽप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः ।

अत्रापि येन सम्यग्धेन व्यापकता तेन सम्यग्धेनाऽभावो निवेश्यः ।
तेन समवायावच्छिन्नग्रन्थभावघटितकूटाधिक्रणवृत्तित्वाभावस्य वन्धव्य-
वत्वादिनिष्ठस्य हेतावसस्वेऽपि बन्दिमान् तत्पर्वतत्वादित्यादौ नाऽव्याप्तिः,
नतु विशेषणताविशेषणैघ साध्यव्यापकत्वं तादृशरूपावच्छिन्नाभावश्च
ग्राह्यः, साध्यस्य गुणसामान्यस्याऽभाव इत्युत्तरग्रन्थाविरोधात्, गुणस्य
दैशिकविशेषणतासम्यग्धेन गुणाऽव्यापकत्वात् ।

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्यग्धेनैव व्यापकत्वम्, तादृशरूपावच्छिन्ना-
भावश्च निवेश्य इति । तत्तुच्छम् । वृत्त्यनियामकसम्यग्धेन साध्यतायां
तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्यऽव्याप्तिप्रसङ्गात् धूमवान् बन्धेरित्यादा-

टादिनिरूपितवृत्तित्वा च स्वरूपसमवायान्यतरसम्यग्धेन ग्राह्या । नच स्वरूपसम्यग्धेनावच्छिन्न
वृत्तित्वाविशिष्टाभावमादाय कूटाधिक्ररणाऽप्रसिद्धिसम्भवे अन्यतरसम्यग्धेनावच्छिन्नवृत्तित्वा-
विशिष्टाभावमादायाऽप्रसिद्धिभिधाने किं तात्पर्यमिति वाच्यम् । साध्यव्यापकतावच्छेदिना
या साध्यनिष्ठप्रतियोगितेत्युक्त्यैव शुद्धस्वरूपसम्यग्धेनावच्छिन्नघटवृत्तित्वविशिष्टाभावमादाया-
ऽप्रसिद्धेर्वारणसम्भवात्, अन्यतरसम्यग्धेन घटवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावमादाय प्रसिद्धि-
भिधानादिति ॥

विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादाविति । अत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव-
च्छिन्नाप्रतियोगिताकस्य गुणान्यत्वाभावस्याऽधिक्ररणाऽप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिनिरासादादिपदमु-
पात्तम् । आदिना घटाभाववृत्तित्वविशिष्टाव्यत्ववान् अभावत्वादित्यादिसंग्रहः । साध्यव्या-
पकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नव्याधिक्ररणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टस्य व्यधिक्रणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः ।

अत्रापीति । बन्दिमान् तत्पर्वतत्वादित्यादाविति ।

ननु बन्दिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गे कथं तत्परित्यक्तमिति चेन्न । साध्याभाव-
कूटाधिक्ररणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य तादृशस्य हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तिमद्वृत्तित्वाभा-

वतिव्याप्तेश्च, संयोगेन द्रव्यस्याऽव्याप्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकातामेव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्याभाषातां व्याप्यवृत्तित्वात्तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वात्, तादात्म्येन प्रमेयव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्ववाच्यत्वोदिकं तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादात्म्येन प्रमेयसाध्यके सद्देतावद्याप्तेरसकृदावेदितत्वाच्च ।

नच द्रव्यं घटादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तिः साधनसमानाधिकरणद्रव्यत्वाभावकूटस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे महाकाले हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिप्रमाप्रस्यैव वृत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वादिति वाच्यम् । दैशिकविशेषणतया तादृश्यावभाषाधिकरणत्वादिति भावः ।

तदघटमिन्नं घटत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भावाधिकरणीभूततदघटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो घटत्वेऽपीत्यतिव्याप्तिरत उक्तम् यावन्त इति ।

धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः, तत्र तत्तदयोगोलकाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाऽप्रसिद्धेः, वह्निमान् संयोगसामान्याभाववान् वा धूमादित्यादावव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्निसंयोगकूटस्याऽधिकरणाऽप्रसिद्धेरतो व्याप्यवृत्तिपदमित्याह—केवलेत्यादिना । केवलान्वयिन इत्यनेन साध्यव्यापकत्वमाविष्कृतम्, संयोगादीत्यादिना वह्निसंयोगत्वावच्छिन्नाभावसप्रहः । तेन प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्याऽसर्वेऽपि न क्षतिः । दैशिकाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रयोजनमुक्त्वा कालिकाऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके तदाह—एवमिति । ननु तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां वास्तवाभावानामेव लक्षणघटकत्वात्संयोगात्मकाभावमादाय नाऽव्याप्तिरत उक्तम् एवमित्यपि केचित् । न व्याप्यवृत्तिरिति । तथाच गुणसामान्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि व्याप्यवृत्तित्वाभावादेव गुणवान् प्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः, अन्यथा गुणसामान्याभावस्यापि साधनसमानाधिकरणसाध्याभावतया तदघटितकूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति नित्यैकत्वादौ प्रसिद्धस्य द्रव्यत्वहेतावत्त्वाद्दव्याप्तिरेव स्यादिति भावः ।

वात, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य तादृशत्वेन लक्षणगमनाय संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्याऽव्याप्यवृत्तिरिति वात् नत्र विशेषणदानेऽप्यवधारणाच्चेति ।

उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कचिदप्रसिद्धादिसम्पादकाः पुनरभा-
वा न साधनसमानाधिकरणाः, उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि
पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

स्वसमानाधिकरणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—उक्तेति । साध्यव्यापकता-
वच्छेदकरूपावच्छिन्नैत्यर्थः । कचेदिति । घट्टिमान् धूमादित्यादौ घटपटाद्या-
त्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावतया तदधि-
करणाऽप्रसिद्धिनिबन्धनाऽव्याप्तिवारणार्थमेव । स्वसमानाधिकरणेत्युक्त-
मिति भावः । तद्घटमिन्नं पटत्वादित्यादौ वाच्यं श्येत्त्वादित्यादौ च सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटवत्त्वं तद्घट एव
प्रसिद्धमतस्तत्राऽव्याप्यसम्भवात् कचिदित्युक्तम् । अत्र च हेत्वधिकरण-

कचिदिति । ननु घटाऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य मठावृत्तित्वावच्छिन्नाभावादीनां घ-
टत्वमठावस्वरूपादीनामपि यावदन्तर्गतत्वेन कथं कूटाधिकरणत्व तद्घट एव प्रसिद्धम्,
साध्यवन्निष्ठस्य स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन निवेशे तेषां यावदन्तर्गत
त्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन निवेशेनैवोपपत्तौ तादृशसम्बन्धेन निवेशे प्रयोजनाभावादिति चेन्न ।
यावदभावे स्वातन्त्र्येण स्वरूपेण वृत्तिमत्त्वनिवेशेनापि तेषां वारणसम्भवादिति ।

तेन—यत्किञ्चित्पदोपादानेन । ननु यत्किञ्चित्त्वानुपादाने जलमिन्नभेदेजोमिन्नभेदादीनां
यावदन्तर्गतत्वेन कूटाधिकरणाऽप्रसिद्धैरेव सम्भवे जातौ तत्प्रसिद्ध्यभिधानमसंगतम् । न च जल
मिन्नभेदानामपि जलत्वस्वरूपत्वेन हेतुसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपेण निविष्टत्वात् हेतुसमानाधि-
करणास्तादृशाभावा, जलरूपतद्व्यक्तिमिन्नभेदादीनामपि जलत्वस्वरूपत्वेन तानादायाऽपि न पूर्व
पक्षसम्भव इति वाच्यम् । जलनिष्ठयत्किञ्चिदधिकरणत्वाभावाभाव तन्निष्ठप्रतियोगित्वाभावाभाव
चादाय पूर्वपक्षसम्भवात् । अथवा जलादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावाभाव-
कूटघटिते। कप्रीथर्वाभिन्नद्रव्यगुणान्यतरभेदेजोभिन्नद्रव्यजलान्यतरभेदादीनामभावमादायापि
तत्सम्भवात् । न च नानाविधसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटानिवेशे गौरवात् साध्य
व्यापकताघटकयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूट एव निवेद्य, तथाच प्रकृते
समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणजाति प्रसिद्धतीति वाच्यम् । हेतुसामानाधिकर-
णानुपादाने तद्घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभाव पटावृत्तित्वावच्छिन्नाभाव चादाय कूटाधिकरणा
ऽप्रसिद्ध्यभिधानस्याऽसंगतत्वापत्ते । साध्यव्यापकताघटकयत्किञ्चित्सयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणत्वस्य गुणे एव प्रसिद्धिसम्भवात् । न च तन्निरूपितहेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाऽप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । वृत्तित्वस्याऽप्रासेद्धत्वेऽपि कूटाधि-
करणस्याऽप्रसिद्धेरिति जगदांशस्याऽसंगते वृत्तित्वाऽप्रसिद्धैरेव वक्तव्यत्वात् । तस्मादेन
सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटनिवेशस्यैव प्रत्यक्षव्यतिरेकत्वेन वक्तव्यतया
प्रकृते कूटाधिकरणाऽप्रसिद्धेरनिवार्यत्वात् । न च कृत्मान् धूमादित्यादौ यत्किञ्चित्सयोगसम्ब

यत्किञ्चिद्व्यक्तौ वैशिकविशेषणतया यत्तमानत्वमेव हेतुसामानाधिकरण्यं बोध्यम् । तेन पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमापिपयस्यादिस्यादौ जले तेजसि च साधनसामानाधिकरणस्य जलादृश्यभावस्य तेजोदृश्यभावस्य च निरुक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तदुभयघटितफूटवञ्जात्यादौ हेतो- रवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः, हेतव्यधिकरणजलादिप्रत्येकानिष्ठं यथादशकूटं तद्व्य- धिकरणजलादौ हेतोः सत्याविति भावः । उक्तमुदायेति । तादृशाभावकू- टवदृत्तित्वं हेतुतापच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन द्रव्यभिन्नं सत्त्वादिस्था-

न्यावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणत्वस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि आदिपदमाश्रितदृष्टाभिन्नं पटत्वादि- त्वादायेव कूटाधिकरणाऽप्रसिद्धिरभिहिता, तत्र व्यापकतापटकाः सम्बन्धाः न संयोगकालि- कसमवायाः अपि तु स्वरूपतादात्म्यमेव, तथाच स्वरूपसम्बन्धेन पटादृतेः स्वरूपसम्बन्धा- वच्छिन्नाभावस्य पटत्वस्वरूपस्यैव स्वरूपेण घटादृतेः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य घटात्वस्वरूपस्य एकाधिकरणाऽप्रसिद्धित्वात्स्यैवेति वाच्यम् । यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना- भावस्य सिद्धान्तप्रतिप्राप्तत्वे एतद्रूपसम्बन्धमनेऽपि गुणवान् द्रव्यत्वादिस्थादौ व्यापकत्वात्- त्वदलव्यावृत्तिपरस्य प्रत्यस्याऽऽसन्नतिः । तत्र साम्यव्यापकतापटकयत्किञ्चित्स्वरूपसम्बन्धा- वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वाद् गुणस्य स्वरू- पेण व्यापकतया स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुणाभावमेव यत्किञ्चित्सम्बन्धपटित- कूटान्तर्गतत्वं, अपि तु द्रव्यत्वधिकरणत्वेन घटाद्यभाव एव तेषामधिकरणतायाः सर्वत्रैव स- त्वेन तद्विहितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिसिद्धित्वेन देतावपि सत्त्वादिति चेन्न । तत्रापि गुणाभावस्य गुणवत्त्वप्रकारकयत्किञ्चिद्वृत्तित्वाभावस्यैव स्वरूपेण व्यापकत्वात् । ननु सर्वप्रत्यक्षमनेऽपि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणत्वस्य सिद्धान्तत्वे धूमवान् वहेदित्यादौ सर्वत्र व्यभिचारमात्रेऽतिव्याप्तिप्रसम्भवे महाकालान्यो घटा- दिरयत्रातिव्याप्यभिधानमसन्नतम्, साध्यव्यापकताघटकवाच्यत्वप्रतियोगिकस्वरूपेण वाच्यत्वस्यैव व्यापकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव प्रसि- द्धतया ताकूटाधिकरणीनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव हेतौ सत्त्वात् । साम्यव्यापकतापटकय- द्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव व्याप्तित्वात् । यद्यपि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायो संसर्गतापच्छेदकविशिष्टान्यत्वं निवेद्याऽ- तिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति, वै० स्वावच्छिन्नसंसर्गतानिरूपितत्वं स्वभिक्षधर्मावच्छिन्नसंसर्ग- तनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन, तथाच तादृशयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसंसर्गतावच्छेदक- विशिष्टान्यप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यैव व्याप्तित्वात्, तस्य च व्यभिचारिणि धूमसाम्यकेऽभावात्, तथापि तादृशयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावकूटनिवेश- स्यैव सिद्धान्ताभिप्रेतत्वेन गमनं स्पन्दत्वादित्यादावभातेर्बुवारत्वात्, साम्यव्यापकताघ- टकव्यतिकरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वात्, तथाहि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य न हेतुसामानाधिकरण- त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव तद्विहितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य

दौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणे महाकाले घृत्तिमन्मा-
त्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन घृत्तावपि नातिव्याप्तिः । तादृशघृत्तित्वाभाव-
स्तादृशघृत्तित्वत्वसमानियतप्रतियोगिताको प्राह्यः, तेन पर्वतघृत्तिश्चादि-
सामान्याभावस्य घृत्तित्वाऽऽलोकान्यायोमयत्वावच्छिन्नाभावस्य च हे-
तावसत्त्वेऽपि घट्टिमान् धूमादित्यादौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ नासम्भवः ।
अधिकमाभिहितं प्राक् । घृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रापि घृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेद-

हेतौ सत्त्वादिति यत्किञ्चित्सम्बन्धो न रमणीय इति । इयं समाधिः । तथाहि पूर्व कूटाधि-
करणाऽप्रसिद्धा हेतुसमानाधिकरणदलं दत्तम् । अत्रेयमाशङ्का । यत्किञ्चिद्वात्तिशुद्ध्याभाव-
कूटाधिकरणत्वनिवेशेनैव कूटाधिकरणाऽप्रसिद्धिवारणसम्भवात् हेतुसमानाधिकरण्यं कि-
मर्थमिति । नत्रोत्तरम् । पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशेषत्वादिशुद्ध्याऽतिव्याप्तिरेव
दूषणं जातिस्वरूपयत्किञ्चिदमादाय न तु यत्किञ्चित्त्वस्य दलदर्शकोर्यं ग्रन्थः । नवाऽ-
तिव्याप्तिवारणाय हेतुसमानाधिकरण्यनिवेशे पुनर्यत्किञ्चित्त्वप्रवेशो व्यर्थ इति ध्येयम् ।

मूले प्रतियोग्यघृत्तिश्चेति । अत्र वाच्यत्वादिमात्रप्रतियोगिकोऽभावः प्रतियोगिता-
तावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यत्वाद्यघृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको न वेति व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नभावे विप्रतिपत्तिः । अत्र विधिकोट्यर्थीकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगन्तु-
सोन्दङ्गमतेन निषेधकोटिस्तु तदनभ्युपगन्तुमतेन । अत्र वाच्यत्वघटोभयामावादिक्कमादाय
विधौ सिद्धसाधनम्, निषेधकौटौ वाधयेत्यतस्तादृशाभाववारणाय पक्षतावच्छेदककोटौ
मात्रपदम् । परंपरासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा समवायित्वादेरपि वाच्यत्वादिघृत्तित्वा-
द्विधौ वाधवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । नच समानाधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावसादाय विधौ वाधौ निषेधे सिद्धसाधनं चेति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकसमाना-
धिकरण्येन विधौ निषेधे च तदवच्छेदेन साध्यसिद्धेर्हेतुरयत्वात् ।

नचाऽत्र विधिकोटेः कमापि प्रसिद्धाभावमाशय पक्षे न सम्भव इति वाच्यम् । पाक-
पक्षककृतिसाध्यत्वानुभितौ अप्रसिद्धपाकमादाय चोऽत्राप्यप्रसिद्धाभावरूप पक्षमादायेव साध्य-
स्य पर्यवसानसम्भवात् । अत्र वाच्यत्वादिमात्रप्रतियोगिकाभावो निरुक्तसम्बन्धेन वाच्यत्वा-
द्यघृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः वाच्यत्वाद्यघृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ग्रन्थ-
विषयत्वात्, यो यद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन प्रत्यक्षविषयः स तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकः यथा पटाऽवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन प्रत्यक्षविषयो घटत्वावच्छि-
न्नाऽभाव इति विधावनुमानप्रकारः । वाच्यत्वादिमात्रप्रतियोगिकोऽभावो न वाच्यत्वाद्यघृत्ति-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः वाच्यत्वाद्यघृत्तिधर्मप्रकारकवाच्यत्वादिनिश्चयं विना प्रत्यक्षविष-
यत्वात्, यो यत्प्रकारकयद्विशेष्यकानिश्चयं विना प्रत्यक्षविषयः स न तद्वर्मावच्छिन्नत-
द्वृत्तिप्रतियोगिताकः यथा घटत्वावच्छिन्नाभाव एवेति निषेधानुमानाकारः । समनियताभाव-
नानावपक्षबलं नानाच्च न परिमाणामावादिमनियतसंख्यानावादी सामान्यमुख्यातिर्य-
भिचारः । तत्र प्रथमानुमानेऽनुकूलनकाराभावादप्रयोजकत्वं हत्वादिदिश्व । स्वसंमतद्वितीयानु-
माने चाऽभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगितान्त्य हेतु-बन्धेऽनुकूलनक इति

कस्यन्येनैव प्राहम् । तेन संयुक्तवसामान्याभावस्यापि तादृशस्य समवा-
येन वृत्तिमति जात्यादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेऽपि षड्विमान् धूमादित्यादौ
नाव्यातिरिक्त्यर्थः । साध्यवशाधीविरोधिताघटकत्वसम्बन्धेन कृटाधिकरण-
तायाः पूर्वमुक्तायाः प्रकृतलक्षणाऽघटकत्वात्प्रसक्तम् । इत्यादिमिति । आ-
दिपदेन गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रते तादृशवृत्तित्वावावच्छिद्यन्नामा-
या वृत्तिमद्वयनयो यावन्तस्तद्व्यतिरिक्त्यादेः सूचनम् ।

नाऽप्रयोजकत्वमित्याशयेनाऽहं तद्विशिष्टेति । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगि-
ज्ञानस्य प्रतियोगिविरोधिताऽभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादिपर्ययः । ननु तादृश-
हेतुत्वं मानाभाव इत्यत आह अन्येति । तादृशहेतुत्वानर्थाकारे इत्यर्थः । आपत्ते-
रिति । तथाच तादृशहेतुत्वस्याऽऽवश्यकतया प्रकृते वाच्यत्वं समवायीत्वादिज्ञानामवेन
समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति प्रत्यक्षाऽसम्भवेन प्रथमानुमाने हेत्वाघेद्विद्वेषां, द्वितीया-
नुमाने च तादृशहेतुत्वमेवाऽधुक्कृतक इत्याशयः । नच वाच्यत्वं समवायीत्वादिप्रकारक-
ज्ञानसम्भवेन तत्काले समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रत्यक्षं सम्भवत्येवेति वाच्यम् ।
वाच्यत्वं न समवायीति विशेषदर्शनदशायां वाच्यत्वं समवायीति प्रमाऽसम्भवेन तदानीमनु-
भूयमानायाः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिप्रतीतिर्वाच्यत्वे समवायीत्वामावादिविषयकत्व-
स्याऽऽवश्यकत्वे तादृशप्रसक्तकालेऽपि ज्ञयमानायास्तत्प्राप्त्य एव विषयोस्तु किं प्रतियोग्यवृत्ति-
धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनेनेत्याशयात् । न च तादृशविशेषदर्शनकाले वाच्यत्वं स-
मवायीत्वादिज्ञानाऽसम्भवेऽपि समवायीत्वादिनिर्धर्मितावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
कज्ञानं सम्भवत्येवेति वाच्यम् । घटो रफत्वेत्यादिमद्वे रफो घटो नास्तीति बुद्ध्यनुदयेन प्रति-
योगिताघटितसम्बन्धेन यत्र नानाधर्माणां प्रकारता तत्रैकधर्मितावच्छेदककाऽप्रधर्मप्रकारक-
प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनेस्याऽऽवश्यकतया समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिप्रत्यक्षे
वाच्यत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायीत्वादिप्रकारकज्ञानाऽपेक्षया आवश्यकत्वात् । यत्तु तद्वर्ध-
वच्छिन्नप्रतियोगिकामावलौकिकप्रत्यक्षे तद्वर्धप्रकारकतद्ज्ञानत्वेन हेतुत्वं न सम्भवति
घटावेन अर्कित्विदृषदृशानेऽपि घटधामान्याभावप्रत्यक्षोदयेन तत्र व्यभिचारादिति । तत्र ।
प्रतियोगितावच्छिन्नसम्बन्धेन तत्रप्रकारकामावलौकिकप्रत्यक्षे तत्रप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेन घट-
सामान्याभावेप्रत्यक्षेऽनुपस्थितघटानामप्रकारतया व्यभिचारात्वात् । अथैवमपि रफो घटो
नास्तीत्यादौ रफत्वघटत्वयोः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाऽभावशि प्रकारतयोक्त-
रीत्या तत्र घटत्वादिरूपैकधर्मधर्मितावच्छेदककरकत्वात्परधर्मप्रकारकस्य घटो रफ इत्यादि-
ज्ञानस्याऽपेक्षया आवश्यकत्वेऽपि समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादौ वाच्यत्वत्वादेः प्रति-
योगितावच्छेदककालावनिवेशेन समवायित्वादेरेव स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाऽ-
भावशि प्रकारतया तत्र वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानस्यापेक्षया
मानाभाव इति चेन्न । समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादौ समवायित्वादेः स्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसम्बन्धेन वाच्यत्वावादेश्च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावशि प्रकार

तद्विशिष्टज्ञानस्याऽभावघहितुत्वात्, अन्यथा निर्धि-
कल्पादापि घटो नास्तीति प्रतित्यापत्तेः । गवि शशशृङ्गा-
भावप्रतीते(?)रसिद्धेः, शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गा-
भाव इत्यर्थः ।

इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमूलम् ।

तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्य-

अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतायाः
स्वयमनङ्गीकाराद् भावमाह विशेषणेति । ननु घटत्वेन पटो नास्तीति बुद्धौ घ-

तयाऽत्रापि वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षया आवश्यकत्वात् ।
यत्तु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादौ समवायित्वादेरेव वाच्यत्वादेरपि प्रतियोगिता-
वच्छेदकतया व्यधिकरणसमानाधिकरणयोः समवायित्ववाच्यत्वत्वायोद्भवयोरेव प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवश्यमंगीकार्या, अन्यथा वाच्यत्वस्याऽवच्छेदकतयाऽभानेऽत्र सम-
वायित्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिवुद्धेः समवायित्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वाद्यवच्छिन्न-
त्वोभयादिपर्याप्तावच्छेदकत्वावगाहिनिश्चयत्वेनैव विरोधित्वस्याऽवश्यं वक्तव्यत्वादिति । तच्चे-
न्त्यम् । समवायित्वविशिष्टवाच्यत्ववत्तावुद्गादिकं प्रति समवायित्वपर्याप्तावच्छेदकत्वावगाहि-
वाच्यत्वविशिष्टप्रकारकाभावनिश्चयत्वादिना विरोधित्ववैपगमात् । समवायित्वेन वाच्यत्वप्रमे-
यत्वोभयं नास्तीत्यादिप्रतीत्या तु वाच्यत्वप्रमेयत्वोभयत्वादेरप्यवच्छेदकत्वं विपरीतमेत, अन्यथा बद्धित्वेन बद्धिधूमोभयाभावस्याऽशोगोलकादावसत्त्वप्रसगात् प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नस्य तत्र सत्त्वात् ।

स्वयमनङ्गीकारादिति । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानं नाऽभावप्रत्यक्षमाने हेतुः
हृत्त्वादिना अभावप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । नाप्यभावत्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षे मानाभावा-
दित्यर्थः । अनुमितिलक्षणे निरूपिततत्त्वमेतत् । एतेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्याऽ-
भावप्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाऽभावऽप्रसिद्धा प्रकृते क्षतिविरहेण तत्खंडनस्या-
ऽनाचित्यामिति परास्तम् । वस्तुगतिमनुहृद्य तत्खंडनात् । दीधितौ विशेषणतावच्छेदक-
विशिष्टेति । यथा समवायित्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वाद्यवच्छिन्न-
ज्ञानं हेतुः तथा समवायित्वेन वाच्यत्वं नास्तीत्यादिवुद्धेऽपि तदनुत्पत्तस्य विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधत्वादिति भावः । ननु समवायित्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बोधस्य विशेष्ये विशेषणमेति

प्रत्ययहेतुत्वात्, अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगि-
त्स्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते, न स्वा-
तन्त्र्येण, घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः । तदिहाऽभावप्रत्ययो यद्यपि व्यधिकरणेन
धर्मेण विशिष्ट प्रतियोगिनं नावगाहते, नावगाहते एव तदा तस्याऽपि प्रति-
योगितावच्छेदकत्वम्, अयवगाहते तर्हि भ्रम एव नहि ततोऽर्थसिद्धि-
रिति भावः ।

टत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाऽसिद्धमत आह अभावेत्यादिना । स्वातन्त्र्ये-
णेति । न घटत्वादेः प्रतियोगित्वस्यस्यमविययीकृत्येत्यर्थः । तद्धर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगित्वसंज्ञाभाषप्रत्ययस्य तादृशसम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः । ननु तद्व्यवस्थेन घटो नास्तीत्याकारके
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नभावप्रत्यक्षे व्यभिचाराप्रोक्तनिपम इत्यत आ-
ह घटो नास्तीत्येवेति । तथाच विशेषधर्मेण सामान्याभावोऽप्यसिद्ध एव-
ति तद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेर्घटो तद्व्यक्तित्वाभाषमावगाहि-
त्वादेव न व्यभिचारोऽन्यथा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारा-

न्यायेन विषयताहीकृतमभ्युपेयते न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वमिति वाच्यत्वं समवायीतया
दिज्ञाने विनापि तद्भूतसौ बाधकानाव इति चेन्न । विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन च नाऽ-
भावः प्रत्यक्षः, अतनुमवात् । न चाऽनुभवो विषयप्रस्त इति वाच्यम् । प्रतियोगितानाऽ
भावदशायां तदवच्छेदकत्वत्वावच्छेदेन घटीयत्वादिवाचकाले वा इन्द्रियसम्बन्धविशेषणता-
रूपधामनीबलात् नेत्याकारकप्रतियोग्यमिध्रिताऽभावप्रत्ययधाराणोभिरयसाम्यद्विविशेषणताया
एव घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यम्,
एव च विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन नाभावधीः सामन्यभावादित्याशयात् ।

ननु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादौ भ्रमरूपमेव वाच्यत्वं समवायीतयादिज्ञाने संभ-
वति, एवं च तादृशाभावधोविषयतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावोक्तिर्दुर्वीरिव । न च
वाच्यत्वं न समवायीतयादिविशेषदर्शनदशायां न भ्रमरामकं ज्ञान सम्भवतीत्यतस्तत्काली-
नान्यास्त्यमवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिबुद्धेर्वाच्यत्वादौ समवायित्वाभावविषयकत्वस्याऽऽवश्य-
कत्वे भ्रमकालीनाया अपि तादृशधियः स एव विषयोस्तु कृतं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावो-
क्तेति वाच्यम् । तादृशप्रपञ्चार्था समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्याद्यभावधीरप्रसिद्धैवेत्यादि
घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाऽसिद्धमिति ।

इति श्रीमहापात्रार्थ १० शिवदत्तवृत्ता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नभावजागदीश्या
शंभानाम्नी व्याख्या समाप्ता ।

यदि पुनरानुभावेको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि-
रनुभवः, तदा तादृशाऽभावनिवारणं गर्वाणगुरूणामप्यशक्यमिति मन्तव्यम् ।

इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य दीधितिः ।

पक्षेः, वाच्यत्वेन घटो नास्तीत्यपि प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । प्रकृते यो-
जयति तदिहेति । इह-घटत्वेन पटो नास्तीत्यभिन्नापस्थले, तस्य—व्यधिक-
रणधर्मस्य। अथावगाहत इति । व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनम् इत्युक्ते-
नाऽन्वयः । नहि तत इति । प्रमाया एवार्थसाधकत्वादिति भावः ।

ननु उक्तव्याप्ताद्यप्रयोजकत्वाद् घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वम-
नवगाह्याऽपि तद्वच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसम्भवाद् व्यधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावः संस्यतीत्यत आह यदि पुनरिति । स्वरसवाही
यथार्थः, स च पटे घटत्वानवगाहन एव सम्भवतीति भावः । घटत्वेन पटो
नास्तीत्यादिपदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति द्रव्यत्वेन घटो नास्तित्याद्य-
नुभवस्योपग्रहः । तुल्ययुक्त्या तद्वृत्तिधर्मेण तस्येव विशेषरूपेण सा-
मान्यस्य सामान्यरूपेण च विशेषस्याऽभावे बाधकाभावादिति ध्येयम् ।
घटत्वेन घटो नास्तीति पाठे घटत्वेनेत्यस्य घटत्वविशिष्टेनेत्यर्थः ।
तेन तद्रूपेण प्रतियोग्यं घटत्ववत्तमानवगाह्य जातेः समानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे एवोक्तनियमस्य व्यभिचारो दर्शितः । तादृशाभावेति
स्वसमनियतान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारणमित्यर्थः । तेन सा-
मान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण च सामान्यस्याऽभावः संगृहीतः । य-
त्तु-द्रव्यत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेर्घटत्वाद्यवाच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तौ सा-
मान्यरूपेण च विशेषाभावादौ मानाभाव—इति, तत् प्रागेव दूषितमिति ।
यदपि-संयोगसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन लाघवाच्चादृशसं-
बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य विरोधित्वकल्पनात् संयोगेन घटादिमिति घटत्वा-
दिना पटाद्यभावस्याऽसम्भव—इति कौश्चिदुक्तम्, तदपि मन्दम्, तावतापि
गगनत्वादिना घटादेर्वाच्यत्वत्वादिना शैत्यत्वादेश्च व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावस्य दुर्वास्त्वादिति । गगनादेराधिकरणस्य स्वरूपसंसर्गकवाच्य-
त्वत्याद्यवच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या तत्र विरोधस्य कल्पयितुमशक्य-
त्वादिति दिक् ।

इति व्यधिकरणस्य जागदीशी ।

इस कार्यालय द्वारा “काशीसंस्कृतसीरिज” के अलावा और भी ३ सीरिज यथा “चौखम्बासंस्कृतसीरिज” “बनारससंस्कृतसीरिज” “हरिदाससंस्कृतसीरिज” प्र-प-मालयें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रायंतीय है ।

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसीरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

जागदीशीव्यधिकरणधर्मानुगमपत्रिका ।

(१) अथ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यानुगमप्रकारः । (२पृ. प. १)

(क) अथ व्यधिकरणधर्मत्वं स्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्व स्वाधिकरण-
वृत्तित्वोभयाभाववद्दर्म एव व्यधिकरणधर्मः, तदवच्छिन्नभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावः । स्वं-प्रतियोगिता । अत्र प्रथमविशेषण विशिष्टसत्त्वेन गुणाभावसंप्रहाय । द्वितीयन्तु
गगनरूपेण घटाद्यभावस्य संप्रहाय, यतो गगनयद्भेदाप्रसिद्धया तस्यानवच्छेदकत्वात् । अत्र
दलद्वयेऽपि अवच्छेदकत्वं वृत्तित्वं च प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्राह्यम् । तेन
सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकवाहित्वेन बहयभावादिसंप्रह, तत्सम्बन्धेन तस्य
व्यधिकरणत्वात् । नचैवं समवायेन घटत्वेन जात्यभावासंप्रहः, तत्र च प्रतियोगिताधिकरण
जातिसमवेतत्वाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वीयस्वरूपसंबन्धेन तादृश-
वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वादिति ॥ १ ॥

(ख) केचित्तु यत्किञ्चिद्वृत्तित्वाविशिष्टान्यावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावो व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावः । वृत्तित्वा तु तत्प्रतियोगिताश्रयनिरूपिता यथाकथञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्ना
प्राह्या । वृत्तित्वाविशिष्टय्य स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्व-
सामानाधिकरण्य-एतत्त्रितयसम्बन्धेन प्राह्यम् । विशिष्टसत्त्वेन गुणाभावसंप्रहाय प्रथमसम्ब-
न्ध । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नावहित्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावस्य संप्रहाय द्वितीय-
सम्बन्धः । घटत्वेन बहयभावस्य संप्रहाय तृतीयसम्बन्धनिवेशधेति ध्येयम् ॥ २ ॥

(ग) अथवा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वम्-अवच्छेदकतावदनुयोगितावत्त्वम् । अनु-
योगितायां अवच्छेदकत्ववत्त्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकभेदत्वसम्बन्धेन । स्वनिष्ठावच्छेदकत्वं च
स्वनिरूपकप्रतियोगितानिरूपकत्व-स्वाश्रयवद्वृत्तिप्रतियोगितानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वाश्र-
यवत्त्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धेनेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

(२) अथ शिरोमण्युक्तलक्षणानामनुगमप्रकारः (पृ. १३ पं. १)

[१] (अ) हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताविशिष्टाभावरव्यापकप्रतियोगिताकत्वमेव
यत्समानाधिकरणा इत्यादिप्रथमलक्षणसमुदितार्थः । तत्राभावे प्रतियोगिताविशिष्टं स्वावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्व-स्वनिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं
प्रतियोगिता । तादृशभावरव्यापकताघटकसम्बन्धश्च स्वनिरूपकत्व-स्वनिरूपकाभावविशिष्ट-
हेत्वधिकरणत्वव्यापकत्वोभयम् । स्वं-प्रतियोगिता । तादृशहेत्वधिकरणत्वव्यापकत्वन्तु स्वावि-
करणत्व-स्वप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन । स्व-अभावः । स्वप्रतियोगिताश्रयाधि-
करणत्व च स्वप्रतियोगिताविशिष्टाधिकरणत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
त्व-स्वाश्रयनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । इत्थं च नाननुगमसम्भावनापीति हृदयम्* ॥ ४ ॥

(आ) केचित्तु हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावत्वव्यापकाभ-
वकरमेव समुदितलक्षणार्थं । व्यापकताघटकसम्बन्धश्च स्वविशिष्टाधिकरणतावृत्तित्वादा-

* अत्र व्यापकताघटकसम्बन्धे स्थानरूपकाभावविशिष्ट इत्यस्य, हेत्वधिकरणत्वव्यापकताघटकसम्बन्धे
स्वनिरूपकत्व इत्यस्य च वैयर्थ्यमिति सुधीर्भिर्विभावनीयम् ।

जागदीशीव्यधिकरणानुगमपत्रिका ।

स्वोभयमेव । अधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितप्रतियोगितात्पर्य-स्ववैशिष्ट्यहेतुव्याप-
 कत्वोभयसम्बन्धरूपम् । स्वभावः । स्वनिरूपितप्रतियोगितात्पर्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
 प्तत्वं-स्वाश्रयनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । सर्व-प्रतियोगिता । हेतौ स्ववैशिष्ट्यं च सामानाधिकरन्ध-
 सम्बन्धेन न च तथापि व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नता-
 त्वात् इति याच्यम् । स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नता-स्वावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरन्धे-
 त्प्रतियोगितात्पर्येण साम्यवशिष्टाभावीप्रतियोगितायां प्रतियोगितायां व्यापकतावच्छेद-
 कप्रतियोगितात्पर्येण विवक्षितत्वादिति । तथाच हेतुसामानाधिकरणताव्यापकतावच्छिन्नता-
 विशिष्टान्यप्रतियोगिताकाभावत्वसामानाधिकरन्धभावीपरव्यवशिष्टाधिकरणतावद्वि-
 भयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकभावत्वकत्वमिति निष्कर्षः । अथ धूमवान्कोरि-
 त्यादौ अतिव्याप्तिः, धूमाभावे तादृशोभयसम्बन्धेन धूमत्वेन प्रमेयाभावस्य सत्त्वात्, अयो-
 गोलकभेदाभावे तादृशोभयसम्बन्धेनायोगोलकभेदत्वेन भेदसामान्याभावसत्त्वात् इति चेन्न ।
 हेतुसामानाधिकरणताव्यापकतावच्छिन्नतावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वव्यापकता-
 वत्त्वसत्त्वात् । व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्यम् । व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धस्तादृशो-
 भयमेव । तादृशोभयसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगितायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वनिरूपितप्रतियोगितात्पर्य-
 स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताहेतुव्यापकत्वोभयसम्बन्धरूपम् । सर्व-अभावत्वम् । प्रतियोगितात्पर्यं च
 पूर्वोक्तोभयसम्बन्धेन । हेतौ स्ववैशिष्ट्यमपि पूर्वोक्तसम्बन्धेन न कुत्रापि दोष इति प्राहुः ॥५॥

(५) (१) अन्ये तु हेतुसामानाधिकरन्धभावीव्यशिष्टानुयोगिताव्याप्यहेतुतावच्छेदकत्व-
 र्मवत्वमित्येव समुदितलक्षणाः । अभाववैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्व-स्वसामानाधिकरणभेदप्रतियो-
 गितावच्छेदकवृत्तित्वव्यशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । स्व-अभावः । अवच्छेदकत्वं च निरूपकता-
 सम्बन्धेन । वृत्तित्ववैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकत्व्याधिकरणतावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नत्व-
 स्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । स्व-वृत्तित्वा । अधिकरणत्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-
 दसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । सर्व-अधिकरणता ॥ ६ ॥

(२) अथवाऽभावविशिष्टानुयोगिताव्याप्यधर्मत्वत्वम् । अभाववैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्व-
 स्वाधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वत्वत्वोभयसम्बन्धेन । शेषं पूर्वव-
 दिति । उभयपु व्याप्यत्वं तदभाववद्वृत्तिवत् । वृत्तित्वं च स्वावच्छिन्नताधिकरणत्वभावी-
 यसाध्यातावच्छेदकत्ववच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छिन्नत्वव्याप्यवच्छिन्नं प्राशुम् ॥ ७ ॥

(३) अथवा साम्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकहेत्वधिकरणवृत्तित्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नता-
 योगितावच्छेदकत्वान्यहेतुतावच्छेदकत्वत्वमेव व्याप्तिः । वृत्तित्वा च स्वावच्छिन्नताधिकरणत्व-
 भावविशिष्टानुयोगितावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन । अनुयोगिताव्याप्यत्ववैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्व-स्वाधि-
 करणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वत्वत्वोभयसम्बन्धेन । अवच्छेदकत्वं च निरूपक-
 तासम्बन्धेन । वृत्तित्ववैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकत्व्याधिकरणतावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नत्व-
 स्वावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वावच्छेदकत्व-
 न्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन इत्यप्याहुः ॥ ८ ॥

(४) अथ शिरोमण्युक्तद्वितीयलक्षणांनुगमप्रकारः । (पु. ५१ पं. १)
 (१) हेतुसामानाधिकरन्धभावप्रतियोगिताकाभावत्वव्यापकताप्रतियोगिताकत्वमेव स-

मुदितद्वितीयलक्षणार्थः । अभावे प्रतियोगितावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावीच्छन्नप्रतियोगिताकत्व-स्वरूपकत्वोभयसम्बन्धेन । अत्र स्वं
प्रतियोगिता । तादृशाभावत्वव्यापकताघटकसम्बन्धश्च स्वरूपकत्व-स्वरूपकाभावविशि-
ष्टहेत्वधिकरणत्वव्यापकत्वोभयमेव । स्वं—प्रतियोगिता । तादृशहेत्वधिकरणत्वव्यापक-
त्वस्तु स्वाधिकरणत्व-स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं-
अभावः । स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं च स्वप्रतियोगिताविशि-
ष्टाधिकरणत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपि-
तत्वोभयसम्बन्धेन । इत्थं च नानुगमवार्तापीति हृदयम् ॥ ९ ॥

(२) यद्वा हेतुसमानाधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावीप्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताका-
भावत्वसमानाधिकरणाभावीस्वविशिष्टाधिकरणतावद्भूतित्व-तादात्म्योभयसंसर्गावच्छिन्नप्रति-
प्रतियोगितानवच्छेदकाभावत्वकत्वमिति निर्गलितार्थः । तादृशाभावीप्रतियोगितावैशिष्ट्यं च
स्वविशिष्टरूपावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । रूपे स्ववैशिष्ट्यं च
स्वावच्छेदकत्वस्वसमानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन ।
तादृशप्रतियोगिताकाभावत्वाधिकरणत्वं च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नं प्राह्यम् । तादृशोभयस-
म्बन्धघटकाधिकरणतायां स्ववैशिष्ट्यं च स्वरूपितप्रतियोगितावत्त्व-स्वावच्छिन्नविशिष्टहेतु-
व्यापकत्वोभयसम्बन्धेन । स्वं—अनुयोगितारूपमभावत्वम् । प्रतियोगितावत्त्वं च स्वावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन हेतौ स्ववैशिष्ट्यं
च स्वसमानाधिकरण्यसम्बन्धेन इति न कथिहोपः पदमादधाति ॥ १० ॥

(३) अन्ये तु हेतुसमानाधिकरणाभावविशिष्टानुयोगिताव्याप्यधर्मवत्त्वमिति फलि-
तार्थः । अनुयोगितायामभाववैशिष्ट्यं च स्वश्रुतित्व-स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छे-
दकश्रुतित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च निरूपकतासम्बन्धेन ।
श्रुतित्ववैशिष्ट्यं च स्वरूपकश्रुतिअधिकरणताविशिष्टप्रतियोगितानिरूपकत्व-स्वावच्छेदकत्वो-
भयसम्बन्धेन । अधिकरणतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्व-स्वावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन । व्याप्यत्वं तदभाववदश्रुतित्वम् । श्रुतित्वं च स्वावच्छिन्नाधिकरण-
वृत्त्यभावीसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावीच्छन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धा-
वच्छिन्नं प्राह्यम् ॥ ११ ॥

(४) अथवा अभावविशिष्टानुयोगिताव्याप्यधर्मवत्त्वम् । अभाववैशिष्ट्यं च स्वश्रुति-
त्व-स्वाधिकरणहेत्वधिकरणश्रुतिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकश्रुतित्वविशिष्टत्वोभयसम्बन्धेन । शेषं
पूर्ववदिति । बद्धिमान् धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकरणबद्धित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटाभा-
वेन विशिष्टं यद्बद्धित्वावच्छिन्नघटनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वमुक्तसम्बन्धेन तद्व्याप्य-
त्वं हेतुतावच्छेदकधर्मोऽक्षतमिति तत्र लक्षणसमन्वयः । धूमवान् बद्धिरित्यादौ बद्धिसमाना-
धिकरणात्मावच्छिष्टानुयोगिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठैव न तु धूमाभावव्याभिचारि-
त्यलभेदाभावादिनिष्ठा इति तादृशानुयोगित्वाभाववति धूमाभावादी तादृशसम्बन्धेन बद्धि-
त्वस्य व्यभिचारितया नतिव्याप्तिरित्याहुः ॥ १२ ॥

(४) अथचक्रवर्तिलक्षणानामनुगमप्रकारः । (पू. १०६-पं. १)

[१] (क) अत्र ध्याप्यश्रुतस्य निरवाच्छिन्नहेत्वधिकरणत्वम् । हेत्वधिकरणीभूतमरिष्टावे-
द्यकिश्रुत्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यात्प्रतिज्ञानवच्छेदकं यद्भावव्यक्तिर्यं तदवमेति
जागदीश्यां । (पू. ११ प. १) । अस्यानुगमः । हेत्वधिकरणविशिष्टाध्याप्याभावत्वामिति । वै-
शिष्ट्यं च स्वश्रुत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । प्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वावच्छेदकत्व-
स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताक्रमेदवच्छेदकत्वसम्बन्धेन । तथाच अ-
योगत्वस्य गुणरूढहेत्वधिकरणविशिष्टसंयोगाभावत्वानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतया संयोगी
सद्वदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति श्येयम् ॥ १३ ॥

[२] (क) हेत्वधिकरणत्वव्यापकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिन्भाववत्साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यमिति चक्रवर्तितृतीयलक्षणसमुदितार्थः । हेत्वधिकरणत्वव्यापकता-
पटकत्वसम्बन्धश्च स्वविशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वम् । स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकत्व-स्वसा-
मानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन । प्रतियोगित्वाभावश्च स्वावच्छेदकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभ-
यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः ॥ १४ ॥

(ख) श्रुत्यनियामकत्वसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तादृशप्रतियोगिताविशिष्ट-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थो भाष्यः । तादृशप्रतियोगिताविशिष्टं च स्वा-
वच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंसर्गावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताक्रमेदवच्छेदकत्वसम्बन्धेन, अ-
तो नाननुगमः ॥ १५ ॥

[३] (ख) प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगिताश्रयाभाववत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यम् इति चक्रवर्तितृतीयलक्षणसमुदितार्थः । प्रतियोगितावैशिष्ट्यं च स्वविशिष्टप्रतियो-
गिताक्रमेदवच्छेदकत्व-स्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकाव-
च्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नत्व-स्वाश्रयाधिकरणनिष्ठत्वोभयसम्बन्धेन । आश्रयत्वं च स्वविशि-
ष्टप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्याधिकरणत्वावच्छिन्नत्व-स्वा-
वच्छेदकतावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन इति नानुगमवातापीति । षड्भिमान् धूमादित्यादौ तु पटत्वेन
पटाभावप्रतियोगिन्भावाद्य लक्षणस्यतिरिति सुधीनिरवधेयम् ॥ १६ ॥

(४) चक्रवर्तितृतीयलक्षणे यादृशप्रतियोगित्वमनातिरिक्तधर्मावच्छिन्नं, तद्य स्वतमा-
नाधिकरणत्वे सति स्वाभाववदवृत्तित्वम् । अत्र समवायेन प्रमेयसाध्यकस्यभिचारिण्यतिव्या-
प्तिः, प्रमेयाभावीयप्रतियोगिताया अभावाप्राप्त्या तादृशाभावस्य लक्षणापटकरत्वात् । तस्या-
र्थः—स्वसामानाधिकरण्य-स्वाभाववदवृत्तित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वाभाववदधर्मा-
वच्छिन्नत्वामत्यर्थः ॥ १७ ॥

(ज) अथवा यत्किञ्चिद्धर्मवैशिष्ट्यान्तरम् । वैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्य-स्वसामानाधि-
करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व-स्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितत्व-एतन्नित्यसम्बन्धेन ॥ १८ ॥

(ख) चक्रवर्तिप्रथमलक्षणानुगमन्तु हेतुसामानाधिकरणसाध्याभावपदेन धर्मवैशि-
ष्ट्यान्यप्रतियोगिताकाभावात् एव निवेशितः । धर्मपदं हेतुमणिभावावप्रतियोगितावच्छेदकपरम् ।
प्रतियोगितायां धर्मवैशिष्ट्यं च स्ववच्छिन्नत्वस्यभावीयत्व-स्वावच्छिन्नत्व-स्वसामानाधि-
करण्य-एतन्नित्यसम्बन्धेन । यद्धर्मवैशिष्ट्यसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगित्वमपि एतन्नित्यस-

म्बन्धेन । धर्मविशिष्टान्यत्वं यद्दर्मसमानाधिकरणप्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकं यदेतुमप्रतिष्ठामा-
वप्रतियोगितावच्छेदकं तदेव परिभाषिकावच्छेदकमिति निष्कृष्टार्थः । यद्दर्मपदं परिभाषिका-
वच्छेदकत्वेनाभिमतपरम् ॥ १९ ॥

[४] (क) चक्रवर्तिलक्षणस्य वस्तुत (पृ० १२७ पं० १ जाग०) इत्यादिकल्पे न
च निरुक्तप्रतियोगित्वातिरिक्त वृत्तियद्यत्तदन्यतादृशप्रतियोगितावच्छेदकाप्रासिद्ध्या घटवान् महा-
कालत्वादित्यत्राभ्यासिसम्भवे सामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यदानमनुचितमिति याच्यम् । स्ववृत्तित्वा-
स्वावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्यएतत्त्रितयसम्बन्धेन तदृशप्रतियोगिताभावस्य साध्य-
तावच्छेदके विवक्षणात् । घटत्वेन पराभावमादायैवेतदक्षणगमनात् स्वं-प्रतियोगिता ।
स्ववृत्तित्वं च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्यएतदुभयसम्बन्धाव-
च्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकमेदवत्वसम्बन्धेन । तेन सम्बन्धघटकसामानाधिकरण्यवदाने
लक्षणस्वसामानाधिकरण्यदलवैयर्थ्यम्, न तत्राभ्यासिः प्रेमयसाध्यकव्योभनारण्येतिव्याप्ति-
येति विभावनीयम् ॥ २० ॥

(५) अथ साजात्यघटितलक्षणानामनुगमप्रकारः । (पृ. १५७ पं. १)

[१] (अ) साजात्यघटितप्रथमलक्षणानुगमः प्रत्येकपदानेपि सम्भवति, तथाहि
हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकहेतुतावच्छेदकत्वं व्याप्तिरित्यर्थः । अत्र तु व्यापकत्वं
स्वसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तितत्त्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावसजातीय-
त्वसम्बन्धेन नातोऽभ्यास्यतिव्याप्ति । अत्र च स्वं हेतुतावच्छेदकधर्मपरम् । तथाच प्रत्येक
पदं निवेश्य उकरूपेणानुगमोऽसङ्गत इति चेत् । तस्य लक्षणान्तरत्वेनोक्तलक्षणस्यानुप्रवृत्त्यादि-
ति सुधीर्भिर्भाव्यम् ॥ २१ ॥

(आ) प्रकारान्तरम् । साध्याभावत्वव्यापकहेतुत्वम् । व्यापकत्वं च आधेयतास-
म्बन्धेन । आधेयत्वं च स्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वसम्बन्धावच्छिन्नं प्राप्यम् । वैशिष्ट्यं च
स्वसजातीयत्वस्वाधिकरणवृत्तितत्त्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वोभयस-
म्बन्धेनेति ॥ यथाश्रुतप्रन्थाननुरोधिनस्तु साध्याभावविशिष्टाभावत्वव्यापकत्वम् । व्यापकत्वं च
आधेयतासम्बन्धेन । वैशिष्ट्यं च स्वसजातीयत्व-स्वाधिकरणवृत्तितत्त्ववच्छिन्नप्रतियोगिता-
कस्वोभयसम्बन्धेनेति ॥ २२ ॥

[२] (क) (पृ. १७७ पं. १) साजात्यघटितद्वितीयलक्षणानुगमस्तु साध्याभावत्वव्यापकं
यद्दमवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकवृत्तित्वं तद्दर्मवत्त्वं व्याप्तिः । श्रुतिरत्वं च साध्याभावविशि-
ष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वम् । वैशिष्ट्यं च रज्यापकत्व स्ववृत्तित्वा-
न्यतरधर्मवत्त्वोभयसम्बन्धेनेति बोध्यम् ॥ २३ ॥

(६) सार्वभौमीयलक्षणानुगमप्रकारः । पृ. १९१ पं. १)

(क-१) वृत्तिमद्गतयो यावन्तः साध्याभावधिकरणेत्वादिक्कृत्यघटितलक्षणस्यानुगमस्तु-
हेतुतावच्छेदकसंसर्गविशिष्टप्रतियोगितावत्प्रतियोगिताविशिष्टाभावत्वव्यापकहेतुतावच्छेदकधर्म-
वत्त्वम् । अभावे हेतुतावच्छेदकसंसर्गवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्नवृत्तिमजिष्ठत्वसम्बन्धेन । प्रति-
योगितायां प्रतियोगितावत्त्वं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिहर-
णतावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वविशिष्टवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छे-

- ७६ किराताजुनीयम् । धीनरकरिकुलचूडामगिभारविचित्रितम् । मणि
सुग्रीवायां पण्डापपमाल्यया तथा ५० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया २
श्रीदीपिनोव्याख्याया समलङ्कृतम् । [गणप्रथमाग्रम्] [काव्य वि० ११]
- ७७ शक्तिपादः, श्रीगदाधरमहाचार्यप्रणीतः,
न्तभट्टाचार्यविरचितगिरिविहितम् । [न्यायविभागे १०]
- ७८ माधुरीपञ्चलक्षणी । पं० धीउमानायाञ्चालङ्कृतव्याख्या सहिता
माधुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामगुप्त विरचितया
संहिता तथा ६० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित-माधुरीपञ्चलक्षणी
५ । [न्याय वि० ११]
- ७९ रसाध्यायः । टीकया संग्रहित । [आयुष्यशास्त्र वि० २]
- ८० पाणिनिव्याकरणे चाद्रक्षम् । न्यायन्याकाणाचार्यं मौसांसक
पं० सुवैनासायणगुह्येन विरचितम् । (तत्र च न्यास चरि चरि
प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४६ महत्वादेन
विचारिता यत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं द्वितीयं प्रकरणमपि मुद्रितं प्रथं
मेव सद्यन्तं दृष्टि पथमधिगमिष्यतीति ।) प्रथमो भागः । [व्या० वि
८१ गणितकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता)
रितागणितसंग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १]
- ८२ छन्दःकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता)
रितछन्द संग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३]
- ८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरूपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१)
(२) भाग्यगणेशतृति, (३) नामोजोभट्टतृति, (४) मणिप्रभा, (५)
चन्द्रिका, (६) योगसूत्राकरालय टीका पत्रसमेतम् । [योग०
- ८४ रघुयशमहाकाव्यम् । श्रीमल्लिदासविरचितम् । म० ग०
सश्रीदिनीनेका तथा पं० ब्रह्मनन्दरामभक्तपरीक्षोपयोगि
सहित । १ से ४ सर्गं म० १-४-० । १ से ६ सर्गं र० १-६-० तथा ६ से
- ८५ योगदर्शनम् । पण्डित बलदेवमिश्रकृतया
विरुक्त्या समन्वितम् । (योग विभागे २)
- ८६ काव्यमीमांसा । राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पण्डित
शास्त्रीसिन्धोक्त काव्यमीमांसा-चन्द्रिका टीका सहिता ।
महर्षि पञ्चनाभापर्यन्ता प्रथमो भागः । [काव्य विभागे ३]
- ८७ नागानन्दनाम् । श्रीहर्यदेवप्रणीतम् ।
साहित्याचार्यो पदना विभूयितेन पण्डित श्री बलदेव उपाध्याय
भावायेंद्राधिकार्ये व्याख्या समलङ्कृत्य दृष्ट्य भूमिका
नुवादादिनि सनाय व्याख्या समलङ्कृत्य दृष्ट्य भूमिका
- ८८ मेघदूतकाव्यम् । न्यायसम्पादितम् । [नाटक वि
चारित्राबद्धेनाच श्रीकपि श्री कालीदासविरचितम् । मल्लिनाथकृत
शास्त्रि लिखितं विरचित चारित्रावदिन्या तथा साहित्याचार्यं पं०
शास्त्रि लिखितं भावप्रबोधिना व्याख्या टिप्पण्या च सहितम् ।
(काव्य वि०